BENGAL, PAST & PRESENT

Journal of the Calcutta Historical Society.

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the article entitled

ROLE OF FINANCIAL INCLUSION IN REDUCING ECONOMIC INEQUALITY

Authored By

Sumita Guha
Msc in Economics, NET (UGC), Assistant Professor, B.M Ruia Girls' College, Mumbai.

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC
University Grants Commission

Published in Vol. 117, Issue: (IV) October– December 2021
Bengal, Past and Present with ISSN : 0005-8807
UGC-CARE List Group I

Impact Factor: 5.70

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC
University Grants Commission

BENGAL PAST AND PRESENT

CLASSIC REPRINT SERIES

BENGAL, PAST AND PRESENT

Vol. 117, Issue: (IV) October - December 2021

by

Calcutta Historical Society

Forgotten Books

ISSN: 0005-8807

BENGAL, PAST AND PRESENT

Vol. 117, Issue: (IV) October – December 2021

by

Calcutta Historical Society

Journal on
Bengal, Past and Present
ISSN No.: 0005-8807

Volume-117, Issue: (IV)
October – December 2021

Copyright:

@All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording and/or otherwise, without the prior written permission of the published.

Disclaimer:

All views expressed in the journal are those of the individual contributors. The editor and publisher are not responsible for the statements made or the opinions expressed by the authors.

Managing Editor & Publisher:
Calcutta Historical Society
Kolkata, West Bengal, India.

Sreetanwi Chakraborty
Editor-In-Chief

Advisory Board
Mathew Reynolds

Bill Ashcroft- FAHA
Dr. Albrecht Classen
Padma Shri Niranjan Goswami
K. Satchidanandan
Dr. Sravani Biswas
Prakash Chandra Pradhan
Enrico Beltramini

Editorial Board
Dr. Samir Kumar Mukhopadhyay
Fr. (Dr). George Thadathil
Dr. Siddhartha Biswas
Dr. Bonani Chatterjee
Dr. Vishnu Charan Mahto
Dr. Ketki Datta
Dr. Samik Sen
Dr. Shruti Das
Dr. Anil Kumar Mohapatra
Dr. Kuldeep Singh K. Mohadikar
Molla Mahfuz Al-Hossain
Mr. Arijit Majumder
Dr. Prashant Mothe
Dr. Goutam Karmakar
Dr. Madhuchhanda Ray Choudhary
Mr. Dipak Giri
Dr. Sandip Kumar Mishra

Contents

Sr. No.	Name of Topic	Page No.
63	THEORETICAL UNDERPINNINGS OF EDUCATION PRODUCTION FUNCTION	306-311
64	SEMIOTICS OF FASHION – A SOCIAL ETHNOGRAPHIC PERSPECTIVE	312-315
65	A STUDY OF CAREER AWARENESS OF HIGHER SECONDARY SCHOOL STUDENTS IN RURAL AREA OF NASHIK DISTRICT	316-319
66	UTILIZING SOCIAL MEDIA DURING THE COVID-19 PANDEMIC: A QUALITATIVE GLANCE AT TWO LEADING NGOs	320-324
67	ASSESSMENT OF PERSONALITY TRAITS AMONG HIGHER SECONDARY SCHOOL STUDENTS	325-328
68	A STUDY OF IMPACT OF COVID-19 ON INDIAN EDUCATION SYSTEM	329-334
69	A STUDY OF EXPORT PERFORMANCE OF POMEGRANATE BEFORE AND AFTER COVID – 19 IN INDIA	335-339
70	CHALLENGES AND OPPORTUNITIES TO STUDENTS IN LEARNING VISUAL ART ONLINE DURING COVID 19 PANDEMIC	340-343
71	IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON INDIAN INFRASTRUCTURE SECTOR	344-349
72	THE SIGNIFICANCE OF RESEARCH EXPERIENCE ON RESEARCH PRODUCTIVITY OF TEACHERS: A STUDY	350-353
73	IDENTITY FORMATION: ROLE OF PARENTING STYLE AND SELF-ESTEEM AMONG INDIAN ADOLESCENTS	354-359
74	COVID-19 PANDEMIC, LOCKDOWN AND ONLINE EXAMINATION: AN EMPIRICAL STUDY	360-363
75	CHANGING MEDIA HABITS DURING COVID-19: BOOM OF OTT PLATFORMS	364-367
76	INCOME TAX AND ITS AWARENESS	368-372
77	JOB STRESS OF BUS DRIVERS AND CONDUCTORS OF MSRTC UNDER THE THREAT OF CORONAVIRUS	373-376
78	ASSAY METHOD DEVELOPMENT AND VALIDATION OF CARPROFEN ACTIVE PHARMACEUTICAL INGREDIENT BY REVERSE PHASE HPLC	377-382
79	ROLE OF FINANCIAL INCLUSION IN REDUCING ECONOMIC INEQUALITY	383-388
80	ROLE OF SCHOOL MANAGEMENT COMMITTEE IN IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE EDUCATION FOR QUALITY SCHOOL EDUCATIONAL SYSTEM	389-394
81	IMPACT OF LONELINESS ON PORNOGRAPHY ADDICTION AMONG YOUNG ADULTS DURING COVID-19 PANDEMIC	395-398

82 DALIT HUMAN RIGHT, PROBLEM – SOLVING: A CRITICAL APPROACH 399-404

83 SOCIO-ECONOMIC IMPACT OF COVID-19 ON THE INDIAN HEALTH CARE SYSTEM 405-407

Contents

Sr. No.	Name of Topic	Page No.
63	THEORETICAL UNDERPINNINGS OF EDUCATION PRODUCTION FUNCTION	306-311
64	SEMIOTICS OF FASHION – A SOCIAL ETHNOGRAPHIC PERSPECTIVE	312-315
65	A STUDY OF CAREER AWARENESS OF HIGHER SECONDARY SCHOOL STUDENTS IN RURAL AREA OF NASHIK DISTRICT	316-319
66	UTILIZING SOCIAL MEDIA DURING THE COVID-19 PANDEMIC: A QUALITATIVE GLANCE AT TWO LEADING NGOs	320-324
67	ASSESSMENT OF PERSONALITY TRAITS AMONG HIGHER SECONDARY SCHOOL STUDENTS	325-328
68	A STUDY OF IMPACT OF COVID-19 ON INDIAN EDUCATION SYSTEM	329-334
69	A STUDY OF EXPORT PERFORMANCE OF POMEGRANATE BEFORE AND AFTER COVID – 19 IN INDIA	335-339
70	CHALLENGES AND OPPORTUNITIES TO STUDENTS IN LEARNING VISUAL ART ONLINE DURING COVID 19 PANDEMIC	340-343
71	IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON INDIAN INFRASTRUCTURE SECTOR	344-349
72	THE SIGNIFICANCE OF RESEARCH EXPERIENCE ON RESEARCH PRODUCTIVITY OF TEACHERS: A STUDY	350-353
73	IDENTITY FORMATION: ROLE OF PARENTING STYLE AND SELF-ESTEEM AMONG INDIAN ADOLESCENTS	354-359
74	COVID-19 PANDEMIC, LOCKDOWN AND ONLINE EXAMINATION: AN EMPIRICAL STUDY	360-363
75	CHANGING MEDIA HABITS DURING COVID-19: BOOM OF OTT PLATFORMS	364-367
76	INCOME TAX AND ITS AWARENESS	368-372
77	JOB STRESS OF BUS DRIVERS AND CONDUCTORS OF MSRTC UNDER THE THREAT OF CORONAVIRUS	373-376
78	ASSAY METHOD DEVELOPMENT AND VALIDATION OF CARPROFEN ACTIVE PHARMACEUTICAL INGREDIENT BY REVERSE PHASE HPLC	377-382
79	ROLE OF FINANCIAL INCLUSION IN REDUCING ECONOMIC INEQUALITY	383-388
80	ROLE OF SCHOOL MANAGEMENT COMMITTEE IN IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE EDUCATION FOR QUALITY SCHOOL EDUCATIONAL SYSTEM	389-394
81	IMPACT OF LONELINESS ON PORNOGRAPHY ADDICTION AMONG YOUNG ADULTS DURING COVID-19 PANDEMIC	395-398

Bengal, Past and Present
UGC Care Group 1 Journal
ISSN : 0005-8807

ROLE OF FINANCIAL INCLUSION IN REDUCING ECONOMIC INEQUALITY

Sumita Guha
Msc in Economics, NET (UGC), Assistant Professor, B.M Ruia Girls' College, Mumbai.

Abstract
Over the past decade India has experienced high economic growth but India's economic growth has been characterized by unequal distribution of income. The current Covid 19 pandemic is far beyond the health crisis. It has high potential to create economic inequality. In India the economic inequality has been rising even before the Covid 19 pandemic. But this pandemic has certainly worsened the situation. Financial Inclusion assures the equal opportunities to access the financial services and products, it refers to easy and affordable access to financial products and services to all the section of the population including the poorest of the poor. This paper will examine the role of financial inclusion in reducing economic inequality and thereby achieving inclusive growth. This paper will analyze the scenario of economic inequality in India. This paper will also highlight the economic inequality in India in comparison with other countries in the world. This paper will focus on how economic inequality hampers inclusive growth. Finally, the paper will recommend some suggestions in reducing economic inequality and thereby in achieving Inclusive Growth successfully.
Keywords: Economic Inequality, Financial Inclusion, Inclusive Growth, Covid 19 Pandemic.

Introduction

Over the past decade India has experienced high economic growth but India's growth has been characterized by inequal distribution of income.2018 survey had showed that India's richest 1% held 58% of the country's total wealth which was higher than the global figure of about 50%. According to the latest survey, the wealth of rich group increased by over RS 20.9 lakh crore during the period under review an amount which is very close to the total expenditure estimated in the Union budget 2017. India's top 1% of the population now holds 73% of the wealth while 67 crore citizens comprising the country's poorest half, saw their wealth rise by only 1 %.(Oxfam). India's richest 10 % control more than 74% of the national wealth while poor women and girls- the bottom of economic heap -put in 19 trillion of unpaid work every year, Oxfam India said in a report that highlights the need for Asia's third largest economy to plug a growing rich poor gap. The report " Time to Care " released in Davos, Switzerland said the gap becomes even wider when considering the richest 1 % of Indians hold 42.5 % of the national wealth while the bottom 50% ,the majority of the population has a mere 2.8% share of national wealth.(Oxfam,21 Jan2020). Rising income inequality makes it difficult for the poor to climb up the economic ladder which resulted in increased risk of being the victims to poverty trap. People living at the bottom 10% are characterized by low wages, long working hours and deprivation of basic amenities of life. The uneven growth in India has resulted in the exclusion of considerable percentage of Indian population from formal sources of financial services which is considered as the key cause of poverty. This poverty as well as, rising gap of rich and poor in India can only be prevented if and only if the economic growth is inclusive which can only be achieved through financial inclusion.

Objectives-

1.To examine the role of financial inclusion in reducing economic inequality and thereby achieving inclusive growth.
2.To analyze the scenario of economic inequality in India.
3. To highlight the economic inequality in India in comparison with other countries in the world.
4.To focus on how economic inequality hampers inclusive growth.
5.To recommend some suggestions in reducing economic inequality and thereby in achieving Inclusive Growth successfully.

Research Methodology-

It is basically a descriptive study based on secondary data. The data related to this study have been gathered from various secondary data sources which include information from books, journals, articles and internet.

UGC Care Group 1 Journal
ISSN : 0005-8807

Scope of the Study

Financial Inclusion means that individuals and businesses have access to useful and affordable financial products and services that meet their needs ,transactions, payments, savings, credit and insurance delivered in a responsible and sustainable way(World Bank).

Financial Inclusion is the process of ensuring access to appropriate financial products and services needed by vulnerable groups as weaker sections and low income groups at an affordable cost in a fair and transparent manner by mainstream institutional players(Definition by Reserve Bank of India).

Financial inclusion refers to universal access to a wide range of financial services at a reasonable cost. These include not only banking products but also other financial services such as insurance and equity products.(Planning Commission2009).

Financial inclusion is the process of ensuring access to appropriate financial products and services needed by all sections of society including vulnerable groups such as weaker section s and low income groups at an affordable cost in a fair and transparent manner by mainstream institutional players (Chakraborty 2011).

Financial Inclusion is defined as the availability and equality of opportunities to access financial services. One of it's aim is to get the unbanked and underbanked to have better access to financial services.

In India the concept of financial inclusion was first familiarized in the year 2005 by R.B.I while releasing annual Policy Statement. Financial Inclusion includes poorest of the poor people in the formal banking industry with the objective of saving their minimal finances for future purposes. Many poor people are cheated and exploited by rich landlords as well as unlicensed money lenders due to their vulnerable conditions. Financial inclusion can change this serious and hazardous condition. Financial inclusion strengthens the financial system of the country. It assures the availability of economic resources to all including the poorest of the poor.

The Scenario of Income Inequality in India

Even before the Covid 19 pandemic India was considered as highly unequal country. The following table followed by graphical analysis will clearly represent the Economic inequality in India even before the pandemic.

Table1: Income Inequality in India
(Share of Population Groups in Total Income ,in percentage,1961-2020)

	Top 1%	Top 10%	Middle 40%	Bottom 50 %
1961	13.0	37.2	42.6	21.2
1971	11.7	34.4	44.0	22.8
1981	6.9	30.7	47.1	23.5
1991	10.4	34.1	44.9	22.2
2002	17.1	42.1	39.2	19.7
2012	21.7	55.0	30.5	15.1
2019	21.7	56.1	29.7	14.7

(Source-Wealth Inequality Database. Accessed on 24.4.21)

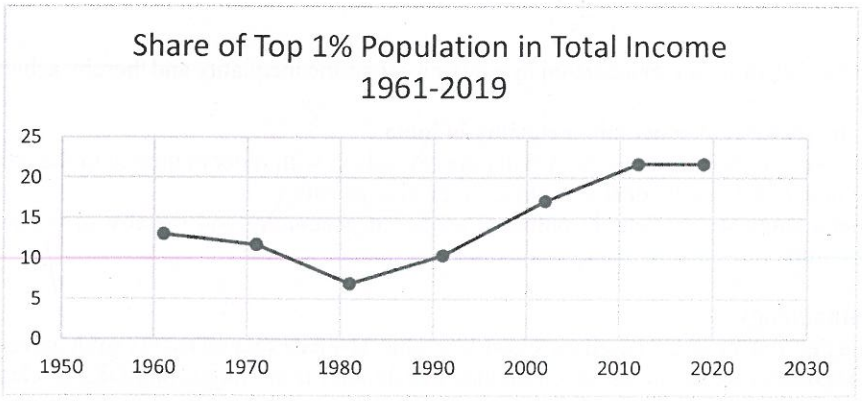

UGC Care Group 1 Journal
ISSN : 0005-8807

We can see there is an increasing trend in the share of Top 1% population in total income from 1981 to 2012 in India. During 2012-2019 the share of top 1% population in total income was same in India.

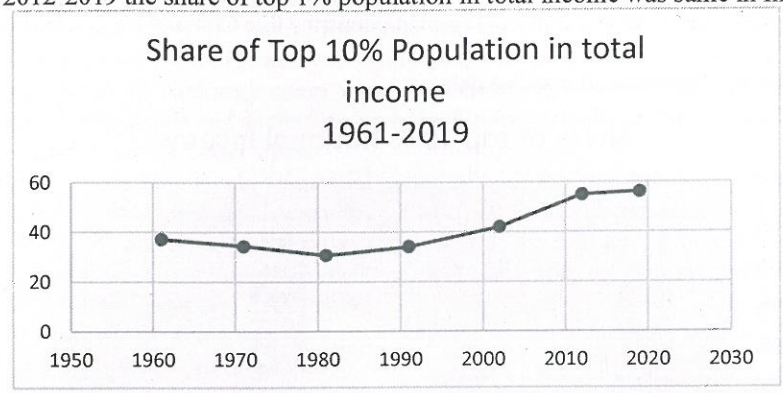

Share of top 10 % population in total income has considerably increased from 1981 to 2019. Here also an increasing trend is observed.

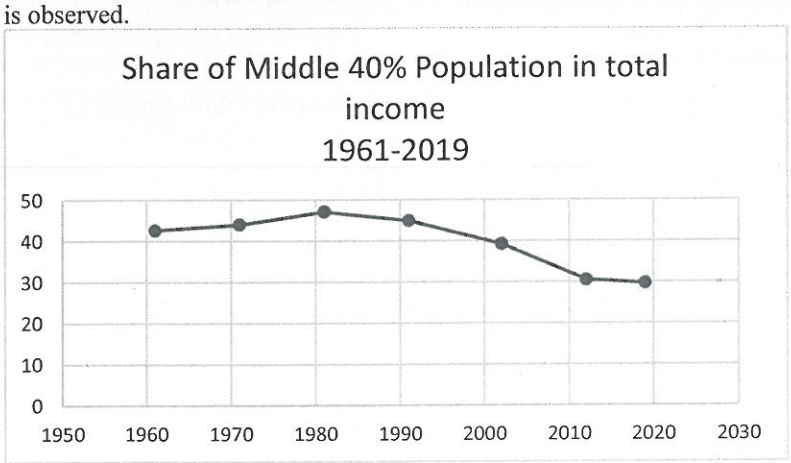

The share of middle 40 % population in total income has been considerably decreasing since 1981. So there is an decreasing trend in the share of middle 40% population in total income in India.

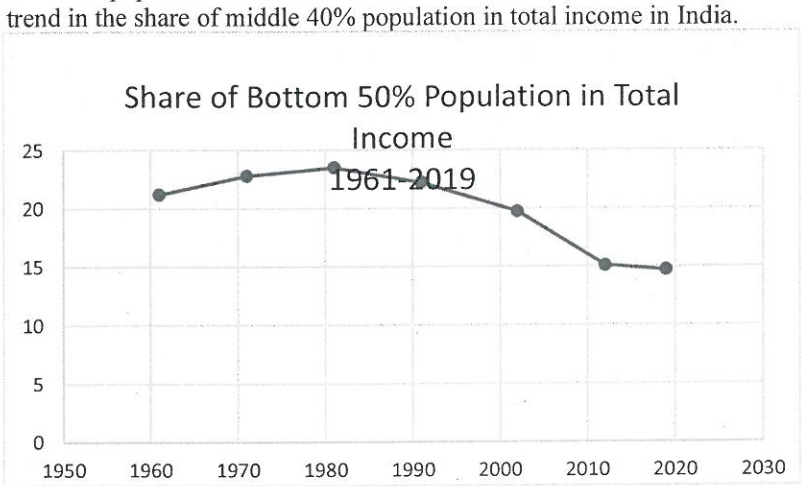

The share of bottom 50% population in total income has been considerably decreasing since 1981. So there is an decreasing trend in the share of bottom 50% population in total income in India.
The above Graphical analysis clearly shows the alarming scenario of Income inequality in India where the income of the rich is increasing and income of the poor is decreasing even before the Covid 19 pandemic.

UGC Care Group 1 Journal
ISSN : 0005-8807

A Comparative Study of Income Inequality in India and Other Countries in the World.

As per World Inequality Database the share of top 10% of India's national income was about 56% which was much higher than that of other comparable Asian countries like China (41%),Indonesia (41%),Vietnam (42%).

Following Bar diagram represents the above data.

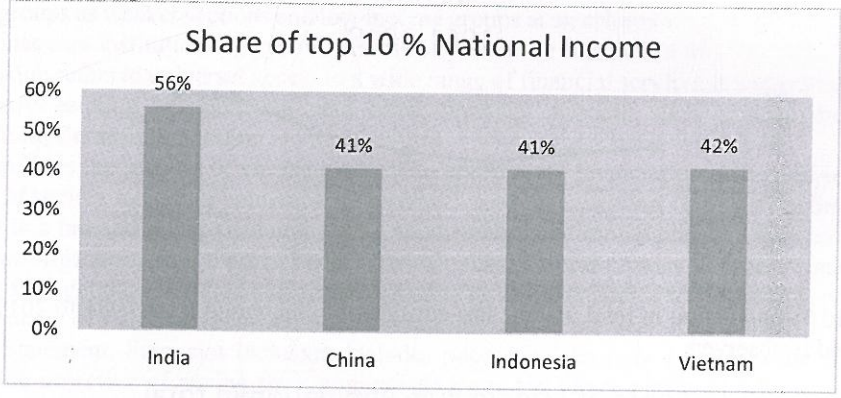

Table 2: Income Inequality in India and the World in 2019
(Share of Population Groups in Total Income in %)

Country	Top 1%
India	21.7
China	14
France	10
Korea	13.2
Russia	21.5
South Africa	19.3
U.K	12.9
U.S.A	18.8

(Source-Wealth Inequality Database. Accessed on 24.4.21)

The share of Top 1% Population group in total income is highest in India compared to all the countries in the above table no 2. The following Bar diagram represents the data in table 2.

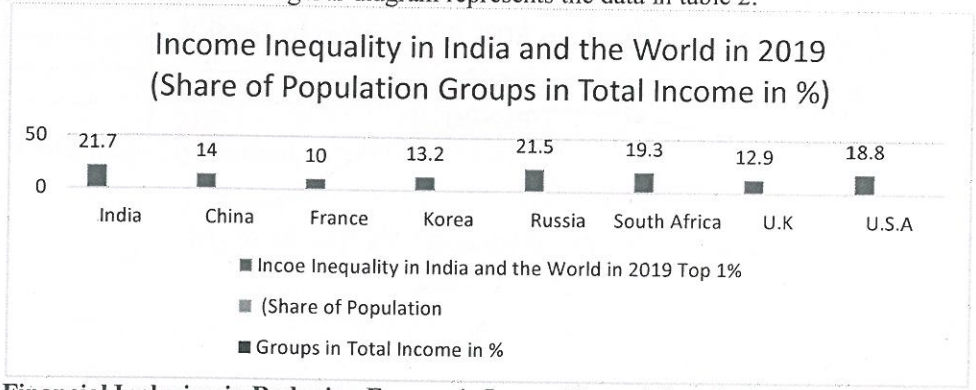

Role of Financial Inclusion in Reducing Economic Inequality and thereby helps in achieving Inclusive Growth-

Most importantly Financial Inclusion strengthens the concept of savings among poor people living in both rural and urban areas. This way it contributes towards the progress of the economy. Financial inclusion promotes economic development. An efficient financial system in a country plays a crucial role in smooth and efficient functioning of the economy.

The aim of Financial Inclusion is to get the unbanked and underbanked to have better access to financial

UGC Care Group 1 Journal
ISSN : 0005-8807

services. The availability of financial services that meet the specific needs of users without discrimination is a key objective of Financial Inclusion. The broad objectives of financial inclusion are to address the needs of poor through the formal financial system, transform money lender dependent rural poor into a highly bankable group ,eliminate the high cost interest regime and the resource drain from the poor, build up to fully participate in the formal banking system which will ultimately benefit the individuals, commercial enterprises that served individuals and society as a whole. Financial Inclusion creates an opportunity to the poor and disadvantaged to secure better lives.

Financial inclusion demands high level of financial penetration of the banking system and access to a bank account combined with deposit ,insurance, easy access to credit at an affordable cost (Thorat 2010).

Financial Inclusion should not be confined only to opening of savings accounts and providing credit for consumption but should also encompass delivering financial products tailor- made to cope with the fluctuating earning pattern of poor and disadvantaged.

Financial Inclusion involves the following-

1.Savings 2. Credit 3.Insurance 4. Remittances

Savings-More savings means more capital formation and thereby more economic growth and development. Savings can be in the form of savings bank account, recurring deposits, fixed deposits with Commercial Banks, Cooperative Banks, Regional Rural Banks.

2.Credit-Credit is an agreement whereby a financial institution agrees to lend a borrower an amount of money in a given period of time. Interest is typically charged for that.

3.Insurance- Insurance provides the coverage to the accidents/emergencies arising in a society which can affect human lives, assets.

4.Remittance- A remittance refers to money that is sent or transferred to another party.

Financial Exclusion refers to the situation in which people face difficulties in accessing or availing financial products and services in the mainstream market which are necessary for their livelihood. Since ancient times the Philosophers and Thinkers have preoccupied with the issues of equality and justice. Reducing the inequalities and increasing the degrees of inclusiveness can lead to sustainable development. India is a Welfare State according to Directive Principles of State Policy. Directive Principles of State Policies aim at establishment of a Welfare State by ensuring social and economic justice. These Principles are indispensable for the socio economic development of our country because welfare and justice are the twin objectives of our constitution. The fulfilment of these twin objectives leads to Financial Inclusion which leads to Inclusive Growth. So Financial Inclusion is a tool to achieve these twin objectives which are essentials for Inclusive Growth. Hence Financial Inclusion is the prerequisite of Inclusive Growth. Financial Inclusion can be the key tool for poverty alleviation, reduction in inequalities of income levels, social inclusion of disadvantaged and marginalized people and inclusive Growth.

India as a Welfare State
I
Social and Economic Justice
I
Financial Inclusion
I
Inclusive Growth

Financial Inclusion:A Holistic Approach

Conclusions

1.India's Economic Inequality has been increasing since 1981.

2.India is experiencing very high Economic Inequality even before Covid19 Pandemic.

3. India is highly unequal countries compared to other countries in the world even before Covid 19 Pandemic.

4. Due to this Covid 19 Pandemic India's Income Inequality will definitely increase.

5. Financial Inclusion can play a very crucial role in reducing Income Inequality and thereby can help in achieving Inclusive Growth.

Recommendations

1.Govt of India has to initiate some more Financial Inclusion schemes over and above the current schemes.
2.Govt of India has to strengthen the outcome of current financial Inclusion schemes.

References

Bardhan, P., (1984), *Land, labour and Rural Poverty*, Columbia University Press, New York and Oxford University Press, New Delhi

Besley, T., inclusion: Theory. (2015). The gains from financial inclusion: Theory and a quantitative assessment.

Bhatia, S, Singh, S (2015) Financial inclusion-A path to sustainable growth. *International Journal of science Tecnology&management 04*(01) www.ijstm.com

Bhave, A. V (2017) *An analytical study of financial inclusion in north east 01) www.ijstm.com with Meghalaya* (PhD thesis). Bharati Vidyapeeth Deemed PhD

Deepti, Vaidhyasubramaniam. (2018). Measure of index on financial inclusion in India. International *Journal of Pure and Applied Mathematics*, *119* (10), pp.1447-1454url; http://www.ijpam.edu

Desai, M.P (2016) Present scenario of financial inclusion in India *PARIPEX- Indian Journal of Research5* (3)

Dixit, R, Ghosh, M. (2013) Financial inclusion for inclusive growth of India-A case study of Indian states Journal of Business Management & Research 3(1) pp 147-156 researchgate.net

Kuriakose, F, Iyer, D (2015) Understanding financial inclusion through deconstructing human development approach and capabilities theory. *Sahulat Journal of Microfinance1* (3)

Lederle, N. (2009*) Exploring the impacts of improved financial inclusion on the lives of disadvantaged people* (PhD thesis). Heriot-Watt University.

Mazumdar, R, The vicious circle of financial exclusion: An empirical study in west Bengal *Indian Journal of Finance7* (12)

Nasr, A (2017) *The interplay of credit, savings and vulnerability: A study of financial inclusion in Kenya* (Master's thesis) Graduate School of Cornell University, New York, U.S.A.

Rao, K.S (2018) financial inclusion in India: progress and prospects.www.ideasforindia.in

Berlin Working Papers on Money, Finance, Trade and Development working Paper No.07/2012

https://www.worldbank.org/en/news/opinion/2019/04/05/financial-inclusion-in-europe-and-central-asia-the-way-forward

https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/how-to-measure-financial-inclusion

https://www.imf.org/en/News/Aeticles/2018/09/28/pr18366_imf_releases_the-2018-financial_access_survey

https://bon.pe/blog/crisil-inclusix-the-financial-inclusion-index-of-india

http://bon.pe/blog/crisil-inclusix-the financial-inclusion-index-of-india

www.globalfindex.worldbank.org

www.imf.org

www.rbi.org.in

www.indianjournaloffinance.co.in

www.ncaer.org

www.worldbank.org

www.datacatalog.worldbank.org

https://www.theindiaforum.in/artcle/does-india-have-inequality-problem

https://www.oxfam.org/en/india-extreme-inequality-numbers

Shodhsamhita
शोधसंहिता

ISSN No. 2277-7067

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that

Sumita Guha
Msc in Economics, NET (UGC), Assistant Professor, B.M Ruia Girls' College, Mumbai.

For the paper entitled

ANALYSIS OF PRADHAN MANTRI JAN DHAN YOJANA (PMJDY) AND PRADHAN MANTRI MUDRA YOJANA (PMMY) AS FINANCIAL INCLUSION SCHEMES OF GOVT OF INDIA

Volume No. VIII, Issue 2(I), 2021-2022

in

Shodhsamhita

UGC Care Group 1 Journal

Editor-in-Chief

ISSN - 2277-7067

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Peer Reviewed

Journal of Fundamental & Comparative Research

Vol. VIII, Issue 2(I), 2021-2022

शोधसंहिता

Scanned by CamScanner

Index

39. A STUDY ON IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON BUYING BEHAVIOR OF YOUNG MINDS
Saummya Rai 215

40. A STUDY OF JOB SATISFACTION IN CONNECTION WITH AN ATTITUDINAL ASPECT OF EMPLOYEES OF CEAT, NASHIK
Dr. Surendra Patole 219

41. ANALYSIS OF PRADHAN MANTRI JAN DHAN YOJANA (PMJDY) AND PRADHAN MANTRI MUDRA YOJANA (PMMY) AS FINANCIAL INCLUSION SCHEMES OF GOVT OF INDIA
Sumita Guha 225

42. AN ECONOMICAL CHALLENGE OF INDIAN ECONOMY AFTER COVID 19
Dr. Pravin Pundalik Rajguru 231

43. A STUDY ON IMPACT OF COVID-19 ON HEALTH INSURANCE
Dr. Raj Ankush Soshte 236

44. IMPACT OF E-COMMERCE ON RETAILERS PARTICULARLY IN FMCG PRODUCTS IN SURAT DISTRICT - A LITERATURE REVIEW
Nilam Badami, Dr. Cheta Desai 241

45. STUDY AND ANALYSIS OF COMPOSTING TECHNIQUES IN G/SOUTH WARD OF MUMBAI, MAHARASHTRA
Neha Patange, Kamini Thakur, Steve Royd 247

46. STUDY ON LABOUR WELFARE FOR PRIVATE COMPANY WORKERS IN KARUR
Dr. M. Ragupathi, Mr. V. Muruganandham 252

47. DIGITAL BUSINESS: NEED AND CHALLENGE FOR SMALL & MEDIUM ENTERPRISES
Dr. Jyotsana Lal 257

48. AN ECOCRITICAL READING OF THOMAS HARDY'S THE WOODLANDERS
Dr. Amar Uttam Sontakke 264

49. QUALITY OF LABOUR LIFETIME OF WORKERS IN CEMENT BUSINESS OF MAHARASHTRA
Dr. Shobha Dedhia 267

50. IMPACT OF COVID-19 CRISIS ON MARATHI DAILY NEWSPAPERS IN NASHIK DISTRICT
Prof. Dr. Shelar B.A. 271

51. HOW DAILY COLLECTION OF PREMIUMS CAN IMPROVE POLICY CONTINUATION IN INDIA
Mr Ashutosh Rajendra Saxena 276

Scanned by CamScanner

SHODHSAMHITA
शोधसंहिता
ISSN 2277-7067
UGC CARE Group 1

ANALYSIS OF PRADHAN MANTRI JAN DHAN YOJANA (PMJDY) AND PRADHAN MANTRI MUDRA YOJANA (PMMY) AS FINANCIAL INCLUSION SCHEMES OF GOVT OF INDIA

Sumita Guha
Msc in Economics, NET (UGC), Assistant Professor, B.M Ruia Girls' College, Mumbai.

Abstract:
Financial Inclusion means individuals and businesses have access to useful and affordable financial products and services that meet their needs like transactions, payments, savings, credit and insurance delivered in a responsible and sustainable manner. The financial inclusion in recent years have assumed new dimensions. Government of India has undertaken various initiatives for financial inclusion such as nationalization of banks, opening of cooperative societies, a number of financial inclusion schemes such as Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY), Sukanya Samriddhi Yojana (SSY), Pradhan Mantri MUDRA Yojana (PMMY), Stand Up India Scheme, Social Security Schemes, and Venture Capital Scheme etc. This paper will focus only on Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY) and Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY).This paper will examine thecurrent status of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY). This paper will analyze the Bank wise performance of PMGDY. This paper will throw light on the current status of PMMY. This paper will also analyze Bank wise performance of PMMY.
Keywords: Financial Inclusion, Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana(PMJDY),Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY),Bank wise performance.

Introduction:
Financial inclusion means that people have access and can effectively use appropriate financial services. Such services must be provided responsibly and sustainably in a well-regulated environment. Financial services can help people to make investments to escape poverty.
In India the concept of financial inclusion was first familiarized in the year 2005 by R.B.I while releasing annual Policy Statement. Financial Inclusion includes poorest of the poor people in the formal banking industry with the objective of saving their minimal finances for future purposes. In India still more than 30 % of adult population do not have access to banks. Government of India has undertaken various initiatives for financial inclusion such as nationalization of banks, opening of cooperative societies, a number of financial inclusion schemes such as Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY), SukanyaSamriddhiYojana (SSY), Pradhan Mantri MUDRA Yojana (PMMY),Stand Up IndiaScheme, Social Security Schemes,and Venture Capital Scheme etc. In this paper focus will be on PMJDY and PMMY.

PradhanMantriJan Dhan Yojana (PMJDY)-
This is India's National mission for financial inclusion to ensure affordable access to financial services like savings and deposit account, remittance, credit, insurance, lending funds. This financial inclusion campaign was launched by Prime Minister of India on 28 th August 2014.
Benefits of PMJDY-
1.There is no criterion for minimum balance.
2. Inbuilt Insurance Cover.
3.Rupay Debit card.
4.The Direct Benefit Transfer.
Features-
1. One basic saving account is opened for unbanked person.
2.This is a financial inclusion scheme applicable to 10 to 65 years age group.
3. 4% interest per annum on money deposit is given.
4.Money can be transferred to any other authorized account in India.
5.Overdraft facility up to Rs.10,000 is available after operating bank account for 6 months.

6.The accounts opened under this scheme are Zero balance account and if the account holder wishes to get cheque book, the person has to fulfil the minimum balance criteria if any of the bank.
8.The interest rate charged on the overdraft value will be lower of (base rate+ 2%) or 12 %.
10.The account holder is entitled to take a loan up to Rs. 5000 after six months from opening the account. The loan amount may seem very less but this scheme is meant for people who are marginalized and poor.

Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY)
This is a flagship scheme of the Govt of India to provide affordable credit to micro and small enterprises. It was launched by Prime Minister on April 8 2015. This scheme is initiated to bring micro and small enterprises into formal banking system or to "fund the unfunded". Non farm Micro or small enterprises engaged in income generation through manufacturing ,trading and services can receive loans under PMMY.
Benefits of PMMY-
1.Credit facilities to Micro and Small enterprises.
2. No security or collateral is needed.
3. No processing charges are imposed.
4.No minimum loan amount.
Features-
1.loans up to Rs 10 Lakh to the non corporate,non farm small or micro enterprises.
2.Types of Loans-
Shishu: Loans up to Rs. 50,000
Kishor: Loans between Rs. 50,000 and Rs. 5 Lakh
Tarun : loans between Rs. 5 Lakh and Rs. 10 Lakh

Objectives of the Study-
1. To Focus on the performance of PMJDY and PMMY
2. To examine on the current status of PMJDY.
3. To analyze the Bank wise performance of PMJDY in 2015 and 2021.
4. To throw light on the current status of PMMY.
5. To analyze the bank wise performance of PMMY in 2015 and 2021.

Research Methodology-
It is basically a descriptive study based on secondary data. The data related to this study have been gathered from various secondary data sources which include information from books, journals, articles and internet.

Scope of the study-
Current Status Of PMJDY-
43.70 Crore beneficiaries are banked so far. Rs. 146,232.36 Crore balance in beneficiary accounts.1.26 Lakh Bank Mitras delivering branchless banking services in sub-service areas according to the current data provided by Department of financial Services, Ministry of Finance, Govt of India.

Data on the No of Accounts Opened in Various Banks Under PMJDYas on 31.01. 2015 (All Data in Crores)

Public Sector Banks	Regional rural Banks	Private banks
No of A/c Opened	No of A/C Opened	No of A/C opened
98447525	21787281	5238483

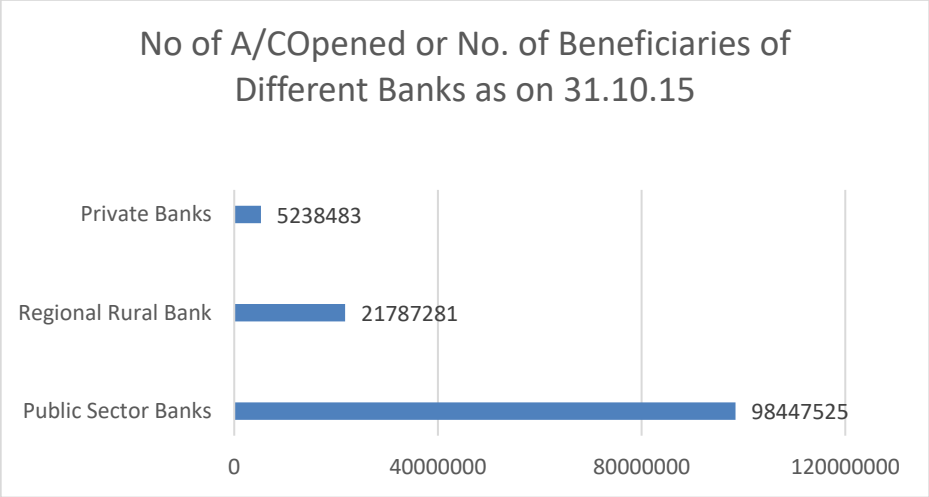

Performance of Public sector banks is the best on the basis of opening of highest no of bank accounts followed by RRBs and Private sectorbanks. Performance of Public sector banks is the best based on the other parameters of performance like deposits in accounts and no of Rupay debit cards issued to beneficiaries in the first phase that is, 2015.

Data on the No of Accounts Opened in Various Banks under PMJDY as on 20.10.2021 (All Data in Crores)

Public sector Banks	Regional rural Banks	Private banks
No of A/c Opened (No of Beneficiaries)	No of A/C Opened (No. of Beneficiaries)	No of A/C opened (No of Beneficiaries)
34.48	7.94	1.27

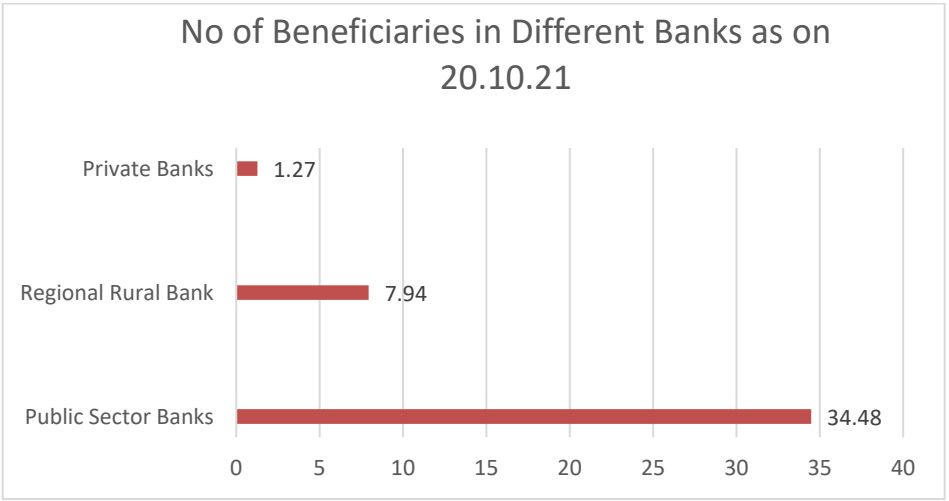

Performance of Public sector banks is the best on the basis of the opening of highest no of accounts followed by RRBs and Private sector banks. Performance of Public sector banks is the best on the basis of other parameters of performance like deposits in accounts and no of Rupay debit cards issued to beneficiaries as of 20.10.21.

Current Status of PMMY-

During the last five years under PMMY scheme Rs. 12.30 lakh crore loans have been sanctioned from 24.48 crore loan accounts.

Data on the No of Accounts Opened in Various Banks under PMMY 2015-2016 (All Data in Crores)

NBFC	SBI and	Public	Private	Foreign	RRBs	Micro

	Associates	Sector Banks	Sector Commercial Banks	Banks		Finance Institutions
23050447	1300589	5306988	3067686	447	1410787	34880924

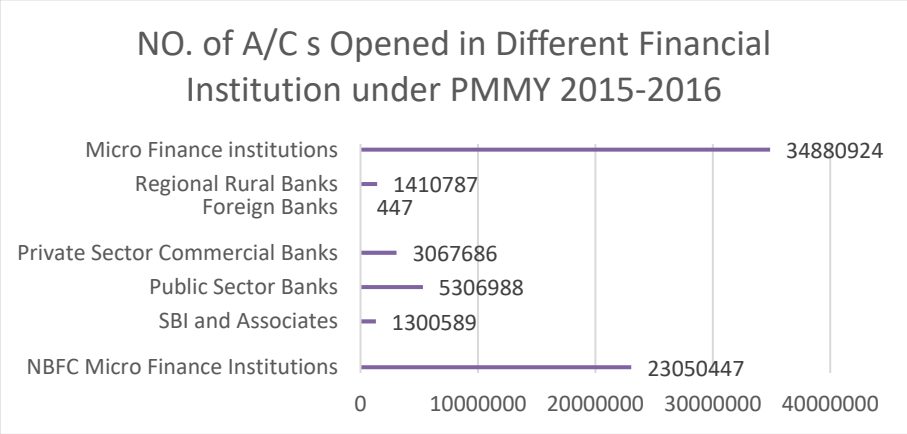

Performance of Micro Finance Institutions is the best in opening of highest no of account under PMMY in 2015-2016 followed by NBFC Micro Finance Institutions ,followed by Public sector Banks including SBI and Associates. Private sector banks, RRBs and Foreign banks did not perform well compared to Micro Finance Institutes NBFC Micro Finance and Public sector banks in 2015-2016.

Data on the Amount Disbursed in Different Banks under PMMY 2015-2016 (All Data in Crores)

NBFC Micro Finance	SBI and Associates	Public Sector banks	Private Sector Banks	Foreign Banks	RRBs	Micro Finance Institute
44026.06	16999.82	39127.28	20025.65	21.34	10876.22	132954.73

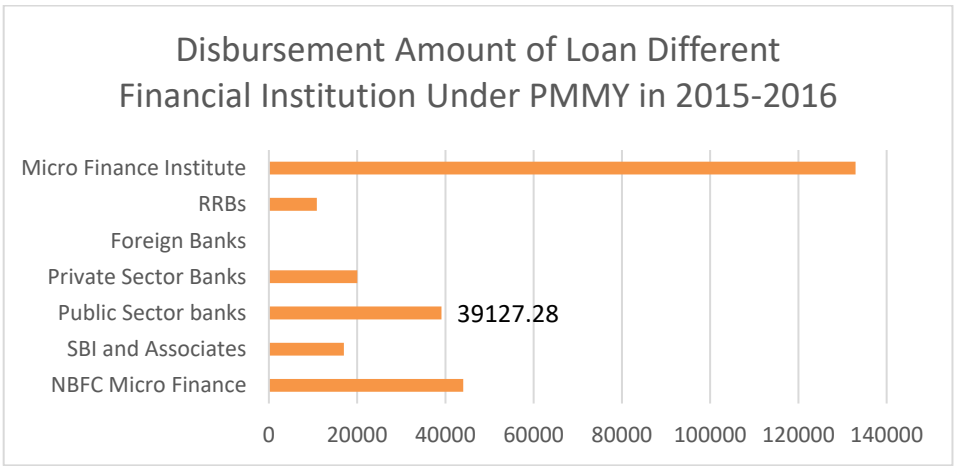

Performance of Micro Finance Institutions is the best in other parameters like amount of loan disbursed (Shishu,Kishor,Tarun) followed by NBFC Micro Finance and Public sector banks under PMMY in 2015-2016.

Data on the Amount Disbursed in Different Banks under PMMY 2019-2020 (All Data in Crores)

SBI and Associates	Public Sector Banks	Private Sector Banks	Foreign banks	State Cooperative Banks	RRBs	Micro Finance Institution	NBFC Micro Finance	NBFC	Small Finance Banks

						s			
34977.76	**59201.43**	**91361.59**	**6.56**	**.93**	**16753.02**	**3000.93**	**54864.53**	**40108.65**	**329715.03**

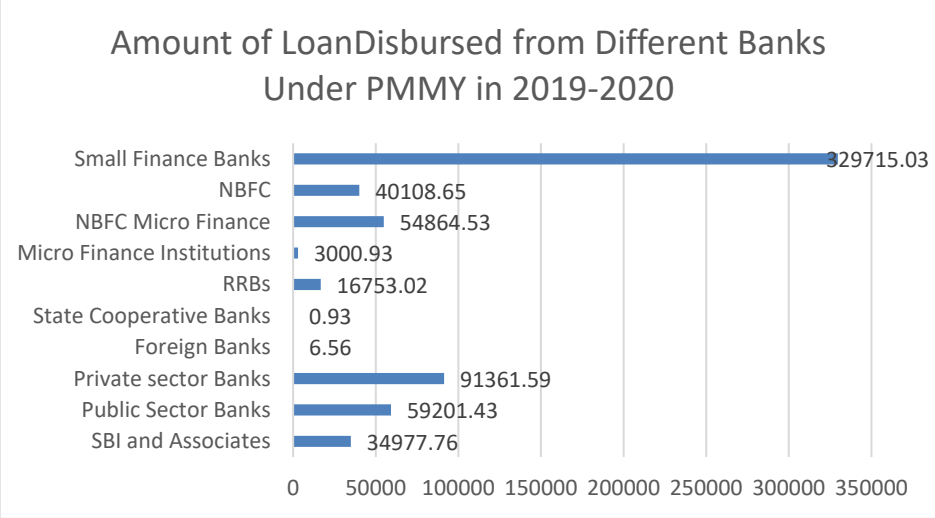

Performance of Small Finance Banks is the best on the basis of amount of loan disbursed (Shishu ,Kishor ,Tarun) followed by Public sector banks including SBI and Associates (94,179.19 Rs) ,followed by Private Sector banks followed by NBFC Micro Finance and then NBFC.

If we compare the performance of different financial institutions between 2015 ,the year when the scheme started and the current year 2021 we can see performance of different financial institutions are not the same. Currently Small Finance Banks are performing very well.

Conclusion of the Study

1.Performance of Public sector banks under the PMJDY is the best in the opening of highest no of accounts followed by RRBs and Private sector banks. Performance of Public sector banks is the best on the other parameters of performance like deposits in accounts and no of Rupay debit cards issued to beneficiaries in the first phase that is in 2015.

2.Performance of Public sector banks is the best in the opening of highest no of accounts followed by RRBs and Private sector banks. Performance of Public sector banks is the best on the other parameters of performance like deposits in accounts and no of Rupay debit cards issued to beneficiaries as of 20.10.21. under PMJDY.

3.If we compare the performance of different banks between 2015 ,the initial phase and the current year 2021 we can see performance of different banks are the same that is the performance of public sector banks is the best followed by RRBs and private sector banks.

4.Performance of Micro Finance Institutions is the best in opening highest no of account opening under PMMY in 2015-2016 followed by NBFC Micro Finance Institutions ,followed by Public sector Banks including SBI and Associates. Private sector banks, RRBs and Foreign banks did not perform well compared to Micro Finance Institutes NBFC Micro Finance and Public sector banks in 2015-2016.

5.Performance of Micro Finance Institutions is the best in other parameters like amount of loan disbursed followed by NBFC Micro Finance and Public sector banks under PMMY in 2015-2016.

6.Performance of Small Finance Banks is the best on the basis of amount of loan disbursed (Shishu, Kishor, Tarun) followed by Public sector banks including SBI and Associates (94,179.19 Rs) ,followed by Private Sector banks followed by NBFC Micro Finance and then NBFC.

7.If we compare the performance of different financial institutions between 2015 ,the year when the scheme started and the current year 2021 we can see performance of different financial institutions are not the same. Currently Small Finance Banks are performing very well.

Limitations of the Study

Performance of any Govt scheme related to Financial Inclusion can be evaluated on the basis of various parameters. But in this study only Bank wise performance of PMJDY and PMMY have been analyzed and that too for only the year 2015 and 2021.

Reference

Bardhan, P., (1984), *Land, labour and Rural Poverty*, Columbia University Press, New York and Oxford University Press, New Delhi

Deepti, Vaidhyasubramaniam. (2018). Measure of index on financial inclusion in India. International *Journal of Pure and Applied Mathematics*, *119* (10), pp.1447-1454url; http://www.ijpam.edu

Desai, M.P (2016) Present scenario of financial inclusion in India *PARIPEX-IndianJournal of Research5* (3)

Dixit, R, Ghosh, M. (2013) Financial inclusion for inclusive growth of India-A case study of Indian states Journal of Business Management & Research 3(1) pp 147-156 researchgate.net

Irrinki, M.K, Burlakanti (2017) Perception on Pradhan Mantri Jan Dhan Yojna-a study with reference to thallarevevumandal *International Journal of Research5* (6) pp.129-146 http://www.granthaalayah.com

Jitender, Pravesh (2017) Start up India; The current scenario *International Journal of Research Culture Society (09)*. www.ijrcs.org

Joshi, M (2016) Pradhan Mantri Jan Dhan Yojna (pmjdy): A leap towards financial inclusion in India *Indian Journal of Research 5* (3) pp.358-359

Ravi, S (2019) Accelerating financial inclusion in India. Brookings Report

Rao, K.S (2018) financial inclusion in India: progress and prospects.www.ideasforindia.in

Renugadevi, S, Jeyakodi, K. (2017) A study on customers level of satisfaction towards Pradhan Mantri Jan Dhan Yojna scheme with reference to Madurai city. *International journal of current research and Modern Education (IJCRME) 2* (1) pp18-22. [ ]

Sahani, V, Raman, A (2018) Pradhan Mantri mudra Yojna an impact assessment study in Delhi NCT Public Policy Research Centre

Sandanshive, V (2019). An analysis of financial performances of mudra Yojna *International Journal of Management, Technology and Engineering1X*

Berlin Working Papers on Money, Finance, Trade and Development working Paper No.07/2012

Sinha, D, Azad, R (2018) can Jan Dhan Yojna achieve financial inclusion? *Economic and Political Weekly 53*(13) pp165-171

Singh, C, Naik, G. (2018) *Financial inclusion after pmjdy: A case study of gubbitaluk, tumkurIndian* Institute of Management, Bangalore Working Paper No.568

Subeesh, V.K () An evaluation of financial inclusion activities of banks in Kerala-with special focus on Malabar area. Minor Research project Report submitted to U.G.C, New Delhi.

https://www.worldbank.org/en/news/opinion/2019/04/05/financial-inclusion-in-europe-and-central-asia-the-way-forward

https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/how-to-measure-financial-inclusion

https://www.mudra.org.in/Home/PMMYPerformance

https://pmjdy.gov.in/

https://en.wikipedia.org/wiki/Pradhan_Mantri_Jan_Dhan_Yojana

https://www.mudra.org.in/

VIDYABHARATI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL

Special Issue

Special Issue on

"Recent Research Trends in Management, Science and Technology "

Preliminary Pages

Contents

Part 1 (Download)

Part 2 (Download)

Part 3 (Download)

Part 4 (Download)

Part 5 (Download)

** Remaining parts will be available soon

ISSN 2319-4979

Special Issue

1. "Negotium Procuratio"
International E-Conference 2021
The New Wave in Business Management Practices Opportunities & Challenges *[5th February, 2021]*

2. International Virtual Conference on
"Physical Education & Sports Sciences-IVCPESS-2021"
[March 30-31, 2021]

3. Special Issue on
"Recent Research Trends in Management, Science and Technology"
[August 2021]

4. Special Issue on
"Engineering Technologies and Management"
[June-September 2021]

5. International Virtual Conference on
"Innovation in Multidisciplinary Studies-IVCIMS 2021"
[August 04-05, 2021]

6. "VARTANA 2021"
2 Day International Conference
Innovation - An Engine for Inclusive Growth and Sustainable Development (IEIGSD)
[28-29 July 2021]

CUSTOMER PERCEPTION TOWARDS INSURANCE DURING COVID-19 PANDEMIC

A. Jacob
B.M Ruia Girls' College, Mumbai

ABSTRACT

The unprecedented invasion of the Covid 19 Pandemic has impacted economies all over the world significantly. The insurance sector has been dramatically affected by changes in the way customers have started perceiving Insurance. The paper attempts to understand the changes in the customer perception towards health and life insurance during the Covid-19 Pandemic Period. It also attempts to explore opportunities available with the insurance companies to reach out to insurance customers in Post Covid -19 Pandemic Period. It gives an overview of the prevailing insurance sector in India.

Keywords: *Life Insurance, Health Insurance, COVID -19*

Introduction

The impending Covid Pandemic has caused the health insurance sector to undergo a total revamp with a significant shift in consumers' perception of health insurance. Consumers across all walks of life have become aware of the need to buy health insurance. At the same time, health insurers are also trying to innovate and introduce various newer products keeping customer preferences and demands at the forefront. It is a crucial time for customers and societies to respond to the changes rightly caused by the Pandemic as it will dictate public perception for many years to come.

It is the time for the insurance companies to develop business strategies, prioritize investments, rethink industry verticals' requirements, decide which customers to target, decide which products to build, etc. Companies that will prioritize and prepare for themselves in the future will be the ones that will emerge successfully and be ahead of their competitors.

There has been increased awareness created by IRDAI, making it mandatory for companies to insure their employees. Experts believe that this increased awareness will promote and create more opportunities for the insurance industry. Insurance companies have adapted to changing times and needs and have started introducing disease-specific policies, customizable covers, and digitalization.

Claims frequency has shot up for both Covid 19 and Non-Covid 19 claims. Insurance companies are now providing multiple facilities treatments to patients at their homes and, in some cases, even through teleconsultation. If companies continue, they can bring down these costs and increase access for patients. Health insurance in India is making good progress in the field of Insurance. Increased standard of living, increased hospitalization cost, increased health care are some drivers for the growth of the health insurance market in India.

Insurance Sector Overview

The Insurance industry of India has many players in the life and non-life domain. Among the life insurance sector, Life Insurance Corporation of India is the sole public sector company. The stakeholders in the insurance market include agents, brokers, surveyors, and third-party administrators.

Liberalization of the economy since the early 1990s caused the government to open the private sector. It paves the way for the higher-income group to have access to new initiatives introduced by the government.

The market size of the insurance sector in India was expected to be around US$ 280 billion in 2020. The life insurance industry is projected to increase at a CAGR of 5.3% between 2019-2023.

The premium from life Insurance Companies in India until March 2021 was predicted to be the US $31.9 billion. The health insurance companies in the non-life insurance sector increased by 41%, driven by rising demand for health insurance products during COVID 19.

S&P Global Market Intelligence Data accounts India as the second largest Insurance technology Market in the Asia Pacific. Data till March 2021 shows the premium from the new business of life insurance companies in India to

be US$ 31.9 billion. Life Insurance Corporation of India was able to get a first-year premium income of Rs. US$ 7.75 billion under individual assurance business with a 10.11% growth over last year. In the Union Budget 2021 FDI limit in Insurance increased from 49% to 74%. This was announced through Digi locker of digital insurance policies by insurance firms. The Finance Ministry also announced to infuse US$ 413.13 million into state-owned Companies dealing with Insurance.

Objectives

1. To understand the changes in the customer perception towards health and life insurance in the Covid-19 Pandemic Period.
2. To explore opportunities available with the insurance companies to reach out to insurance customers in Covid -19 Pandemic Period.

Change in Customer Perception During Covid -19 Pandemic

The recent outbreak of the Pandemic Covid-19 has made people more aware of life and health insurance. Most of the population who once considered Insurance as a luxury have a paradigm shift in their approach and now believe it a necessity. Recent research in this field tells us that only 10 percent of the population were interested in buying Insurance before the coronavirus pandemic. Still, after the Pandemic, there is a whopping 71 percent hike in the number of people desiring to get themselves insured.

There is now a great demand for single premium policies as people are keen to insure against the future loss of income. There is an excellent shift towards buying pure protection plans like term life insurance rather than insurance-based plans like ULIP's. Research also points to a significant change in the age of the customer desirous of buying insurance post-Covid. There is a massive rise in the millennials wanting to buy Insurance. There is a sharp rise in this age group by 33 percent, with a threefold increase in Tier 2 and Tier 3 cities.

Customers have also become cautious and calculative in taking a Life Insurance cover. There is a tremendous demand for comprehensive insurance plans, including a list of new diseases not included in the regular health plans. In India, there is a sudden surge in the purchase of these policies by 35 percent since April 2020.

IRDAI's Corona Kavach Policy covers hospitalization expenses if the insured is diagnosed with Covid -19. Corona Rakshak Policy, which offers a coronavirus insurance cover, provides a lump sum benefit of the total sum insured if a patient is diagnosed with Covid -19. The payout requires a minimum continuous hospitalization for 72 hours.

Health Insurance Policy Arogya Sanjeevani Policy also provides coverage for medical and hospitalization expenses up to five lacs. They are all initiatives introduced by the IRDAI, which has mandated all health insurers to develop the primary and standard health insurance policy for both individuals and families.

Insurance companies are also witnessing a rise in insurance-related queries, which according to them, has gone up by 50 percent in the past few months. The Covid -19 outbreak has shifted people's perspective towards buying Insurance and made them realize and understand its significance in a new way.

New Opportunities with Insurance Companies

The insurance sector has weathered the challenges thrown in by Covid -19 and now is preparing to face the new opportunities created because of it. Many insurance companies have been proactive and have introduced specific policies related to Covid, and they are also tailor-making products to meet customer expectations and requirements.

Given the changes mentioned above ushered in by Covid 19, Pandemic insurance companies must focus on certain core areas to be fully effective. Insurance companies must equip themselves with options for flexible payments, innovative products, online modes of transactions. Companies must pursue product innovation and do away with one size fits all.

There is a tremendous responsibility to reskill their staff with new training methods and

modules to communicate effectively. The ongoing Covid 19 Pandemic has brought in a digital shift towards selling insurance policies online, and this is sure to remain and progress over the years. Customers are also discovering the freedom they have in understanding the products before choosing to buy them. Companies must invest in digital access and mechanisms across the entire value chain to capture the online customer database. This would mean a more significant investment in integrating their existing channel into digital pathways.

Insurance companies must also explore complementary and value-added services, for example, tie-up with hospitals, online consultations, tie-up with pharmacies, discounted OPD Consultations or treatments, Health check-ups/diagnostics, redeemable vouchers to obtain health supplements, membership in yoga centers, sports clubs, and many more.

Soon the insurance industry is rapidly shifting from product-driven to service-driven offerings, which is bound to deliver a holistic experience to customers. This also opens new doors for enhancing strong Customer Relations.

Research tells that the online insurance market in India is expected to reach a value of approximately INR 220 billion by 2024. This shift in the trend can be attributed to internet and mobile usage by customers. We cannot overrule the significance of agency channels in selling Insurance in India. Still, at the same time, online research on life insurance is observing an increasing trend as it is providing the customer an opportunity to make informed decisions.

Conclusion

The study aimed to understand the changes in customer perception during the Covid 19 pandemic. The insurance sector underwent severe impact with a sudden decline in business, delayed payment of premium, policy lapses, delay in settlement of claims, etc. Though the industry appears bleak, it also presented many opportunities for insurance companies to innovate and recreate. With changes in customer perception towards acquiring new policies, insurance companies suddenly found themselves facing a whole new level of meeting customer demands and expectations. It will require the insurance companies to adopt a more customer-centric and customer-driven approach to sustain the ever-increasing competition. The insurance sector must adapt to a robust and resilient frame of operations to accept the new normal brought in by the Pandemic.

References

1. Madan Mohan Dutta (2020) "Health Insurance Sector in India: An Analysis of its Performance," Vilakshan-XIMB, Journal of Management Emerald Publishing Limited. Vol 17 No 1(2), pp 97-109.
2. Media Reports, Press Releases, Press Information Bureau, Union Budget 2021-22, Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDA), Crisil
3. Thomas K.T (2017) "Health Insurance in India: A Study on Consumer Insight," IRDA Journal, Vol 15,pp 25-31.
4. https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/online-insurance-market-in-india
5. https://oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-impact-of-the-coronavirus-Covid-19-crisis-on-finance-9de00b3b/
6. https://insurance24.co.zw/Covid-19-impact-heres-why-insurance-may-never-be-the-same-again/

VIDYABHARATI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL

Special Issue

Special Issue on
Multidisciplinary Academic Research in Current Era
[Oct. - 2021]

Part 1 (Download)

Part 2 (Download)

Part 2-A (Download)

ISSN 2319-4979

Special Issue

1. "Negotium Procuratio"
International E-Conference 2021
The New Wave in Business Management Practices Opportunities & Challenges *[5th February, 2021]*

2. International Virtual Conference on
"Physical Education & Sports Sciences-IVCPESS-2021"
[March 30-31, 2021]

3. Special Issue on
"Recent Research Trends in Management, Science and Technology"
[August 2021]

4. Special Issue on
"Engineering Technologies and Management"
[June-September 2021]

5. International Virtual Conference on
"Innovation in Multidisciplinary Studies-IVCIMS 2021
[August 04-05, 2021]

6. "VARTANA 2021"
2 Day International Conference
Innovation - An Engine for Inclusive Growth and Sustainable Development (IEIGSD)
[28-29 July 2021]

7. National E-conference on
Role of Nanotechnology for Sustainable Future
[31 August 2021]

8. "10th National Conference (Virtual Mode)" on
Fostering Human Resilience-Catalyst for Management, Science and Technology
[8-9 October 2021]

9. Online International Conference on
Research & Innovation Perspectives in Engineering
[29 July 2021]

10. Special Issue on
Emerging Techniques in Interdisciplinary Sciences
[Oct. 2021]

11. Special Issue on
Multidisciplinary Academic Research in Current Era
[Oct. 2021]

12. Special Issue on
Advanced Research and Development in Interdisciplinary Studies
[Oct. 2021]

13. International Conference on
Emotions and Multidisciplinary Approaches (ICEMA 2021)
[October 30th & 31st 2021]

14. Special Issue on
Research and Innovations on Industry 4.0
[October 2021]

15. Special Issue of
International Conference on Emerging Trends in Engineering and Technology (ICETET-2021)
[7th - 8th July 2021]

16. 3rd Virtual International Conference on
Recent Trends in Technology, Engineering and Applied Science
[19th and 20th July 2021]

ROLE OF LEADERSHIP IN CRISIS MANAGEMENT

A. Jacob
B.M Ruia Girls' College, Gamdevi, Mumbai
anitasjacob@gmail.com

ABSTRACT

A business crisis is inevitable, and as world economies go through rapid transformations in technology, face various kinds of setbacks due to recession, war, pandemic, and many other unforeseen challenges, the mandate for successful business transition falls on the leadership of the organizations.Business crisis, if left unchecked, can lead to further problems causing the organization an unrecoverable loss.An unexpected business crisis can threaten the foundations of an organization and can force them to undertake emergency measures that may not be helpful to organizations in the long run. Leadership gives direction and a much-needed roadmap for a successful transition.Therefore, this paper focuses on'crisis leadership strategies' like managing communication, maintaining perspective, focusing on mission and vision of the company, continuous planning,engaging employees, and being decisive and adaptable which can be followed for successful and smooth conduct of business during the crisis period.

Keywords: *Crisis Management, Leadership*

Introduction

A business crisis is an occurrence of an event that is responsible for a significant shift in the way business operates. It is a time when the companyfaces unforeseen challenges. It is a time of change, and companies must be prepared to take timely action to counteract any problem that could occur as a result of it. A business crisis can arise as a result of the change in the business environment both internally and externally.It leads to an emergency that creates unrest and instability among the stakeholders and, at the same time, leaves the door open for rumours and fear, which is not healthy for the organization.

A business crisis can threaten not just the workforce but can, in the long run, affect the strategic objectives, reputation, and actual viability. When the business is going through a crisis, the credibility and status of the organizations are at stake.Proper crisis management will mean that the leader is exceptionally focused, and they are responsible for safeguarding the governance of the organization as well as protecting the interests of its stakeholders. Arobust crisis management policy of the organization must aim at empowering the right people and teams to implement and communicate decisions.

A crisis is a period in an organization where we find the core value of the organizations is under threat. It could erupt in the form of misinformed news of the organization that can spread through social media, or it could be like the latest pandemic COVID 19 that has resulted in the shut down of the company's world over. Therefore, how the organization tackles the crisis, manages, and overcomes is called crisis management.

Literature Review

Pearson and Claire (1998) have explained the different perspectives related to crisis and how it relates to organizations, they have explored cognitive and psychoanalytic aspect of crisis like how an individual's cognitive processes might be influenced under times of distress, communication etc. Sayegh, Anthony and Perrewe (2004) studied the role of emotion in decision making during crises. James and Wooten (2005) studied the skills needed for crisis leadership. Aktoufand Holford (2009) opined that organizations that foresee the possibility of a crisis and prepare properly are better equipped to manage such situations. Drennan and Mc Connell (2007) points out that individuals view crisis according to their own beliefs, interpretation, responsibilities etc. According to Cener (2007) crisis management is a specialty requiring a process that attempts to predict the events that might interrupt significant future relations. Akdemir (1997) states that crisis management requires fast and efficient decision making and immediate correction of the deviations. According to him

in crisis management organizations must act fast and efficiently against any state that threatens its existence.Tuz(1996) says crisis management requires systematic decision making and the ability to make new decisions on the part of the people leading the organizations.

Leadership and Crisis Management

Leaders are not managers,and when the organization is going through a state of crisis, organizations need leaders and not managers. A leader's true capabilities are revealed at the time of crisis when there is chaos and uncertainty rampant all-around, true leaders emerge to provide direction and pave the way for a breakthrough in the organization. Because leaders can have foresight and vision, they do not accept crisis as something permanent. Still, instead, they can devise new strategic policies, formulate new objectives, and take the organization ahead.

Crisis triggers emotions of fear, uncertainty, despair, and so on. When the employees in the organizations feel these needs are threatened, it is widespread that their behavior is not going to align with companies' requirements. A true leader must understand the reason behind these unproductive behaviors and guide the employee towards decisive action.

Leaders must keep an eye on the objectives and policies of the organization, but what is more important is to influence the employees to act in responsible and productive ways because this is the single most quality that will help the organization move forward during crisis time.

Objectives of the Study

1. To understand the role of leadership in managing Business Crisis.
2. To examine a few crisis management strategies to be employed by organizations during the time of Business Crisis.

Crisis Leadership Strategies

The tasks and responsibilities of leaders leading from the forefront have undergone tremendous changes since the outbreak of COVID -19. Leaders who were once focused on driving sales, focusing on revenue, gaining market share today are making rapid decisions about managing costs maintaining liquidity, and working to see that employees can deliver working remotely.

In the present crisis, because of the outbreak of COVID 19 it is natural for leaders to adopt a defensive mindset, and they may end up living in denial.At trying times like this,leaders need to be willing to learn new things and keep their minds open to new changes and be flexible in the way they think business should operate.

A crisis will always demand that the leaders adapt and be prepared to respond positively so that the organization will be able to sail through turbulent times and keep the organization going as healthy as possible. The following strategies can be of immense help in guiding the organizations during these times.

➢ Managing Communication

Leadership communications consist of information that is related to the company and its values. Communication is a potent tool through which the leader engages the employees, customers, shareholders, employees, and society. Communication from the leader's desk is essential as they tend to have a direct impact on the vision and mission of the company. Though it is well understood that communication is important tool in crisis management,it is often the overlooked tool.And what could have played an essential tool in helping the leader engage with the masses often is sacrificed for things which may not be very useful. Communication is a vitaltool in the hands of the leader to keep employees engaged.Honest communication by the leader builds trust, empathy, and clarity, which are all critical aspects ofcreating an excellent relationship at the workplace.

Especially in this time of business crisis due to COVID 19,leaders need to implement a more robust and efficient internal communications strategy. During this period of Lockdown, it is not uncommon to see relationships ending up being strained because of lack of face to face communication. With the abundance of tools available through which videoconferencing can be done, maintaining healthy contact becomes the responsibility of the company. Organizations must take time to see that all communication channels must be open and transparent.

➢ Maintain Perspective

In times of crisis, leaders must seize the opportunity to maintain a clear perspective. The leader must take time to gain a fresh perspective on the significant issues that seem to threaten the company during times of business crisis.Leaders must connect to industry experts and must attend and be a part of conferences that are relevant to change times.It's also necessary to invest in educating oneself about the latest development that is taking place in one's field. Leaders must also take time to cultivate a habit of taking time to listen and understand the opinions of people that are different from theirsbydoing so; they make room for understanding the crisis from a different view. An essential habit to cultivate is to communicate with the customers and see the mess from their perspective. Perspective develops over time from the knowledge and experiences they would have acquired till now. Leadership perspective shapes the decision's thoughts and actions of the leader. So instead of looking at the business crisis from their limited view, which can negatively impact their decisions, leaders must cultivate a keen eye to look at situations from a broader perspective.

➢ Focus on the Vision and Mission of the company

High performing organizations have well-charted vision and mission statements in place. It is essential for the leader to correctly spell out the vision statement of the company to his stakeholders because, without clearly defined vision, the stakeholders will lose sight of where the organization is heading, especially during a business crisis. A vision statement will play an essential role in keeping the organization together as it battles out the crisis period. Once the organization stays connected, it can then connect with their customers. A strong vision will help the organization achieve its mission. Focusing on the idea will help the leader prepare for the future. As leaders keep the result in mind, they find the strength to sail through the business crisis. A mission statement that engages stakeholders will make it clear as to why they must support the organization, and it gives them a clear understanding as to what role the organization plays in society.

➢ Continuous Planning

Planning is the key to leadership success. It helps leaders to set expectations for the organization, and it indirectly communicates to the organization the leader's expectations out of each one of them. Planning will also help the leader allocate resources and will allow the leader to hold people accountable. It will help the leaders to reduce uncertainty,especially in times of business crisis,and creates a focus for the company and unites the employee towards a common goal. It is useful for organizations to recognize ways to achieve goals as well as adopt work culture and attitude that will help the organization to achieve its objectives. Planning also will enable organizations to decide and determine the tasks that are important so that proper time can be set aside for all of this. During times of business crisis, it is essential for leaders to plan because crises periods will not always last; therefore, proper planning will help organizations to look for new business opportunities that can be seized at the right time.

➢ Engage the employees

As per Gallup study, it is seen that organizations which engage employee at a higher level can lead the business through rough times. Employees are a great asset to the organization once they are engaged and motivated; it becomes easy for organizations to relate to customers. During times of business, crisis organizations must proactively take steps to frame policies and guidelines for employees.It is crucial because the leadership has a critical part to play in successfully leading the business through the change process. When there is a positive engagement of employees,they will feel valued and respected, and they will be ready to adapt to the change required under the business crisis. Leaders must make necessary changes in the polices to define what is expected of them by the employees, especially during the crisis period. This is essential because employees can be rewarded and acknowledged for their performance.

➢ Decisive and Adaptable

During the business crisis, the leaders must be quick to act and make decisions, and they must adapt their choice to suit the needs of a situation. Adaptive leaders make the best use of the dynamic environment, leverage it to their maximum potential, and often can turn crisis into an opportunity. In being adaptable, they end up being proactive in using the resources wisely to increase revenue for the company. By being able to predict the unpredictable leaders who can adapt to changing crises can steer their business by introducing a new way of thinking and doing in their teams and organizations. They are confident and bold in taking measures and step to announce and implement new strategies and policies. It is this confidence and resilience on the part of the leadership that gives power and confidence to the groups and teams in the organization to keep moving till they can overcome and emerge successfully out of the crisis period.

Conclusion

A business crisis can be a challenging time for leaders. The revival and reputation of the company are in the hands of leaders. Success and failure of a business post a business crisis depends upon how the leadership has handled the business in the crisis period.Effective leadership will help organizations to bounce back after a crisis period with innovations,business expansion, etc. If utilized meaningfully, it will also be a time to understand the company's customers and devise ways in which their collaboration can be used to enter new markets, release new products etc.Leadership is critical, therefore, to manage the business during the crisis period leaders play an essential role in managing communication, maintain perspective, focusing on mission and vision of the company, they must plan and forecast and above all keep the employees engaged. Crisis conditions lead the organizations to become more flexible and ready to adapt to learning a newer way of doing things. There is no easy way for an organization to come out of the crisis. The leadership of the organization is mainly responsible for the success and failure of the organization post-crisis. If these things are adhered to, there are no reasons why an organization should not bounce back and be useful in the long run.

References

1. Akdemir, A. (1997). Changes in Management Policy and The Profile of a Changing Leader, Symposium on Leadership in 21st Century, (5th-6thJune) Volume: 2, Naval Military College, İstanbul.p.349
2. Cener, P., (2007). Crisis Management. http://www.danismend.com/ 02.01.2015.p.4-5
3. Tuz, M. V., (1996). Business Management in State of Crisis, Bursa: EkinBookstore, 1st Edition p.85
4. Pearson, C.M. and Clair, J.A. (1998) Reframing Crisis Management. Academy of Management Review, 23, 59-76.
5. Sayegh, L., Anthony, W. P., &Perrewé, P. L. (2004). Managerial decision-making under crisis: The role of emotion in an intuitive decision process. Human Resource Management Review, 14(2), 179–199.
6. James, E. H., & Wooten, L. P. (2005). Leadership as (un)usual: How to display competence in times of crisis. Organizational Dynamics, 34 (2), 141-152.
7. Aktouf, O., & Holford, W. D. (2009). The implications of humanism for business studies. In H. Spitzeck, M. Pirson, W. Amann, S. Khan, & E. von Kimakowitz, Humanism in Business (pp. 101-122). Cambridge: Cambridge University Press.

AJOMC

Asian Journal of Organic & Medicinal Chemistry

Volume 7, Number 2
April - June 2022
ISSN: 2456-8937

http://ajomc.asianpubs.org

Asian Pub. Corp.

Asian Publication Corporation
Sahibabad (India)
http://asianpubs.org

Editor-in-Chief

Dr. Bimal K. Bainik

Vice President of Research & Education Development
Community Health Systems of South Texas
Edinburg, USA

A Review on the Recent Developments on Solid Desiccant-Based Technology in HVAC Applications 334 – 342

Alice D'souza, Pragnesh Brahmbhatt and Ratnesh Shukla

Invitro Determination of Anti-Aging Activity of (Ananas Comosus L) Using Mccoy Cell Line 343 – 355

Abirami J, Sathish Kumar N. M, Hariharan G and Mahalaxmi S

A Study of the Awareness and Impact of Organic Food within Generations (X & Y) 356 – 362

Girish Deore and Seema Zagade

Pandemics - An Environmental Diet 363 – 366

Ganatra Kashyap

Status of Women in Higher Education with Special Reference to Assam 367 – 371

Pallabi Goswami, Bhabana Chutiya and Nirmali Puzari

Formulation and Charecterization of Polymeric Nanoparticle of Antihypertensive Drug Bosentan 372 – 379

Subhasri Mohapatra, Deepak Dash, Manish R. Bhise, Ashish Kandalkar, Sanjay Vasu, Sunny Pahuja and Nitin S. Bhajipale

Synthesis of derivatives of Cholorosubstituted Flavone and Effects of Chlorosubstituted derivatives of Flavone on some Kharif Crop Plants 380 - 384

S.G. Kalane, B. K. Dhotre and S. P. Rathod

A Study on Employee Inclusion of Squarefoodmeal Pvt Ltd among Speech and Hearing Impairment (SHI) Individuals in Mumbai 385 – 386

Rhutula Jadhav

Some Medicinal Plants Mix Grow with Mulberry Plant 387 – 389

Shashi Kanta

Pandemics - An Environmental Diet

Ganatra Kashyap
Department of Accountancy and Commerce, B. M. Ruia Girls' College,Gamdevi, Mumbai, India

ABSTRACT
It can be hard to imagine a silver lining to the all-consuming cloud that is the current and ongoing spread of Covid-19 across the planet, but, as cities and lives are pulled to a standstill by communicable disease, our skies and rivers are revealing an unexpected positive to the pandemic. While the beneficial effects for our environment by no means reduce the anguish and suffering caused by such an outbreak, economic slowdown and reduced travel as a result of government-enforced quarantines has put a dramatic cap on outgoing pollution and the effects are being seen all over the world. This paper focuses on the Impact of Pandemics on the Environment because it has a diet impact by re-generating the environment but the question is that - Is it a permanent positive impact ?

Keywords: Covid-19, Corona Virus, Environment, Pollution, Pandemic

INTRODUCTION

About two-thirds of all infectious diseases in humans have their origins in animals. Scientists saythe ability of a virus to mutate and adapt from animals to the human system is very rare, but the expansion of the human footprint is making that rare event much more likely.

For most people, up until the novel coronavirus took over the headlines, the possibility of a new disease emerging out of nowhere and spreading around the world at a breakneck pace seemedlike something out of a science fiction movie. But some members of the scientific community have been sounding the alarm for decades, warning that it was not a matter of if, but when another pandemic would threaten humanity.

IMPACT ON ENVIRONMENT

Compared to what so many are experiencing, the impact on Nature has been relatively small, but nonetheless historic. The skies are clearing of pollution, wildlife is returning to newly clear waters, a host of flights have been scrapped and crude oil is so worthless that the industry would have to pay you to take it off their hands – a few months ago, environmentalists could only dream of such a scenario as the 50th anniversary of Earth Day came into view.

But this disorientingly green new reality is causing little cheer given the cause is the coronavirus pandemic that has ravaged much of the world.

"This isn't the way we would've wanted things to happen, God no," said Gina McCarthy, formerhead of the US Environmental Protection Agency in the Obama administration. "This is just a disaster that pointed out the underlying challenges we face. It's not something to celebrate."

The recent annual Earth Day event, this year largely took place online, came as a public health restriction to prevent the spread of Covid-19, has resulted in a sharp dip in air pollution across China, Europe and the US, with carbon emissions from the burning of fossil fuels reporting a record 5% annual drop.

The waters of Venice are now clear, lions lounge on roads normally frequented by safari-goers inSouth Africa and bears and coyotes wander around empty accommodation in Yosemite national park in California.

Meanwhile, nearly eight in 10 flights globally have been canceled, with many planes in the US carrying just a handful of people. The oil industry, a key driver of the climate crisis and direct environmental disaster, is in turmoil, with a barrel of crude hitting an unprecedented figure.

These would perhaps be the sort of outcomes seen had stringent environmental policies been put in place in the wake of the first Earth Day in 1970, which saw 20 million Americans rally in support of anti-pollution measures.

Instead, the pain of the Covid-19 shutdown has highlighted how ponderous the world's response has been – the expected cut in emissions, for example, is still less than what scientists say is needed every year this decade to avoid disastrous climate impacts for much of the world.

"It's the worst possible way to experience environment improvement and it has also shown usthe size of the task," said Michael Gerrard, an environmental law expert at Columbia University.

McCarthy, now head of the Natural Resources Defense Council, noted that some Indian people were seeing the Himalayas for the first time due to the veil of air pollution lifting.

"You wonder if people will want to go back to what it was like before," she said. "The pandemic has shown people will change their behavior if it's for the health of their families. This has been the lost message on climate, that it's a human problem, not a planetary problem. We have to show you can have a stable environment and your job, too."

The problems in the natural world haven't suddenly vanished – various researchers found that the Arctic is very likely to be free of sea ice in summers before 2050, that the bushfires that torched Australia earlier released more carbon than the country's annual CO2 output and that thefirst quarter of 2020 was the second-warmest on record.

Conservationists also warn that returning the world to its pre-pandemic settings will quickly wipe out any environmental benefits of the shutdown i.e. failure of the crash course environmental diet plan.

"It's a serious wake-up call," said Thomas Lovejoy, an ecologist who coined the term "biological diversity". "We bulldoze into the last remaining places in nature and then are surprised when something like this happens. We have done this to ourselves by our continual intrusion into nature. We have to re-chart our course."

LESSONS FOR THE FUTURE

As the coronavirus pandemic unfolds across the globe, threatening lives and upending the world economy, it's also had a profound impact on the environment. Scientists first noticed a decrease in greenhouse gas emissions in China, where the pandemic began. This trend followed the pandemic's spread across the world. Meanwhile, viral social media posts started to pop up about wildlife sightings in urban areas, claiming "nature just hit the reset button on us."

Less reported has been the dramatic rise in medical waste and packaging from online shopping.

A global pandemic that is claiming people's lives certainly shouldn't be seen as a way of bringing about environmental change either. For one thing, it's far from certain how lasting this dip in emissions will be. When the pandemic eventually subsides, will carbon and pollutant emissions "bounce back" so much that it will be as if this clear-skied interlude never happened? Or could the changes we see today have a more persistent effect?

The first thing to consider, says Kimberly Nicholas, a sustainability science researcher at Lund University in Sweden, is the different reasons that emissions have dropped. Take transport, for example, which makes up 23% of global carbon emissions. These emissions have fallen in the short term in countries where public health measures, such as keeping people in their homes,have cut unnecessary travel. Driving and aviation are key contributors to emissions from transport, contributing 72% and 11% of the transport sector's greenhouse gas emissions respectively.

Reduction in the duration of travel during the pandemic has emission levels lowered. But what will happen when measures are eventually lifted? In terms of routine trips like commuting, those miles left untravelled during the pandemic aren't going to come back – you're not going to travelto the office twice a day to make up for all the times you worked from home, says Nicholas. But what about other kinds of travel – might the cabin-fever of self-isolation encourage people to

travel more when the option is there again? It may be the case that people who are avoiding travel right now are really appreciating spending time with families and focusing on those really core priorities. These moments of crisis can highlight how important those priorities are and help people focus on the health and wellbeing of family, friends and community." If this change in focus as a result of the pandemic sticks, then this could help to keep emissions lower.

But there's another way it could go. "It could also be that people are putting off long-distance trips but plan on taking them later,". Frequent flying forms a large part of the carbon footprint forpeople who do it regularly, so these emissions could simply come back if people return to their old habits. Also, this is not the first time an epidemic has left its mark on atmospheric carbon dioxide levels. Throughout history, the spread of disease has been linked to lower emissions – even well before the industrial age. The impact from today's outbreak is not predicted to lead to anywhere near the same number of deaths, and it is unlikely to lead to widespread change in

landuse. Its environmental impacts are more akin to those of recent world events, such as the financial crash of 2008 and 2009. "Then, global emissions dropped immensely for a year," says Pongratz.

The reduction in emissions then was largely due to reduced industrial activity, which contributes carbon emissions on a comparable scale to transport. Combined emissions from industrial processes, manufacturing and construction make up 18.4% of global anthropogenic emissions. The financial crash of 2008-09 led to an overall dip in emissions of 1.3%. But this quickly rebounded by 2010 as the economy recovered, leading to an all-time high.

"There are hints that coronavirus will act the same way," says Pongratz. "For example, the demand for oil products, steel and other metals has fallen more than other outputs. But there are record-high stockpiles, so production will quickly pick up."

One factor that could influence whether or not these emissions bounce back is how long the coronavirus pandemic lasts. "At the moment that's hard to predict," says Pongratz. "But it could be that we see longer-term and more substantial effects. If the coronavirus outbreak continues to the end of the year then consumer demand could remain low because of lost wages. Output and fossil fuel use might not recover that quickly, even though the capacity to do so is there."

CONCLUSION

COMMUNITY ACTION

One response to the coronavirus outbreak that has drawn mixed reactions from climate scientists is the ways that many communities have taken big steps to protect each other from the health crisis. The speed and extent of the response has given some hope that rapid action could also be taken on climate change if the threat it poses was treated as urgently.

"It shows that at the national, or international level, if we need to take action we can," Donna Green, associate professor at University of New South Wales's Climate Change Research Centrein New Zealand, told CNN. "So why haven't we for climate? And not with words, with real actions."

But for others, such as Nicholas, the community action has sparked hope for the climate in the longer term. And Pongratz sees the time afforded by self-isolation as a good opportunity for people to take stock of their consumption.

It's safe to say that no one would have wanted for emissions to be lowered this way. Covid-19 has taken a grim global toll on lives, health services, jobs and mental health. But, if anything, it has also shown the difference that communities can make when they look out for each other – and that's one lesson that could be invaluable in dealing with climate change.

Also, we can safely say that the environment is on a recovery mode diet plan compelled by the outbreak of this pandemic but perhaps the dim light at the end of this long and distressing Covid-19 tunnel could be healthier environments in cities worldwide subject to we not forgettingthe lessons learnt the hard way and not resorting to our earlier ways.

REFERENCES

1. "Earth Observatory". Archived from the original on 2020-04-02. Retrieved 2020-04-09.
2. Team, The Visual and Data Journalism (28 March 2020). "Coronavirus: A visual guide to the pandemic". BBC News. Archived from the original on 27 March 2020.
3. Myllyvirta, Lauri (19 February 2020). "Analysis: Coronavirus has temporarily reduced China's CO2 emissions by a quarter". CarbonBrief. Archived from the original on 4 March 2020. Retrieved 16 March 2020.
4. McMahon, Jeff (16 March 2020). "Study: Coronavirus Lockdown Likely Saved 77,000 Lives In China Just By Reducing Pollution". Forbes. Archived from the original on 17 March 2020. Retrieved 16 March 2020.
5. "Cop26 climate talks postponed to 2021 amid coronavirus pandemic". Climate Home News. 1 April 2020. Archived from the original on 4 April 2020. Retrieved 2 April 2020.
6. Newburger, Emma (13 March 2020). "Coronavirus could weaken climate change action and hit clean energy investment, researchers warn". CNBC. Archived from the original on 15 March 2020. Retrieved 16 March 2020.

7. "Is sea level rising?". National Oceanic and Atmospheric Administration. Archived from the original on 2020-02-18. Retrieved 2020-04-06.
8. "Climate Change". National Geographic Society. 2019-03-28. Archived from the original on 2019-12-31. Retrieved 2020-04-06.
9. Madhav, Nita; Oppenheim, Ben; Gallivan, Mark; Mulembakani, Prime; Rubin, Edward; Wolfe, Nathan (2017), Jamison, Dean T.; Gelband, Hellen; Horton, Susan; Jha, Prabhat (eds.),
10. "Pandemics: Risks, Impacts, and Mitigation", Disease Control Priorities: Improving Health and Reducing Poverty (3rd ed.), The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, doi:10.1596/978-1-4648-0527-1/pt5.ch17 (inactive 2020-04-13), ISBN 978-1- 4648-0527-1, PMID 30212163, archived from the original on 2020-03-23, retrieved 2020-04-06
11. Kopnina, Helen; Washington, Haydn; Taylor, Bron; J Piccolo, John (2018-02-01). "Anthropocentrism: More than Just a Misunderstood Problem". Journal of Agricultural and Environmental Ethics. 31 (1): 109–127. doi:10.1007/s10806-018-9711-1. ISSN 1573-322X.
12. Rull, Valentí (2016-09-01). "The humanized Earth system (HES)". The Holocene. 26 (9): 1513–1516. Bibcode:2016Holoc..26.1513R. doi:10.1177/0959683616640053. ISSN 0959-6836.
13. Watts, Jonathan; Kommenda, Niko (23 March 2020). "Coronavirus pandemic leading to huge drop in air pollution". The Guardian. Archived from the original on 4 April 2020. Retrieved 4 April 2020.
14. editor, Damian Carrington Environment (2020-04-07). "Air pollution linked to far higher Covid-19 death rates, study finds". The Guardian. ISSN 0261-3077. Archived from the original on 2020-04-09. Retrieved 2020-04-10.
15. "The Global Impacts of the Coronavirus Outbreak". Center for Strategic and International Studies. Archived from the original on 7 April 2020. Retrieved 4 April 2020.
16. Green, Matthew (13 March 2020). "Air pollution clears in northern Italy after coronavirus lockdown, satellite shows". Reuters. Archived from the original on 16 March 2020. Retrieved 16 March 2020.

सिद्धी प्रकाशन
श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay | PhonePe | BHIM | 9623979067

SIDDHI Siddhi Prakashan

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
Website : www.wiidrj.com
C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)
Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com
Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 7, Vol. I, Issue-LI, March 2022

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor : 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue- LI, March 2022

- Editor -

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor 2022: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LI Year – 7 March 2022

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskrti Public School, Nanded.(MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, (Subbranch: Nanded) Men Branch : Hyderabad (AP)

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. S.V. Shivanikar Principal N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Deepak Dwarkadasrao Bachewar** **Associate Professor** Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded- (MH., India.)
Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr.Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Prof. Dr. Durgadas D. Choudhari** Head Dept. of Economics Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr.Kamble Ratnakar Ramrao Associate Professor, Dept.of Economics, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani(MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat - Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

1. COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Nanded.

Subject: Submission of the article with the title ……

……..……...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN - 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Nanded.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We …….. the author/authors of the paper titled…….. ……authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ……..

Official Address :……..

…… **Pin** ……..

e-mail id :……..

Mobile and Phone No. : ……..

Signature of the Author(s) : ……..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 - Bela Nagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :**umbarkar.rajesh@yahoo.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :_____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

_____

_____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

_____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	**International**
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	**"A DESCRIPTIVE SURVEY TO ASSESS THE USE OF LOCK DOWN PERIOD AND THE ATTITUDE TOWARDS IT AMONG THE ADOLESCENTS IN TERMS OF COVID-19 APPROPRIATE BEHAVIOUR, RECREATION & CREATIVITY , STRESS MANAGEMENT , HEALTH AND ACADEMICS."**	**Mrs. Shilpa Ashok Shettigar**	01
02.	**UTILITY OF PREGNANCY, PARTURITION, LACTATION CHAPTER OF KNERR REPERTORY**	**DR. KISHOR KASODEKAR DR. RIZWAN NAURANGABADE**	10
03.	**SELF RESPECT AMONG SELF HELP GROUP WOMEN**	**Mr. S. P. Dhanyal Dr. G. K. Boodeppa**	16
04.	**IMPACT OF LABOUR ABSENTEEISM ON INDUSTRIAL ORGANIZATION: ITS STUDY CONDUCTED ON LABOURS OF AN INDUSTRIAL AREA AT CHITWADIGI, HOSPET**	**Harijan Y. T. Dr. G. K. Boodeppa**	21
05.	**A GLIMPSE INTO GLOBAL STOCK MARKETS -- POST PANDEMICS**	**Dr. Ganatra Kashyap A.**	30
06.	**APPLICATION OF WEB 2.0 TECHNOLOGIES IN LIBRARIES**	**Mrs. Rakte Jyoti Bhausaheb**	36
07.	**FEDERAL POLITY, STATE FINANCE AND INDIAN STATES**	**Dr. Harshad Bhosale**	41
08.	**THE LATEST OPPORTUNITIES FOR THE TOURISM INDUSTRY**	**Dr. Arun Baliram Dhalgade**	46
09.	**HOUSING QUALITY OF SLUM DWELLERS -A CASE STUDY OF BELAGAVI CITY-KARNATAKA STATE**	**Dr. M. S. Kurani**	51
10.	**UNDESIRABLE DESIRES: A STUDY OF RELATIONAL COMPLEXITIES IN MAHESH ELKUNCHWAR'S DESIRE IN THE ROCKS**	**Ms. Hiware Jyoti Suryabhan**	57
11.	**A CROSS SECTIONAL STUDY TO ASSESS THE DEVELOPMENT OF LEADERSHIP QUALITIES AMONG THE NURSING STUDENTS IN CORRELATION WITH THE PARENTING STYLES AND EXPERIENCES DURING THEIR CHILDHOOD PERIOD.**	**Mrs. Shilpa Ashok Shettigar**	62
12.	**SIGNIFICANCE OF PRAYER IN HUMAN LIFE**	**Dr. Sanjvni Nerkar**	69
13.	**PURIFICATION MACHINE USING AIR FILTER AND WATER WASHER** ***(Increase 20% Oxygen level)***	**Tushar Sanjiv Palve**	71

14.	समकालीन कविता और पर्यावरण संकट	डॉ. सरोज कुमारी शर्मा	75
15.	चोर पानी के जाड् भोटिया जनजाति के सामाजिक आर्थिक परिवेश का चयनित अध्ययन		80
16.	आज के बदलते समाजमें स्त्री	डॉ. विशु मेघनानी	86
17.	आदिवासी कादंबरीतील जीवनसंघर्ष	डॉ. रंजना ज्योतीराम महाजन	90
18.	कळमनुरी तालुक्यातील खरीप हंगामातील पिक क्षेत्राचा अभ्यास	श्री. मारुती अरविंद विभूते	94
19.	राष्ट्र आणि राज्य संकल्पनेचा अभ्यास	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	99
20.	"महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीचे बदलते स्वरूप आणि नव्या दिशा."	प्रा. डॉ. संजय मोहन वाघ प्रा. संदीप बबन घाडगे	104
21.	क्रांतिवीर राघोजी भांगरे यांचे ऐतिहासिक कार्य	प्रा. मुठे लहु किसन	109
22.	प्रादेशिक पक्षाचे बदलते स्वरुप आणि आघाडीच्या शासनातील पक्षांचे राजकारण	डॉ. बी. व्ही. डोंगरे (पाटील)	113
23.	मराठीतील मुस्लिम लेखकांची आत्मचरित्रे :-लेखन प्रेरणा	प्रा. डॉ. केतकी प्रमोद भोसले	118
24.	महाराष्ट्रातील मराठा आरक्षण : एक शोध आणि बोध.	डॉ. एस. एल. मेढे	123
25.	राज्यशास्त्र: स्वरूप आणि व्याप्ती	प्रा. श्रीनिवास काशिनाथराव राठोड	126
26	भारतीय पोस्ट ऑफिस सेवांचे व्यवस्थापकीय अध्ययन	प्रा. रामरतन भाष्कर ढोरे	130
27.	संविधानिक शासनाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	133
28.	मराठी कवितेतील आधुनिक कालखंडातील स्त्री चित्रण	साईप्रसाद मधुकर पंडीत	140
29.	घटस्फोटामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा तात्त्विक अन्वयार्थ	सुरेखा भालचंद्र कुलकर्णी डॉ. किर्तनकर प्रभाकर	144
30.	यशवंतराव यांची विविध भाषणे	सखाराम विलास आव्हाड	149
31.	शिंदेशाहीच्या अमलाखालील माळव्यातील जमीन महसुल व्यवस्था	सचिन अभिमन्यू ओहोळ	152
32.	मानवी हक्क व सदयस्थिती	प्रा. शेट्टीवार सायलू पंढरीनाथ	157
33.	मध्य, मध्यका व बहुलकातील संबंध	डॉ. राजेश गं. उंबरकर	160
34.	गाँधी जी की प्रमुख विचारधारा का वर्तमान विचारधारा से तुल्नात्मक विश्लेष्ण	नसीमुद्दीन	163

35.	**शशि देशपांडे के उपन्यासों में मध्यवर्गीय महिला के मुददे और स्थिति: नारीवादी विवेचना**	**गुरपिंदर कुमार**	171
36.	**स्त्री-पुरुष गुणोत्तर आणि सामाजिक समस्या**	**प्रा. बाबुराव होनाजी राठोड**	179
37.	**2000 नंतरच्या ग्रामीण कादंबरी : शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचीकारणे आणि उपाय**	प्रा. गजानन व्यंकटराव जामगे	185
38.	**केशव सखाराम देशमुखांच्या कवितेत अभिव्यक्त झालेले शोषणाचे स्वरूप**	हरिदास गणपतराव शिंदे	188
39.	लोक साहित्यातील आदिवासी स्त्री जीवनाचे स्वरूप	प्रा. कैलास दत्तराव खानसोळे	191
40.	**CONCEPT OF MASANUMASIK PARICHARYA OF GARBHINI ACCORDING TO AYURVEDIC SAMHITAS: A REVIEW ARTICLE**	**Dr. Shashikumar B. Wankhade Dr. Shruti S. Wankhade**	194
41.	**ROLE OF SAMANYA & VISHESH GUNA IN THE MANAGEMENT OF DISEASES: A REVIEW ARTICLE**	**Vd. Manish Madhukar Hake Dr. Girish Shriramrao Shrungarputale**	199
42.	**THE STUDY OF CONCEPT OF SNEHAPANA W.S.R. TO ASHTANG HRUDAYA: A REVIEW ARTICLE.**	**Vd. Manish Madhukar Hake Vd. Sunil Manikprabhu Pimple**	206
43.	**महात्मा गांधीजींचे स्वच्छता आणि ग्रामीण विकासातील विचार**	**स्वाती वसंतंराव सूर्यवंशी**	212
44.	**फकीरा कादंबरीतील संघर्षमय जीवन जगणाऱ्या नायकांचा तुलनात्मक अभ्यास**	आशा विठ्ठलराव संगेवार	216
45.	देशातील दारिद्र्याची समस्या एक अध्ययन	**प्रा. माणिक उत्तमराव बाभुळगावकर**	218
46.	**MAJOR ELEMENTS OF NATIONALISM IN INDIAN FICTION**	**Yuvraj Ramchandra Tattapure**	220
47.	**सुखी जीवन के मूलमंत्र – सत्य, स्वीकारोक्ति तथा रहस्योद्घाटन**	**डॉ. केशवमणि शर्मा**	225
48.	कोविड – १९ महामारीचा उच्चशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यावर झालेल्या परिणामाचे समाजकार्यात्मक दृष्टीकोणातून अध्ययन : विशेष संदर्भ – नांदेड तालूका	राजरत्न निवृती पवार	230
49.	**"A STUDY OF VALUES AMONG SCHOOL TEACHERS AT SECONDARY LEVEL IN RELATION TO THEIR GENDER, LOCAL AND MARITAL STATUS: WITH SPECIAL REFERENCE TO SWAMI VEVEKANAND MADYAMIK SCHOOL PARTUR "**	**Shri S. T. Mundhe**	232
50.	आदिवासी महिलांच्या समस्या आणि त्यांचे मुलभूत अधिकार : विशेष संदर्भ–मराठवाडा विभाग	आनंद दिलीप कदम	235
51.	''संजीव के उपन्यासों में चित्रित औद्योगीकरण से	प्रा. नटवर संपत तडवी	238

	प्रताड़ित आदिवासी समाज''		
52.	**जीवनात खेळाचे महत्व**	**प्रलोभ माधवराव कुलकर्णी**	241
53.	नंदुरबार जिल्ह्यातील प्राथमिक शिक्षण स्तरावरीत सद्यस्थितीचा आढावा.	श्रीमती – शमा बन्सिलाल नेरकर	244
54.	**जिंतूर विधानसभा सदस्यांचे विकासात्मक कार्य (२००४-२००९)**	**डॉ. भालचंद्र वै. धर्मापूरीकर**	249
55.	**SELF HELP GROUPS IN INDIA A STUDY ON QUALITY AND SUSTAINABILITY**	**Rajshree Babasaheb Mahalle**	255
56.	**A STUDY ON THE FACTORS AFFECTING CONSUMERS BUYING BEHAVIOUR IN E-COMMERCE MARKETING**	**Mr. Somesh S Sangewar**	257
57.	डॉ. मनमोहन सिंग आणि अणुकरार	साईनाथ बागडे	261

"A DESCRIPTIVE SURVEY TO ASSESS THE USE OF LOCK DOWN PERIOD AND THE ATTITUDE TOWARDS IT AMONG THE ADOLESCENTS IN TERMS OF COVID-19 APPROPRIATE BEHAVIOUR, RECREATION & CREATIVITY , STRESS MANAGEMENT , HEALTH AND ACADEMICS."

Mrs. Shilpa Ashok Shettigar

Principal Smt. Sunanda Pravin Gambhirchand college of Nursing, Matunga, SNDT campus MUMBAI We run basic Bsc nursing ,ANM and GNM nursing programme affiliated to MUHS,MSBPNE and MNC

INTRODUCTION:

Social distancing and the interruption of typical school routines can be especially challenging for adolescents, two Johns Hopkins experts say.

The greatest impacts felt by adolescents stem from school closures, being in the house with family members, and not getting to see friends and peers.

METHODOLOGY:

A non-experimental quantitative research approach, descriptive survey design. An online google survey was conducted using self- reported semi structured questionnaire and attitude scale along with purposive sampling on 150 students.

RESULTS:

The demographic findings of study shows that 140(93.3%) adolescents who participated in the study are between the age group of 16-18 years. Whereas 120(80%) are females and 30(20%) are males. Out of which 88(58.7%) are pursuing higher education, 39(26%) are pursuing secondary education. During lockdown, 145(96.7%) adolescents were at home and 5(3.3%) were not. Adolescents active on social media were 139(89.3%). During pandemic 141(94%) adolescents had their academic online, 123(82%) adolescents reported lockdown was boring for them. Then 99(66%) find it useful. During lockdown, 92(61.3%) adolescents preferred playing indoor and outdoor games. Also 99(66%) of them played games using electronic gadgets like tablets, mobile etc.

The overall mean value of COVID-19 appropriate behaviour is 363.4, for recreation and creativity its 394.6, for stress management it is 271.4, mean value of health is 85.6, for academic its 18.8

CONCLUSION:

Throughout this study, we have discussed regarding the utility of lock down and assessed the attitude among adolescents in various aspects. The result of the study and extent of this impact depend on several factors such as COVID-19 appropriate behaviour, recreation and creativity, stress management, health and academics and has shown more positive responses.

This non-experimental survey show that the adolescents have utilised the time during lockdown for various activities and have done their academics online and found lock down period to be useful. Also the results have shown that 134(89.3%) adolescents were active on social media during lockdown.

FULL ARTICLE

"Often when you think you're at the end of something, you're at the beginning of something else."

-Fred Rogers[1]

"Utility of lock down period and the attitude towards it among the adolescents"

INTRODUCTION-

"COVID-19 will reshape our world. We don't yet know when the crisis will end. But we can be sure that by the time it does, our world will look very different. How different will depend on the choices we make today".

-Joseph Borrell[1]

Coronavirus disease 2019 (COVID-19) is a contagious disease *causedby* severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 *(SARS-CoV-2). The first case was identified in* Wuhan, China, *in December 2019. The disease has since spread worldwide, leading to an* ongoing pandemic.[2]

On the evening of 24th March 2020, the Government of India under Prime Minister Narendra Modi ordered a nationwide lockdown for 21 days, limiting movement of the entire 1.38 billion (138 crore) population of India as a preventive measure against the COVID-19 pandemic in India. Children and adolescents may appear to be less at risk for severe COVID-19 symptoms, but the pandemic has significantly disrupted their lives in many ways. Social distancing and the interruption of typical school routines can be especially challenging for adolescents, two Johns Hopkins experts say. The greatest impacts felt by adolescents stem from school closures, being in the house with family members, and not getting to see friends and peers.[3]

NEED-

"Utility of lock down period and the attitude towards it among the adolescents"

Youth are valuable resources to invest in, and not problems to be solved. Adolescents want to develop their capacities, but they need opportunities and appropriate adult involvement and guidance to do so. Thus this pandemic has provided them with the time, goal and benefits to apply their skills in doing so.Children and adolescents also reported positive coping strategies, resilience, social connectedness through digital media, more family time, and relief from academic stress. Factors such as demographics, relationships and pre-existing conditions are critical.

PROBLEM STATEMENT-

A descriptive survey to assess the use of lock down period and the attitude towards it among the adolescents in terms of COVID-19 appropriate behaviour, recreation & creativity , stress management , health and academics.

OBJECTIVES-

1) To assess attitude related to COVID-19 appropriate behaviour among the adolescents.
2) To assess attitude related to recreation and creativity among the adolescents.
3) To assess attitude related to stress management among the adolescents
4) To assess attitude related to health among the adolescents.
5) To assess attitude related to academics among the adolescents.

Review of literature related to COVID-19 arranged in following areas as appropriate behaviour adolescents, recreation and creativity, stress management, health and academics among adolescents.

Conceptual framework of this study is based on Rosenstoch's (1974) and Becker's and Maiman's (1975) health belief model comprises of three components.

METHODOLOGY-

Research approach	:	Descriptive
Research design	:	Non experimental survey
Setting	:	Nursing college in Mumbai
Population	:	BSc Nursing and Auxiliary Nurse Midwives students
Sample size	:	150
Sampling	:	Purposive sampling
Tool	:	Semi structured questionnaireand Attitude scale
Technique	:	Self- reported method

FINDINGS AND INTERPRETATION-

The findings have been illustrated in the following graphs and tables

Table 1 - Distribution of Adolescents according to their demographic data

n = 150

Demographic data	**F**	**%**
Age		
10-12 years	1	.7
13-15 years	9	6.0
16-18 years	140	93.3
Gender		
Male	30	20.0
Female	120	80.0
Education		
Secondary education	39	26.0
Higher education.	88	58.7
Any other.	23	15.3

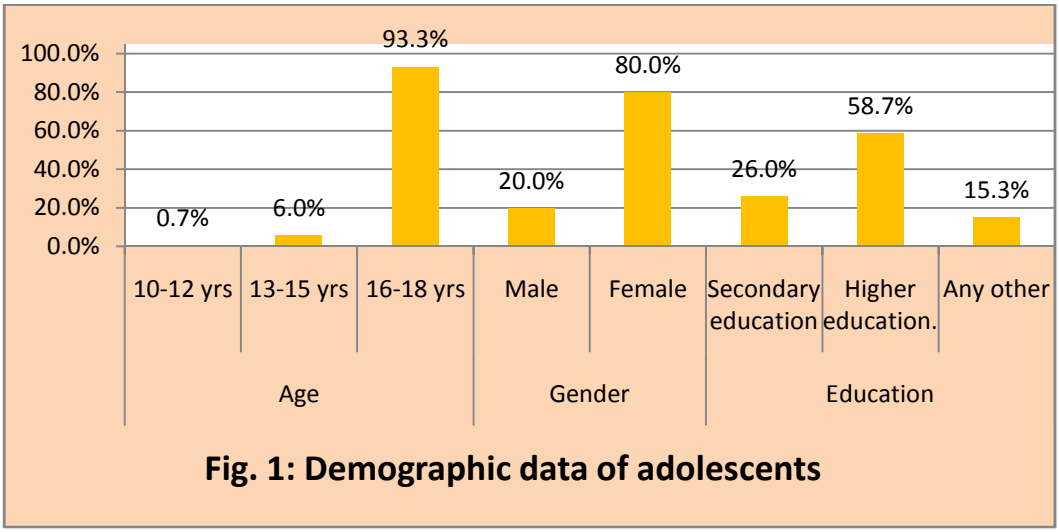

Fig. 1: Demographic data of adolescents

Demographic findings of study is illustrated in table 1 and bar chart 1. It shows that out of 150 maximum adolescents 140 (93.3%) were aged between 16-18 years, 120 (80%) adolescents were female. Most 88(58.7%) adolescents were doing higher education, then 39(26%) adolescents were doing secondary education and remaining adolescents 23(15.3%) were studying in some other grades.

Table 2 - Distribution of Adolescents according to their demographic data

n = 150

Demographic data	**F**	**%**
Whether at home during lockdown		
No	5	3.3
Yes		96.7
Whether active on social media during lockdown		
No	16	10.7
Yes	134	89.3
Whether academic studies were online		
No	9	6.0
Yes	141	94.0
Whether this lockdown this lockdown		
No	27	18.0
Yes	123	82.0
Whether find this lockdown useful		
No	51	34.0
Yes	99	66.0
Whether spent most of the time playing indoor/outdoor games during lockdown		
No	58	38.7
Yes	92	61.3
Whether spent most of the time playing games on mobile, tablets, computer or any other electronic gadgets.		
No	51	34.0
Yes	99	66.0

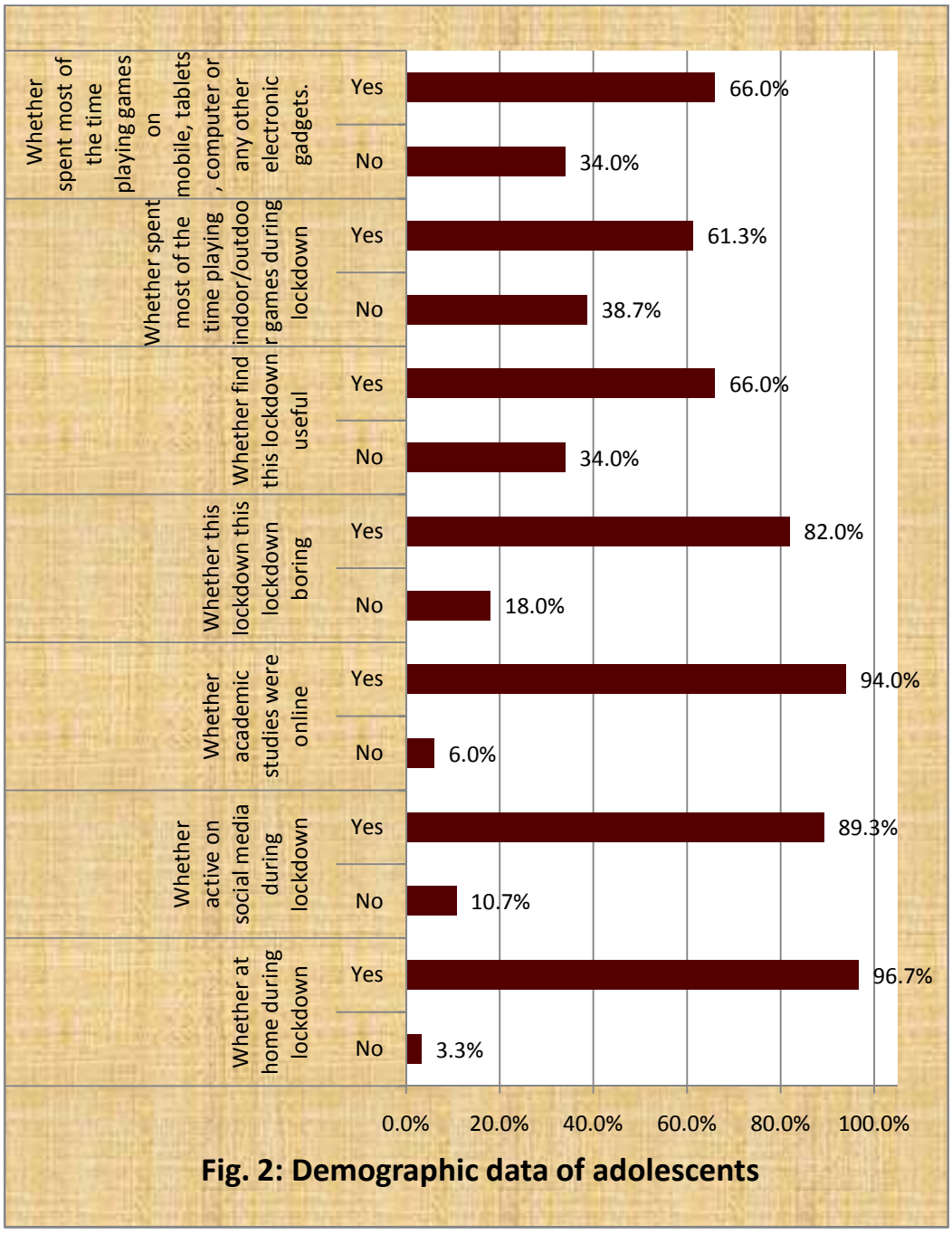

Fig. 2: Demographic data of adolescents

Table 2 and bar chart 2 displays the demographic data of adolescents. It shows that 145 (96.7%) adolescents were at home during lockdown, 134 (89.3%) adolescents were active on social media, 141 (94%) adolescents were doing online studies, 123 (82%) adolescents felt that the lockdown was boring , 99 (66%) adolescents found this lockdown useful, 92 (61.3%) adolescents spent most of the time playing indoor/outdoor games during lockdown and 99 (66%) adolescents spent most of the time playing games on mobile, tablets, computer or any other electronic gadgets.

Table 3 – Assessment of different areas of attitude towards lockdown period among the adolescents in covid 19.

n = 150

Areas of attitude	Negative		Neutral		Positive	
	F	%	F	%	F	%
Appropriate behaviour	23	15.3	42	28.0	85	56.7
Recreation and creativity	26	17.3	74	48.3	50	33.3
Stress management	23	15.3	86	57.3	41	27.3
Health	48	32.0	71	47.3	31	20.7
Academics	16	10.7	55	36.7	79	52.7

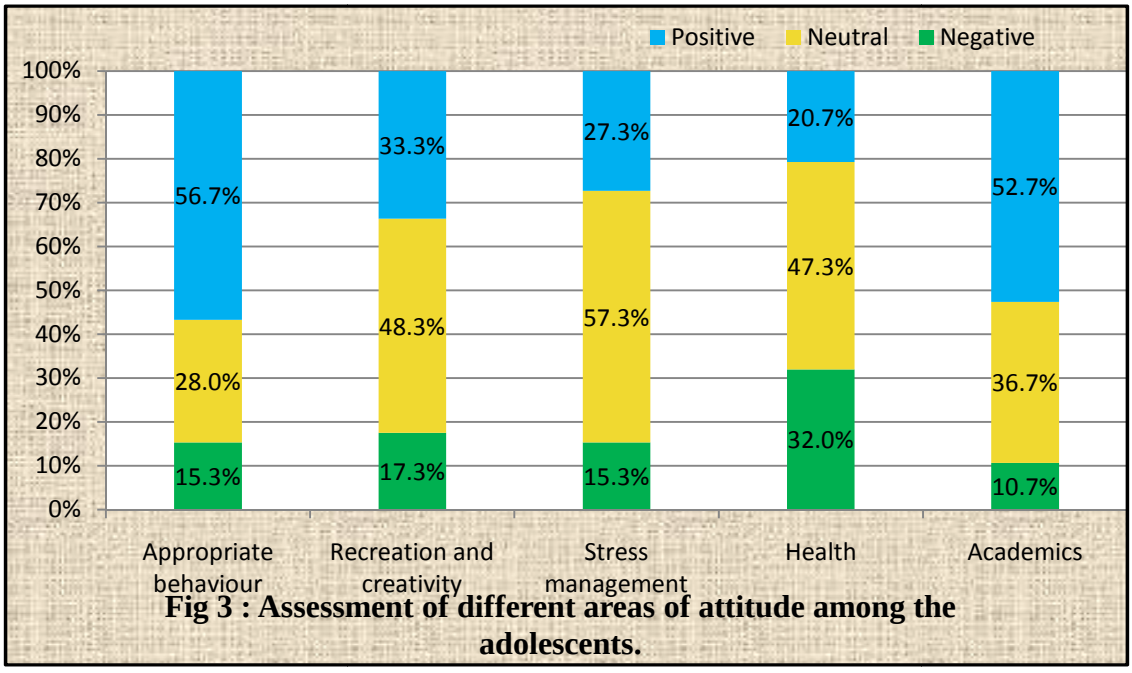

Fig 3 : Assessment of different areas of attitude among the adolescents.

Table 3 and chart 3 displays assessment of different areas of attitude towards lockdown period among the adolescents in covid 19**.** In area regardingAppropriate behavior most 85(56.7%) adolescents displayed positive attitude, 42(28%) adolescents displayed neutral attitude and 23(15.3%) adolescents displayed negative attitude. In area regardingRecreation and creativity most 74(48.3%) adolescents displayed neutral attitude, 50(33%) adolescents displayed positive attitude and 26(17.3%) adolescents displayed negative attitude. Stress management area showed that 86 (57.3%) adolescents displayed neutral attitude, 41(27.3%) adolescents displayed positive attitude and 23(15.3%) adolescents displayed negative attitude. Health area showed that 71 (47.3%) adolescents displayed neutral attitude, 31(20.7%) adolescents displayed positive attitude and 48(32%) adolescents displayed negative attitude. Academics area showed that 79(52.3%) adolescents displayed positive attitude, 55(36.7%) adolescents displayed neutral attitude and 16(10.7%) adolescents displayed negative attitude. Most positive attitude among adolescents was

seen in area of Appropriate behaviour and most negative attitude was seen in area of Health during lockdown period.

Table 4 - Assessment of overall attitude towards lockdown period among the adolescents in covid 19

n = 150

Assessment overall attitude	Percent range	F	%
Negative	0 - 60%	10	6.7
Neutral	61 – 80%	82	54.7
Positive	81 – 100%	58	38.7
Total		150	100

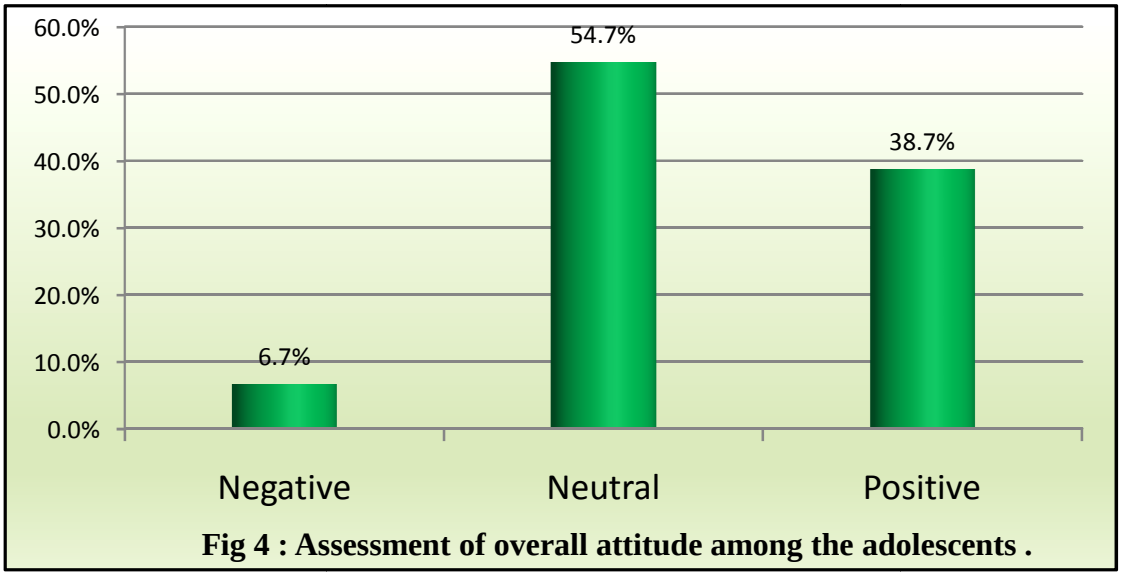

Fig 4 : Assessment of overall attitude among the adolescents .

Table 4 and chart 4 displays assessment of overall attitude towards lockdown period among the adolescents in covid 19**.** Most 82(54.7%) adolescents displayed neutral attitude, then 58(38.7%) adolescents displayed positive attitude and remaining few 10(6.7%) adolescents displayed negative attitude.

Table 5 - Association of demographic variables with attitude towards lockdown among adolescents in terms of COVID-19.

n = 150

Sr. no.	Association of demographic variable with Attitude	Calc.X^2 value	Table X^2 value	*p* value	Whether significant at 0.05 level
1	Age	0.70	3.84	0.401	No No
2	Gender	4.89	3.84	0.027	Yes
3	Education	0.49	5.99	0.780	No

4	Information regarding their stay during lockdown	0.63	3.84	0.429	No
5	Use of social media during lockdown	0.04	3.84	0.848	No
6	Was your academic studies online	0.02	3.84	0.962	No
7	Do you find this lockdown this lockdown boring	0.13	3.84	0.719	No
8	Do you find this lockdown useful	0.43	3.84	0.511	No
9	Whether spent most of the time playing games during lockdown	0.49	3.84	0.482	No
10	Whether spent most of the time playing games mobile, tablets, computer or any other electronic	0.93	3.84	0.334	No

As the Attitude data being in Non parametric format The Kruskal Wallis Test is used to find out if any association exists between demographic variables with Attitude.

From table 4, it is seen that there is no association between all the selected groups of demographic variables in above table except Gender of adolescents. The calculated Chi square values (X^2) values for all the selected groups of demographic variables in above table except Gender is statistically less than their respective Chi square table values (X^2) at 0.05 level of significance. Only the calculated Chi square value (X^2) of Gender of adolescents is more than the respective Chi square table value (X^2) at 0.05 level of significance. Thus alternate hypothesis (H_1) is accepted for Gender and null hypothesis (H_0) is accepted for all the remaining demographic variables. Hence it can be said that Attitude towards COVID-19 is associated only with gender among the adolescents.

SIGNIFICANCE TO NURSING

Nursing Research:

The methodology, tool and findings of this study can add to nursing literature in India. This will help the health care members to identify the adolescent who are suffering from stress and will help them to get out of it.

Mental Health Nursing:

The study will help to understand the psychology of the adolescents through understanding the attitudes of the adolescents and identify stressors in their life.

Pediatric Nursing:

The study will help to analyse the growth and development of the adolescents and their behaviour.

RECOMMENDATIONS FOR FURTHER STUDIES-

On the basis of present study following recommendations are made-

1. A similar study can be done on large sample.
2. A study can be done on how the lock down has impacted the lifestyle, health, and academicsamong adolescents.

3. Study related to nursing education on adolescents can be done for stress management, side effects of social media, proper health care.

IMPLICATIONS OF THE STUDY-

- The study can be applied for the reference for students in nursing education , findings can be used for making lifestyle modification in adolescents,
- A positive attitude can be build among adolescents to utilise the time.
- The findings have implications in community health nursing, child health nursing, nursing services, nursing education and nursing research development cell.

CONCLUSION-

Throughout this study, we have discussed regarding the utility of lock down and assessed the attitude among adolescents in various aspects. The result of the study and extent of this impact depend on several factors such as COVID-19 appropriate behaviour, recreation and creativity, stress management, health and academics and has shown more positive responses.

This non-experimental survey shows that the adolescents have utilised the time during lockdown for various activities and have done their academics online and found lock down period to be useful. Also the results have shown that 134(89.3%) adolescents were active on social media during lockdown.

BIBLIOGRAPHY-

1. https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/76379/corona-virus-pandemic-and-new-world-it-creating_en
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Coronavirus#Severe_acute_respiratory_syndrome_(SARS)
3. https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1
4. Noor Al Khanthlan.et.al.,''Adherence to COVID-19 Appropriate Behaviour among Respiratory Therapists: A Cross-Sectional Study in the Kingdom of Saudi Arabia'', published by Front. Public Health https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2021.715982/full#h6
5. Sultan Ayoub Meo,.et.al., "Impact of lockdown on COVID-19 prevalence and mortality during 2020 pandemic: observational analysis of 27 countries", published by European Journal of Medical Researchhttps://eurjmedres.biomedcentral.com/articles/10.1186/s40001-020-00456-9
6. Ayesha S. Al Dhaheri,.et.al. "Impact of COVID-19 on mental health and quality of life: Is there any effect? A cross-sectional study of the MENA region", published by PLOS ONE Journal https://journals.plos.org/plosone/article/authors?id=10.1371/journal.pone.0249107

UTILITY OF PREGNANCY, PARTURITION, LACTATION CHAPTER OF KNERR REPERTORY

DR. KISHOR KASODEKAR (GUIDE)
DR. RIZWAN NAURANGABADE (PG)
Guru Mishri Homeopathic Medical College Shelgaon Jalna(Mh)

ABSTRACT:

Dr.Calvin.B. Knerr, has compiled the Repertory of Herring's guiding symptoms of our material medica which is one of the concordance repertories. Peculiarity of this repertory is that the symptoms are arranged almost in its original form. This repertory has wide use in day-to-day practice.In this article we are discussing about chapter PREGNANCY, PARTURITION, LACTATION. Of Knerr Repertory. This is a unique chapter for various constitutions in Knerr's repertory. In this chapter rubrics of various age groups are included under different headings with different constitutions. Basically, this repertory is not recommended for the systematic Reperterisation, but has great use as a reference book. After systematic Reperterisation the repertory helps to confirm and reassure our choice of selection of remedy based on totality of symptoms when a peculiar symptom is observed by the physician and both match after reference of this repertory.

Dr. Calvin Knerr, has compiled the Repertory of Herring's guiding symptoms of our material medica which is one of the concordance repertories. Peculiarity of this repertory is that the symptoms are arranged almost in its original form. This repertory has wide use in day-to-day practice. In this article usefulness of Chapter Pregnancy, Parturition, Lactation Knerr's Repertory (Augmented & revised edition) edited by P. Sivaraman. Basically, this repertory is not recommended for the systematic Reperterization, but has great use as a reference book. After systematic Reperterisation the repertory helps to confirm and reassure our choice of selection of remedy based on totality of symptoms when a peculiar symptom is observed by the physician and both match after reference of this repertory.

KEY WORDS- Knerr, Guiding symptoms, pregnancy, parturition, Lactation.

INTRODUCTION:

Dr.Calvin B. Knerr's Repertory of Hering's Guiding Symptoms of Our Materia Medica is a co ncordance type of repertory based on Hering's Guiding Symptoms.Symptoms are presented in their o riginal form in this repertory.There are 48 chapters and 408medications in this book, with the chapter s organised according to Hahnemann's anatomical schema.It has four grades of distinction, each ofw hich hasthe same meaning as the guiding symptoms.The repertory begins with Mind and disposition andconcludes with Drug Relationship.Following the completion of Hering's Guiding in 1895, Dr. Cal vinKnerr released the Repertory in 1896. In 2006, Dr. Sivaraman of Kollengodu issued an augmente d &revised edition of the book.This repertory is usually used as a reference in clinical practice since i t makes it easier to referto symptoms without much variance in proverb's language.When a patient re ports a peculiar symptom and both match after consulting this repertory, it helps to confirm and reassure our choice of remedy based on the totality of symptoms.There are a few more chapters that are not found separately in other repe rtoris In this article we are discussing about Chapter Pregnancy, Parturition, Lactation of Knerr Repertory. This is also unique chapter of this Repertory.

DEFINATION

Puritan word origin from Late Latin *pūritās means* purity Or a person who adheres to strict moral or religious principles, esp. one opposed to luxury and sensual enjoyment.

PURITAN REPERTORIES:

The puritanical group is obstinate about preserving the purity of symptoms as described and recorded by proverbs or physicians. Where the clear – cut Symptoms with their peculiarities are present, Puritan groups of repertories are good for reference. However, reperterization utilizing totality arithmetic computation is not possible. This group is also known as "Repertories of concordance." E.g. -Knerr`s Repertory of Guiding symptoms of our Materia medica

- Dr. W. D. Gentry's Concordance Repertory.

Knerr`s Repertory of Guiding symptoms of our Materia medica:

Author- Dr Calvin Brobst Knerr

Year of publishing- 1896

Type of repertory – concordance repertory

Medicines used-408

Dr. Knerr compiles this repertory where all the symptoms are arranged in original form without much change. As the name suggests, the main source of this repertory is Hering's Materia Medica. The order of arrangement or method of classification, followed in the compilation of this repertory is the one inaugurated by Hahnemann, developed, perfected and used by Hering throughout his entire work on Materia medica, viz, the anatomical or regional division into forty-eight chapters.

Signs in the Repertory-

(….) perpendicular dotted line, marks observation.

T- Toxicological extracts.

☞ For cross-reference to the direct hand symbol is used in relation to symptoms, diseases, and illnesses.

Plan and Construction:

The organ wise classification follows the order:

- Above downwards
- From within outwards
- Functional symptom first followed by the organic conditions
- First the parts and then the whole body

CHAPTER: PREGNANCY, PARTURITION, LACTATION.

The chapter has following main headings of rubrics

Abortion ***** Infants ***** Lactation ***** Lochia ***** Mammæ ***** Nipples ***** Parturition ***** Placenta ***** Post-partum ***** Pregnancy ***** Puerperal

ABORTION: -

The main rubric Abortion is followed by various sub rubrics which mainly have causations and concomitants of Abortion. Even mental conditions are given as separate subrubrics. For e.g.

ABORTION:

-Constitution, in flabby persons: - UST.

--Cough, dry, shaking, spasmodic, in paroxysms, helps to produce: - **Rumx**.

-Disposition to (habitual tendency): - ALET., Arg-n., AUR-M., HELON., **KALI-C**., LYC., **Mill**., **Sabin**., **Sars**., SEP., ZINC.

--Month, at 3rd or 4th: - **Eup-pur.**

--Leukorrhea, with: - **Plb.**

--Menorrhagia, with:- **Sulph**.

--Uterine debility, from:- Caul.

-Hæmorrhoids, painful, not bleeding:- HAM.

-Influenza, during epidemic: - Camph.

-Mental condition: - (See Threatened.)

--Fright: - ACON., Gels., OP.

--From sudden bad news: - GELS.

--Querulous, fear of death:- Coff.

Various pathological conditions are given as:

-Ovaries, inflammation supervening:- COLOC., **SABIN**.

-Placenta, retained:- **Sabin., Sep., Verat-v**.

-Syphilis, in: - AUR., MERC., NIT-AC., Phyt., Staph., Syph., Thuj.

-Threatened: - AMBR., APIS, ARN., BELL., BRY., CALC., Caul., **Caust**., CHAM., CHIN., CIMIC., CINNM., EUP-PUR., FERR., HELON., IP., KALI-C., **Kali-m**., MERC., NUX-M., Nux-v., OP., PLB., **PULS**., **Rat**., RHUS-T., SABIN., SEC., Sep., SIL., STRAM., TRIL., VIB.

--Atonic condition, from (See Uterus.):- HELON.

--Bearing-down pains, spasmodic: - Caul.

--Copious flow of thin black blood:- SEC.

--Blood from vagina, in 8th month (gonorrhœa): - CANN-I.

--Fright, especially in latter part of pregnancy: - OP.

--Hysterical females disposed to FAINT, FEEL CHILLY AND CATCH COLD EASILY: - **NUX-M**.

Main rubric Infants has many sub rubrics which include various infant's symptoms with causation, concomitants and various congenital anomalies. For e.g.

INFANTS (NEW BORN, NURSING CHILDREN): -

-ABDOMEN, HARD, TENSE**: -** CHAM.

-Asphyxia: - ACON., **ANT-T**., ARN., BELL., **CAMPH**., LAUR., OP.

-Breathing:-

--Rattling: - ANT-T., CHAM.

-Bronchitis: - DROS.

-Chafing (intertrigo): - **CALC**., CARB-V., CHAM., **GRAPH**., HEP., KALI-M., LYC., MERC., PSOR., Sep., **SULPH**.

-Cephalhematoma: - Arn., CALC., **calc-f**., Chin., Rhus-t., Sil.

--Parietal bone swelling: - CALC-F.

-Heart: - (See Cyanosis.)

--Cardiac anguish: - CHAM.

--Non-closure of foramen ovale: - DIG.

-Hernia: -

--Congenital, right side: - Lyc.

--Congenital, left side: - Nux-v.

Lactation, mammae and nipples are given as separate rubrics with various sub rubrics. For e.g.

Lactation: -

-Aching, from cold, all over: - **BRY.**

-Back, pain: - **SIL.**

-Breathing, suffocative attacks: - CALC-P.

-Fever: - Acon., Arn., BELL., BRY., coff., rhus-t.

--Anger, after: - CHAM.

-Head, hair falls out: - NAT-M.

-Lochia,increased: - Rhus-t., **SIL**.

Mammæ: - (See Milk ; also Mammæ Nursing.)

--Ache, after nursing, being empty, is obliged to compress with hand: - Bor.

--Blood, pure, flows every time child nurses: - **SIL.**

--Distended, milk scanty, feels cold air readily, is cold, want of vital activity to secrete milk: - **CALC.**

--Induration of right, burning pain (mastitis): - CON.

--Painful:- PHYT.

-Milk: -

--Absent or scanty (agalactia): - Acon., Apis, ASAF., BELL., BRY., CALC., Carb-an., Card-m., CAUST., **CHAM**., CHEL., CHIN., COFF., Dulc., FORM., IGN., Jab., LAC-D., Lach., Merc., Mill., Nux-v., **Puls**., Rheum, Rhus-t., Samb., Sec., Stict., Sulph., URT-U., UST., ZINC.

--Absent, with suppressed lochia and fever:- **MILL**.

--Absent, with stinging in mammæ: - SEC.

--Ceased a few days after confinement: - **Phyt**.

--Cessation, sudden, in puerperal fever: - VERAT-V.

--Curdles, sour after being drawn: - Bor.

--Disappeared within 3 weeks of delivery in 6 confinements: - ASAF.

--Scanty:-Days, 10, after delivery: - ASAF.

-Nipples: - (See Mammæ, Nipples.)

--Abraded, cracked or sore: - Agar., Arg-n., ARN**., CAST-EQ**., CHAM., GRAPH., HAM., LYC., MERC., MILL., PHOS., PHYT., PULS., SEP., Sulph.

--Aphthous: - BOR.

--Bleeding: - HAM.

LOCHIA: -

-Acrid: - BAPT., **CARB-AN., KREOS**., LIL-T., SIL.

-Bloody: - CAUL., CHAM., SIL.

--Return after least motion, better by rest: - ERIG.

-Fetid: - BAPT., BELL., BRY., **CARB-AN**., CARB-V., CHIN., **CHR-AC., KREOS**., RHUS-T., **SEC**., Sep., Sil.

--Bloody, slimy (puerperal fever): - **Acon**.

--Cadaverous: - STRAM.

-**Protracted**: - BENZ-AC., CALC., **CARB-AN**., Caul., CHIN., **KREOS.,** Lil-t., RHUS-T., **SEC**., SEP., Tril.

Mammæ: -

-Abscess: - Apis, CAMPH., HEP., MERC., PHOS., **PHYT**., **Sars., SIL.**

--Cicatrices, hard, remaining with retarded flow of milk: - **GRAPH**.

--Early suppuration, tendency to, fetid discharge:- PHYT.

--1st stage: - **BRY**., Kali-m.

--Fistulæ:- CAUST.

--Fistulæ discharging serum or milk: - SIL.

--Nodules, several painful, and 3 fistulæ discharging ichorous pus, erratic rheumatic pains, the 2 alternating in intensity: - **Phyt**.

--Threatening: - Acet-ac., CROT-T.

Parturition (labour): -

-Labour-pains:-

--Absent, os dilated, membranes protruding:- GELS.

--Ceasing: - Arn., BELL., CAMPH., CARB-V., CAUL., Cham., Cimic., Cinnm., GELS., GUARE., Kali-c., NAT-M., Nux-v., OP., Plat., PULS., Ruta, **SEC**., SEP., Sulph., THUJ.

--Cease, convulsions begin:- SEC.

--Deficient: - BELL., PULS., UST.

--Distressing: - Acon., Arn., Bell., Caul., Caust., CHAM., Cimic., COFF., Con., GELS., Kali-c., Lyc., Nux-v., Plat., Sec., Sep.

Pregnancy: -

-Abdomen: -

--Colic: - ARS., **Mill**., **NUX-V., SEP**.

-Affections (complaints undefined) :- **ACON**., AGAR., **ALET**., ALUMIN., AM-M., ANT-C., **ANT-T.,** APIS, ARG-M., ARN., BAR-C., BELL., BENZ-AC., BISM., BOR**., CALC**., **CAMPH.,** CANTH., CARB-AC., **CAUST.,** CHEL., CHIN., **CIMIC.,** CUPR., DROS., FERR., FERR-P., GOSS., **HELL.,** HYOS., KALI-BR., KALI-C., KALI-FCY., KREOS., LAC-AC., LAUR., LYSS., MERC., MOSCH., MURX., NAT-M., NUX-M., NUX-V., **PULS.,** SABAD., **SEP., Stann., Tarent.**, Viol-o.

-Albuminuria: - Am-c., APIS, Apoc., ARS., ARS-I., Bell., Benz-ac., Berb., Bry., Cact., Calc-ar., CANTH., Chin., Colch., Dig., Dulc., Ferr., Gels., Hell., HELON., Kali-br., KALI-C., KALI-M., Kalm., Lach., Led., LYC., MERC-C., NAT-M., Phos., Phyt., Rhus-t., Senec., Sep., Sulph., Ter., Uran-n.

--Retinitis, with: - APIS, ARS., Colch., Gels., Kalm., MERC-C., Phos., Zinc.

-Anus, burning:- CAPS.

-Aversion:-

--Bread, to:- SEP.

--Food, to:- Ant-t., LAUR.

--Thought of food sickens her:- SEP.

-Bearing-down feeling: - Calc-ar., **Lyss**.

--Labor-like pains: - PULS.

--Labor-like pains, with discharge of serous fluid (hydrometra): - *SEP*.

-Fœtus: -

--Crosswise, as if lying: - ARN.

--Arrests development: - Sec.

--Malposition: - **PULS**.

GRADING CHANGES IN OLD AND REVISED EDITION: -

OLD EDITION	REVISED AND AUGMENTED EDITION
Marks of distinction – 4 1st grade - I I Sulph (Symptoms repeatedly verified)	**Marks of distinction - 5 SULPH**
2nd grade - I Sulph (Symptoms verified by cures)	SULPH (ordinary capitals)
3rd grade - I I Suph – a symptom more frequently confirmed, or if once confirmed strictly in character with the genius of the remedy.	**Sulph** (bold roman letters)
4th grade - I Sulph – occasionally confirmed symptom	*Sulph (*Roman italics)
5th grade – Not present	Sulph – ordinary roma

BIBLIOGRAPHY:

1) Kishore Jugal, (2005) Hering Constantine, The guiding symptoms of our materia Medica, Classic Reprint, B Jain Publication (P) Ltd. New Delhi.
2) Knerr Calvin B, (2018) Repertory of Hering`s Guiding symptoms of our Materia medica, Augmented and Revised, B Jain Publication (P) Ltd. New Delhi.
3) R, KhanjVidhyadhar(2006) Reperire, Repertory Simplified, Karol Bagh, New Delhi. Indian Books and Periodical Publishers. Third corrected Reconstruction and Added edition. p6.
4) Tiwari., Shashi Kant (2012) Essentials of Reperterization. New Delhi:B. Jian Publishers (P) LTD, Fifth edition P8.

SELF RESPECT AMONG SELF HELP GROUP WOMEN

Mr. S. P. Dhanyal
Research scholar, Department of Sociology Karnataka University Dharwad, Karnataka State
Dr. G. K. Boodeppa
Professor, Department of Sociology, Rani Channamma University, Belagavi, Karnataka state

ABSTRACT:

The aim of the present is to find out the self respect of the women who have joined the self-Help Groups for having enhanced their financial status. Women have played a crucial role in the evolution of human kind. They continue to serve the family and society at large from the beginning of their life till the ends. They have the unique quality to shoulder the highest family responsibility throughout their family. The status of women in the society depends on the role played by them and how others look at their role. According to "Mahatma Gandi, intellectually, mentally and spiritually woman is equivalent to a male and she can participate in every activity with equal competence as a man. According to the census of India, 2001, a slum is a thickly area of at least 300 population or about 60-70 households of poorly built congested tenements, in unhygienic environment, usually with inadequate infrastructure and looking in proper sanitary and drinking water facilities. This present study was conducted at a slum area nearby Bagalkot city corporation, Bagalkot. The main objectives of this study were to know the social demographic features of the respondents, to identify the occupational problems, marital problems of the respondents and to assess the level of self respect. Data was collected from 60 women who wre the members of self-help Group. Descriptive Research Design and simple Random Sampling were adopted for the study. The first part of the study was collected by the self prepared interview schedule and the level of self-Respect was collected by self Eastern India developed by Mackinnon's (1981) was administered. The findings of the study will be interpreted in the full paper.

KEY WORKS: Slum, Society, Women and Self-Respect

INTRODUCATION:

A Self-Help Group is recognized "it's a voluntary group valuing personal interaction and natural aid as a means of altering or ameliorating problems understood as alterable and personal by most of its participants "self Help Group is a small economically homogeneous and affinity group of rural and Urban poor, Voluntarily formed to save and contributed to a common fund to be lent to its members as per the group's decision and for working together for social and economic uplift of their family and community. SHG is a group about 20 people from homogeneous class who came together for addressing their common problems. They are encouraged to take voluntary saving on a regular basis. They use this pooled resources to make small interest bearing loans their members.

Objectives of SHG:

1. Promote thirsting habits.
2. Meet small & urgent credit requirements by themselves.
3. Utilize the amount borrowed frugally and develop the habit of repaying the loan.
4. Increasing the family Income.
5. Uplift economic conditions of women by carrying independently

6. Avail bank loans and government welfare assistance continuously.
7. Develop women expertise to market the products without the interference of middlemen.
8. Purchase immovable property in the name of women or jointly with her husband.

Self respect is a term used in psychology to reflect a person's overall evaluation or appraisal of his or her own worth. Self respect encompasses beliefs (for example, "I am competent") and emotions such as triumph, despair, pride and shame. Self respect can apply specifically to a particular dimension (for example, "I believe I am a good writer, and feel proud of that in particular") or have global extent (for example, "I believe I am a good person, and feel proud of myself in general").

Review of Literature:

Puhazendi (2000) found that the members of SHG have higher self-confidence, feeling of self worth and improved communication skill after associated with SHGs.

Prasant sarangi (2006) study revealed that women self help group is an access for their development. Increased self confidence and improved social development values such as girl child education, personal hygiene. He also indentified that SHG is a successful instrument for development of women at the gross root level.

Dr. Subha Tripathi (2006) confirmed that the members of SHG have good interaction and interrelationship, increased resource mobilization skill and achieve self-reliance and development.

According to G. Narayana Reddy (2002) suggests that an increasing responsibility to be given to enable women to become active partners in decision making, implementation and evaluation of all interventions initiated for energizing, and sustaining their livelihoods. So, the researcher was interested to study the self respect of the self help group women.

Materials and Methods:

The main objectives of this study wre to know the socio demographic features the respondents, to identify the occupational problems, marital problems of the respondents and to assess the level of Self respect. Data was collected from 60 women who were the members of self help group. Descriptive Research Design and Simple Random sampling was adopted for the study. The first part of the study was collected by the self prepared interview schedules and the level of Self respect was collected by Self Esteem Index developed by Mackinnon's (1981) was administered.

Research Hypothesis:

1. There is significant association between number of children of the respondents and self respect.
2. There is a significant association between Husband's Occupation of the respondents and self respect.
3. There is a significant correlation between saving habits of the respondents and self respect.
4. There is a significant correlation between Occupation satisfaction of the respondents and self respect.
5. There is a significant correlation between Income of the respondents and self respect.
6. There is a significant correlation between Occupation of the respondents and self respect.

Analysis and Interpretations:

More than half of the respondents (53.3%) belonged to 31-40 years, less than one third of the respondents (23.3%) belonged to 41-50 years and less than one fourth of the respondents (16.7%) belonged to below 30 years. More than half of the respondents (53.3%) were Hindus and less than one fourth of the respondents (23.3%) were Christains and Muslims. Vast majority (73.3%) of the

respondents were studied up to middle school, very few (6.7%) of the respondents completed their high school and one fifth (20%) of the respondents were illiterates. Half of the respondents (50%) were employed, one third of the respondents (33.3%) were unemployed and less than one fifth of the respondents (16.7%) were self employed.

Table 1: Distribution of the Respondents by their Level of Self respect.

Sl.No.	Particulars	No. of Respondents (n=60)	Percentage (100%)
1.	Low	32	53.3
2.	High	28	46.7

The above table reveals that more than half (53.3%) of the respondents have low levels of self respect and less than half (46.7%) of the respondents has high level self respect.

Table 2: Distribution between number of children of the Respondents and their Self Respect

Sl. No.	**No. of Children**	**Self respect**		**Statistical Inference**
		Low (n=32)	**High)n=28)**	
1.	1 to 3	18 (56.3%)	18 (64.3%)	X^2=536
2.	3 to 5	12 (37.5%)	8 (28.6%)	Df =2
3.	Above 5	2 (6.3%)	2 (7.1%)	P> 0.05
				Not Significant

The above table shows that there is no significant association between number of children and self respect.

Table 3: Association between husband's occupation of the respondents and their Self Respect

Sl. No.	**Husband occupation**	**Self respect**		**Statistical Inference**
		Low (n=32)	**High)n=28)**	
1.	Driver	22 (68.8%)	14 (50%)	X^2=2.474
2.	Coolie	6 (18.8%)	8 (28.6%)	Df =3
3.	Agriculture	2 (6.3%)	4 (14.3%)	P> 0.05
4.	Constructor	2 (6.3%)	2 (7.1%)	Not Significant

The above table reveals that there is no significant association between husband's occupation of the respondents and self respect.

Table 4: Karl Pearson coefficient correlation relationship between Habits of saving of the respondents and their Self Respect

Self respect	Correlation value	Statistical Inference
Saving habits	-.090	P > 0.05
		Not Significant

The above table depicts that there is no significant correlation between saving habits of the respondents and self respect.

Table 5: Karl Pearson Coefficient of correlation between Job Satisfaction of respondents and their Self Respect

Self respect	Correlation value	Statistical Inference
Job satisfaction	.059	P > 0.05
		Not Significant

The above table depicts that there is no significant Coefficient of correlation between Job satisfaction of the respondents and self respect.

Table 6: One way analysis among the income of the respondents and their Self Respect

Sl No.	Income	Mean	SD	SS	Df	MS	Statistical inference
1	Between Groups			40.400	3	13.467	f=.792
	G1(n=20)	34.30	3.080				p>0.05
	G2(n=18)	35.67	4.498				Not Significant
	G3(n=20)	34.00	4.746				
	G4(n=2)	37.00	.000				
2	Within Groups			952.200	56	17.004	

G1=1000-3000, G2=3001- 6000, G32=6001-9000, G4=9001 above

The above table reveals that there is no significant difference between income of the respondents and self respect.

Table 7: One way analysis among the occupation of the respondents and their Self Respect

Sl No.	**Occupation**	**Mean**	**SD**	**SS**	**Df**	**MS**	**Statistical inference**
1	Between Groups			17.133	2	8.567	f=.501
	G1(n=20)	34.20	4.200				p>0.05
	G2(n=30)	34.67	4.310				Not Significant
	G3(n=10)	35.80	3.360				
2	Within Groups			975.467	57	17.113	

G1=unemployed, G2=employed, G3=Self employed

The above table depicts that there is no significant difference among occupation of the respondents and self respect.

Major Findings:

- More than half (53.3%) of the respondents were belong to the age group 31-40 years.
- More than half (53.3%) of the respondents were Hindus.
- Majority (73.3%) of the respondents were studied upto middle school.
- Half (50%) of the respondents were employed.
- More than half (53.3%) of the respondents have low level of self respect.

Self respect among Self Help Group Women

Findings Related to Hypotheses

1. There is no significant association between number of children of the respondents and self respect.
2. There is no significant association between Husband's Occupation of the respondents and self respect.
3. There is no significant coefficient of correlation between saving habits of the respondents and self respect.
4. There is no significant coefficient of correlation between job satisfaction of the respondents and self respect.
5. There is a significant difference among the Income of the respondents and self respect.
6. There is a significant difference among the Occupation of the respondents and self respect.

SUGGESTIONS:

1. The study reveals that More than half (53.3%) of the respondents have low level of self respect.
2. Training programme can be conducted for the members to improved their self confidence and self respect.
3. Group work can be conducted to improve the communication skills.

CONCLUSION:

Simply by changing our internal thinking we can reclaim our self respect, self confidence and self respect and strive for a level then self respect as out standard. This is a level of self respect from which to begin not end. The self respect which evolves on the inside is usually reflected on the outside. The internal self worth which consists of your self-respect, self confidence and self esteem will become the external net worth. It is a matter of pride in who you are and the mentor you can be.

REFERENCES:

1. Lalitha, No. (2002). Self Help Group in rural development, Dominent publishers & Distributors, New Delhi.
2. Saragi Prasant, SHGs –An Experiment in Orissa –Kurushetra Feb.2003.
3. Shridaran D. (1999) Encourage of self help groups. A Journal of Social Welfare.
4. Shinha, K.K. (2004). Self Help Group, A Catalyst Formal Development, Kirukshetra.

IMPACT OF LABOUR ABSENTEEISM ON INDUSTRIAL ORGANIZATION: ITS STUDY CONDUCTED ON LABOURS OF AN INDUSTRIAL AREA AT CHITWADIGI, HOSPET

Harijan Y. T.
Research scholar, Department of Sociology Karnataka University Dharwad, Karnataka State
Dr. G. K. Boodeppa
Professor, Department of Sociology, Rani Channamma University, Belagavi, Karnataka state

ABSTRACT

The aim of the present study is to find out the impact of labour absenteeism on industrial organization. Absenteeism is one of the most harmful, despised works ruining the industrial development. Regularity of the labour supply is the creed of the successful industrial organization, but labour absenteeism makes the environment most desperate and harmful. About absenteeism, it is stated as the absence of the worker or workers from hi/her regular job whatsoever may be the cause of such at source. Thus, in general, absenteeism is understood as the practice or habit of being absenteeism and absentee is one who is habitually stays away from the work.

There are many causes for the employees to remain absent from their work such as sickness, indifferent attitudes of the employers, unfavorable working conditions, housing problems, inadequate welfare provisions, fatigue, harvesting season lack of training, job uncertainty and all the se. Absenteeism impacts upon the organization of a company in many ways such as less production, consumer dissatisfaction. Less productivity by the absentee employees, overtime, creating problems to other employees and change in factory performance. By adopting the strategic policies towards the provision of proper conditions of work in the factory, adequate wages, protection from accident and sickness and facilities for obtaining leave, for rest and recreation absenteeism can be eradicated.

KEY WORKS: Impact, Labour Absenteeism, Adverse Effects, Industrial Organization.

INTRODUCATION:

Absenteeism is one of the most damaging, despised works ruining the industrial development of particular area. Regularity of the labour supply is the creed of the successful industrial organization, but the labour absenteeism makes the environment most desperate and harmful. Today absenteeism is one of the major problems faced by many organizations. This tendency on the past of wokers to obtain from their work disrupts work schedule imposes an added supervising workloads, causes unnecessary overtime and results in low employee as well as overall increase in costs. It hindus proper planning of production and smooth functioning of an organization. In fact high rates of absenteeism are the indication of an organization's health status and also of supervisory managerial effectiveness. The progress and prosperity of an industrial economy is largely depending upon he factors of production. Here the human factor plays an important role in achieving this end. As we all know the success of an industry largely depends on employee's efficiency, their commitment to work and punctuality in attendance. These form the backbone of industrial management also. No institution is however progressive it cannot work effectively with diligent and careful workers who remain absent from work place without genuine or proper reasons. One of the major acts of misconduct is absenteeism, if it is ignored for long time which develops more serious problems such

as increased rate of turnover, increase in service cast due to increased overtime bills etc., and all these may lead to wide spread indiscipline causing to unrest, strained relations between management and workers. Kumar H. L. reports on about problems and remidies (2005) Desai and Rao (2010) refer the definition of absenteeism that the absenteeism is the absence of the worker or workers from his/their regular job whatsoever may be the cause of such absence. In the dictionary souse, absenteeism is the practice or habit of being absent, an absentee is one who habitually stays away from his work in the factory.

LABOUR WAGES IN WIDER SENSE:

Labour wages in wider sense are the any economic compensation paid by the employer under the contract to his worker for the services rendered by him. Wages therefore include family allowances, Relief pay, financial support and other benefits. But in narrow sense, production includes only the performance wages or the price paid for the services of labour in the process of production. They are composed of two parts, i.e., the basic wage and other allowances. The basic wage is the remuneration, by way of basic salary and allowances, which is paid or payable to an employee in terms of his contract of employment for the work done by him. Allowances on the other hand, employees on the other hand, employees are paid in addition the basic wage to maintain the value of basic wages over a period of time. Such allowances include Holiday pay, over-time pay, and Bonus and social security benefits. These are usually not included in the definition of wages.

However, in India, different acts include different items under wages, though all acts include basic wage and Dearness allowance under the term wages for example work man's compensation Act 1923 section 2 (m), wages for leave period, holiday pay, overtime pay, attendance, bonus and good conduct bonus forms the part of wages. According to the payment of wages Act 1936 2(vi) any award of settlement and production bonus, if paid constitutes wages. But under the payment of wages Act 1948, retrenchment, compensation, payment in live of notice gratuity on discharge constitute wages. Wages are being paid by different methods such as time rate system piece rate system etc.

Need for the study of labour Absenteeism and its Eradication. According to labour Burean, "Absenteeism is the total man shifts lost because of absence as a percentage of the total number of man shifts scheduled to work. In other words it signifies the absence of on employee from work when he is scheduled to be at work, it is unauthorized, unexplained, avoidable and willful absence from work. For the need of understanding the evil effects of absenteeism on both the industrial organization and workers life and the measures to eradicate the problem, the study has been taken and analyzed the causes, impacts and the remedial measures to be suggested. The issues pertaining to absenteeism and its nature of horming the organization in different dimensions found out after reviewing some of the previous works/case studies such as Giri V.V. (1958), Srivastava (1964), Kumar H.L> (2005), Mirza S.S. (2006), Mukharjee R.K. (2008) and Desai and Rao (2010).

MATERIALS AND METHODS:

Materials of the present study consists the problem of absenteeism, causes for it, the adverse effects on an industrial organization and the workers and the reformative measures to eradicate absenteeism. The causes of absenteeism consist such as maladjustment with factory, social and religious ceremonies, housing differentives, industrial fatigue, unhealthy working conditions, alcoholism, indebtness, in proper and unrealization personnel policies and other major reasons like health. Income from other sources, lack of transport facility, lack of seriousness involvement in

social activities, lack of commitment of workers, involvement in cultural and religious ceremonies and being away from their native places. The effects of absenteeism on the Organization consist such as service is affected service cost increases , harms the goodwill of the organization, complexity in wage calculations, relationship is affected and the effects on employees consist such as insecurity of job affects the morale of employee, reduces the leave facilities, effects on promotion, less earnings, reduction in the standard of living the production capacity of the factory will be affected and the reduction in the national income of both organization and the worker.

Measures of control the absenteeism has also been thought of which include such as adoption of a well defined recruitment procedure, provision of healthful and hygienic working conditions, provision of reasonable wages and allowance and job security to workers, proper welfare and social measures, improved communication and prompt redressed of grievances, liberal grout of leave, safety and accident prevention, cordial relations between supervisors and workers and development of workers by training. For the purpose of the present study, pampasar Distillery or India sugars situated in chitwadgi, Hospect vijaynagar district, Karnataka state was chosen as the study area which is dealing with the manufacturing of IML (Indian made liquors) such as deluxe Brandy, Royall challenge, premium malt whisky and Directors special whisky. And it is also dealing with the purchasing of the byproducts of sugar company that is mobesses. Molasses is the raw material for producing the rectified spirit (Rs) and extra natural alcohol (ENA). Methodologically to study the problem of absenteeism in the pampasar Distillery organization/factory is located at Chitwadgi, Hospet, 120 sample respondents were selected through stratified random sampling out of the total number of 300 workers working in different sectors of the factory. The investigator used the descriptive design. The primary data was collected through structured questionnaire consisted of personal data, Organizational data and data related to objectives. Similarly, secondary data was gathered from journals, industrial reports, websites etc.,

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1. To study about the facilities provided by the company to its workers.
2. To understand about the satisfaction of labours regarding wages.
3. To understand the connectional clarification about labour absenteeism.
4. To identify the rate of absenteeism of workers.
5. To identify the rate of absenteeism of workers.
6. To study the effects absenteeism on labour.
7. To study the effects of absenteeism on organization’s production and effect on sales.
8. To suggest the measures to reduce the rate of absenteeism.

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION:

Data is collected as per the objectives of the study framed and has been calculated and analysed by using the simple statistical average method and interpreted the findings;

Chart-1: Calculation of Absenteeism for the month of March-2020 at pampasar Distillery Ltd. Chitwadgi.

(Absenteeism = Planned Hours-worked Hours)

Description	Salaried Employees	Wage Employees	Total	Percentage
Planned hrs.	38400	19200	57600	100%

Worked hrs.	35328	17664	52992	92%
Absenteeism hrs	3072	1536	4608	8%

Chart-2 : Absenteeism as per the Age group of employees

Age Group	Number of Workers
18-20	00
21-25	15
26-30	18
31-35	35
36-45	32
46-55	20
Total:	**120**

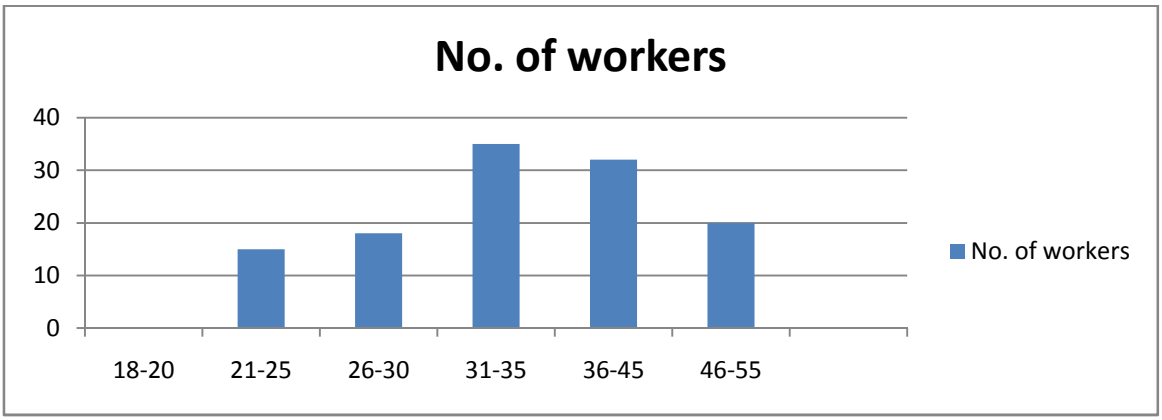

INTERPRETATION :

Out of the 120 total samples size of employees, there are 16.67% of employees come under the age group of 46-55, 26-67% of employees come under the age group of 36-45, 29.17% of employees come the age of 31-35 and 15% of age group of 26-30 and 12.5% are below the 25 age group.

Chart-3 : Employees response about the working conditions

Response	Number of Employees
Very good	35
Good	40
Fair	25
Human	20
Total:	**120**

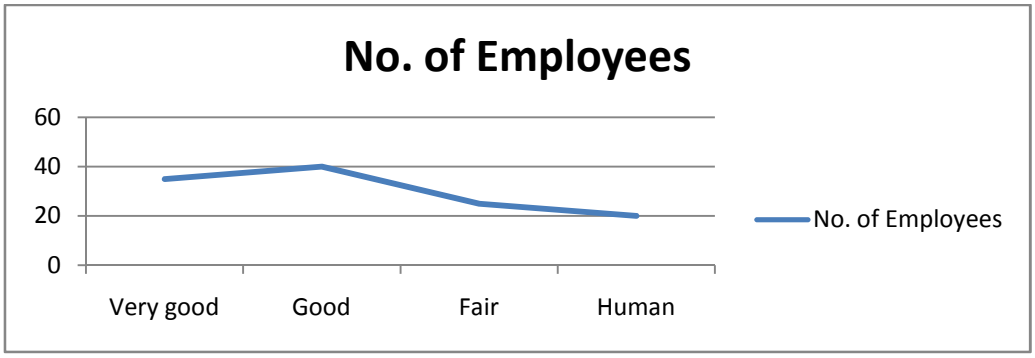

INTERPRETATION:

It is found that out of 120 employees, fair relation is mained. 40 employees said good relation maintained, 35 employees said very good relation is maintained and 20 said human relation is maintained. By going through the study chart we come to know that overall good relation is maintained with the employees by the supervisors and officers.

From the above chart it is inferred that the percentage of employees under the age group of 31-35 are more. Organization can plan a strategy to give a chance to the younger people i.e. 18-25 years of age so that they can draw good results by their new ideas. Here the age between 21-25 searching for better opportunity, 26-30 is found newly married couple who is much more concentrating in honeymoon. 31-35 is quite responsible toward job because they need to feed the family. 36-45 is looking for carrier of children and family matters. 46-55 in this kind more member are found alternate ways of earning and even earning sources in family.

Chart-4 : About Employees motivation level

Means of Motivation	No. of Employees
Wages	35
Good working conditions	30
incentives	25
Work recognitions	20
Others	10
Total:	**120**

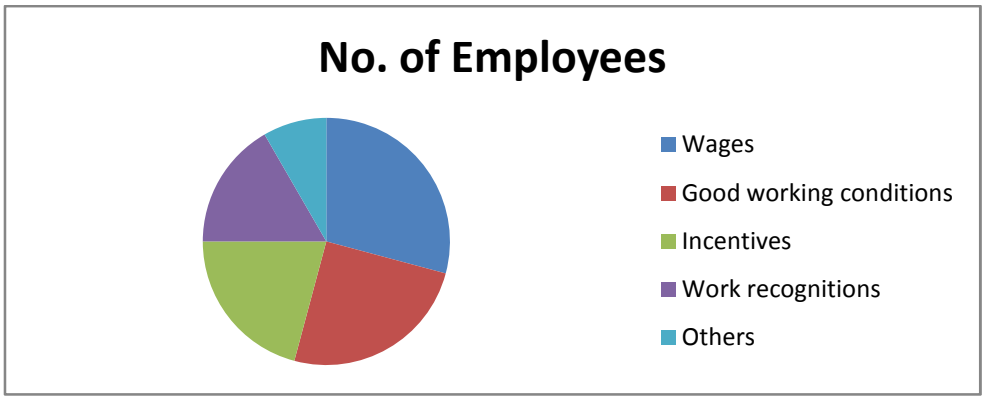

INTERPRETATION:

In the sample size of 120 employees about 25 employees were motivated by getting incentives, 35 employees motivated wages, 20 by work recognition, 30 employees by good working conditions and 10 by others so this chart indicates that more number of employees get motivated by the incentives.

Chart-5 : About Rate of Absenteeism

No's of days	No. of employees
Once a week	30
Twice week	30
More than two days	50
More than week	10
Total:	**120**

It is found that out of 120 employees; 30 employees remained absent 2 days in a week, another 30 employees remained 1 day absent in a week for personal work and attending guest, 50 employees remained absent more than 2 days in a week by giving health reason and 10 employees remained absent more than a week due to the participation in fairs and festivals.

ANALYSIS OF REASONS ABSENTEEISM

Chart-6 : Reasons for remaining absenteeism

Particulars	No. of Workers
Family Problems	70
Medical	10
Secondary Occupation	10
Seasonal work/urgency	10
Reasons not revealed	20
Total:	**120**

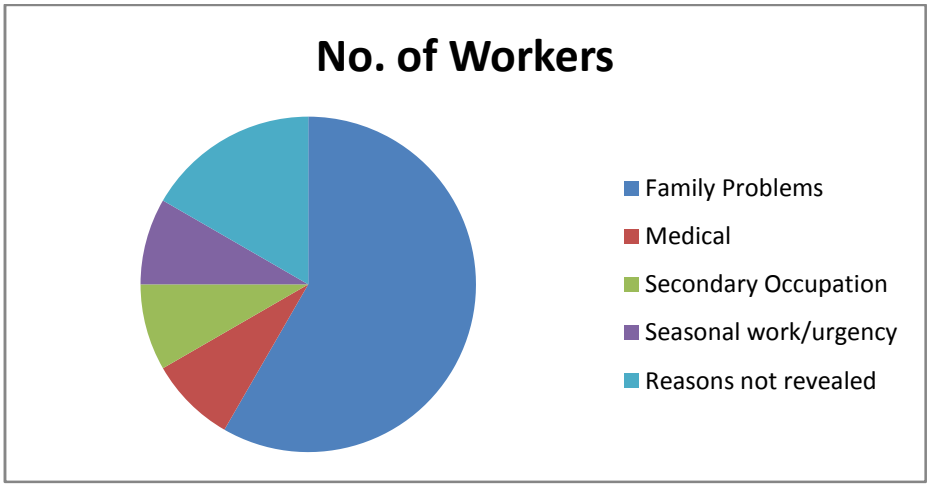

It is found that out of the 120 respondent employees, to said they remained absent for family problems, 10 employees said for medical reasons, 10 employees said some business and social reasons and 10 employees said for personal urgency and 20 employees not given any reasons. By observing the above chart, we come to …. That 58.30% remained absent to their family problems, and 8.33% employees remained absent for medical reasons. In this regard, the organization interacted with employees who are more absent and got the problems solved.

Chart-7: Absenteeism Report on Day and Night shifts from September 2019 to march 2020

Months	Sept-19	Oct-19	Nov-19	Dec-19	Jan-20	Feb-20	Mar-20
Day Shift	60%	30	50%	40%	60%	70%	50%
Night Shift	40%	70%	50%	60%	40%	30%	50%

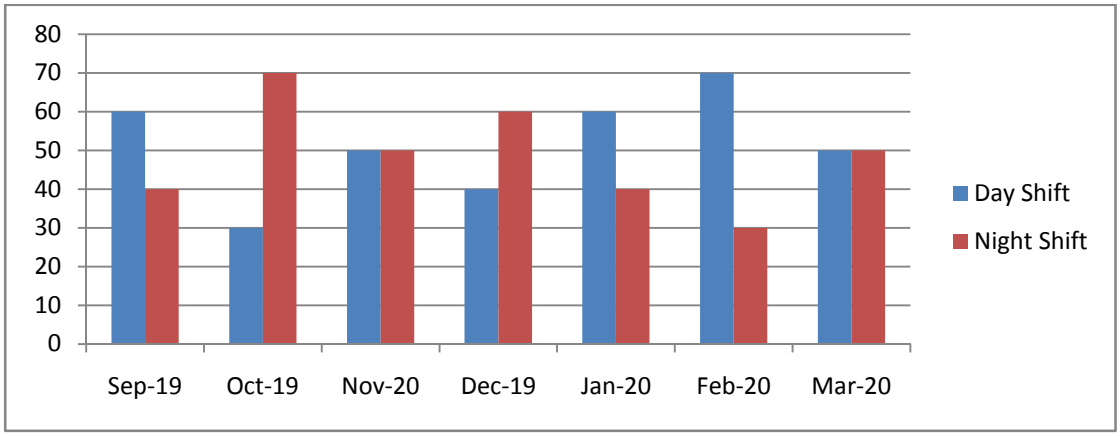

From the above chart it can be seen that the right shift absenteeism is more in most of the months as comparing to day shift and it is observed that in month of October it is highest due to more cold and some people can't control their sleep at right and to control the accident at night employees remain absent. In the month of February the absenteeism is more in the day shift due to religious fares and functions.

Chart-8 : Method of paying wages :

Wages paid to the workers on monthly basis and not on either piece rate or time rate. Wages will be calculated based on the monthly wages and if the workers remain absent for more than 2 days without informing, then the wages will be deducted from his total wages i.e. Rs. 6000 pm /30 days = 200 per day will be deducted.

FINDINGS

1. It is found that good relation is being maintained between officers/supervisors and workers. Most of the employees hired by the organization are in the age group of 26-30 years old.
2. Some of the employees are not satisfied with the wages paid by the organization. And some other employees who are not interested in night shift are given the work of night.
3. Some of the employees native places are far away from work place; they often visit to their native place to look after their parents. They also visit to their native place because of seasonal work in their fields, by which they are earning extra income. So they remain absent.
4. If one employee remains absent, in his place other employees are forced to work, by which latter employee is working overtime. Here organization can get work done but the employees who did overtime he need to take rest otherwise in next shift he never feels active and fresh to do work and again indirectly it affects his service quality and health.
5. Maximum workers are working under the age group of 26-30 years. Newly married employees are most.
6. Some workers are not satisfied with wages, salaries. The workers who demand more salary are not working efficiently as their demand has not been fulfilled.

7. More number of employees remain absent in right shifts than in the day shift to avoid accidents and some people cannot control their sleep.
8. Since the HR Department recently introduced the medical and other facilities to workers, the employer and employee relations are developing. This has become the reason for increasing quality work..
9. Company has provided the pick & drop (bus) facility to bring the workers from their native place on shift wise.
10. Company is conducting medical health checkup camps for the workers and their family members and free medicines are being provided.

SUGGESTIONS

1. The industry has given the extra benefits for the workers who are regular; this will reduce the overtime and overtime wages also.
2. Counseling is to be conducted, wherever necessary at a regular time interval, to be in touch with the employees to understand their problems and to reduce absenteeism in large extent. Clear discussion about the employee job and productivity.
3. Native place must be considered to be one of the important factors while recruitment, preference should be given to local candidates.
4. Employee salary should be paid even for good his behavior and efficiency by which even the employees can also become satisfied.
5. In some occasions at least the organization should discuss about the pofits and appreciate about workers contribution for achieving the same. Through this even employee will come to know about the financial position of company, and his responsibility towards the organization.
6. Workers in the age group of 26-30 are maximum absentees. The absenteeism due to medical reason is 20%. The management should recruit properly eligible age groups, and to induce healthy and fresh atmosphere at work. The organization should be aware that whether the employee is having different earning sources.
7. Positive and negative motivation as and when required by different workers must be accorded by supervisor consider the need of the worker. This necessitates better training of supervisors especially in human relations.
8. Home visit is a must, to reduce the communication gap between employee and management and to improve relationship between worker and management. This also improves moral of the worker and bridges the gap between employees and management. Both parties try to behave like family members.

CONCLUSION

Absenteeism is total man shift lost because of the absence as a percentage of the total number of man shift sheculed to work. Organization has very good discipline system, strong commitments, strong vision, perfect mission and good or satisfactory policies are adopted, employees are satisfied with all and they are happy with management for the facilities they are getting.

In pampasar distillery Ltd. Chitwadgi, Hospet nowever, the rate of absenteeism found average, because the organization policies, welfare facilities, wages paid etc., were satisfied with all workers and they are happy with all facilities provided by the organization.

Absenteeism is also the cause why the company is lagging behind in case of production and manufacturing of finished raw material which is giving effect on cash flow of industry and creating bad impression on industry.

Some years ago rate of absenteeism was high due to wrong recruitment policies of previous years owing to reasons like alcoholism, casual attitude etc. organization successfully reduced the absenteeism by adopting very good measures like – counseling and disciplinary action and good relationship with all employees etc.

Presently, employees working in the organization are under the age group of 26-30 years.

Because the recession is still continued in India and world at large has also brought about psychological changes in the workforce who are now more disciplined and hence exhibit lesser tendency to remain absent without permission in order not give excuse to the management to retrench them as reduction in manpower continues to be common effect of recession.

The organization has also taken serious note of the problem and started putting into action such measures as counseling, training, development etc., which are bearing features in the form of reduced rate of absenteeism except for some hardcore cases which are beyond any help.

In short the problem of absenteeism has been identified analyzed and action plan to reduce the same has been initiated which is showing positive result as a consequence.

REFERENCES :

1. Ashwatapp K. (2020) : Human resource management; Ashok Prakashan, Hubli.
2. Desai and Rao (2010): Labour Economics and welfare; New Heights, karol Bagh, New Delhi.
3. Kumar H.L. (2005) : Labour problems and remedies; Sage Publications; New Delhi.
4. Giri V.V. (1958) : Labour Problems in Indian Industry; Asia publication House, Bombay.
5. Kumar H.L. (2005) : Labour problems and remedies; Sage Publications; New Delhi.
6. Mukherjee, R.K. (2008) : Labour Problems in India, Sage Publications; New Delhi.
7. Mirza S. Saiyadaia (2006) : Human Resource Management; Tata MC Grahill Publishing company Ltd., New Delhi.
8. Srivastava, K. N. (1964) : Social Security in India; Lokbharti Publications, Allahabad.
9. Subbarao P. S. (2020): Human Resource management; Ashok Prakashan, Hubli.
10. District Statistical Officer: Bellary District at a Glance, 2009-2010.
11. Factory profile (2010) Pampasar Distillery, Chitwadgi, Hospet, Vijayanagar District.

A GLIMPSE INTO GLOBAL STOCK MARKETS -- POST PANDEMICS

Dr. Ganatra Kashyap A.
Assistant Professor, B. M. Ruia Girls' College, Gamdevi, Mumbai.

ABSTRACT

Everyone is concerned about the coronavirus and how it is impacting the global economy. Parts of China have been quarantined to prevent the spread of the virus and the world is wondering how the virus will disrupt supply chains between China and the rest of the world and how it will impact global travel. Will cities that are cut off from the rest of the world be able to contribute to the global economy? In just weeks, the Coronavirus pandemic has shaved off nearly a third of the global market cap. The Indian equity market bounced back valiantly on Friday, but the Sensex still closed 20% below the peak achieved two months ago. This paper will provide a glimpse into what impact Pandemics have had on the Global Stock Markets in the past and in the current crisis scenario of COVID-19.

KEYWORDS: COVID-19, Corona virus, Quarantine, Stock Market, BSE, NSE, Sensex, Nifty

INTRODUCTION

It is impossible to escape the spectre of the coronavirus, as it has been wreaking global havoc with its exponential infectious growth. Even though it could end up being not much more powerful than the flu, its impact on the world economy — and the global psyche — will leave a jarring scar.

Yet, the wound is still open and the pain it causes will probably intensify, as it has become the catalyst of a worldwide financial crisis that could match the 2007-2008 global financial meltdown that began with the subprime mortgage crisis in the United States. Already, Wall Street has suffered its fifth worst day in history, and the most calamitous since Black Monday in 1987, as tens of millions have been put in quarantine throughout China and Western Europe.

In a globalized world, the fear of contagion has led to a closing of borders as nations scramble to repatriate estranged citizens while prohibiting incoming flights from “infected areas,” which according to preliminary statistics from John Hopkins University now represent 155 nations with more than 175,000 cases having caused nearly 7,000 deaths worldwide by press time. The brutality of the market’s reaction to the coronavirus pandemic, coupled with potent declines in oil prices due to a cock fight between Saudi Arabia and Russia, have catalyzed a cycle that has already caused irreparable damage to the global economy, exacerbated by governments’ overreaction to a major public health issue. Despite a recent “dead cat bounce”, there could be some serious trouble.

IMPACT ON THE STOCK EXCHANGES

As of 12 March, only 29% of the active cases were in China and the remaining 71% were in other parts of the world. Active cases mean the infected people who are still being treated and not yet recovered. While the situation is improving in China, Covid-19 is leading to lockdowns in countries like Italy, South Korea and Iran. Due to spiralling numbers, the US and many countries in Europe are staring at a grim situation. German Chancellor Angela Merkel estimates that “up to 70% of the country’s population could contract the Coronavirus”. Impact of this on global economic growth is going to be huge. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) has halved the global gross domestic product (GDP) growth projection for 2020 due to Coronavirus. The

disease will obviously impact the Indian economy as well. "The current restrictions will impact most economic activities like travelling, consumption, etc. Manufacturing will be impacted due to supply chain disruptions and this in turn will delay capacity additions and capex spending," says Brinda Jagirdar, Economist, SBI.

EQUITY MARKETS IN BEAR HUG

With more than 20% cut in benchmark indices, the Indian equity market has entered the bear market territory. Experts say investors should be cautious and not jump in right now. "Despite the cut, our broader market is still not in cheap valuations zone. However, risk is low here due to lesser leverage in India compared to other markets," says Sarin. Sensex PE is below its 10-year average *With the market back in the fair valuation zone, long-term investors can get in slowly.*

Source: Economictimes

But the fact that the Indian market is out of the overvaluation zone should provide comfort to long-term investors. The broader market valuation has gone below its 10-year average while the 10-year real return from the Sensex is in the negative. In other words, this turmoil is an opportunity for long-term investors. "If you are a longterm investor with a 5-7 year view, this is a fantastic time to start investing. However, the market could fall another 8-10% in between," says Jimeet Modi, CEO, Samco Securities. Jaspreet Singh Arora, CIO, Equentis Wealth Advisory Servies concurs with this view. "New investors should park around 50% of their equity allocation in the next two weeks and the balance slowly in a staggered manner," he says. **10-year Sensex CAGR is below inflation** *Sensex rarely gives negative real CAGR. It has given decent returns after incidents like this.*

Source: Economictimes

Sensex at 2-year low, mid-caps are lower *Due to the deep correction, long-term investors can consider invetsing in mid-caps now.*

Source: Economictimes

5-year SIP returns of Sensex almost zero *Five-year SIP returns of Sensex falling to zero is rare. Future returns have been good.*

Source: Economictimes

Experts are also advising investors to stick to large-caps. “Since large-caps have corrected more than 20% now, you have margin of safety there. Further fall in quality large-caps will be limited. However, that can’t be said about mid- and small-caps,” says Arora. “It is not the time to get aggressive or adventurous. Instead of searching for small-caps, investors should restrict to quality large-caps that have corrected recently. Among mid-caps, restrict to companies that have low debt and the ones that generate free cash flows,” says Modi.

Investors with a higher risk appetite can start nibbling at mid-caps, where the cut has been more pronounced. Others can consider getting into this segment through mutual funds. “Investors who want to get into the mid-cap space now should do it through mutual funds. Stagger your investments over the next 12-18 months,” says Amit Jain, CEO & Co-Founder, Ashika Wealth Advisors.

The market is going through a period of flux and investors need to shift between sectors to make most of it. They need to rebalance from overvalued sectors to undervalued ones and from sectors with bleak prospects to those looking bright. The pharma sector looks attractive now. "Despite the recent outperformance, pharma valuation is still reasonable. Defensive sectors will do well in the coming 1-2 years and pharma is the best candidate," says Jain.

Just like pharma will benefit from the Covid-19 spread, there are several other sectors that will directly benefit from the fall in crude oil. "Sectors like paints, speciality chemicals, hair oil, cement, pvc pipes, etc will benefit due to fall in crude prices and therefore, are worth betting on now," says Arora. Though aviation is expected to benefit from crude oil crash, same will be nullified following the fall in traffic due to the pandemic.

The entire consumption pack is expected to do badly in the coming months. It is also very overvalued. "Despite the recent cut, FMCG stocks (other than ITC) are still overvalued now," says Jain. Banking and financial services is another sector investors can reduce exposure to now. Though Yes Bank may be saved for the time being, the crisis it created will linger for longer as PSU banks have to bail out weak entities. Private banks are also facing the music due to the Yes Bank incident, with depositors shifting money from small private sector banks to PSU banks. Also, the good private banks are quoting at very high valuations. "We have marginally lowered our BFSI weight because of the increased risk there. Attractive valuation in other sectors is another reason for this reduction," says Arora.

UNNATURAL SWINGS

It's unnatural to see 10 percent swings in massive markets such as the S&P 500, and Friday's rebound — possibly a response to Trump seeming to acknowledge the seriousness of the situation — is a clear sign of trouble ahead. This is extremely bad news for Argentina, as its main exporting partners (China and Brazil) have suffered a deep economic blow from the coronavirus-financial madness of the past few days, its major exports have seen prices fall off a cliff (soybeans and commodities in general), and the fall in oil prices makes shale production increasingly unprofitable, dooming VacaMuerta in the short-to-medium term. Furthermore, it casts a major shadow over Economy Minister Martín Guzmán's already complex plan to restructure a large debt pile, not only asking jittered bondholders to accept an aggressive haircut on their holdings of Argentine sovereign debt, but pushing bond prices very close to levels attractive to "vulture" hedge funds that are begging for a change to litigate.

Global financial markets had relied on monetary stimulus to carry an unsustainable rally for too long. Finally, the Covid-19 outbreak broke the camel's back, and it's tough to see where the light at the end of the tunnel will come from.

Conclusion

With the corona virus pandemic being very prevalent, it is difficult to ascertain where the stock market is heading.It is too simple to assume that with its steep decline, the market has already discounted epidemiologists' forecasts for Covid-19. By this logic, the stock market would fall further only if the virus turns out to be worse than forecast.

But the world has never seen an event quite like this before — a new pandemic that is being aggressively throttled by draconian shutdowns of whole industries, and by confining millions of people to their homes. The tools of statistical analysis and machine learning, powerful as they are,

can't adequately assess what the world is experiencing. There isn't *any* stock market experience that is entirely analogous.

The pandemic's effect on stock prices today is better understood as a series of emotional responses to unique events. People are trading stocks with their cellphones on their living room couches with the television news blaring about the pandemic. There is widespread foreboding, not just about the economy but about the possibility of grave illness or death in the weeks ahead.

REFERENCES

1. "ECR Risk Experts Contemplate another Financial Crisis", Euromoney, March 20 2020 Jeremy Weltman
2. Austrian Chief Financial Market Officer Ettl: "Stop the economic crash" (German) In Der Standard, 3 April 2020.
3. Samuelson, Robert J. (12 March 2020). "What Crash of 2020 Means". The Washington Post. Archived from the original on 11 March 2020. Retrieved 12 March 2020.
4. Wearden (earlier), Graeme; Jolly (now), Jasper (12 March 2020). "Wall Street and FTSE 100 plunge on worst day since 1987 – as it happened". The Guardian. ISSN 0261-3077. Archived from the original on 12 March 2020. Retrieved 12 March 2020.
5. Williams, Sean (10 March 2020). "Stock Market Crash 2020: Everything You Need to Know". The Motley Fool. Archived from the original on 12 March 2020. Retrieved 12 March 2020.
6. Imbert, Fred (12 February 2020). "Dow jumps more than 250 points to a record". CNBC. Retrieved 28 March 2020.
7. Imbert, Fred (19 February 2020). "S&P 500 and Nasdaq jump to record highs, Dow climbs more than 100 points". CNBC. Archived from the original on 23 February 2020. Retrieved 14 March 2020.
8. Smith, Elliot (28 February 2020). "Global stocks head for worst week since the financial crisis amid fears of a possible pandemic". CNBC. Archived from the original on 28 February 2020.
9. Imbert, Fred; Huang, Eustance (27 February 2020). "Dow falls 350 points Friday to cap the worst week for Wall Street since the financial crisis". CNBC. Archived from the original on 28 February 2020.
10. Smith, Elliot (28 February 2020). "European stocks fall 12% on the week as coronavirus grips markets". CNBC. Archived from the original on 28 February 2020.
11. Menton, Jessica (27 February 2020). "Dow plunges 1,191 points, its biggest one-day point drop, as coronavirus fears escalate". USA TODAY. Retrieved 12 March 2020.
12. Peltz, James F. (27 February 2020). "Stock market enters a correction, down 10% from recent peak". Los Angeles Times. Archived from the original on 4 March 2020. Retrieved 12 March 2020.
13. Huang, Eustance (28 February 2020). "Seven major Asia-Pacific markets have tumbled into correction territory". CNBC. Archived from the original on 29 February 2020. Retrieved 24 March 2020.
14. "Asian shares rise following stimulus-led surge on Wall St". MyNorthwest. Associated Press. 4 March 2020. Archived from the original on 5 March 2020. Retrieved 13 March 2020.
15. DeCambre, Mark (7 March 2020). "Wild stock-market swings are 'emotionally and intellectually wearing' on Wall Street". MarketWatch. Archived from the original on 5 March 2020. Retrieved 13 March 2020.
16. Partington, Richard; Wearden, Graeme (9 March 2020). "Global stock markets post biggest falls since 2008 financial crisis". The Guardian. ISSN 0261-3077. Archived from the original on 14 March 2020. Retrieved 15 March 2020.
17. Business, Laura He, Clare Duffy and Julia Horowitz, CNN. "US stocks halted after fallingn7%. Global stocks plunge as oil crashes and coronavirus fear spreads". CNN. Archived from the original on 14 March 2020. Retrieved 15 March 2020.
18. "Global stock markets plunge on coronavirus fears". Archived from the original on 25 February 2020. Retrieved 25 February 2020.
19. "The Dow Is Down 700 Points as the Coronavirus Strikes in Italy". Barrons. Barrons. Archived from the original on 24 February 2020. Retrieved 24 February 2020.
20. "Dow Industrials Drop 1,000 Points as Coronavirus Cases Mount Outside Asia". The Wall Street Journal. Archived from the original on 24 February 2020. Retrieved 24 February 2020.
21. Tappe, Anneken (27 February 2020). "Dow falls 1,191 points -- the most in history". CNN Business. CNN. Archived from the original on 28 February 2020. Retrieved 28 February 2020.
22. Smith, Elliot (February 28, 2020). "Global stocks head for worst week since the financial crisis amid fears of a possible pandemic". CNBC. Archived from the original on 28 February 2020. Retrieved February 28, 2020.
23. Imbert, Fred; Huang, Eustance (February 27, 2020). "Dow falls 350 points Friday to cap the worst week for Wall Street since the financial crisis". CNBC. Archived from the original on 28 February 2020. Retrieved February 28, 2020.

24. Smith, Elliot (February 28, 2020). "European stocks fall 12% on the week as coronavirus grips markets". CNBC. Archived from the original on 28 February 2020. Retrieved February 28, 2020.
25. Huang, Eustance (March 6, 2020). "Major Asian markets fall more than 2% to cap week of market gyrations". CNBC. Archived from the original on March 6, 2020. Retrieved March 6, 2020.
26. Smith, Elliot; Amaro, Silvia (March 6, 2020). "European stocks close 3.6% lower amid corona virus volatility; oil sector down 5.5%". CNBC. Archived from the original on March 6, 2020. Retrieved March 6, 2020.
27. Li, Yun (March 6, 2020). "Dow falls 250 points, ekes out a small weekly gain after a wild run". CNBC. Archived from the original on March 6, 2020. Retrieved March 6, 2020.
28. Franck, Thomas (March 6, 2020). "10-year Treasury yield falls to new all-time low under 0.7% as flight to bonds continues". CNBC. Archived from the original on March 6, 2020. Retrieved March 6, 2020.
29. Borter, Gabriella; Gorman, Steve (March 6, 2020). "Coronavirus found on cruise ship as more U.S. states report cases". Reuters. Thomson Reuters. Archived from the original on March 10, 2020. Retrieved March 13, 2020.

APPLICATION OF WEB 2.0 TECHNOLOGIES IN LIBRARIES

Mrs. Rakte Jyoti Bhausaheb

Librarian, J.B.S.P.M's Arts and science college Patoda, Tq. Patoda, Dist. Beed -414204.

ABSTRACT

The emerging of new programming languages for the web has promised new transformation for more dynamic web applications. This shift in web technologies is commonly under a sobriquet for several of online activities known currently by Web 2.0. The development of web technology has changed the technique of acquire and share knowledge, communicate, people, interact and contribute in the creation and re-use of content. The web 2.0 tool can be used to manage and the services and events. New technologies are impacting the daily work of academic libraries and librarians more and more, with web 2 .0 services at the forefront. Many academic libraries in the India are beginning to leverage the power of these services to provide better and more relevant services to their patrons. they are doing so by integrating web 2.0 services into their web presence, library instruction programs, and reference services. The implementation of these services has huge implications for how they will face the next generation of new information technology.

KEYWORDS-Web 2.0 technology, Characteristics of Web 2.0, Web 2.0 Tools and Applications in Libraries, Advantages and Disadvantages Web 2.0 etc.

INTRODUCTION

The last two decades have witnessed the rapid transformation of the libraryin applying information technology. Libraries have developed and diversified their services based onadvanced information communication technologies. A typical technology is Web 2.0 which has recently emerged as a second generation of web-based technologies for communication. Web 2.0was reportedly first conceptualized and made popular by Tim O'Reilly and Dale Dougherty of O'Reilly Media in 2004 to describe the trends and business models that survived the technology sector market crash of the 1990s (O'REILLY, 2005). The companies, services and technologies that survived, they argued, all had certain characteristics in common; they were collaborative in nature, interactive, dynamic, and the line between the creation and consumption of content in these environments was blurred. The term is now widely used and interpreted, but Web 2.0, essentially, is not a web of textual publication, but a web of multi-sensory communication. It is a matrix of dialogues, not a collection of monologues. It is a user-centered Web in ways it has not been thus far. The term Web 2.0 refers to he second generation development and design of the web that aims to facilitate communication and to secure information sharing, interoperability and user centered design. Web 2.0 concepts have led to the development and evolution of web-based communities, hosted services, and applications, such as social-networking sites, video-sharing sites, Wikis, Blogs etc.

What is Web 2.0 technology?

Web 2.0 is the term used to describe a variety of web sites and applications that allow anyone to create and share online information or material they have created. A keyelement of the technology is that it allows people to create, share, collaborate & communicate. Web 2.0 differs from other types of websites as it does not require any web design or publishing skills to participate, making it easy for people to create and publish or communicate their work to the world. The nature of this

technology makes it an easy and popular way to communicate information to either a select group of people or to a much wider audience.

DEFINITION

John Battelle and Tim O'Reilly outlined their definition of web 2.0 – 'Web as platform', where software applications are built upon the web as opposed to upon the desktop. They further argued, that 'customers are building your business for you'. 'Users generating the content (in the form of ideas, txt, videos or pictures) could be harnessed to create value'.

RESEARCH OF OBJECTIVES

1. To understand the concepts and technologies behind web 2.0.
2. To study Application of Web 2.0 Technologies in Libraries.

RESEARCH METHODOLOGY

The current study 'Application of Web 2.0 Technologies in Libraries' are based on secondary data collected from different sources. The secondary sources are concerned they were accumulated from online databases, articles and books. The research method applied to the current study is descriptive research method.

THE CHARACTERISTICS OF WEB 2.0

Web 2.0 websites allow users to do more than just retrieve information. Instead of merely reading a user is invited to write as well or contribute to the content available to everyone in a user-friendly way. By increasing what was already possible in Web 2.0.

1. Information Search- Search engine helps in finding relevant information for thekeywords entered. It includes website designing, website ranking in search engine,Keywords research, etc.

2. Links-Low-barrier social tool. It includes one- way linking, Link exchange, etc.

3. Authoring-This gives the right to create, publish and upload content, videos, audios of your own. It includes blogs, press releases, articles, newsletters, etc.

4. Tags- These are one-word descriptions of the entire content written by the owner.

5. Extensions- It is software that makes web an application platform as well as a document server.

6.Signals-It is the use of syndicate technology that informs users of content changes. RSS

Really single syndication, is a tool from where you can get the latest updates of your area of interests.

WEB 2.0 TOOLS AND APPLICATIONS IN LIBRARIES-

Library staff use Web 2.0 tools for professional and personal development however, Web 2.0 at the institutional level. identified Wiki, blog, Really Simple Syndication (RSS), Instant Messaging (IM) and podcast as the prominent Web 2.0 tools for Libraries. In addition to these, it discusses the use of vodcast because the researchers are working in an open and distance learning system. The potential of vodcast can be harnessed forproviding services to distance learners. The following segments define and explain the various Web 2.0 tools which can be used in libraries at the institutional level.

1. Blogs-

Blog is a website, which is updated very frequently, postdated and arranged in reverse chronological order. A blogger maintains his/her blog with varied and unlimited information depending upon the purpose and nature of the blog where everybody can read and write their views and ideas without changing the original content. The most important application of blogs in libraries is that, they can be used as a platform for in-house publication. For example, a library may set up a

blog as apart of its permanent collection development tool where the user community can suggest titles of their choice and interest. Moreover, book reviews published on the library blog may also help the user community to choose and suggest an appropriate title for library collection. Libraries can also provide reference services through the blog where users can post their comments and queries and receive real-time responses from reference departments where these questions and answers can be tagged and automatically archived for future users.

2. Wikis/ Wikipedia-

Wikis have emerged in 1995 and since then growing by leap and bound. The most important characteristic of wikis is that it allows users to create and edit web content freely. Wikis as information sources are certainly going to play a very crucial role in future libraries. In addition, a wiki, as a library service, can facilitate the social interaction among librarians and the online user community. As users share information on wiki through discussions, comments, criticism etc., a record of these discussions can archived for future reference. Owing to its authenticity and reliability, librarians may initially start this service with some restrictions where users might be restricted from direct addition and deletion in the wiki. Users can also give their suggestions to the responsible authority for future improvement in the content of the wiki.

3. Instant Messaging (IM)-

Instant Messaging allows online communication between two or more people using text based short messages via the web in real time. Academic libraries use Instant Messaging to provide virtual reference services, improve access of other services and provide the latest information to students. Instant Messaging also acts as an additional medium to facilitate interactions with patrons.

4. Live Streaming Media-

Streaming media is the multimedia content (audio & video) that is constantly received by, and normally presented to an end-user while it is being delivered by a streaming provider. Although streaming videos were widely employed before many of the so-called Web 2.0 technologies had not even been invented, the synchronous attributes put the streaming videos into Web 2.0 phenomenon. The concept of streaming media is another application that libraries might adopt to deliver various information services to end users. The modern libraries might implement this concept to improve the delivery of interactive multimedia library services right at the door of library patrons such as the online tutorials coupled with multimedia features and interactive video sessions. Likewise, live user training sessions, library orientation, and demonstration on how to use various library services, such as online catalogues etc.

5. Tagging-

Another Web 2.0 feature which is becoming common in library community is called tagging. Tagging is described as the process by which the resources in a collection are assigned tags in the form of words, phrases, codes or other strings of characters. This allows users to add and change the data and metadata and at times give a local flavor to the data and metadata. The advantages of user tags is that it helps the data to be more easily Searchable. Flicker and Del.icio.us are some of the web-based examples of tagging. As the Web 2.0 re-emphasizes the importance of users and their impact on service the impact of tagging in library services are greatly anticipated.

6. RSS (Really simple syndication) –

Really simple syndication (RSS) is a family of web formats used to publish information about frequently updated works such as blog entries, news feeds, live audio, and video in the standard

formats noted the important role of Really simple syndication in keeping users updated with the latest information. Really simple syndication feeds update users about the additions or changes which take place on websites of interest,providing updates from one source instead of accessing individual websites Students can subscribe to those RSS feeds that cater to their academic and research needs.Librarians may apply this concept to provide the current awareness services to its user community, upcoming new items, services and new content which have been added in the library collection and databases. Updates on library services, events, exhibition etc.

7. News Feeds-

The advancement of web has brought news feeds directly into our desktops. The advent of news feeds which are called as RSS (Relatively Simple Syndication) has seen that the news servicecome to the user. The emerging library services seem to have captured this novel idea into the development of library services and have imbedded them in the library services. In olden days the libraries ran a service called SDI (Selective Disseminating of Information). Those services can be very effectively automated to serve users with news feed. For a multimedia library catalogues and dynamic library catalogues like music catalogue the RSS Feeds are good choices

8. PodcastVodcast–

The word podcast comes from the amalgamation of the words iPod and broadcast. However, the 'pod' is bit of a misnomer as podcasts can also be played on computers and mp3 players. This tool is used to exchange and share audio programmes among patrons over the Internet. King and Brown (2009) noted that libraries can share pictures, events and instructions by podcast. Podcast is a catchy such as iTunes, Armangil or Juice. The standard way of getting audio streams over podcast is by subscribing to the specific podcast. Students can listen to lectures through podcast instead of reading in the text format.

9.Vodcast-

Vodcast is the video format of the same kind of service. Mostly the media casting which includes both audio and video is done either through the "media on demand" or through subscription services. These services allow the users to have a higher level of control over what media they want as it works on the demand and supply chain of activity.

10. Social Networking Websites-

Social networks are based upon the software that facilities people o connect, collaborate and form virtual communities via internet. Normally social network sies are full of features, which allow the user community to send e-mails, post comments, share audio and video files, take part in live chats etc. MySpace, Facebook, Orkut, Youtube, Flickr, Picasa etc., are the social networks that are very popular now a days.

11. Content Hosting Services -

Content hosting or content sharing sites allow users to upload content that they have created for others to view. Two of the most popular of these sites are YouTube *www.youtube.com* for videos and Flickr *www.flickr.com* for photographs. Users can also create an individual profile and list their favorite photos or videos. Users are able to rate and comment on the videos or photos posted and provide feedback to the creator and other users. Copyright infringement is an issue for some of these services as many users do not upload original content.

Advantage of Web 2.0 -

1. Social Media marketing and search engine optimization.

2. Equal Chance to all to post their views and comments.
3. Increase the circle of friends and contacts through social networking.
4. Latest update and content can be received if you are an RSS reader.
5. Online Promotion of businesses, products and services.
6. Engaging the customers. Customers can write their views about the products and services.
7. Create a large and strong network.
8. Increase in number of friends.
9. More interaction leads to higher exchange of knowledge.
10. Build strong relationship.

Disadvantage of web 2.0 -

1. Information overload. Too much information is daily posted by many people with different thought. This creates confusion for the readers and the quality of the content is not reliable.
2. Freedom to post views and comments provides good opportunities for competitors and rivals to post negative comments about other companies.
3. Too many fake ID'S and spammers.
4. Forgeries and hackers commit crimes.
5. People are highly dependent on internet to network.
6. Wastage of time.
7. High number of frauds and hackers.

CONCLUSION-

In conclusion, Web 2.0 technologies and applications will constitute a meaningful and substantive change in the history of libraries. Earlier libraries were places to visit and collect information. Now, with the implementation of Web 2.0 tools, they have transformed into places which can be visited from remote locations with information being not only collected, but contributed, too. Web 2.0 tools can take the services of libraries beyond their walls by connecting common individuals as consumers and contributors to libraries. The best conception of Library 2.0 at this point in time would be a social network interface that the user designs. It is a personalized OPAC that includes access to IM, RSS feeds, blogs, wikis, tags, and public and private profiles within the library's network. It is virtual reality of the library, a place where one can not only search for books and journals, but interact with a community, a librarian, and share knowledge and understanding with them.

REFERENCES

1. Anderson, Paul. (2007). What is Web 2.0? Ideas, technologies and implications for education. JISC Technology & Standards Watch.p.1-64.
2. Bradley, P. (2007). How to use web 2.0 in library. London: Facet Publishing.
3. King, D. L. & Brown, S.W. (2009). Emerging Trends 2.0 and Libraries. The librarian, 56(1-4). p.3-43.
4. Lee, D. (2006). iPod, you-pod, we-pod: podcasting and marketing library services. Library Administrator and Management, 20. p. 206-208.
5. Libby, D. (1999). RSS 0.91 specification, revision 3. Retrieved May, 2010., from *http://www.rssboard.org/rss-0-9-1-netscape.*
6. Michael, Stephens. (2015). Web 2.0 and Libraries: Best Practices for Social Software. DOI: *www.alatechsource.org*
7. O'Reilly, T. (2005). What Is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software. Retrieved 16 May 2013., from
8. *http://oreilly.com/web2/archive/what-is-web-2.0.html.*
9. Stephens, M., (2006). Instant messaging. In:Web 2.0 &Libraries:Best practices for Social Software. Chicago: ALA.
10. *http://en.wikipedia.org/wiki/web_2.0*
11. *http://www.en.wikipedia.org/wiki/RSS*

FEDERAL POLITY, STATE FINANCE AND INDIAN STATES

Dr. Harshad Bhosale
Kirti M.Doongursee College, Dadar west, Mumbai-28

INTRODUCTION:

The framers of the Indian constitution preferred to adopt a parliamentary system of governance and also gave constituent states reasonable autonomy in various spheres of government actions. The federation carved out by India did not match with the US system of the federation but positively aimed to seek a balance between the centre and the state government. As part of this measure, the constitution-makers sought to achieve just equilibrium, steadiness, and balance between the union and the states in matters of finance. The financial federal system seeks to achieve union and state financial self-sufficiency and independence from one another without burdening only one unit of governance. The basic functions of the centre and the state government is clearly defined by our constitution, and this has provided an opportunity for the states to raise their money independently and transparently. For the successful operation of the federal form of government, financial independence and adequacy is the most important requirement. The issue of state finance and demand of autonomy has become very complicated in nature. To grapple with the details of this problem, it is important to discuss what fiscal decentralisation is.

What is Fiscal Decentralisation

In recent years, the subject of fiscal decentralization has received enthusiastic attention from academic analysts and policy makers. Most analysts find coherent merit in the subject of decentralization, because it is considered to be a component of human wellbeing and therefore, an end in itself. In decentralization, the policy makers see a panacea for many ills afflicting the society. The policy of decentralization is expected to achieve many things such as enable efficient allocation of resources, improve governance, accelerate economic growth, reduce poverty, achieve a gender balance and empower weaker sections of society. This enthusiasm is seen in countries with federal constitutions as with unitary systems. Decentralization has spanned across countries with different ideological spectrum and varying level of development. It is important to define the concept because decentralization itself is variously defined and differently understood. This is also because the philosophy and experiences of decentralization are country specific and contextual. Fiscal decentralization may be defined as "fiscal empowerment of the lower tiers of government which involves the taxing and spending powers along with the arrangements for rectifying mismatches in own-resources and responsibilities assigned".

Fiscal Federalism in India

The federal character of public finance in India has its origin in the seventies of the last century. Although at that time the country had a unitary form of government, some division of functions and financial powers between the Center and the state was found administratively desirable. Ever since then the arrangements have been revised and improved from time to time. Fiscal federalism entails the division of responsibilities in respect of taxation and public expenditure among the different layers of the government, namely the Center, the states and the local bodies.

Fiscal federalism helps governmental organization to realize cost efficiency by economies of scale in providing public services, which correspond most closely to the preference of the people. From the point of view of economy, it creates a unified common market, which promotes greater economic activity.

India has a federal form of government, and hence a federal finance system. The essence of federal form of government is that the Centre and the State Governments should be independent of each provided with sources of raising adequate revenues to discharge the functions entrusted to it. For the successful operation of the federal form of government financial independence and adequacy form the backbone

Fiscal federalism: constitutional provision:-

The Seventh Schedule (Article 246) delineates 'the subject matter of laws made by the Parliament and by the Legislatures of the states' and indicates the Union List (List I), states List (List II) and the Concurrent List (List III). List I invests the union with all functions of national importance such as defense, external affairs, communications, constitution, organization of the Supreme Court and the high courts, elections etc, List II invests the states with a number of important functions touching on the life and welfare of the people such as public order, police, local government, public health, agriculture, land etc. List III is a concurrent List, which includes administration of justice, economic and social planning, trade and commerce, etc.

According to Article 246, Seventh Schedule, Parliament has exclusive powers to make laws regarding matters enumerated in List I, notwithstanding the provisions of the other clauses of this Article. On the other hand, the Legislature of any state has exclusive power to make laws for the state regarding any of the matters enumerated in List II, subject to other clauses. With regard to List III, both the Parliament and a State Legislature can make laws but the law listed in I or III, vests with the Union. Thus, the Union has supremacy over a wide range of the legislative field.

The union list includes the powers of taxation also. The union List includes among others, taxes on income other than agricultural income, excise duties, customs and corporation tax. The State list includes land revenue, excise on Alcoholic liquors, tax on agricultural incomes, estate duty, taxes on sale or purchase of goods, taxes on vehicles, on professions, on luxuries, on entertainment, on stamp duties, etc. the concurrent list does not include any important taxes.

it is important to note that there are both mandatory and enabling provisions in the Constitution for facilitating a wide-ranging transfer of resources, arranged in a systematic manner, through:

1) Levy of duties by the Center but collected and retained by the States.
2) Taxes and duties levied and collected by the Center but assigned in whole to the states
3) Mandatory sharing of the proceeds of income tax
4) Permissible participation in the proceeds of the Union excise duties
5) Statutory grants –in-aid of the revenues of states
6) Grants for any public purpose and
7) Grants of loans for any public purpose

Thus, having provided for a certain division of powers of taxation between the union and the states, the Constitution gives the States a share in the resources available to the Center. Any amendment of the lists from the Union and the States derive their power of taxation is covered by the Provision to Article 368. This requires ratification by the Legislatures of not less than one half of the

States. On the other hand, if any provisions of the Part XII are to be amended, this can be done under Article 368(2), which requires the approval of only half of the members of each house of the Parliament. This means that the share of the Union resources that the states are entitled to, can be altered by Parliament by its power of amendment.

Though considerations of national policy and administrative convenience require that some of the more elastic taxes should be assigned to the Union Governments, these considerations themselves require that some of the most expansive expenditure heads apart from defense should be undertaken by the States. Consequently, a salient characteristic of federal government is legislative autonomy with financial dependence. This feature is accentuated in a developing economy where the functions of the States develop by leaps and bound with no corresponding increase in the sources of revenue.

Constitutional provisions regarding distribution of financial powers between the state and the centre

Financial relations are the most important aspect of Centre-State relations. No system of federation can be successful unless both the Union and the States have at their disposal adequate financial resources to enable them to discharge their respective responsibilities under the Constitution.

To achieve this object, Indian Constitution has made elaborate provisions, relating to the distribution of the taxes as well as non-tax revenues and the power of borrowing, supplemented by provisions for grants-in-aid by the Union to the States. It is to be noted that Indian Constitution makes a distinction between the legislative power to levy a tax and power to appropriate the proceeds of a tax so levied.

The legislative power to make a law for imposing a tax is divided as between the Union and States by means of specific Entries in the Union and State Legislative Lists in Schedule VIII.

Thus, while the State's Legislative has the power to levy an estate duty in respect of agricultural lands, the power to levy an estate duty in respect of non-agricultural land belongs to Parliament.

Similarly, it is the State Legislature which is competent to levy a tax on agricultural income, while Parliament has the power to levy income-tax on all incomes other than agricultural income.

The distribution of the tax-revenue between the Union and the States stands as follows.

Taxes belonging to the Union exclusively:

Customs, Corporation Tax, Taxes on capital value of assets of individuals and companies, Surcharge on Income Tax, Fees in respects of matters in the Union List.

Taxes belonging to the States Exclusively:

Land Revenue, Stamp duty except in documents included in the Union List, Succession duty, Estate duty, and Income tax on agricultural land, taxes on passengers and goods carried on inland waterways taxes on lands and buildings, mineral rights.

Taxes on animals and boats, on road vehicles, on advertisements, on consumption of electricity, on luxuries and amusements, etc. (This is being supplemented by a new system of Value Added Tax i.e. VAT).

Duties Levied by the Union but Collected and Appropriated by the States:

Stamp duties on bills of Exchange, etc., and Excise duties on medical and toilet preparations containing alcohol. (Article 268)

Taxes Levied as Well as Collected by the Union, but Assigned to the States within which they are Levi able:

Duties on succession to property other than agricultural land. Estate duty in respect of property other than agricultural land terminal taxes on goods or passengers carried by railway, air or sea taxes on railway fares and freights and so on.

Taxes Levied and Collected by the Union and Distributed between Union and the States: Certain taxes shall be levied as well as collected by the Union, but their proceeds shall be divided between the Union and the States in a certain proportion, in order to effect on equitable division of the financial resources.

These are:

Taxes on income other than on agricultural income (Art 270)

Duties of excise as are included in the Union List, excepting medicinal and toilet preparations may also be distributed, if Parliament by law so provides (Art 272)

Non-Tax Revenue

Important sources of Non-Tax revenues of the Union are the receipts from Railways, Posts and Telegraphs; Broadcasting; Opium; Currency and Mint; Industrial Commercial Undertakings of the Central Government relating to the subjects over which the union has the jurisdiction.

Similarly for the States are: Forests, Irrigation and Commercial Enterprises and Industrial Undertakings such as soap, sandalwood, iron and steel in Karnataka, Paper in M.P. milk supply in Mumbai, deep sea fishing and silk in West Bengal.

Grants-in-Aid

The above mentioned sources are not adequate for the States to carry out the development programmes and the Constitution provides that grants-in-aid shall be made in each year by the Union to such States as Parliament may determine to be in need of assistance; particularly for the promotion of welfare of tribal areas, including special grants to Assam (Art 275).

Articles 270, 273, 275 and 280 provide for the constitution of a Finance Commission to recommend to the President certain measures relating to the distribution of financial resources between the Union and the States, - for instance, the percentage of the net proceeds of income-tax which should be assigned by the Union to the States and the manner in which the share to be assigned shall be distributed among the States (Art 280).

By the way of safeguarding the interests of the States in the Union, taxes which are divisible according to the foregoing provisions, it is provided by the Constitution (Art. 274) that no bill or amendment which varies the rate of any tax or duty in which the States are interested or affects the principles on which moneys are distributable according to the foregoing provision of the Constitution or imposes any surcharge on any such tax or duty for the purposes of the Union shall be introduced or moved in Parliament except on the recommendations of the President.

As in the case of legislative and administrative spheres, so in financial matters, the normal relation between the Union and the States (under Arts. 268-279) is liable to be modified in different kinds of emergencies.

(1) While a Proclamation of Emergency (Art. 352(1)) is in operation, the President may by order direct that, for a period not extending beyond the expiration of the financial year in which the Proclamation ceases to operate, all or any of the provisions relating to the divisions of the taxes between the Union and the States and grants-in-aid shall be suspended (Art 354).

In the result, if the President makes any such order, the States will be left to their narrow resources from the revenues under the State List, without any augmentation by contributions from the Union.

(2) In case of Financial Emergency (Art. 360(1)) is made by the President, it shall be competent for the Union to give directions to the States

(a) To observe such cannons of financial propriety and other safeguards as may be specified in the directions;

(b) To reduce the salaries and allowances of all persons serving in connections with the affairs of the States, including High Court Judges;

(c) To reserve for the consideration of the President alt money and financial bills, after they are passed by the Legislature of the State (Art 360)

A major problem, faced in a system with multiple fiscal authorities, is integration of financial policies, which is an objective in a planned economy. Another problem arises due to the imbalance of financial resources between the Centre and the States.

CONCLUSION

The essence of federal form of government is that the Centre and the State Governments should be independent of each other in their respective, constitutionally demarcated spheres of Action. Once the fundamentals of the government are spelt out, it becomes equally important that each of the government should be provided with sources of raising adequate revenues to discharge the functions entrusted to it. For the successful operation of the federal form of government financial independence and adequacy form the backbone. The Finance Commission is envisaged in the Constitution as the key institution responsible for dealing with fiscal imbalances between the center and states, as well as among the states

An autonomous Finance Commission is appointed every five years to make recommendations regarding certain quantity of tax-sharing and fiscal-need grants. In spite of huge Central aid being given to the States every year by way of grants and loans, they hardly find themselves in a position of being able to meet their social commitments. To some extent, such a situation arises because of the fact that the States are not utilizing fully the taxing powers available to them under the Constitution. Although the Constitution devises an elaborate and flexible scheme of Centre-State financial relationship, the fact remains that the demands of States for greater financial allocations by the Centre to the States, seem to be justified.

REFERENCES:-

1. Ahluwalia, Montek "Economic Performance of States in Post-Reforms Period",*Economic and Political Weekly*, May 6, pp 1637-1648. (2001)
2. Anand, Mukesh, Amaresh Bagchi and Tapas K. Sen "*Fiscal Discipline at the State level: Perverse Incentives and Paths to Reform*", Working Paper No. 1, January, (2002)
3. Bagchi, Amresh, "Tax Harmonization in Federalism- A survey of theory and Practice', NIPFP Working Paper no.1, February. (1995)
4. Prashant Kumar and Tanoubi Ngangom, The Centre-State Fiscal Relationship: A Critique & Recommendations, ORF ISSUE BRIEF, 73, August 2014.
5. Rao M. Govinda State Finances in India: Issues and Challenges Economic and Political Weekly, Vol. 37, No. 31 (Aug. 3-9, 2002), pp. 3261-3271
6. Rao, M Govinda and H K Amar Nath (2000): 'Fiscal Correction in India - Illusion and Reality', Economic and Political Weekly, August 5, pp 2806-09.
7. Rao, M Govinda, K P Kalirajan and Ric Shand (1999): 'Convergence of Incomes in Indian States - A Divergent View', Economic and Political Weekly, March2 7- April2 , pp 776-78.
8. Rao, M Govindaa ndN irvikarSingh(2002): 'Fiscal Transfers in a Developing Country - The Case of India', paper presented in the Seminar in Comparative Federalism, University
9. Ray Aswini K India's "Federal Polity: Some Questions" Economic and Political Weekly,Vol. 14, No. 34 (Aug. 25, 1979), pp. 1471-1475

THE LATEST OPPORTUNITIES FOR THE TOURISM INDUSTRY

Dr. Arun Baliram Dhalgade

Associate Professor & HOD Of Commerce Maharashtra Mahavidyalaya Nilanga Dist. Latur.

ABSTRACT:

Tourism Industry certainly has been a formidable pillar as an unfailing and reliable source of revenue and capital for many nations. Many countries have been elevated from poor to appreciable economic statuses as a result of the invaluable contributions their tourism sectors have succeeded in adding to their overall economic growth. Tourism is a major engine of economic growth and an important source of foreign exchange earnings in India. Over the last decade, the India has been the fastest growing tourism region in the world and one of the most important sectors for a large number of Indian States. This paper primarily, aims and seeks to identify and examine the paradigm shifts in the tourism industry over the seeming years and how the trends have behaved in India. It seeks to examine the current trends in the tourism industry and evaluates the role of tourism in economic development. The future outlook is bright for the tourism sector, and the region is expected to maintain a high rate of growth well into the next century. The paper contributes to an improved understanding of economic growth of a country because of tourism development.1

INTRODUCTION:

In the eyes of many decision makers and politicians tourism has magic potential. It generates income and is based on the indigenous resources of the tourist areas concerned. Tourism has indeed been a rapidly growing sector and a wide-sweeping socio-economic phenomenon with broad economic, social, cultural and environmental consequences. It is likely that tourism will continue to dominate the international scene for many years to come.

Tourism is part of the leisure sector that is rapidly gaining economic importance. The volume of tourist flows at a worldwide level is showing a continued growth path; mainly as a result of increasing incomes and improvement of transport systems. People are travelling more frequently and over longer distances for leisure purposes. Our world is becoming a global tourist village. Remote destinations are in easy reach and the modern telecommunications sector provides direct information access to such destinations.Over the past 40 years tourism has become a major activity in our society and an increasingly important sector in terms of economic development. It forms an increasing share of discretionary income and often provides new opportunities for upgrading the local environment. Tourism is increasingly regarded as one of the development vehicles of a region, while it is an important growth sector in a country's economy. In both the industrialized and developing world, tourism is often seen as a source of revenues, as a potential for rapid growth, and as an environmentally-benign activity.1

OBJECTIVES:

The present study aims to achieve the following objectives:

i. To identify and examine the paradigm shifts in the tourism industry over the seeming years and how the trends have behaved in India and
ii. To study the Latest Opportunities for the Tourism Industry

3. METHODOLOGY:

The design used for this study was that of a descriptive research design which sought to examine, evaluate and assess the current trends in the tourism industry.

OPPORTUNITIES FOR THE TOURISM INDUSTRY

1. Safety & Hygiene Tourism Trends:

Whether it is airlines, cruises, hotels, restaurants or bars, since the outbreak of COVID, safety and hygiene standards have been absolutely paramount. With this in mind, there are a number of tourism trends that are related to this, such as increased cleaning, socially distanced seating, providing hand gel and enforcing masks in some settings.This is also now a vital part of tourism marketing, with companies needing to make clear what their hygiene and safety policies are and what measures they are taking to keep customers safe.

2. Increased Emphasis on Leisure:

COVID has forced countries to adopt travel restrictions, while many businesses are encouraging employees to work from home and use video calling. As a result, business events have been particularly badly affected and one of the resulting tourism trends has been a switch in focus towards leisure customers.The pandemic has been hard on people and many are desperate for a holiday. If your business is typically focused on business customers, you may want to look into ways to change this approach, at least temporarily. In the process, you will likely need to change your marketing messages and even the distribution channels you use to generate sales.Depending on your business, you may wish to focus efforts on families, couples, or groups of friends, and you could potentially create package deals to appeal to these demographics.

3. Shift From International to Local:

The various travel restrictions and the reluctance of many people to travel abroad has meant many in the tourism industry have to focus on local customers, rather than international ones. This does not mean giving up on international travellers entirely, but it is likely to require a change in your core marketing strategies.With hotels, it could be best to highlight the kinds of facilities that may appeal to the local market, such as your restaurant, your gym facilities, your Wi-Fi and even the fact that your hotel rooms are ideal for remote work.

4. Growth of Contactless Payments:

Contactless payments have been a staple when it comes to technology in tourism for some time now, but the emergence of options like Google Pay and Apple Pay has helped to take this to the next level, meaning customers do not even need to carry around a debit card or credit card to pay for meals, hotel stays, transport, and other services.Allowing contactless payments has enabled tourism companies to reduce friction and improve the speed of check-ins and check-outs. It also means goods can be paid for swiftly, encouraging spontaneous purchases. With coronavirus, contactless payments are in greater demand than ever, as staff and customers often prefer to avoid handling cash.

5. Voice Search & Voice Control :

With home smart speakers growing in popularity, as well as mobile assistants like Siri, Google Assistant and Bixby, more and more tourism customers are turning to voice search. For those in the tourism industry, it is important to capture these guests by structuring website content properly so it appears in voice search and allows for voice bookings. Tourist information is a key part of the customer experience with many companies and voice control and AI can be invaluable here.

6. Virtual Reality Tourism Trends:

Virtual reality is another of the major tourism trends disrupting the industry and capitalizing on the technology can give you an edge over rivals who have not yet adopted it. Through online VR tours, customers can experience hotel interiors, restaurant interiors, outdoor tourist attractions and more, all from their home. Crucially, they are able to do this at the decision-making phase of the customer journey. This can then be the difference between customers completing a booking or backing out and VR is especially useful within the context of COVID, where customers may have second thoughts and may need extra encouragement to press ahead with their plans. Most modern VR tours are also web-based, meaning they can be viewed through any mainstream web browser.

7. Solo Travel:

Leisure travel used to be a family affair or something that couples undertook together. While that's still the case for many, more and more people are choosing to strike out on their own. Enjoying a solo trip is no longer so unusual and tourist trends increasingly reflect this. The needs of solo travellers are diverse. Some simply want to travel without the distraction of a companion. Others are young singles looking for social activities or to find a partner. Some widowed seniors even use long-term hotel stays as a luxurious alternative to conventional elder care. These tourism trends are set to grow and grow.

8. Eco Travel:

Tourism trends are heavily influenced by the concerns and mores of the customer base. As a new generation becomes increasingly relevant in the marketplace, the ideals driving their purchasing decisions create new tourism trends. Eco travel is just one example of these tourism trends, reflecting a growing concern among today's travellers for ethical and sustainable tourism options. Eco travel includes simple changes, such as the availability of carbon credits when booking a flight or the option to rent an electric instead of a conventional vehicle. More sophisticated examples might include tourism with a volunteer element, perhaps working on a nature reserve or engaging in conservation work.

9. Local Experience:

Today's tourists don't want to be insulated from the places they visit inside a cultural bubble. They want to engage with and participate in the local culture. From enjoying local cuisine to celebrating regional festivals and holidays, local experiences are set to become some of the top tourist trends to watch. One example of a popular local experience would be visiting Japan during a major festival, renting formal Japanese clothes to wear, consuming regional delicacies and engaging in traditional games or cultural activities. Another might be a long stay with a host family in the destination country as a means to learn more about the local culture.

10. Personalization:

You're probably familiar with those ads that pop up on social media and certain other websites, ads related to things you've looked at or purchased online. This is just one example of personalization. Today's consumers expect experiences that closely match their personal preferences, from destinations to accommodation and the kinds of activities they'll engage in. The more closely an experience can be tailored to a client's desires and expectations, the more likely they are to return and to use the same service again.

11. Robots, Chabot's and Automation:

One of the more eye-catching examples of these particular tourism trends is Connie, the Hilton Hotel chain's robot concierge. Other hotels have also got in on the robot-staff trend, installing

interactive robots to handle certain reception duties or even having them serve food and drink to visitors. This kind of novelty application, however, is far from the only one. Many customers now book their travel and accommodation with the help of internet catboats', specifically tailored AI who can handle queries and assist customers with useful information when human operators are unavailable.

12. Artificial Intelligence:

Machine learning technology is now firmly entrenched in the marketing of the tourism sector, with AI helping to personalize the experience of finding and booking tours and trips. AI is also increasingly valuable in contexts such as smart hotel rooms, identifying the likely needs of guests and fine-tuning the environment and services to fit the guest's needs and preferences. Artificial intelligence is finding applications everywhere, from customer service to security. Future AI tourism trends to watch out for might include self-driving vehicles and virtual guides for tourism.

13. Recognition Technology:

One of the most familiar applications of recognition technology for a frequent traveller is the bank of automatic gates at some borders. The gates are capable of reading the data on the traveller's passport or ID card and matching it to their face using a camera and facial recognition technology. Recognition technology is one of the big tourism trends in the hospitality industry too, with voice recognition becoming more and more popular as a method of control in smart hotel rooms.

14. Internet of Things (IoT):

IoT is relevant to many tourism trends. IoT devices are gadgets equipped with a microprocessor and some form of digital connectivity, allowing them to connect to, and be controlled from, the internet. IoT devices include heating and cooling systems, entertainment systems and other items often found in a hotel room, giving rise to *"smart"* hotel rooms.

15. Augmented Reality (AR):

Where VR simulates entire environments and experiences; augmented reality combines real-world experiences and virtual elements. A familiar example would be the smartphone game Pokémon Go, where imaginary creatures are superimposed on real-time footage of the player's environment. In the tourist industry, this is obviously very useful: instead of fantasy monsters. AR smartphone apps can show tourists information about the area they're exploring. This could be historical details about buildings and landmarks, or listings and menus for entertainment venues and local eateries. Museums make increasing use of AR, allowing visitors to view artefacts with their original appearance as a virtual overlay. Other augmented reality applications might include internet-enabled virtual maps.

16. Healthy and Organic Food :

Healthy food and the kind of fare consumed by tourists used to be antonyms in the minds of many travellers, with holidays traditionally representing a chance to break one's diet and indulge in forbidden treats. Today's travellers know that delicious and nutritious are not exclusive concepts. Demand for excellent cuisine with a view to better nutrition is driving new tourism trends. The modern tourist wants to know that the food they're eating is as healthy as it is delicious. The organic food movement is also affecting tourism trends, with more eateries and hotels offering organic options. Other special diets are also represented.

17. Customer Experience 2.0 Of

course, the customer experience has always been central to the tourist industry. With new technologies and an ever-broadening array of options for tourists, enhancing the customer experience has never been more vital. In the final analysis, customer experience is what will make or break your business. Fine-tuning the experience can make the difference between creating a loyal repeat customer who boosts your business via word of mouth, and one who drops out at the booking stage. 2

CONCLUSION:

The tourism industry has emerged as one of the fastest growing sectors contributing significantly to global economic growth and development. It has been making a revolutionary and significant impact on the India Economic scenario over the last two decades. Tourism is one economic sector in India that has the potential to grow at a high rate and has the capacity to capitalize on the country's success in the services sector and provide sustainable models of growth. It is believed that India's competitive advantage lies in its mystical attractions with its ancient civilization and culture. The country has much to offer with attractions ranging from the world's highest mountains, vast coastline with excellent beaches, rich tropical forests, captivating wild life, desert safari, lagoon backwaters, ancient and majestic monuments, forts and palaces, diverse culture, colorful fairs, folk arts, unique hospitality etc. Indian tourism has vast potential for generating employment and earning large sums of foreign exchange besides giving a fillip to the country's overall economic and social development. Over the two decades, statistical data on domestic and foreign tourist visits to India has shown a rapid increase.

REFERENCES

1. https://anvpublication.org/Journals/HTMLPaper.
2. https://www.revfine.com/tourism-trends

HOUSING QUALITY OF SLUM DWELLERS -A CASE STUDY OF BELAGAVI CITY-KARNATAKA STATE

Dr. M. S. Kurani
Assistant Professor, Rpd College Of Arts And Commerce Tilakwadi Belagavi-590006.

ABSTRACT

.Housing is one of the primary necessities of the civilized society. Our constitution recognizes housing as basic necessity and provision of housing facilities has been one of the main concern of our planners and policy makers Being the necessity of the inhabitants it ranks next to food and clothing and has highly significant social implications because it provides shelter for our basic unit of the family.Dr.John Robertson(1991) in his book Housing and Pubic Health said ' A urban slum dwelling may be structurally good and yet from its darkened surroundings ,absence of free air supply ,its filthy environment, it may be one of the most unwholesome dwellings'"An area with low and medium density of residences and with good quality of houses usually ranks socially high. Socially depressed area generally has high density of residences and low quality of houses."(Rammohan Rao 1981).

In this paper we have made an attempt to analyse the housing quality of slums dweller of Belagavi city. For the present study analysis, the data has been collected from both primary and secondary sources.The collected has been processed and presented in the form of tables ,charts and some appropriate cartographic techniqueS

KEYWORDS- Urban poor, Urban amenities, housing situation, constitutional provisions, Public health & Hygiene

INTRODUCTION

Amenities available in the urban places are the main tools to measure the urban standard and growth. In the urban structure, amenities are important items, which are actually promoting civic life of a town or city, (Dharwadkar SB, 1991)**According to Urban Land Policy of the U.S (2001) a slum is a group of buildings or area characterized by overcrowding, deterioration, insanitary condition or absence of amenities which endanger the health, safety and morals of its inhabitants or the community. This had prompted several scholars to undertake case studies of slums of major cities in 21st century pertaining to socio-economic, urban amenities and services and environmental problems.** After food, shelter housing of the city is the most important need of man, It plays a great role in the development of an individual or a society. Men construct houses and develop settlements to protect themselves against the vagaries of weather and to enjoy social life. In fact; it is the man's important step towards adapting himself to his physical environment.Housing is one of the major problems of any developing urban centre. The rapid growth of population in urban area without relative increase in accommodation in the city is the cause for this problem. Future urbanization bound to Crete serious problems housing shortage. (TMV chary and Narayan Reddy- 1985 PP-176) The first and basic frame of environment in which men lives is his house. Housing condition not only reflects the economic status of the population but also the rate at which improvement or deterioration of general quality of life takes place (Fakruddin 1991-PP-101). A shortage of housing and bad housing conditions are commonly found in almost all cities of

India. Belagavi city is also having a housing shortage since the population has grown alarming rate than that of increase of houses.

AREA UNDER STUDY

Belgaum is referred to as "venugram" (bamboo village) in the early inscription of 12th and 13th centuries . It is located in sourth western part of Belgaum district and extended between 15 - 15' north latitude to 74 -31' east longitude at an height of 710 mtrs above the mean sea level . the total geographical area of the city is about 94.08 sq.kms , It is fifth biggest city among the cities of Karnataka state in terms of area and poplutation and also district and divisional head quarters of the state.

FIG NO 1 AREA UNDER STUDY

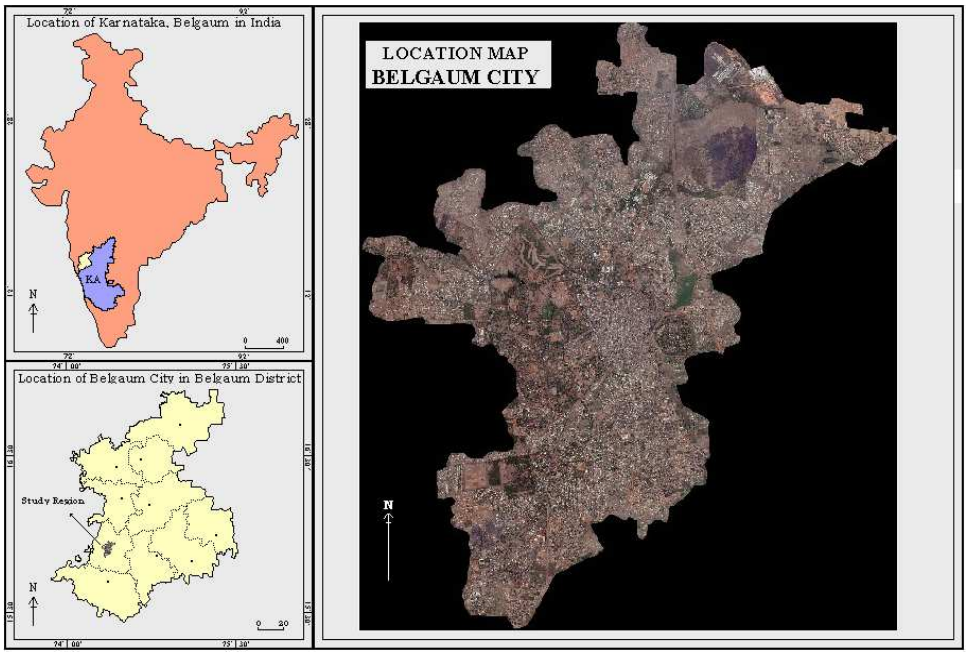

OBJECTIVES

The study has following objectives.

1.To Know the housing requirement and shortage of housing for Belagavi people.

2.To analyze Quality and Environmental conditions of houses in slums of Belagavi city.

3.To suggest the planning for the improvement of environmental condition of slums of the city.

DATA SOURCE AND METHODOLOGY

- To study housing conditions of slums ,a primary survey was conducted through questionnaire , which was covered about 100 households in 10 different slums at Belgaum Municipal Corporation limit. 10% of the households from each slum pocket were interviewed on the basis of stratified random sample technique. The secondary sources of data related to population and housing data has been collected from slums clearance Board Belgaum Municipal Corporation and BUDA etc.
- In the present investigation necessary statistical and cartographic techniques will be employed for tabulation, analysis and mapping of analyzed data.

HOUSING REQUIREMENTS FOR BELAGAVI CITY PEOPLE

The rapid expansions of city and growth in its industrial and commercial activities have attracted migrants to the city. The volume of migration is so large that the existing socio-economic

services and houses become inadequate and create many problems. Housing is one of the important problems of Belgaum City as in the case of any other city in India. There is heavy demand for housing accommodation and the different agencies engaged in house building activity have been unable to fill the gap. The transformation activity have been unable to fill the gap. The transformation of residential units into other land uses such as commercial and industrial uses (small retail shops, Auto repairs shops etc) is also creating an increasing shortage of housing in the city. It is clear from the present study that As per 2011 census, the Belgaum Municipal Corporation limit extends to 94.08 sq kms with an average population density of 5150 persons per sq kms. There were 96500 occupied residential houses in this area with a density of 710 per sq kms. The dwelling houses in the city are not increasing in the same rate as that of the population in the past four decades. The city has experienced a rapid change in its social and economic condition for the last fast four decades (1961-2011) It has grown as fifth ranking city in Karnataka state. During 1991-2011a considerable increases in the houses is found although the shortage exits for growth of population in rapid at the same time.

TABLE NO.1 NUMBER OF RESIDENTIAL HOUSES, HOUSEHOLDS AND SHORTAGE OF HOUSES IN BELGAUM 1961 – 2011

SL. NO	PERIOD	POPULATION	RESIDENTIAL HOUSES	NO. OF HOUSE HOLDS	SHORTAGE OF HOUSES	NO. OF PERSONS PER HOUSE
1	1961	1,27,885	17278	24121	6843	7.40
2	1971	1,92,427	38240	46200	7960	5.03
3	1981	2,74,430	40031	48124	8093	6.85
4	1991	3,26,399	50203	59849	9646	6.50
5	2001	3,99,653	66866	80842	13976	5.97
06	**2011**	**4,84,572**	**96500**	**111427**	**14927**	**5.02**

SOURCE: (CENSUS OF INDIA 1961, 71, 81, 91, 2001,2011)

Table No 1 reveals the No of residential houses, households shortage of houses No of persons of per houses and No of house holds in per houses. According to the Census of 1961 there were 24121 households and 17278 occupied residential houses in the city Assuring a house for households the shortage of houses stands at 6843 and the population per house in considered which gives a figure of more than 5 persons per house. During 1971 there were 46200 households and 38,240 occupied residential houses in the city and shortage of houses stands are 6843 and the number of persons population per house was 6.85 persons. In 1981 there were 48124 households and 40,031 occupied residential houses and shortage of houses stands at 8093 and the average number of person per house was 6.85 persons. During 1991, there were 59849 households and 50,203 occupied houses in the city and shortage of houses stands at 9646 and the average number persons per houses was 6.50 persons. During 2001 there were 80842 households and 66866 occupied residential houses and shortage of houses stands at 8093 and the average number of persons per houses was 6.85 persons. during 2011 there were 111427 households and 96500 occupied houses in the city and shortage of

houses stands at 14927 and average number of person per house was 5.02 person,it is only because of ecause of the accelerated pace of urban growth, the demand for housing is increasing fast and pressure on existing welling is multiplying. A continues decrease in no of persons per house can be observed from 1961-2011. It is an indictor of social development. It can be hypothesized that lower the size higher is the development. A well-developed locality will always have smaller size of persons per house. The Continuing increasing rent in the city indicates the shortage of houses in the city, though several new extension schemes have come up, the shortage of housing is felt. If these homeless families are not provided with accommodation encroachment on vacant lands and, unauthorized substandard development will go unabated.

STRUCTURE AND TYPES OF HOUSES

The structure and types of houses of any slum region can be classified into Four categories they are Pucca,semi pucca Katcha and Thatched house etc.

TABLE 2 TYPES OF HOUSES IN SLUMS OF BELAGAVI CITY

SL.NO	TYPES	NO OF RESPONDENTS	PERCENTAGE
01	PUCKKA	417	24.52
02	SEMI-PUCCA	347	20.41
03	KACCHA	680	40.00
04	THATCHED HUT	256	15.05
-	**TOTAL**	**1700**	**100.0**

SOURCE-FIELD SURVEY

Type of house in which sample slum respondents living is given in table 5.2.Large number of slum dwellers is living in unsafe dwellings. Only 24.52 percent of respondents are living in safe dwellings i.e pucca houses. About 15.05 percent of respondents are living in thatched huts and 40.0 percent of respondents are living in Kuccha houses. The remaining 20.41 percent are taking shelter under semi-Pucca houses.

MATERIALS USED FOR CONSTRUCTION

The nature of building materials gives the impression that they are made up of cheap materials and there is high proportion of mud houses are there in the region

TABLE 3 MATERIALS USED FOR CONSTRUCTION IN SLUMS

SL NO	FLOORS	%	WALL	%	ROOF	%
01	MUD	**63.00**	MUD BRICK	**41.45**	TILES	**53.00**
02	STONE	26.46	BURNT BRICK	12.0.0	IRON SHEET	9.40
03	CEMENT	10.54	STONE AND MUD	22.55	ZINC SHEET	8.60
04	-	-	STONE AND CEMENT	17.50	THATCHED	14.50
05	-	-	BAMBOO	6.50	BAMBOO	2.50
06	-	-	-	-	CONCRETE	12.00
-	**TOTAL**	**100.0**		**100.0**		**100.0**

SOURCE:FIELDSURVEY

Table no 3 indicates that about 63.0 percent of the total houses are made up of floor with mud materials and 24.46 percent of the total houses are made up of floor with stone and remaining 10.54 percent of the houses are made up of floor with cement. But in the slum areas of Valmiki nagar ,Ashoknagar Huts, Sagarnagar kanabargi and Ramnagar vaddarwadi about 90 percent of houses are made up of floor with mud . It is observed that mud bricks, burnt bricks, stone and mud and stone and cement and bamboos are used as a wall materials in different parts of the slum areas. About 41.45 percent of the houses are made up of wall with mud brick , followed by burnt brick 12.00 percent, stone and mud 22.55 percent, stone and cement 17.50 and Bamboos 6.5 percent respectively. The tile is the predominant roof material which account for 53.0 percent of the house. Other roof materials are iron sheet, Zinc sheet, Thatch, Bamboo and concrete accounts for 9.40, 8.60,14.50,2.50 and 1.0 percent respectively. percent of the house. Other roof materials are iron sheet, Zinc sheet, Thatch, Bamboo and concrete accounts for 9.40, 8.60,14.50,2.50 and 1.0 percent respectively.

5.1view of types and pattern of Houses in slums

1. Gangawadi slum

2 Rajaramanagar,Udyamabag slum

RECCOMMENDATIONS

1. The slum dwellers living in respective localities may be given the chance of having ownership of rights of the land they are occupying. The provision of housing of the economically weaker section is to be taken under the minimum need programme

2. Public toilets should be provided at suitable sites. The community organizers should take special care to convince the people the implication of unhealthy environment and insist on them to follow the practice of using toilets.

3. All slum pockets should be supplied with electric connections street light. Roads are to be provided with at least moron roads and the major roads should be provided with black top road.

4 .In order to increase the standard of living of the slum dwellers the expansion of educational facilities are very necessary and Improvement of health condition of the slum people is essential

CONCLUSION

The problems of one slum differ from another. From the observation made in the present survey a few broad recommendations are outlined which may help in the improvement of the microenvironment in slums of Belgaum Municipal Corporation area. If we compare the housing

conditions of slums of Belgaum city with either areas it can be considered as worst standard because about 70.18 per cent of houses are made up of roof with locally available materials like, grasses, mud etc, and about 20.38 per cent houses are thatched, rest of houses are asbestos or miscellaneous materials. The structure of wall and floor are generally of almost mud and in general the conditions of houses are not suitable for habitation.

REFERENCES

1.Abrams Charles (1970)	Slums. In (ed) Desai A R and S Devadas Pillai – Slums and Urbanization Popular Prakashan Bombay
2.Agarwal S A Satyavada S Kousik & R Kumar(2007	Urbanization Urban poverty and Health of Urban poor status, challenges and the way forward. Demography India Vol 36 (1) 121-134
3.Bhandari L & K Basu (2000)	In Action plan for slum Auction & Relocation for the state of Delhi New Delhi – National Council of Applied Economic Research
4.Desai A.R. and S. D. Pillai (1970)	(eds) Slum and Urbanization Bombay Popular Prakashan PP – 48
5.Grodzins Morton(1970)	The New shames of the cities, In (ed) Desai A.R. and S. Devdas Pillai – Slums & Urbanization – Popular Prakashan Bombay
6.Hans Schnk (2001)	Living in India's slums – A case study of Bangalore
7.H Afshar (2002)	Age and Empowerment amongst slum dwelling women in Hyderabad
8.Imparto IVO & Jeff Ruster (2003)	Slum upgrading and participation : Lesson from the Latin, America The World bank Washington DC
9.N. Rai (2009)	Strategies issues in infrastructural development of slums in Lucknow city
10. Nangia Parveen and Gupta Kamal (1994)	Morphology of slums in Thane Report series No. 6 International Institute for Pop Sciences – Mumbai – India

UNDESIRABLE DESIRES: A STUDY OF RELATIONAL COMPLEXITIES IN MAHESH ELKUNCHWAR'S *DESIRE IN THE ROCKS*

Ms. Hiware Jyoti Suryabhan
Research Scholar, S. R. T. M. U.N.

ABSTRACT

Literature has been instrumental in recording various responses and behaviour which are acceptable and unacceptable at the same time. It is expected that human behaviour should be rational and governed. A culture of the society sets or prepares rules of behaviour and the thought process of its people, and all the members of the society are agreed upon the set standards of living. The way we behave, live, dress and even the sex life of the people is governed by the norms and taboos prepared for society. Anything irrational and misgoverned is punishable in governed and sophisticated societies. But as the idiom goes, 'to err is human and to forgive divine,' the man continues to break the societal rules and norms and face the consequences. Elkunchwar'sDesire in the Rocks is set on a theme of violation of societal norms and relational bond which is considered as forbidden and unforgivable sin - incest love between brother and sister. The paper proposes to study and analyze the situation in which the characters find trapped and its after-effects.

***KEYWORDS** : desires, forbidden, incest, irrational, relationship etc.*

INTRODUCTION

Desire in the Rocks deals with the most sensitive and unacceptable theme of forbidden love between brother and sister. Indian society is the most orthodox and conservative in matters of sex and illegal relationships. It's really a daring act on the part of the writer to deal with such a forbidden issue, however, Elkunchwar falls in the category of the realist writers like Vijay Tendulkar and SatishAlekar whose writings is mostly based on the observation of society. The theme was very sensitive and inflaming in an orthodox country like India where love, relationship and sex is still taboo. The Play, moreover, breaches societal, conventional and moral norms of a sane society. Physical intimacy between the siblings is not just unacceptable but it is a punishable act in every part of the world. Even the Western literature which is often considered to be open and volatile in the matters of love and sex does not deal with such topics. Forbidden love in *Desire in the Rocks* makes it a tragedy of traditional classic Greek fashion. It is rightly observed by George Steiner in his *The Death of Tragedy* as "it re-enacts private anguish on a public stage."(3)

The play revolves around the principal characters, Hemakant and Lalita, who belong to aristocratic families. At the same time, the writer throws light on the history of the family wherein he focuses on the injustices the family has inflicted on the poor and miserable people. It has been informed that many of the poor people have been buried alive in the construction of their mansions. Although the family has all the affluence of life, it suffers from a curse. They have been suffering from a curse that their heirs will be born 'stillborn' (born dead) due to their sins. The curse will not make the family members suffer, but the pain and agony will be of death or separation from their near ones, and the same fate dawns upon Hemakant and Lalita. Their fate brings them together in the same cursed mansion; they sin and are punished for it. Through this act, Elkunchwar seems to

endorse that the destiny of human beings is inevitable and can not at all be changed. Hemakant and Lalita do not get any compensation. In fact, George Steiner in his *The Death of Tragedy* strongly affirms, "Where there is compensation, there is justice, not a tragedy" (3). They cannot change their destiny, the only thing that they could do is to take on a journey of self-exploration, a search for their real identity. Hemakant wants to deny his role in their actions and shuts his eyes to the deeper workings of fate. Lalita as opposite to him is courageous and embarks on the journey of truth. Human life is unpredictable; anything can happen at any point in time, there is no control over most of the happenings in life. If we take it to be true then the role of fate/destiny is inevitable. Therefore, we must attribute some part of destiny to the tragedy of Hemakant and Lalita.

In *Desire in the Rocks*, the portrayal of man-woman relationships particularly sexual relationships plays a prominent role. As the central characters are siblings, the sexual relationship between them is taboo in the play. The obvious and external theme of the play seems to be a taboo of sexual relationships between the characters. Elkunchwar focuses on the sexual relationship between a man and a woman for the core of the play and keeps all the other aspects in the background. The crucial aspect of this relationship comes from the perception of men and women to look at the act of sex and their involvement in it. Lalita expects complete involvement from Hemakant in the act, as she is completely involved in it too. Whereas, Hemakant does not have the same kind of involvement in the act and cannot surrender himself the way Lalita does. Lalita attempts to complete her quest for sexual gratification in the sexual act with Hemakant. The play intricately brings out the details of the difference between a man and a woman and their views and experiences towards the same act. The attitude of both the characters in the sexual union is the same as their attitude in their personal life; Lalita is straightforward and honest while Hemakant is cunning and irresponsible.

The act of sexual relationships between man and woman has been described in detail by the writer in this play. The emphasis is of course on the union of two opposite sexes and not on the relation they are in. It is shown in the second scene about the difference of perception of both the characters towards the act of sex. For Hemakant, his loyalty towards his art of sculpting is more important than any relations in the world. For sculpting, Hemakant has already surrendered his fortune, his estate and pleasures of life for his love for art. After a gap of 20 years, he returns home and lives with his sister who is fifteen years younger than him. He takes Lalita to one of their old mansions in a remote village with a single purpose in the mind that is of sculpting, "the physical manifestations of pure desire, primeval, elemental, the eternal beauty and vitality of woman." (*Collected Plays*, 91) The pure and unintentional act of sculpting turned into arousal of sexual desires by the various poses of voluptuous moods that Hemakant wanted to carve out into stone. At this point of time destiny plays its role in arousing the sexual desires in both Hemakant and Lalita. From this moment only Hemakant views Lalita as an instrument, in his terms ‘an object of pure lust’. His involvement in their sexual union is unintentional but purposeful for carving the best piece of sculpting. He even mentions his complete disassociation with their union.

CONFLICT OF VIRTUE AND SIN

In Elkunchwar’s plays, contradictory characters supplement each other. These kinds of characters have specific psychology, their mental turmoil reveals the different canvas of life. In *Autobiography*, *Desire in the Rocks* and *Flower of Blood*, Elkunchwar is searching for something more. This search is reciprocal of human relationships. Elkunchwar makes that search through *Desire in the Rocks*, *Flower of Blood*, *Autobiography*, and *Party*. This search of reciprocal human

relations is embodied in *Flower of Blood* and later in his works. Efforts are made, to catch the human psyche and their aspirations in a tender, shaky way in *Party*, *Autobiography*, *Desire in the Rocks,* and *Old Stone Mansion*.

It has been observed by RupendraGuha-Majumdar, "Period of Desire presents a dark view of the creative processes. It revolves around the incestuous relationship between a young girl and her sculptor brother who exploits her body to create a vision of life in stone." (396) Lalita gets involved with her brother in a sexual relationship even though she was reluctant as she considered it to be a sin. She believes that she is the only one who is committed to their act of sex. After surrendering herself to Hemakant she is not in any dilemma, she gets involved completely. Lalita surrenders herself to Hemakant, she is not fearful of any social impositions or even the goddess. She wishes the goddess to be the "witness to the uninhibited bliss of man and woman, a symbol of my eternally burning desire" (*Collected Plays,* 94). Lalita conveys her wish to immerse herself into the body and mind of Hemakant:

> **"Hem I want to enter your eyes. Deep into them, I'll become a tiny drop of blood and travel through your body. Through your heart, brain, mind, soul. I will talk to your secrets. Discover all your dreams. Then I will turn into a tiny pupil and live in your eyes. Will you let me?" (Collected Plays, 86)**

However, Hemakant is not interested in such lovely and romantic ideals Lalita brings to him. Hemakant is only passionate about the postures Lalita can perform in her excitement that he can sculpt into rocks. Even in the sketches, he has drawn; he refuses to acknowledge her existence. For Hemakant those sketches are "of heavy, languorous, voluptuous youth" which has no name and not, of course, Lalita's, Lalita is "merely the excuse" (*Collected Plays*, 88). Hemakant makes it clear to her that someone else could have easily replaced her. Lalita gets hurt because of Hemakant'sselfish attitude towards her, "How distant you become as soon as you have what you want. I am the excuse." (*Collected Plays*, 88)

For Lalita, the question is how Hemakant can sculpt her without even thinking of her. She finds it hard to believe that the artificial stones are dearer to him than the living body. Lalita wants Hemakant to court her, compliment her and appease her. She wants him to call her beautiful, she longs for his love. She wants him to accept her as a whole:

> **"Take me in every place, at every moment. Here in the house. In the open.Under crushing rain.With stabs of lightning burning our bodies. ...In all places. Take me in all places. Because I am yours. And you are mine." (*Collected Plays,* 91)**

She wants Hemakant to have the same passionate love and involvement towards her. Hemakant responds to her calls but not for her, but for her moods he wants to sculpt in his stones. He wants to immortalize her through his art and his passionate sculptures with her. However, Lalita raises questions to him on the passions, emotions, and feelings of a woman that cannot be sculpted in rocks. She asks him if he can sculpt the feelings she has in the rocks:

> **"And what about the call of the sea that roars through my body in the moment of union? And the soothing melody of the flute that resonates in my blood? And the myriad tiny bells that ring in unison? What about all those things? Will you not build them into your sculpture? (Collected Plays, 92)**

To this, Hemakant replies with a sharp juxtaposition to her passionate experience:

> **"I smell the heady scent of your hair. I feel the exciting saltiness of the sweat off your face on my lips. I feel I am burning as I sink deep into a red-hot fire. Then comes darkness. It envelops everything. Quiet, exhausted.A void." (*Collected Plays*, 92)**

Lalita is not only surprised but also grieved with the different opinions Hemakant has towards her and their union. For Hemakant, there are no feelings in him for the physical union they have. He too like Shrimant in *Garbo* asks, 'Where does the mind come into this?'. Hemakant believes that it is only the physical experience and it must be experienced in its purest form. He believes that the involvement of the mind might corrupt the purity of their physical union. He fosters the ideal of a detachment of the mind from the physical act "so that you can live the experience, fresh and full." *(Collected Plays,* 93) It is difficult for Lalita to share the perception of Hemakant towards their union. She involves herself in it. She explains to Hemakant why he has suddenly become a stranger to her:

> **"Now I understand. I've tried so often to hear the call of the waves in your body. I still do. And the flute.And the bells. I have never heard these sounds. I call out to them but receive no reply." (*Collected Plays*, 93)**

Hemakant's company now makes Lalita feel lonely and alienated. The differences between the disinterest of Hemakant and the passionate involvement of Lalita are not only limited to their physical union. They constitute the same vision of life and their responses to the relations with the world outside. Lalita accepts what comes her way through life, with its entire vicissitudes. On the other side, Hemakant is not ready for the pangs of pain and difficulties of life. Here the character of Hemakant comes very close to the character of Intuc from Garbo for both of them realize that they have not lived their life honestly and thus realize the falsity of their creations and art forms. Hemakant and Intuc realize this through their relationships with their significant partners, Lalita and *Garbo*. Intuc confesses:

> **"I am not capable of writing honestly, because I have never lived honestly. I am not strong enough for that…Compromises and ignominious surrender all the way. Greed and temptations. What right do I have to spit on the rest of the world or to talk of rebellion? A rebel's strength ties in his uncompromising adherence to his principles. Garbo, at least I am able to confess to all this ugliness because of you." (Elkunchwar Collected Plays, 61)**

For Hemakant, Lalita becomes a direct agent of revelation. She makes him realize about his false creations, that does not have any consideration towards living beings and relationships. Lalita makes Hemakant realize his shortcomings:

> **"Artist indeed! Artist my foot! You are not even human. Your body is filled with sawdust. And a heart as lifeless as those of stones of yours." (Elkunchwar, *Collected Plays*, 103)**

According to Lalita, an artist must be a true human being first. In a scene, Hemakant tells Lalita about how artists are born, to which Lalita corrects him:

> **"You have to be born a true human being. I'm true. My blood is true. It's alive. Its impulses are true. They are alive. What can I not understand? Do I not merit even this much, having travelled through fire, burning everything behind me? Why are you deceiving yourselves? You know it yourself. That is why you sit staring at your work for hours in despair." (Elkunchwar, *CollectedPlays*, 105)**

For Lalita, the reason for Hemakant's failure is that he is not human at heart; he does not have any feelings. For Lalita, Hemakant is very similar to a rocky plain, where even the rainwater does not stop on. That rocky plain symbolizes the idea of infertility and barrenness, where nothing grows. When angry villagers turn the whole forest of Hemakant's sculptures into ashes, Hemakant realizes what Lalita wanted to convey him all through the play. However, it is too late for Hemakant now, the lesson is meaningless and he cannot change the sins he has committed. Hemakant considers his creations false like Intuc:

> **"They [sculptures] are not true. I am not true either. I am very false. It came to me suddenly. That night.When the people were smashing them [the sculptures] one by one." (Elkunchwar, *Collected Plays*, 125)**

Hemakant fears that villagers will kill him in a fit of rage; therefore, he does not stop them. It dawns on Hemakant that he is a coward and he failed to have faith in his creations. The feeling of losing worries him. Instead of creating something in its pure form, he ends up making it filthy and hideous. He fails to know the reason for his failure, even though he accepts his failure. Lalita brings to him the true reason for his defeat as an artist. In this regard, ShantaGokhale in her *Playwright at the Centre: Marathi Drama from 1843 to the present* observes, "Hemakant is redeemed by self-knowledge before death." (272) The sufferings Lalita goes through make her learn a lot of this and Lalita's explanation reflects the same. Ultimately, this knowledge leads to the redemption of both Lalita and Hemakant.

The play focuses on the importance of transparency in understanding people because humans are not objects. Human ability to react to stimuli can never be codified according to the scientific procedures of conditioned behaviour. Human life and the relationships in it are always a matter of change. Each new moment in a human life brings a cleaner and clear relationship

WORKS CITED

- Elkunchwar, Mahesh. *Collected Plays of Mahesh Elkunchwar*. New Delhi; OUP. 2009. Print
- Gokhale, Shanta. *Playwright at the Centre: Marathi Drama from 1843 to the present*. Calcutta: Seagull Books, 2000. Print.
- Majumdar - GuhaRupendra. *The Columbia Encyclopedia of Modern Drama*. Ed. Gabriville H. Cody and Evert Sprinchom. New York: Colombia, 2007. Print.
- Steiner, George. *The Death of Tragedy*. London: Faber and Faber, 1961.Print.

A CROSS SECTIONAL STUDY TO ASSESS THE DEVELOPMENT OF LEADERSHIP QUALITIES AMONG THE NURSING STUDENTS IN CORRELATION WITH THE PARENTING STYLES AND EXPERIENCES DURING THEIR CHILDHOOD PERIOD.

Mrs. Shilpa Ashok Shettigar

Principal Smt. Sunanda Pravin Gambhirchand college of Nursing, Matunga, SNDT campus MUMBAI Community Health Nursing, We run basic Bsc nursing, ANM and GNM nursing programme affiliated to MUHS,MSBPNE and MNC

ABSTRACT

INTRODUCTION :

Effective leadership is key to a successful organization. A child development is therefore strongly influence by the parenting style, his environment and culture in which they grow. The objective of the study is to find the correlation between parenting styles and evaluation of leadership qualities by teachers among the nursing students.

METHODOLOGY :

A quantitative research approach and non-experimental descriptive survey was conducted. 86 nursing students working in clinical area were selected by using non probability convenient sampling technique. The data was collected using self-administered tool and analysed using frequency and percentage.

RESULTS :

Out of 86 nursing students maximum 78(91.13%) students were aged between 17-19 years, 100% samples were female. Most 55(64%) students were studying in 3rd year Basic Bsc nursing and remaining 31(36%) were studying in 4th year Basic Bsc nursing. Parenting was done by mother for 39 (45.3%) students, by father for 33(38.4%) students and rest 14(16.3%) students parenting was done by guardians. 60 (69.8%) students had organized programme themselves. Most of the parents 45 (52.3%) preferred balanced parenting. Next 36 (41.9%) parents gave more permission and freedom to students while parenting.Very few 5 (5.8%) parents were authorative while parenting. Maximum 62% teachers were agreeing, 21.9% teachers were neutral and rest 16.1% teachers were disagreeing to the leadership qualities among the students. There is no correlation between parenting styles and evaluation of leadership qualities by teachers.

CONCLUSION :

It can be concluded that no correlation between parenting styles and evaluation of leadership qualities.The students who have joined the course with true willingness and ambition will complete it passionately.

Full Article

"The growth and development of people is the highest calling of leadership"[1]

-Harvey Firestone

INTRODUCTION :

Leadership is a process by which an executive can direct, guide and influence the behavior and work of others towards accomplishment of specific goals in a given situation. Leadership is the ability of a manager to induce the subordinates to work with confidence and zeal.[2]

Every family, every child, and every situation is different. Sometimes, simply changing how we frame the role of parenting can offer clarification. Depending on the circumstances, you may take the role of friend, mentor, coach, or law enforcement[3] officer. In every situation,Effective leadership is key to a successful organization. A child development is therefore strongly influenced by the parenting style, his environment and culture in which they grow. The objective of the study is to find the correlation between parenting styles and evaluation of leadership qualities by teachers among the nursing students.[4]

BACKGROUND:

Effective leadership is key to a successful organization. Leadership is a process by which an executive can direct, guide and influence the behavior and work of others towards accomplishment of specific goals in a given situation. The leader needs to exercise authority in a better way to make organization decisions. The coordination and cooperation among team members are the key to the success of an organization.[5]The influences on child outcomes are numerous, but a wealth of literature indicates parenting practices are an important part of the equation. The extent to which parenting practices shape behavioral development in children is a complex question and, though we may not be able to answer it with certainty, we can be certain that parents are important factors in their children's behavioral outcomes.[6]

NEED FOR STUDY

The leader needs to exercise authority in a better way to make organisation decisions. The coordination and cooperation among team members are the key to the success of an organisation. Good leadership helps, solves these tasks, and provides a cushion for absorbing the impact of difficulties that crop up in any administrative activities.[7]A quantitaive study was conducted with a aim to examine the relationships between various styles of leadership and outcomes for the nursing workforce and their work environments.The findings of this systematic review provide strong support for the employment of relational leadership styles to promote positive nursing workforce outcomes and related organizational outcomes.[9]Developmental psychologists have long been interested in how parents affect child development. However, finding actual cause-and-effect links between specific actions of parents and later behavior of children is very difficult. Some children raised in dramatically different environments can later grow up to have remarkably similar personalities.Conversely, children who share a home and are raised in the same environment can grow up to have very different personalities.[10]

A randomised controlled intervention study was conducted with a goal to identify how parental feeding practices from the nutrition literature link to general parenting styles from the child development literature to understand how to target parenting practices to increase effectiveness of interventions. Two hundred thirty-nine parents (93.5% mothers) of first-grade children (134 boys, 105 girls) enrolled in rural public schools. Result was concluded that feeding

practices explained 21%, 15%, and 8% of the variance in authoritative, authoritarian, and permissive parenting, respectively. Restriction, pressure to eat, and monitoring (negative) significantly predicted an authoritarian style (Hypothesis 1); responsibility, restriction (negative), monitoring, and modelling predicted an authoritative style (Hypothesis 2); and modelling (negative) and restriction significantly predicted a permissive style (Hypothesis 3).Parental feeding practices with young children predict general parenting styles.[11]

PROBLEM STATEMENT

A Cross sectional study to assess the development of leadership qualities among the nursing students in correlation with the parenting styles and experiences during their childhood period.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

- To evaluate the different parenting styles during childhood and parenting styles impact on the leadership qualities among the nursing students.
- To evaluate the leadership qualities of nursing students by the teachers.
- To find out correlation betweenparenting styles and evaluation of leadership qualities by teachers among the nursing students.

HYPOTHESIS

- H_0: There will be no significant correlation between parenting styles and evaluation of leadership qualities by teachers among the nursing students.
- H_1: There will be a significant correlation between parenting styles and evaluation of leadership qualities by teachers among the nursing students.

ASSUMPTION

There will be exhibition of leadership qualities as a result of parenting styles and experiences during their childhood rearing period.

REVIEW OF LITERATURE

A literature review is a search and evaluation of the available literature in a given subject or chosen topic area. It provides guidelines to readers about background for understanding what has been already learned on topic and illuminates the significance of new study.

1. **Studies related to parenting styles in India andother countries.**
2. **Studies related to leadership styles.**
3. **Studies related to impact of parenting styles on leadership styles.**

METHODOLOGY :

Research approach adopted for this study was quantitative research approach and non-experimental descriptive survey design was used. 86 nursing students working in clinical area were selected by using non probability convenient sampling technique. The data was collected using self-administered tool and analysed using frequency percentage. Spearmen co-relation test was conducted to find the correlation between parenting styles and evaluation of leadership qualities .

FINDINGS OF THE STUDY: The findings have been illustrated in the following graphs and tables

Table 1 - Distribution of Nursing students according to their demographic data

n = 86

Demographic data	F	%
Age		
17 yrs – 19 yrs	4	4.7
20 yrs – 22 yrs	79	91.9
22 yrs – 24 yrs	3	3.5
Education		
3rd yrBscNsg	55	64.0
4th yrBscNsg	31	36.0
Parenting done by		
Father	33	38.4
Mother	39	45.3
Guardian	1	16.3
Whether organised any		
No	60	69.8
Yes	26	30.2

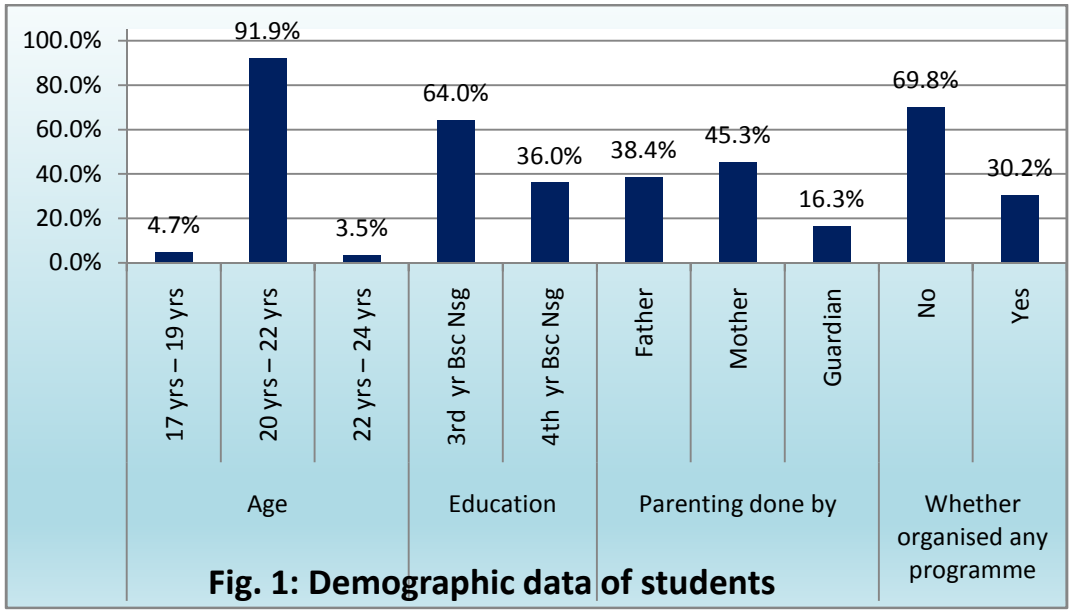

Fig. 1: Demographic data of students

Demographic findings of study is illustrated in table 1 and bar chart 1. It shows that out of 86 nursing students, maximum 78(91.13%) students were aged between 17-19 years, 100% samples were female. Most 55(64%) students were studying in 3rd year Basic Bsc nursing and remaining 31(36%) were studying in 4th year Basic Bsc nursing. Parenting was done by mother among 39 (45.3%) students, by father among 33(38.4%) students and rest 14(16.3%) students parenting was done by guardians. 60 (69.8%) students had organized programme themselves.

Table 2 – Assessment of Nursing students according to Parenting style

n = 86

Parenting style	F	%
Permissive	36	41.9
Balanced	45	52.3
Authorative	5	5.8
Total	86	100

n = 86

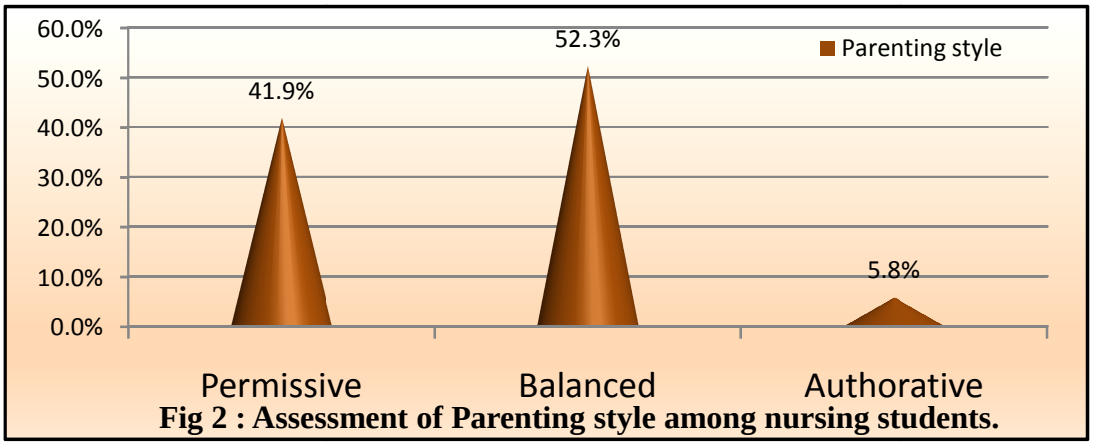

Fig 2 : Assessment of Parenting style among nursing students.

It is seen from Table 2 and cone chart 2 that most of the parents 45 (52.3%) preferred balanced parenting. Next 36 (41.9%) parents gave more permission and freedom to students while parenting. Very few 5 (5.8%) parents were authorative while parenting.

Table 3 - Assessment of Nursing students according to their evaluation by teachers

n = 86

Evaluation by Teachers	Maximum Score	F	%
Agree	4128	2560	62.0
Neutral	4128	905	21.9
Disagree	4128	663	16.1
Total		4128	100

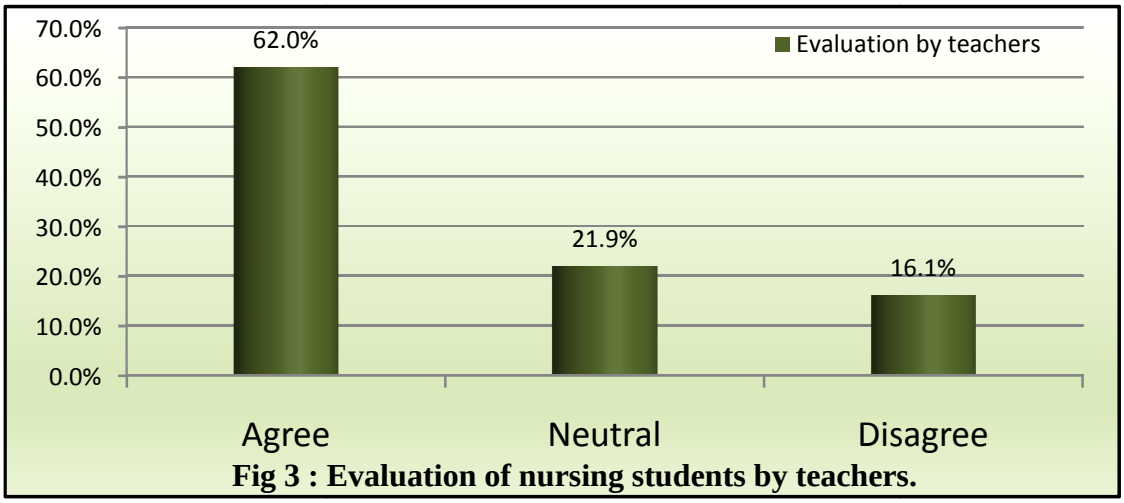

Fig 3 : Evaluation of nursing students by teachers.

Table 3 and bar chart 3 depicts the evaluation of students by the teachers. Maximum teachers 62% were agreeing to the leadership qualities among the students. 21.9% teachers were neutral in their assessment of leadership qualities among the students. Remaining 16.1% teachers were disagreeing to the leadership qualities among the students.

Table 4 –To determine the correlation between Parenting style and Teacher's evaluation among nursing students.

Correlation	n	Spearmans correlation value *r*	Spearmans table value *r*	Significance at 0.05 level *p*
Parenting style	86	0.089	0.212	0.413
Teacher's evaluation	86			

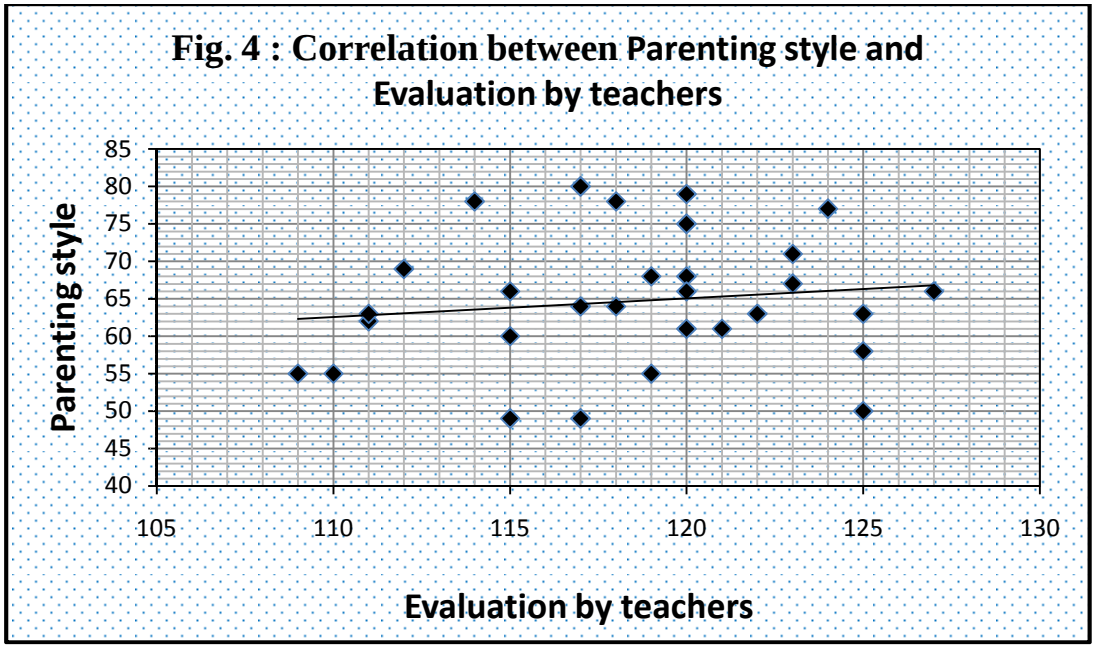

Table 4 and scatter plot 4 depicts the correlation of parenting styles and evaluation of leadership qualities by teachers among the nursing students. Correlation is tested using Spearman's correlation method. It is seen that the Spearman's table (r_s) table value is 0.212 at a level of significance 0.05 with no of pairs being 86. The calculated 'r_s' value is 0.089, which is less than the (r_s) table value. Thus statistically there is no correlation between parenting styles and evaluation of leadership qualities by teachers. Hence null hypothesis (H_0)is accepted and alternate hypothesis (H_1)is rejected.

RECOMMENDATIONS FOR FURTHER STUDIES :

1. Similar study can be done on large sample size.
2. Sampling may also include the parents for better interpretation and outcome.
3. The study can include some of the qualities of a nursing leadership qualities.

IMPLICATIONS OF THE STUDY :

- The study can be applied for the reference for students performing research in nursing education , findings can be used for inculcating leadership quality.
- The Students can understand about the leadership qualities in them and will be able to improve themselves for their career enhancement.
- The parent can follow better parenting styles for nurturing and nourishing their child during their childhood.

CONCLUSION :

There is no correlation between parenting styles and evaluation of leadership qualities by teachers. So it can be concluded that the students who have joined the course with true willingness and ambition will complete it passionately.

Bibliography

1. Available at=https://www.workzone.com/blog/leadership-quotes/ sites/kevinkruse
2. Available at=https://www.apa.org/topics/parenting/
3. leadershiptoparenthoodTheapplicabilityof_leadershipstylestoparentingstyles
4. Available at=https://www.researchgate.net/publication/232537245_From_
5. Available at=Carl Haffer.et.al; Parenting Style and the Emergence of Effective Leadership; Penn state academic university. #https://sites.psu.edu/leadership/2017/01/26/parenting-style-and-the-emergence-of-effective-leadership/
6. Available at=Zahra Zahed Zahedani.et.al; The influence of parenting style on academic achievement and career path; National library for medicine : PMID: 27382580. #https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4927255/
7. Available at=Xinwen Bi.et.al; Parenting Styles and Parent–Adolescent Relationships: The Mediating Roles of Behavioral Autonomy and Parental Authority; Fontiers in developmental psychology: 02187. #https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.02187/full
8. Available at=Juan Huang.et.al; Chinese Parenting Styles and Children's Self-Regulated Learning; Journal of research in childhood education; volume 18: page no.227-238. #https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02568540409595037
9. Available at=Kyung E Rhee.et.al; Development of the General Parenting Observational Scale to assess parenting during family meals; Internal Journal of behavioral nutrition and physical activities; Article no.49. #https://ijbnpa.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12966-015-0207-3
10. Available at=Danielle J.Terry.et.al; Intestigatinh the relationship between parenting styles and Deliquent Behaviour; Mcnair scholars Journal; volume-8: num. 11. #https://scholarworks.gvsu.edu/mcnair/vol8/iss1/11/
11. Available at=Lydian Veldhuis.et.al; Parenting Style, the Home Environment, and Screen Time of 5-Year-Old Children; The 'Be Active, Eat Right' Study; Journal Pone :num. 0088486. #https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0088486
12. Available at=https://www.pinterest.com/pin/813322013927510343/

SIGNIFICANCE OF PRAYER IN HUMAN LIFE

Dr. Sanjvni Nerkar
Asst.Prof., Sanskrit Department, V.D.M.D.College, Degloor

Man is a social animal. He is comfortable in a group tendency. His belief system and humanity are the main reason to do pray to God.

Prayer and Worship are two words that are often confused due to the appearing similarity between them when in truth,there are some differences between them.

Prayer refers to communication with God and worship is an expression for God.Prayer can mean confession but not worship. Worship requires a certain procedure to be followed but Prayer does not require any such procedure to follow.

Worship is basically means the religious praise and devotion.It results in the honouring of God. In other words, worship is an expression of love for God and involves mere praising of God.

Worship is based on ritualism. Worship leads to ritual progress. In other words , Worship leads to a ritual accomplishment.

Prayer is a communication with God. Prayer is done by those people who trust the Power of Words and Thoughts. And basically Prayer is based on spirituality. Prayer can be spoken silent (मौन) or in a song (गेय, स्तोत्र,सूक्त). Prayer can be used to praise God to ask for something including help and forgiving or thanksgiving also. There are four basic forms of Prayer.

1. Prayer of Blessing
2. Prayer of Contrition or Repentance
3. Prayer of Thanksgiving or Gratitude
4. Prayer of Supplication or Petition or Intercession

Sometime Prayer is can individually or in a group. Both these are effevive if in their belief system is strong.

Prayer is a Personal Healing. When we pray, we will become cool n calm. We were relief from all our tensions. It is the scientific way of worship and the harmonious interaction of the conscious & subconscious levels of mind. Prayer us directed with a special purpose or with a special desire.It is really affects when we will use specific,positive and effective words in prayer. But it is totally depends upon our Belief system.

In Prayer, there are so many significant aspects just like as ,Spoken words, the state of mind on that time ,our faith, that moment , the place, time and the most valuable thing is 'The Way of our Prayer '.It is the right path to discover our inner world of thoughts & feeling. And by this we will definitely know the Power of Light,Love and Beauty.

Indian Or Hindu Philosophy is very close to Human life, his thought process n Mindset. So our Prayer is connected with our Spiritual, Ritual, Psychological, Intellectual, Scientific, Religious, Practical and also Our Social area.

Prayer is associated with all these.So,we can develop our thought process,action levels. We can maintain our dignity with the help of Prayer.

Benefits of Prayer:-

1.Prayer helps you to develop a relationship with God.

2. Prayer helps you to gain an understanding about God's Loving Nature.

3. Prayer procures answers. And we will find perfect direction in our life .

4. Prayer fulfils our desires.

5. Prayer gives you strength to avoid temptation.

6. Prayer aligns your will with God's will.

It can help you to accept that.

7. Somtimes Prayer can create miracles.

8. It invites the Holy Spirit into your life.

9. It can help you to become like God.(नर अपनी करनी करे तो नरका नारायण हो जाय)

10. We can heel to ourself by it.

We can bring into our life more power,more wealth,health, happiness by learning to contact and release the hidden power of our subconscious mind with the help of Prayer.

Within our subconscious mind,we will find the solution for every problem and the cause of every change or effect in our life. It can relief us from all kind of material and physical bondage.

Your prayer is answered because of your subconscious mind is principal. And by this, we mean the way ...the things works..When our mind think correctly, then you understands the truth. Then the thoughts deposited in our subconscious mind are constructive, harmonious and peaceful.Prayer is now in the form of magic working power of our subconscious mind. It will respond and bring the best to us. Then we will control our thoughts.

Really, Prayer works magically. It gives us abundance for powerty, Wisdom for superstition, Peace for pain, Joy for sadness, Light for darkness, Faith and confidence for fear,Success for failure and Freedom from all negative waves.

So, we must keep our time for Prayer and contribute our gratitude towards God & Universe.

PURIFICATION MACHINE USING AIR FILTER AND WATER WASHER

(Increase 20% Oxygen level)

Tushar Sanjiv Palve
Gov. Poly. Jalgaon, Maharashtra

ABSTRACT

This pandemic of covid-19 have teaches us the value of oxygen and the value of human health. As we all know, fresh, natural air with good quantity of oxygen is very important for the happy and healthy living for all living beings (Human). But these days air is not good as every human being need because of energy use and production Burning fossil fuels releases gases and chemicals into the air. Various infections, diseases like covid-19 are spreading these days. This is a reason, we need to purify air naturally. Previous researches on this topic are useful only to reduce dust particles in the air but it do not fulfill today's requirement. This days we need a machine which purify air from dust particles as well as so many toxic gases in the air. **One law of nature said that if we remove all the impurities, purity is will automatically take their places**, our researched product exactly based on this law of nature. The product mentioned (Air purification machine with HEPA filter and water washer) in this research paper not only remove dust particles and pollution from the air but also it is very useful to increase the quality as will as quantity of oxygen and remove all the toxic gases from the air.First of all this machine suck the polluted air from the atmosphere using Techsupreme fans through HEPA filter. After that this air supplied to pure water with pressure with the help of tubes to wash that air with pure water. This process of air washing with water remove all the viruses and toxic gases from the air and increase rate of oxygen level naturally.

INTRODUCTION :

There are two types of air purifying technologies, active and passive. Active air purifiers release negatively charged ions into the air, causing pollutants to stick to surfaces, while passive air purification units use air filters to remove pollutants. That's why we have made passive air purifier because it is more efficient since all the dust, harmful viruses, harmful toxic gases and particulate matter is permanently removed from the air and collected in the filters. One of the important law of nature said that **"If we remove all the impurities purity will automatically take their places".** Air purification machine first of all suck polluted air into to itself with the help of Techsupreme fans through HEPA filters connected outside to the machine. as polluted air converted into dust free air with the help of two HEPA filters, as this dust free air enters in the machine it goes into the pure water with the help of two pipes with pressure to wash the air. This pure water remove all the toxic gases, viruses and etc. As this impurities get removed from the air all the puritys of air automaticly get increases in the air and make it more efficient, increases its quality of oxygen and remove all the harmful viruses from the air. The air comes from the the water is fully pure air which has no pollution and with good oxygen quality after that this air again sucked by the exhaust fan at the top of the machine and through this air outside in the rooms, which increase the air quality of the room. Spread of COVID-19 occurs via airborne particles and droplets. People who are infected with COVID can release particles and droplets of respiratory fluids that contain the virus into the air when they exhale (e.g., quiet breathing, speaking, singing, exercise, coughing, sneezing). The droplets or aerosol particles vary across a wide range of sizes – from visible to microscopic. Once infectious

droplets and particles are exhaled, they move outward from the person (the source). These droplets carry the virus and transmit infection. Indoors, the very fine droplets and particles will continue to spread through the air in the room or space and can accumulate. Such air purifiers are very helpful to reduce all this micro-organisms very fine droplets and harmful viruses in the indoor room. Since COVID-19 is transmitted through contact with respiratory fluids carrying the infectious virus, a person can be exposed by an infected person coughing or speaking near them. They can also be exposed by inhaling aerosol particles that are spreading away from the infected person. Transmission of COVID-19 from inhalation of virus in the air can occur at distances greater than six feet. Particles from an infected person can move throughout an entire room or indoor space. The particles can also linger in the air after a person has left the room – they can remain airborne for hours in some cases. **Filtration can play a role in controlling transmission of the virus that causes COVID-19.** In addition to physical distancing, adequate ventilation, wearing masks, and avoidance of crowded indoor spaces can play a major role in controlling transmission of the virus.

AIM AND PURPOSE

The main aim and purpose of this project it is to improve the quality of indoor air and decrease all the harmful gases, viruses, dust particles and toxice materials from the air.prevent asthma or allergy problems linked to poor indoor air quality to people at risk.

1)Good Treatment for covid-19 :-

Covid-19 patient Sufferers from the deficiency of oxygen, patient needed the good quality of oxygen for the survival, this machine exactly give the solution of this problem. This machine is very helpful to decrease toxice viruses from the air and increase the oxygen level in the air. As we increase the oxygen level in the air this going to you very helpful for the covid-19 patient, for his survival. Air purification machine not only decrease harmful gases from the air it also increases the quality of air like it maintain humidity, it maintain temperature of the air, air purifier create such a environment in the room like as the pure environment of forest. Patient feels the feeling of pure natural environment in his surrounding which is very helpful for him to recover himself, such machines not only act in a medical way it also act in a psychological way which increase the psychological condition of the patient.

2)Increase in brain function :-

Air purification machine not directly but indirectly it is very helpful to boost the brain function of the human. As we all know our brain text a large amount of oxygen to function, this machine producers the natural oxygen which is very good for the function of human brain. Pure/ Unpolluted air which do not have any toxice gases and harmful viruses in the air consumed by the lung of human will give a lots of oxygen to the brain to complete its function as a result we can observe that human brain is working faster and more productive then the previous time. Air purification machine indirectly work for the healthy and good psychological condition of the human, it helps to create natural forest like environment in the room which is very helpful for the good psychological condition of every human.

3)Increase lungs quality:-

Air purification machine is a very helpful to increase the quality of human lungs, it is very helpful to remove toxic substance from the human lungs. Human lungs are not made for consumption of toxic gases dust particles and impure air, but in this day to day life if air is not as

natural as our lungs want. That's why because of this impurity in air our lungs get affected with the lots of lung diseases like

1)Asthma, 2)COPD (Chronic Obstructive Pulmonary Disease), 3)Lung cancer, 4)Lung infection (pneumonia) and etc.

This air purifier is very helpful to fight with this diseases and to increase the immunity power of human lungs, this machine helps to maintain the health of human lungs and very useful to protect from air pollution to human. If the people in the world start to use this product in there houses the result will come to know that many of the people have overcome their lung diseases.

As a result we come to know that this machine is very helpful to increase lung quality and decrease air pollution of the atmosphere around house.

RESULT

1. Decrease the rate of spreading viral diseases because of its virus killing quality. This will kill all the viruses in the atmosphere and plays a major role to stop spreading viral infections.
2. Air purifiers reduce allergies, Allergies can easily trigger an illness, especially for hypersensitive people. This air purifiers are specially built to keep the indoor air clear of impurities that cause allergies and long-term health complications.
3. Purifiers help you lead a healthier lifestyle, If you have always wanted to lead a healthier lifestyle, one of the best places to start is using an efficient air purifier for your home or office use.
4. Pregnant women can also benefit from the fresh and purified air since the risk of new borns developing certain illnesses will be significantly curtailed.
5. Purifiers reduce stress, Studies have shown that air pollutants (whether indoor our outdoors) increase your stress level. When air purifiers clean the air and remove toxins from it, they are also playing a major role in reducing your stress level, and maintaining a healthy mental health.

CONCLUSION

Research shows that filtering the air can help to remove harmful particles from indoor spaces, particularly allergens, smoke, and mold. Still, air purifiers work best in conjunction with proper filtration and home cleaning techniques. When used properly, air water washer and HEPA filters can help reduce airborne contaminants including viruses in a building or small space. By itself, air cleaning or filtration is not enough to protect people from COVID-19.An air purifier is worth it because it can remove allergens and other pollutants from the air. There are numerous health benefits associated with using air purifiers and the results vary from person to person and depend on the types of pollutants indoors. Overall, air purifiers are worth the money. Air purifiers are designed to clean your indoor air so you and your family can breathe healthily. Air purifiers increase 20% amount of oxygen in the air. Using an air purifier can also help if you live in areas with high air pollution or seasonal wildfires. For people with COPD who share their home with pets, room air cleaners may even help their lungs work a little better. Air purifiers may cut levels of cytokines, or cell proteins that are linked to inflammation.

So we conclude that air purifier is very helpful for the physical, mental and the emotional state of every human being, it increases immunity as well as the quality and boost the power of human brain.

REFERENCE

1. Purification:- 1. https://www.lenntech.com/air-purification/air-purification-techniques .
2. Air and Covid-19- https://www.epa.gov/coronavirus/air-cleaners-hvac-filters-and-coronavirus-covid-19
3. Ahluwalia, S. K., & Matsui, E. C. (2011). The indoor environment and its effects on childhood asthma. Curr Opin Allergy Clin Immunol, 11(137 - 143).
4. Amato, F., Rivas, I., Viana, M., Moreno, T., Bouso, L., Reche, C., . . . Querol, X. (2014). Sources of Indoor and Outdoor PM2.5 Concentrations in Primary Schools. Science of The Total Environment, 490, 757-765.
5. Chen, C., & Zhao, B. (2011). Review of relationship between indoor and outdoor particles: I/O ratio, infiltration factor and penetration factor. Atmospheric Environment, 45(2), 275-288.
6. Rosa, M. J., Yan, B., Chillrud, S. N., Acosta, L. M., Divjan, A., Jacobson, J. S., . . . Perzanowski, M. S. (2014). Domestic airborne black carbon levels and 8-isoprostane in exhaled breath condensate among children in New York City. Environmental Research, 135(0), 105-110.
7. V.K., Paramesh H., Salvi, S.S., & Dalal, A.A.K. (2015). Enhancing indoor air quality, "The air filter advantage Lung India. Official Organ of Indian Chest Society, 32(5), 473-479.
8. MIDOUHAS E., KOKOSI T., FLOURI E., 2018, Outdoor and indoor air quality and cognitive ablility in young children, in: Environmental Research.
9. KOTZIAS D., PILIDIS G., 2017, Building design and indoor air quality – experience and prospects, in: Fresenius Environmental Bulletin.
10. Wongaree M., Chiarakorn S., Chuangchote S., Sagawa T., 2016, Photocatalytic performance of electrospun CNT/TiO 2 nanofibers in a simulated air purifier under visible light irradiation, Environmental Science and Pollution Research, 23(21), 21395-21406, DOI: 10.1007/s11356-016-7348-z
11. Rice J.L., Brigham E., Dineen R., Muqueeth S., O'keefe G., Regenold S., Diette G.B., 2018, The feasibility of an air purifier and secondhand smoke education intervention in homes of inner city pregnant women and infants living with a smoker, Environmental research, 160, 524-530, DOI: 10.1016/j.envres.2017.10.020
12. Centre for Research on Energy and Clean Air. (2020). Weather-correction of air pollution – Application to COVID-19. https://energyandcleanair.org/weather-cor-rection-of-air-pollution-application-to-covid-19/

समकालीन कविता और पर्यावरण संकट

डॉ. सरोज कुमारी शर्मा

सहायक प्राध्यापिका, हिंदी विभाग, ननी भट्टाचार्य स्मारक महाविद्यालय, जयगांव ,735182, पश्चिम बंगाल

समकालीनता अपने समय के साथ होना है।अपने समय और समाज के महत्वपूर्ण प्रश्नों पर चिंतन ही समकालीनता की विशेषता है। समकालीन कविता में मनुष्य और उसके संघर्ष अपनी विविधता के साथ मुखरित होते हैं। ए० अरविंदाक्षण समकालीन कविता की प्रवृत्ति पर प्रकाश डालते हुए कहते हैं –ष्समकालीन कविता की अनुभूति जनोन्मुखी रही हैष्।1 मनुष्य का सीधा और घनिष्ठ संबंध पर्यावरण से है। यहां तक कि अन्य जीव भी पूरी तरह से प्रकृति पर निर्भर है।हमारा श्आजश पर्यावरण के प्रश्न से जहां प्रभावित है वहीं चिंतन का विषय भी बना हुआ है। ऐसे में समकालीन कविता अपने तमाम वर्तमान संदर्भों के साथ पर्यावरण के संकट को पहचान कर उसे अभिव्यक्ति देती है।

हमारा पर्यावरण जिसे हम परिवेश भी कहते हैं वह जीव और जड़ के संतुलन से बना एक तंत्र है। यह तंत्र निरंतर पुनरावर्तन कर अपने नियंत्रण को बिखरने से रोकता है। इसीलिए प्रकृति को ईश्वर की सबसे सुंदर रचना माना गया है। हम जानते हैं कि प्रकृति के विनाश में भी जीवन का राग विद्यमान रहा है, पर आज जो परिस्थितियां तैयार हो रही हैं या फिर ऐसा कह ले मानव द्वारा तैयार की जा रही हैं वहां सृजन के सुखद प्रमाण नहीं मिल पा रहे हैं। पर्यावरण एक बार फिर हमारा ध्यान अपनी ओर खींच रहा है ताकि जीव और जड़ जगत में आए या हमारे द्वारा बनाए विनाश की श्रृंखला के खतरों से हम सचेत हो सके और प्रकृति को फिर से संतुलित करने में अपना योगदान दें सकें। हमें अपने परिवेश और प्रकृति को लेकर बहुत पहले ही संभल जाना चाहिए था। पर अब भी समय है इस ओर हमारे समकालीन कवि इशारा करते हैं।समकालीन कवि प्राकृतिक असंतुलन के खतरों को अपनी रचना के माध्यम से चित्रित कर साधारण पाठक को वर्तमान ही नहीं बल्कि भविष्य में भी प्रकृति के दोहन को रोकने की प्रेरणा देते हैं। समकालीन कविता यह विश्वास दिलाती है कि अगर हम अपनी श्भोग लिप्साश या श्और–औरश पाने की चाह में थोड़ा विराम लगा सके तो प्रकृति का चक्र पूर्णतरू पहले जैसा न भी बन पाया तब भी पूरी सृष्टि दोबारा रसमय तो जरूर बनेगी।

यों तो हिंदी कविता में प्रकृति हमेशा से ही कवियों का प्रिय विषय रही है। पर, आज परिवेश को लेकर जिस तरह वैश्विक स्तर पर सोचा जा रहा है उसकी गूंज अज्ञेय, लीलाधर जगूड़ी, निर्मला पुतुल, अरुण कमल, ज्ञानेंद्रपति, राजेश जोशी, से लेकर आज के अनेक युवा कवियों में मिलती है। प्रकृति के चित्रण में इनकी चिंता और चिंतन आत्मीय भी है और वैज्ञानिक भी। प्रकृतिबोध तभी पूरा हो सकता है जब हम इसमें गहराते संकट से भी भिज्ञ हों। प्राकृतिक संकट की स्पष्ट तस्वीर श्नंदा देवीश कविता में दिखती है–

बीस– तीस– पचास वर्षों में
तुम्हारी वन राशियों की लुगदी बनाकर
हम उस पर
अखबार छाप चुके होंगे
तुम्हारे सन्नाटे को चीर रहे होंगे
हमारे धुंधआते शक्तिमान ट्रक
तुम्हारे झरने– सोते सूख चुके होंगे
और तुम्हारी नदियां
ला सकेंगी केवल शस्य भक्षी बाढ़ें
या आंतों को उमेठने वाली बीमारियां तुम्हारा आकाश हो चुका होगा
हमारे अतिस्वन विमानों के

धूम –सूत्रों का गुंझर। 2

अज्ञेय की भविष्य को लेकर की गई चिंता आज जितनी सच है उतनी ही चुनौती भी बन चुकी है। प्रायरू सभी समकालीन कवियों के यहां पर्यावरण विमर्श आज की सदी का सबसे ज्वलंत और अहम मुद्दा बना हुआ है। पृथ्वी से लेकर आकाश तक मानव की अतिशय महत्वाकांक्षा के शिकार हो चुके हैं–

हलो, मनुष्य,
मैं आकाश हूं।
कल सृजन था, निर्माण था,
आज प्रलय हूं, विनाश हूं।
जो छेद हो गए हैं काले काले ,
ये तुम्हारे भालों के घाव हैं
ये कभी नहीं भरने वाले।३३.3

पृथ्वी जैसी सुंदरता या रस और कहीं नहीं यह हम मंगल या दूसरे ग्रहों से पृथ्वी की तुलना करके ही समझ सकते हैं। पर धरती के सौंदर्य को हमने विकास के नाम पर अपने हाथों से ही बिगाड़ा हैद्य हम जितेंद्र श्रीवास्तव के शब्दों को उधार लेकर कह सकते हैं कि वास्तव में 'विकास पर्दा है विनाश पर' जिसका परिणाम भी हमें ही भोगना होगा –

मेरे हृदय की कोमलता को
अपने क्रूर हाथों से
बेध कर
ऊंची अट्टालिकाओं का निर्माण किया
उखाड़ कर प्राणधारी पेड़–पौधे
बो दिए धुआं उगलते कल – कारखाने
उत्पादन के सामान सजाए
मेरे पोर–पोर को बींध कर
स्तंभ गाड़े
विद्युत्वाही तारों के
जलवाही धाराओं को बांध दिया
३३३३३३३३३३..
मैं थोड़ा हिली
तो वो
भराकर गिर गए
तुम्हारे घर
फटा तो हृदय
मेरा ही।4

मनुष्य ने पर्यावरण का दोहन कर एक तरह से मनुष्यता के साथ ही खिलवाड़ किया है। अतिवृष्टि, अनावृष्टि, सूखा, बाढ़, भूकंप, सुनामी, तूफान से लेकर कोरोना जैसी महामारी में व्यापक ऑक्सीजन संकट का होना इस बात का स्पष्ट संकेत है कि अगर समय रहते हम सचेत नहीं हुए तो आने वाली पीढ़ी जन्म तो लेगी पर उसका जिंदा रहना चुनौती बन जाएगा।केदारनाथ त्रासदी, आमफान जैसा प्रलयंकारी तूफान, ऑक्सीजन की प्रचूर कमी आदि स्थितियां इस बात की पुष्टि करने के लिए पर्याप्त है कि हमने प्रकृति और जीव के बीच कृ त्रिमता को महत्व दे दिया है।

मनुष्य के जीवित रहने की पहली शर्त है प्राणवायु ऑक्सीजन। प्रकृति ने स्वतरू ही इसके लिए उद्भीज अर्थात पेड़ – पौधों का निर्माण किया। एक– दूसरे पर आश्रित और साथ ही दोनों की संतुलित मात्रा जीव जगत को बचाए रखने में समर्थ है। इसीलिए पेड़ों का अस्तित्व जीवन का पर्याय बन जाता है। अनुसंधान बताता है कि 33ः वन अर्थात धरती का एक तिहाई हिस्सा हरियाली से ढका होना चाहिए तभी जीवन संतुलित रह सकता है। पर विडंबना ही है कि 20ः भी वन नहीं बचे हैं। उपभोग की संस्कृति, विस्तारवादी सोच ने वनों, जंगलों को उसकी संस्कृति के साथ निगलना शुरू कर दिया है। लीलाधर जगूड़ी अपने समय के इस सच से साक्षात्कार करते हैं–

मेरे बच्चे, तुम्हें बहुत खेल खेलने पड़ सकते हैं
नाचना भी पड़ सकता है बहुत
इसलिए जान लो कि घने जंगल और घास के मैदान
पार्सल से नहीं मंगाए जा सकते।5

कवि का स्पष्ट मानना है कि जंगलों के साथ आज घास के मैदानों का अस्तित्व भी खतरे में आ गया है। हम अगर इस तरह खाली जमीन, जंगल, घास के मैदान सबको कंक्रीट में बदलने लगेंगे तो जिंदा कैसे बचेंगे?खायेंगे क्या और हमारी भविष्य की पीढ़ी खुले आसमान में खेल का आनंद कैसे ले पायेगी? अर्थात् एक स्वस्थ पीढ़ी कहीं सपना बनकर न रह जाए ।निर्मला पुतुल ऐसे संकट की ओर इशारा श्अपने घर की तलाश मेंश करती हैं–

बच्चों के लिए मैदान
पशुओं के लिए हरी – हरी घास
बूढ़ों के लिए पहाड़ों की शांति ।6

जहां निर्मल आनंद श्वृक्ष लगाओश कविता द्वारा सभी को पेड़ लगाने के लिए प्रेरित करते हैं, वहीं नरेश सक्सेना बड़ी आत्मीय सजगता के साथ पर्यावरण के प्रति हम सबके सरोकार को स्वीकारते हैं –

बिजली के दाह–घर में हो रहा मेरा संस्कार
ताकि मेरे बाद
एक बेटे और एक बेटी के साथ
एक वृक्ष भी बचा रहे संसार में। 7

जल जो जिंदा रहने की वजह है हमने उसे भी स्वार्थ के कारण प्रदूषित किया है। जहां विश्व का 70ः भू भाग जल से ढंका हुआ है और मनुष्य का स्वयं का शरीर भी 70ः जल से बना है वहां जल समस्या एक महा त्रासदी बनती जा रही है। मनुष्य के अधिक पाने की लालसा ने पहले तो उन श्रोतों का ही अस्तित्व मिटा दिया जो जल संग्रह का कारण हुआ करती थी। फिर आस्था के नाम पर, उपभोग के नाम पर नदियों, तालाबों, सरोवरों के जल को प्रदूषित करने में कोई कोर कसर नहीं छोड़ी। अपने पाप को धोते–धोते हमने जल की शुद्धता को ही समाप्त कर दिया। नाले का गंदा पानी, कल कारखानों से निकले विषाक्त पदार्थ, खेतों में उपयोग में लाए जाने वाले रसायन, हाइडल पावर जैसी व्यवस्था ने जल समस्या को जन्म दिया है। बारिश का पानी पीने के लिए उपयुक्त होता था पर आज जैसे ही यह पानी इन स्रोतों में मिलता है विषाक्त बन जाता है।जल को शुद्ध करने में व्यापक अर्थ की जरूरत पड़ती है। इसीलिए आए दिन पीने के पानी को लेकर भयानक स्तर पर लड़ाई देखी जाती है। इतना संकेत करने के लिए पर्याप्त है कि आज धरती के प्रायरू सभी जलस्रोत या तो सूखते जा रहे हैं या फिर दूषित होते जा रहे हैं। बाजार भविष्य को न देखकर वर्तमान को ही देखता है। मुनाफा कमाने के लिए वह जल का सौदा करता है सदी का भावुक रचनाकार जब जल को भी बिकते देखता है तो आश्चर्य ही नहीं होता हताश भी हो उठता है–

दिल्ली के एक चौराहे पर
मैं उसे देखकर डर गया

कि जो आकाश से बरसता है बेमोल
जो नदियों में बहता है खुलेआम

तो अब यह पानी भी बिकाऊ हो गया बाजार में।३. अब तक हम अपनी भूख से लड़ते थे। अब हमें अपनी प्यास से भी लड़ना होगा।8

राजेश जोशी भी कुछ ऐसा ही मंतव्य व्यक्त करते हैं–

मैंने मिनरल वाटर की एक बोतल खरीदी
कोशिश की बहुत कोशिश की पर उसे जल कह सकने का
पवित्र भाव जगा ही नहीं मन में३
मेरे अंदर कोई पूछ रहा था लगातार
कब, कब व पानी देखूंगा।9

बद्रीनारायण ने मनुष्य की भोग लिप्सा को श्इच्छाओं का पानीपतश, श्महत्वाकांक्षाओं का पानीपतश माना है जिसने जीवन उपयोगी बादलों को भी जहरीला बना दिया है–

देखते –ही– देखते बदल गए जीवनदाई मेघ धुएं के काले, जहरीले बादलों में। 10

मिट्टी सभी जीव जंतुओं का वास स्थान है, वह भी आज संकट के घेरे में है। प्रसिद्ध उपन्यासकार न्गुगी वा थ्योंगो मानते हैं–ष सभी माननीय समुदाय का आधार है– मिट्टी और जमीन। बिना मिट्टी के बिना जमीन के बिना प्रकृति के मानव समुदाय का कोई अस्तित्व नहीं हैद्यष1 पृथ्वी संकट में है अर्थात् हम संकट में हैं। आज के युग को श्पॉलिथीन युगश कहें तो शायद इसमें किसी को आपत्ति नहीं होगी। पॉलिथीन के साम्राज्य ने जल से लेकर थल सब को प्रदूषित कर दिया है। ज्ञानेन्द्रपति इस सच को स्वीकार करते हैं–

श्पॉलिथीन !पॉलिथीन !
तंग हूं मैं इस पॉलिथीन से
तंग पड़ती जा रही है जगह
जीवों को धरती पर
बीजों को धरती पर
इसके कारण
जिधर देखो उधर पॉलिथीन
पॉलिथीन की मुट्ठी में बंद है बाजार
जिस तरह बाजार की मुट्ठी में बंद है हम।12

प्रकृति के नैसर्गिक स्वरूप को न सिर्फ उसके लिए बचाना है बल्कि स्वयं के लिए भी बचाना जरूरी है।हमें क्या चाहिए, कितना चाहिए, और क्यों चाहिए पर मंथन आवश्यक बन गया है।कानून का बनना एक बात है, पर उसको व्यवहार में लाना ही वास्तव में प्रकृति में गहराते संकट को कम कर पाएगा।

राजेश जोशी ने वर्तमान के परिवेश के नष्ट होते देने को भविष्य के लिए घातक माना है अगर हम ना समझे तो ऐसा भी समय आएगा जब–

उन्होंने मकान सड़कें और पुल भी बनाए जिन्हें ईश्वर ने भी नहीं बनाया था कभी
फिर उन्होंने बनाई बसे स्कूटर और कारे३३.
चीजों को बनाते चले जाने के उत्साह में इतना ज्यादा भर गया चित्र
कि गेंद को रखने की कोई जगह ही
नहीं बची चित्र में।13

राजेश जोशी जी का स्पष्ट संकेत उपभोगतावादी संस्कृति के विरुद्ध है।यह विडंबना ही है कि प्रकृति में फैले इस संत्रास से आतंकित भविष्य में जन्म लेने वाली पीढ़ी अपने जन्म को लेकर डरी हुई है–

मुझे तुम्हारी दुनिया में आने के लिए
तीन डग जमीन चाहिए ।

३३३३३३३३.
नहीं बची है किसी के पास–
तीन डग जमीन
जिसकी वायु शुद्ध
और
प्रकृति पवित्र हो।14

'आवश्यकता आविष्कार की जननी है'– सार्थक सफलता के लिए यह उक्ति जितनी जरूरी है वहीं वैश्विक पटल पर अत्यंत चिंतन का विषय भी है, ताकि आविष्कार की होड़ में हम इतने मदहोश न हो जाए कि अपनी मूल जरूरत वायु, जल, मिट्टी, खाद्य, कपड़ा आदि जो पूर्णतरू प्रकृति पर निर्भर है, उससे अपना सरोकार न रख पाये। पर ऐसा ही घटित होता दिख रहा है जिसे समकालीन कवि अपनी रचना में अभिव्यक्त करता है।

साधना अग्रवाल का मानना है किष् प्रेम और प्यार हमारी जिंदगी का यदि एक छोर है तो दूसरे छोर पर जंगल है, समुद्र हैं, घाटियां हैं जिनके बीच में अपने होने का एहसास होता है।ष15

इसे ही लीलाधर जगूड़ी भी स्पष्ट करते हैं–

गुजरते समय की देह जबकि लहूलुहान है सुरक्षित नहीं है कुछ भी जब
न जंगल न नदी, न समुद्र,न मनुष्यद्य 16

अतः प्रकृति का मनुष्य से और मनुष्य का अपने परिवेश से गहन और अटूट संबंध है, समकालीन कविता इसका उद्घोष करती हैद्य समकालीन रचनाकारों ने प्रकृति के विनाश या असंतुलन या निरंतर छय होते जाने की चिंता को इसीलिए अभिव्यक्ति दी है ताकि सृष्टि की बनाई गई प्रकृति परिवेश जिसके अंतर्गत जीव और जड़ दोनों अंतर्निहित हैं उनका संतुलन बना रहे। प्रकृति स्वयं अपने आपको लगातार जीवों की आवश्यकतानुसार ढालती रहती है इसीलिए मनुष्य को विशेष कुछ करने की आवश्यकता नहीं बस परिवेश के चक्र को बचाए रखने में अपनी–अपनी भागीदारी देनी है।अगर समय रहते हम सचेत नहीं हो पाये तो इसका मूल्य हमें अपने अस्तित्व को मिटाकर चुकाना होगा–

हे मानव! सीमा में रह.....
मुझ पर आघात का मूल्य तुम्हें
अस्तित्व मिटाकर चुकाना होगा.....द्य17

संदर्भ

1. ए० अरविंदाक्षण, समकालीन हिंदी कविता, पृष्ठ 13
2. अज्ञेय, संपूर्ण कविताएं, सदानीरा, भाग– 2, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, प्रथम संस्करण 1986
3.ऋषभ देव शर्मा, मैं आकाश बोल रहा हूं, ताकि सनद रहे, तेवरी प्रकाशन, हैदराबाद, वषर्रू2002
4.कविता वाचक्नवी, भूकंपध्मैं चल तो दूं, पृ.119
5.लीलाधर जगूड़ी, अनुभव के आकाश में चांद, पृ. 50
6.निर्मला पुतुल, अपने घर की तलाश में, पृ. 27
7.गोपाल सक्सेना ,लेखरू प्रकृति और मनुष्य के कवि नरेश सक्सेना, नई धारा, जून दृजुलाई 2013, पृ.54
8. एकांत श्रीवास्तव, बीज से फूल तक, पृष्ठ 44
9. राजेश जोशी, किस्सा उस तालाब का,
10.उत्तराधिकार, नीलाभ, 1985
11. समकालीन हिंदी साहित्य में पर्यावरण विमर्श, संपादक डॉ.ए. एस. सुमेष
12.ज्ञानेंद्रपति, पॉलिथीन, गंगातट काव्य संग्रह
13.राजेश जोशी, बच्चों की चित्रकला प्रतियोगिता
14.ऋषभ देव शर्मा, एक अजन्मे बच्चे का डर, संग्रह रूताकि सनद रहे, तेवरी प्रकाशन, हैदराबाद, वषर्रू2002
15. साधना अग्रवाल, श्याम कश्यप के कविता संग्रह श्लहू में फंसे शब्दश, वागर्थ, पृ. 107, सितंबर 2013, अंक 218
16.लीलाधर जगूड़ी वर्तमान साहित्य, कविता विशेषांक, पृष्ठ 239
17.शांति नबीयाल, उत्तराखंड त्रासदी, समकालीन साहित्य, दिसम्बर 2013, अंकरू12, पृ.203

चोर पानी के जाड् भोटिया जनजाति के सामाजिक आर्थिक परिवेश का चयनित अध्ययन

शोध – सारांश

प्रस्तुत शोध पत्र पृथक जीवन शैली से युक्त जाड् जनजाति के सामाजिक – आर्थिक अध्ययन से सम्बन्धित है। यह जनजाति हिमालय के अदभुत व सुरम्य दुर्गम क्षेत्रों में निवास करती है। जाड् जनजाति हिमालय क्षेत्र के निवास करने वाली सबसे प्रमुख जनजाति भोटिया से सम्बन्धित है यह जनजाति उत्तराखण्ड राज्य के चमोली, टिहरी गढ़वाल व उत्तराकांशी जिलों में मुख्यतः निवास करती है। यद्यपि भारत में प्रायः सभी क्षेत्रों में जनजातियाँ निवास करती हैं। किन्तु हिमालय क्षेत्र में निवास करने वाली जनजातियॉ अपनी विशिष्ट जीवनशैली के लिए प्रसिद्ध है भोटिया जनजाति उनमें से ही एक है यह जनजाति निम्न तीन उप जनजातियों में विभक्त है।

1. तोलछा 2. मारछा 3. जाड्

भोटिया जनजाति मंगोल प्रजाति से सम्बन्धित जो उत्तराखण्ड राज्य के अल्मोड़ा, चमोली, पिथौरागढ़ जिलों में निवास करती है 1991 की जनगणना के अनुसार इनकी कुछ जनसंख्या 23410 थी जो कुछ जनसंख्या का .27 प्रतिशत है यह जनजाति अन्य जनजातियों की अपेक्षा अधिक प्रगतिशील है।

उपरोक्त 3 उप जनजातियों में से जाड् भोटिया का सामाजिक आर्थिक परिवेश प्रस्तुत शोध पत्र की मुख्य विषयवस्तु है। उपरोक्त में चमोली के भोटिया तोलछा व मारछा और उत्तरकाशी के भोटिया जाड् भोटिया कहलाते है। वास्तव में गंगा की सहायक नदी जाड् गंगा की घाटी इनका मूल निवास स्थान इसी कारण से जाड् भोटिया कहलाते हैं।

अध्ययन क्षेत्र एक परिचय –

चोर पानी क्षेत्र देहरादून ऋषिकेश मुख्य मार्ग से लगभग 3 कि0मी0 अन्दर शिवालिक पहाड़ियों से घिरा हुआ घाटी प्रदेश जो चन्द्रभागा नदी के किनारे स्थित है इस नदी में केवल वर्षा काल में जल होता है। हिमाचल क्षेत्र की अधिकांश छोटी नदियॉ इसी प्रकार अन्तः जल प्रवाह प्रणाली का उदाहरण प्रस्तुत करती ह ैजल प्रवाह के अदृश्य हो जाने के कारण ही इस क्षेत्र का नाम चोर पानी पड़ा। इस क्षेत्र में 28 जाड् जनजाति के परिवार निवास करते हैं। चोर पानी इनका शीतकालीन आवास है।

अध्ययन का उददेश्य –

चोर पानी के जाड् भोटिया अपनी विशिष्ट सामाजिक जीवन शैली के लिए जाने जाते हैं। यह जनजाति ऋतुप्रवास करती है। प्रस्तुत अध्ययन का प्रमुख उद्देश्य इस पृथक जीवन शैली से युक्त जनजाति की सामाजिक–सांस्कृतिक विभिन्नताओं को समाज से परिचित कराना है। वर्तमान समय आधुनितावादी मानसिकता में यह अपनी विशिष्ट पहचान बनाये रखे यह भी चिन्ता का विषय है। यह जनजाति प्राकृतिक विषमताओं से युक्त क्षेत्र में निवास करती है। जहॉ उन्हें अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ता है। अतः सरकारी व गैर सरकारी संगठनों को उनकी समस्याओं से परिचित कराना भी प्रस्तुत अध्ययन का प्रमुख उद्देश्य है।

विधितन्त्र के अंतर्गत सर्वेक्षण –

आंकड़ों का संग्रहण, मानचित्रण, सम्मिलित है प्रस्तुत अध्ययन में प्राथमिक व द्वितीयक दोनों प्रकार के आंकड़ों का उपयोग किया गया है। सर्वप्रथम चोर पानी क्षेत्र का व्यापक सर्वेक्षण किया तथा प्राथमिक आंकड़ों के अंतर्गत प्रश्न सारणी विधि के आधार पर सम्पूर्ण 28 परिवारों के आकार, आर्थिक क्रियाओं जैसे – पशुपालन कृषि व अन्य सामाजिक आर्थिक क्रियाओं के सम्बन्ध में प्रश्न पूछे गये। द्वितीयक आंकड़ों के अंतर्गत भोट जनजाति से सम्बन्धित पूर्व प्रकाशित शोध पत्रों व समसामायिक पत्र–पत्रिकाओं से उपलब्ध आंकड़ों व विषय सामग्री सम्मिलित है। आकड़ों के एकत्रीकरण व विश्लेषण में विषय की वास्तविकता का ध्यान रखने का प्रयास किया गया है।

उपरोक्त दोनों प्रकार के आंकड़ों का सांख्यिकीय विधियों से सारणी आरेख व रेखाचित्र निर्मित किये गये कुछ आरेख कम्प्यूटर द्वारा भी निर्मित किये गये।

सर्वेक्षण के लिए प्लेन टेबल की सहायता से चोर पानी ग्राम का खुला सर्वेक्षण कर मानचित्र निर्मित किया गया जिसमें गांव की स्थिति विस्तार व आवासों को क्रमिक रूप से दिखाया गया।

चोर पानी के जाड् भोटिया –

जैसे कि पहले बताया गया कि जाड् जनजाति पृथक जीवन शैली की विशिष्टता वाली जनजाति है यह ऋतु प्रवास Transhumance करती है जो कि अक्टूबर मास में यानि की शीत काल में चोर पानी में निवास करते हैं तथा ग्रीष्म काल में वापस जाड् गंगा घाटी में लौट जाते हैं इस जनजाति की अपनी अलग सामाजिक व्यवस्था है आर्थिक जीवन कृषि पशु पालन से सम्बन्धित है 60 के दशक से पूर्व ये भारत व तिब्बत के मध्य नमक, सोना गर्म कपड़े आदि का व्यापार भी करते थे किन्तु अब यह पूर्णतः समाप्त हो चुका है। इनकी पृथक जीवन शैली की विशिष्टता समाजशास्त्रियों को अध्ययन के लिये आकृष्ट करती है। प्रस्तुत शोध पत्र में चोर पानी की जाड् भोटिया परिवारों के निवास स्थान व सामाजिक आर्थिक गतिविधियों का अध्ययन निम्न प्रकार से किया गया।

चोर पानी के जाड् भूटिया भोट जनजाति से सम्बन्धित है जाड् गंगा घाटी में निवास करने के कारण इनका नाम जाड् पड़ा ये मौसमी प्रवास करते हैं चोर पानी इनका शीतकालीन निवास स्थान है यहॉ ये अक्टूबर के प्रथम सप्ताह से मार्च के प्रथम सप्ताह तक अस्थाई रूप से निवास करते हैं मार्च के पश्चात् ये अपने स्थाई निवास स्थान हर्षिल बागोरी क्षेत्र की ओर चले जाते हैं।

इनका ग्रीष्मकालीन निवास स्थान **गुनसा** व शीतकालीन निवास स्थान **मैथा** कहलाता है वर्तमान समय में यातायात संसाधनों के विकास से परिवार के महिला सदस्यों व बच्चों को बसों द्वारा व स्वयं पशु व अन्य सामान के साथ 12–15 दिन में ग्रीष्मकालीन निवास स्थल को प्रवास करते हैं। वह जनजाति मूलतः व्यापार से सम्बन्धित थी इनके पूर्वज भारत व तिब्बत के मध्य व्यापार करते थे। 1962 में भारत व चीन के मध्य युद्ध के पश्चात् व्यापार की सम्पत्ति से इन्होंने कृषि व पशुपालन व्यवसायों को अपनाया। चोर पानी में ये कृषि कार्य नही करते। कृषि कार्य ग्रीष्मकालीन निवास क्षेत्रों पर पहाड़ी ढलानों को काट कर सीढ़ीदार खेतों व नदियों की घाटियों में किया जाता है।

क्षेत्रीय अध्ययन के समय चोर पानी ग्राम में 28 जाड् परिवार थे। मौसमी प्रवास में अनेक प्रतिकूलताओं के कारण इनकी जनसंख्या में कमी आ रही है यह निम्न सारणी से भी स्पष्ट है –

सारणी –

1970	122
1978	110
1986	112
1991	46
1996	28
2002	25

जाड् भोटिया मूलतः बौद्ध धर्म के अनुयायी हैं किन्तु व्यापारिक दशाओं में परिवर्तन से इन्होंने हिन्दू रीति रिवाजो को भी अपनाया है। इनके पूजास्थलों में बुद्ध की प्रतिमा के साथ–साथ हिन्दू देवी–देवताओं शिव, दुर्गा जी, की प्रतिमायें रखी जाती हैं। प्राकृतिक वातावरण की कठोरता ने इन्हें नितान्त नियतिवादी बना दिया है। सभी धार्मिक विश्वास वातावरण से प्रभावित है। पाण्डव नृत्य इन जनजाति का प्रमुख नृत्य है। मान्यता के अनुसार यह जनजाति युधिष्ठर के वंशज है। इस प्रकार यह जनजाति अपने उद्भव व वर्तमान उत्कृष्ट स्थिति से एक विशिष्ट जीवन शैली युक्त जनजाति है।

जाड् भोटिया – जनजाति के निवास स्थान व सामाजिक–आर्थिक गतिविधियों का अध्ययन क्षेत्रीय अध्ययन के दौरान चोर पानी के जाड् भोटिया की जीवनशैली को निम्न आवासीय कटिबन्धों में बांटा गया। कटिबन्ध का

निर्धारण आवश्यकताओं के महत्व के आधार पर किया गया अर्थात् सबसे महत्वपूर्ण आवश्यकता कटिबन्धों के अन्तरतम भाग में स्थित होगी। इस आधार पर निम्न चार कटिबंध निर्धारित किये गये :–

१. प्रथम कटिबन्ध अनिवार्य व आवयश्क वस्तु गृह व उसके निर्माण से सम्बन्धित विषयों को सम्मिलित करते हैं।
२. द्वितीय कटिबन्ध मानवीय बसाव स्थान उसके प्रकार व प्रभावित करने वाले कारकों से सम्बन्धित है।
३. तृतीय कटिबन्ध जीवन यापन हेतु अनिवार्य तत्व व्यवसाय या अन्य जीविकोपार्जन के साधन से सम्बन्धित है।
४. चतुर्थ कटिबन्ध मानव द्वारा अपनी पसन्द या छांट के आधार पर निर्धारित कुछ सामाजिक व आर्थिक गतिविधियों से सम्बन्धित है। इन आवश्यकताओं के प्रभाव से मनुष्य एक सामाजिक प्राणी कहलाता है। इन्हें आवश्यकता मूलक अन्तः क्रियायें भी कहते हैं। आवासीय कटिबन्धों के आधार पर चोर पानी के निवासियों का निम्न प्रकार से अध्ययन किया गया।

गृह व उसका निर्माण –

चोर पानी जाड् जनजाति का शीतकालीन निवाास क्षेत्र है अल्पावधि निवास क्षेत्र होने के कारण यह अस्थाई आवासों का निर्माण रेखीय प्रतिरूप पर आधारित है।

झोपड़ियों पर प्लास्टिक भी बिछाने लगे हैं। अस्थाई निवास होने के कारण पक्के मकान का अभाव है।

गृह निर्माण योजना – जाड् परिवारों के प्रत्येक घर में विशिष्ट प्रकार का चूल्हा देखा जा सकता है चूल्हे के एक ओर पूजा की अलमारी व दूसरी तरफ रसोई में प्रयोग किये जाने वाली वस्तुओं बर्तन आदि की अलमारी होती है। चूल्हे के दोनों ओर बैठने का स्थान होता है जिसे कालीन कहते है, होता है। झोपड़ी का निर्माण इस प्रकार करते है जिससे छत व दीवार के लगभग आधा फिट का स्थान खाली हो जिससे चूल्हे से निकलने वाला धुंआ बिना अवरोध के बाहर निकल सके इससे झोपड़ियॉ हवादार बनी रहती हैं उनमें घुटन नहीं होती यह एक प्रकार से रोशनदान का कार्य करता है।

निवास का प्रतिरूप व आधार –

इस जनजाति के निवासियों के आवास रेखीय प्रतिरूप में होते हैं चोर पानी में इस प्रकार की झोपड़िया देखी गई। मकान प्रायः झुण्डों के रूप में फैले होते हैं। बसाव का आधार मुख्यतः सामाजिक है अर्थात उच्च जाति के गृह केन्द्र में व निम्न जातियों के आवास बाहर की ओर होते हैं इनमें आपस में कोई सामाजिक आदान प्रदान नही होता इनके रीतिरिवाज भी भिन्न होते हैं।

जाड् भेटिया जनजाति का सामाजिक जीवन –

इनका सामाजिक ढांचा काफी सरल है इनके सामाजिक जीवन की अनेक परम्परायें व रीति रिवाज हिन्दू राजपूतानी संस्कृति से मिलते जुलते हैं समाज का उच्च व निम्न जातियों में विभाजन किया गया है। विष्ठ, नेगी, राणा आदि उच्च जातियॉ है इनका निम्न जातियों में वैवाहिक सम्बन्ध नहीं होता। विभिन्न उपजातियों की सांस्कृतिक गतिविधियॉ परस्पर भिन्न है। सरकार द्वारा यद्यपि इन्हें आरक्षित वर्ग में सम्मिलित किया गया है किन्तु सामाजिक दृष्टि से स्वयं में काफी उन्नति दशा में है।

परिवार –

परिवार इनके सामाजिक ढांचे की महत्वपूर्ण इकाई है परिवार का औसत आकार बहुत छोटा है जो 4–6 के मध्य होता है। मूलतः संयुक्त परिवार प्रथा कायम है। परिवार में बुजुर्ग सदस्यों का महत्वपूर्ण स्थान है। इस जनजाति में बाल विवाह प्रथा नहीं पायी जाती।

परिवार में महिलाओं की स्थिति –

जाड् परिवारों में महिलाओं की स्थिति महत्वपूर्ण है। परिवार में उनकी केन्द्रीय भूमिका है। यहॉ उनका पुरूष जनसंख्या से अनुपात राष्ट्रीय औसत से काफी अधिक है। वे अपने निर्णय के लिये स्वतंत्र हैं क्योंकि आर्थिक दृष्टि से परिवार के पुरूष सदस्यों पर निर्भर नही हैं ये कृषि पशुपालन बुनाई यदि कार्यों में पुरूष

सदस्यों के साथ समान रूप से सहयोगी है। वैवाहिक दृष्टि से उन्हें अधिक अधिकार प्राप्त हैं वैवाहिक जीवन में स्थायित्व के प्रश्न पर वे बाधित नहीं है साथ ही जीवन साथी के चुनाव में भी वे पूर्ण स्वतंत्र हैं।

इस प्रकार इस जनजाति के परिवार में महिलाओं को पुरूषों के समान अधिकार प्राप्त है उनकी इस स्थिति के लिए सुदृढ़ आर्थिक स्थिति महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह करती है।

शैक्षिक स्तर –

जनजातीय परिवारों में शैक्षिक स्तर सामान्य है कुल जनसंख्या 122 है जिसके 69 साक्षर व 53 निरक्षर हैं कुछ व्यक्ति उच्च शिक्षा प्राप्त है। व कुछ मध्यम स्तर तक शिक्षित हैं।

धार्मिक विश्वास –

प्राकृतिक वातावरण की कठोरता ने इनके धार्मिक विश्वासों को बहुत प्रभावित किया है। धार्मिक दृष्टि से ये बौद्ध धर्म के अनुयायी हैं इसी कारण इन परिवारों में सभी के दो नाम है एक उनका स्वयं का नाम व दूसरा उनके धर्मगुरू द्वारा रखा गया नाम। प्रत्येक घर में महात्मा बुद्ध की प्रतिमा या चित्र अनिवार्य रूप से देखा जा सकता है। किन्तु वर्तमान समय में इनके धार्मिक विचारों में परिवर्तन आया है अब ये हिन्दू देवी देवताओं की प्रतिमायें अपने पूजा स्थलों में रखते हैं।

धार्मिक विश्वासों में परिवर्तन का मुख्य कारण सम्भवतः भारत–तिब्बत व्यापार की समाप्ति है क्योंकि इस दौरान इन्होंने हिन्दू व्यापारियों से अपने व्यापारिक सम्बन्ध बनाये। धार्मिक विश्वासों में परिवर्तन इनकी प्रगतिशीलता का द्योतक है।

चोरपानी इनका अस्थाई निवास केन्द्र है जहॉ वे मात्र साढ़े पांच महीने तक निवास करते हैं। अतः सार्वजनिक पूजा स्थल नही है। झोपड़ियों में ही छोटे पूजा स्थल निर्मित किये जाते है।

पाण्डव नृत्य इनका प्रमुख सांस्कृतिक कार्यक्रम है। शिवरात्रि के दिन से नववर्ष का शुभारम्भ मानते हैं तथा परस्पर जौं की बालियॉ देकर शुभकामनायें देते हैं। महिलाओं की परम्परागत वेशभूषा हरे रंग की गाउन के प्रकार की होत है इनके परम्परागत आभूषण कंगन गले की मालायें बहुत सुन्दर लगते हैं एक विशिष्ट प्रकार की नथ महिलायें सौभाग्य सूचक के रूप में पहनती हैं। सामान्यतः गढ़वाली भाषा का प्रयोग करते हैं किन्तु पहाड़ी हिन्दी जनसम्पर्क की भाषा के रूप में बोलते हैं।

इस प्रकार यह जनजाति, सुदृढ़ सामाजिक व्यवस्था रहन सहन के आधार पर उन्नत जनजाति है। एटाकिंगस्टन ने 1833 में अपने अध्ययन में इसे सर्वगुण सम्पन्न जनजाति बताया।

आर्थिक गतिविधियॉ –

जाड् भोटिया जनजाति के पूर्वज भारत व तिब्बत के मध्य व्यापार किया करते थे साथ ही पशुपालन भी इनका प्रमुख व्यवसाय था तिब्बत से खनिज लवण ऊन बोरेक्स तथा भारत से खाद्य पदार्थ जैसे चावल जौ आदि व बटन तथा बिसात खाने का सामान प्रमुख थे इन्हें सामान के मूल्य के रूप में तिब्बत से स्वर्ण मुद्रायें प्राप्त होती थी इस प्रकार तीन या चार व्यापारिक यात्रायें इन्हें सम्पन्न बना देती थी। किन्तु 1962 के भारत चीन युद्ध के पश्चात यह व्यापारिक सम्बन्ध समाप्त हो गया अतः इनकी आर्थिक क्रियाओं में परिवर्तन आया है। पशुपालन पर आधारित उद्योगों ऊन व ऊनी वस्त्र निर्माण, दुग्ध व चमड़ा उद्योगों व कृषि कार्य पर बल दिया जा रहा है। जाड् परिवारों द्वारा निम्न 4 प्रकार के आर्थिक कार्य किये जाते हैं – कृषि व पशुपालन, व्यापार व अन्य आर्थिक गतिविधियॉ।

कृषि व पशुपालन –

चोर पानी जाड् भूटिया का अस्थाई शीतकालीन निवास स्थान है अतः यहॉ कृषि कार्य नही किया जाता। यहॉ पशुपालन प्रमुख आर्थिक किया है। किन्तु ग्रीष्मकालीन निवास स्थानों में ये कृषि कार्य करते हैं। यहॉ सम्पूर्ण क्षेत्र का मात्र 11 प्रतिशत ही कृषि हेतु उपलब्ध है। यह कृषि भूमि नदियों की घाटियों में पाई जाती है यहॉ 70 प्रतिशत भूभाग हिमाच्छादित है। ग्रीष्मकाल में बर्फ पिघलने पर चारागाहों का विकास होता है जिन्हें बुग्याल या पयार कहते हैं। इनके हर्षिल व बागोरी निवास क्षेत्रों में कृषि नदियों के किनारे, निम्न ढाल वाले क्षेत्रों में की

जाती है। खेतों को सीचने के लिए छोटी–छोटी नालियों का निर्माण किया जाता है। मुख्य फसल आलू, धान, छीमी, उबा व फाफरा है। फाफरा इस प्रकार की फसल है जो विपरीत जलवायु परिस्थितियों में 3000 मीटर की ऊंचाई पर भी उगाती है तथा इसे बहुत कम देखभाल की जरूरत पड़ती है सामान्यतः फाफरा अप्रैल से सितम्बर गेहूँ व जौ अक्टूबर से जून सरसों व अन्य सब्जियॉ अगस्त से दिसम्बर तक बोई जाती है। दिसम्बर से अप्रैल तक सम्पूर्ण भूमि को परती छोड़ दिया जाता है। जलवायु की विपरीत परिस्थितियों के कारण केवल जीवन निर्वाह कृषि ही सम्भव है इस प्रकार की कृषि से निश्चित आय असम्भव है। कृषि योग्य भूमि के अभाव के कारण पशु पालन भी किया जाता है। पशुपालन से इन्हें दूध,मांस, खाल, ऊन प्राप्त होती है साथ ही पशु सामान ढोने में अत्यंत उपयोगी है।

उद्योग व व्यापार

जाड् भूटिया जनजाति का औद्योगिक–व्यापारिक गतिविधियों 1962 के पश्चात् से पूर्णतः बदल चुकी है अब ये तैयार माल की अपेक्षा कच्चे माल को सीधे बाजार में बेचते हैं सम्पूर्ण व्यापारिक गतिविधियॉ पशुपालन पर आधारित है। पशुओं से प्राप्त ऊन सरकारी व गैर सरकारी एजेन्सियों द्वारा खरीद ली जाती है। शाल, कम्बल व गलीचे देहरादून ऋषिकेश व हरिद्वार जैसे निकटवर्ती शहरों में सीधे बेचे जाते हैं। पशुओं से प्राप्त कच्चे चमड़े को व्यापारिक मण्डियों में बेच लिया जाता है। पशुओं का क्रय–विक्रय निकटवर्ती पशुमण्डियों में किया जाता है ताकि उनके अच्छे मूल्य प्राप्त हो सकें।

तिब्बत से सीधे व्यापार की समाप्ति के पश्चात् से ही इन्होंने कृषि पर ध्यान देना आरम्भ किया अब ये कृषि उत्पादों को भी बाजार में बेचते हैं वनों से बहुमूल्य औषधियों जड़ी बूटियों को एकत्र करके उन्हें बाजार में सीधे बेचते हैं जिससे उन्हें कुछ आय प्राप्त होती है अपने क्षेत्र अध्ययन में हमने पाया कि इनके परिवारों में से अनेक सेना, पुलिस, शिक्षा, दुकान आदि तृतीयक व्यवसाओं में भी सलंग्न है।

ये मुख्यतः भेड़, बकरी, गाय, खच्चर, घोड़ा व जोंबू पालते है। पशुओं से मुख्यतः ऊन प्राप्त होती है जो इनकी आय में 70–80 प्रतिशत तक योगदान देती है सरीन व मेरिनो किस्म की भेड़ मुख्यतः ऊन के लिए पालते है प्रत्येक भेड़ से एक सालमें 1.5–2.5 कि.ग्रा.ऊन प्राप्त हो जाती है। ऊन का कुछ भाग कम्बल, शाल, गलीचा आदि बनाने में तथा कुछ भाग सरकारी व गैर सरकारी एजेन्सियों को बेच देते हैं।

पशुओं द्वारा प्राप्त एक अन्य महत्वपूर्ण उत्पाद मांस है मांस – पशुओं को सीधे बाजार में बेचते हैं पशुओं से इन्हें दूध व चमड़ा भी प्राप्त होता है जो घरेलू उपयोग के साथ साथ इन्हें आय भी प्रदान करता है।

पशुपालन की समस्यायें –

पशुपालन जाड् भोटिया जनजाति का सबसे प्रमुख व्यवसाय है किन्तु बढ़ती हुई जनसंख्या व कृषि भूमि में वृद्धि से प्राकृतिक चारागाह समाप्त हो रहे हैं। साथ ही वन सम्पदा की सुरक्षा हेतु सरकार द्वारा अनेक नवीन कानूनों का निर्माण किया गया है इनका उल्लंघन होने पर जुर्माना भी वसूला जाता है उपरोक्त कारकों ने इनके इस प्राचीन व्यवसाय को प्रभावित किया है।

सामाजिक आर्थिक विकास में बाधायें –

जाड् भोटिया जनजाति का ग्रीष्मकालीन निवास क्षेत्र चीन का समीपवर्ती क्षेत्र है। 1962 में चीन से युद्ध के समय सेना ने इनके गांवों को अपना निवास क्षेत्र बनाया जिससे ये बेघर हो गये। चोर पानी क्षेत्र में इनकी प्रारम्भ से यही मांग रही है कि यहॉ इन्हें स्थाई आवास प्रदान किया जाये किन्तु सरकार इन्हें मार्च आरम्भ होने से पहले ही वापस जाने के लिए दबाव डालती है। अनेक समस्याओं के कारण ही चोर पानी क्षेत्र में इनके परिवार कम हो रहे हैं आर्थिक गतिविधियों में पशुपालन इनका प्रमुख व्यवसाय है जिसमें इनको अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ रहा है। सरकारी व गैर सरकारी एजेन्सियों पशु उत्पाद ऊन चमड़ा आदि के उत्पादन पर बल तो देती है किन्तु वन कानूनों के निर्माण से अपने जानवरों का पालन पोषण दुष्कर हो गया है। तेजी से बढ़ती हुई जनसंख्या कृषि भूमि पर दबाव आदि ऐसे कारक है जो पशु पालन के कार्य में बाधक है।

इनके शीतकालीन आवास क्षेत्र अत्यधिक ऊंचाई पर स्थित है जहॉ ये ऑक्सीजन के अभाव में टी.बी., दमा, श्वसन, सम्बन्धी बीमारियों से ग्रस्त हो जाते हैं।

सरकार द्वारा इन्हें सामाजिक, आर्थिक दृष्टि से सुदृढ़ बनाने के लिए आरक्षण प्रदान किया है वास्तव में यह अपर्याप्त है मात्र आरक्षण प्रदान करने से इनकी समस्या का समाधान नही होगा। इस जनजाति की उपरोक्त समस्याओं को सरकार को दूर करना चाहिये ताकि यह जनजाति अपनी अनोखी व विशिष्ट जीवन शैली से युक्त हो कर अपने अस्तित्व को बनाये रखे।

निष्कर्ष –

इस प्रकार स्पष्ट है कि सामाजिक आर्थिक दृष्टि से पिछड़ी जनजाति का अध्ययन वर्तमान में अत्यंत महत्वपूर्ण है उपरोक्त अध्ययन से मात्र हमारे ज्ञान में ही वृद्धि नही होती अपितु उनके मध्य में जा कर उनकी समस्याओं को सुनकर उसको सरकार तक पहुंचाया जा सकता है। वर्तमान तीव्र आधुनिकीकरण के युग में यह जनजाति प्रवृत्ति से अपना घनिष्ठ सम्बन्ध बनाये हुये है कठोर प्राकृतिक वातावरण व आधुनिकीकरण में सामन्जस्य स्थापित करके अपने अस्तित्व को बनाये हुये है इसका मुख्य कारण इनका उत्कृष्ट सामाजिक ढांचा व परम्परायें हैं यह जनजाति अपनी उत्कृष्ट परम्पराओं के साथ जीवित है तथा सरकार को इनके सर्वांगीण विकास हेतु कार्य करना चाहिये।

सन्दर्भ सूची

1. डा0 एस.सी.बन्सल, ग्रामीण बस्ती भूगोल
2. डा0 एस.सी.बन्सल, मानव भूगोल के सिद्धान्त
3. डा0 एस.सी. कुलश्रेष्ठ एमफिल शोध ग्रन्थ
4. शर्मा वाई.के.मानव भूगोल मानव प्रजातियॉ भारतीय संदर्भ पृष्ठ सं0 90 – 96
5. Title-Report of the Backward Classed Commission Govt. of India Author Indian Backward Classic Commission Publisher Controler Publication 1983
6. https//tribal.nic.in pdf
7. india.gov.in भारत सरकार का राष्ट्रीय पोर्टल

आज के बदलते समाजमें स्त्री

डॉ. विशु मेघनानी
सिंदरी कॉलेज, सिंदरी

अबला जीवन हाय तुम्हारी यही कहानी,
आँचल में है दुध और आँखो में है पानी। (मैथिलीशरण गुप्त)

आज भारतमें नारियों की अलग पहचान है। समय परिवर्तन के साथ विश्वमें दिन प्रतिदिन बदलते समीकरण, आर्थिक संशय एवं मानवाधिकार के प्रति बढ़ती जागरूकता के बीच महिलाओं में भी सशक्तिकरण की भावना बलवती हो रही है। दुनिया की आधी आबादी अपने हक, न्याय, समानता, स्वतंत्रता एवं शोषण के विरूद्ध मुखरित होने लगी है। अबतक नारी मुख्य रूप से अपने कर्तव्य पालन को ही अपना अधिकार समझकर परिवार की सेवामें स्वयं को समर्पित कर अपने अधिकारों की इति श्री समझलेती थी। आज के भौतिकवादी संस्कृति में बाजार, भ्रष्टाचार, मंहगाई के बीच अपने अधिकारों के प्रति सचेत होने लगी है। अपने भावों से हटकर वैचारिक एवं बौधिक मंचोंपर अपने को स्थापित करने की चेष्टा करने लगी है। पहले शिक्षा, चिकित्सा, सरकारी कार्यालयों तक कार्य करने से हटकर उसके प्रतिकुल समझे जानेवाले कार्योंको सफलता पूर्वक करके दिखाना प्रारंभ कर दिया है, अब वह रेलवे, उर्जा, इंजीनियरिंग, सैनिक, पर्यावरण, जहाजरानी, अंतरिक्ष, तकनीकी, मीडिया एवं अनुसंधान कोई ऐसा क्षेत्र नहीं है जिसमें वह अपने पैर न जमासकीहो। स्त्रियों के बढ़ते कदमों ने समाजमें बदलावलाना शुरू करदिया है। स्त्री मुक्ति की चाह में उसकी राहमें सबसे बड़ा बाधक उसका अपना परिवार ही होता है फिरभी वह अपने योग्यता के बल पर अपनी अलग पहचान बना रही है, चाहे उसके लिए उसे कुछ कुर्बानियांभी देनी पड़ रही है। परंपरा, जड़वाद तथा अंध विश्वास से ग्रस्त लोगों ने इनकी उपेक्षा एवं राहमें बाधा बनने की कोशिश की है किन्तु समस्त समस्यों से जुझकर वह आगे बढ़ती चली जा रही है।

आज की आगे बढ़ती नारी प्रतिस्पर्धा की होड़ में कहीं अपनी बुनियादी जड़ों से टूटकर अलग न हो जाय इस बात का खयाल उसे रखना होगा, क्यों कि हमारे आगे बढ़ते हुए कदम को पीछे जमीन पर टिकाहुआ कदम सहारा देता है। हमारे देश की अलग सभ्यता, संस्कृति एवं पहचान के मूलमें नारी ही है। संस्कृति की इस पहचान में इनका सर्वाधिक योगदान रहा है। इन मूल्योंको अपने ध्यान में रखते हुए विकास के रास्ते पर उन्हे आगे कदम बढ़ाना होगा। इस तथ्य से इनकार नहीं किया जा सकता है किनारी संगठनों का दबाव अब समाज एवं राजनीतिपर हावी होने लगा है। नारी जागरूकता के कारण संसदमें महिलाओं का 33 प्रतिशत आरक्षण की बात उनकी सशक्त उपस्थिति का ही द्योतक है। उच्चशिक्षा के क्षेत्र में महिलाओं की बढ़ती भागीदारी से यह स्पष्ट होता है कि वह अधिक सक्रिय संगठित एवं अनुभवी हो रही है। पुरूष प्रधान समाजमें नारी ने प्रत्येक क्षेत्र में अपना परचम लहराना शुरू कर दिया है।

वैदिक कालमें नारी को समान अधिकार प्राप्त था। मुगलकालमें उसे भोग्या समझा गया जिसके कारण उसके समस्त अधिकार समाप्त कर घर के चार दिवारी में उसे कैद का दिया गया। अंग्रेजी राज में नारीयों की स्थितिमें कुछ सुधार हुआ। आजादी की लड़ाई में अनेक कर्मठ

महिलाओं ने अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया। समय परिवर्तन के साथ आधुनिक समय में नारी आंदोलन अनुकुल परिस्थिति पाकर आज क्रियाशील होगया है फिर भी पुरूष के बराबर का स्थान उसे नहीं मिल पाया जिसकी वह हकदार थी। इस हक को पाने के लिए स्त्रियों ने आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक सभी अवधारणाओं को अपने पक्ष में बनाने का बीढ़ा उसने उठा लिया। समाजमें स्वयंको स्थापित करने के लिए स्वयंको आर्थिक रूप से सक्षम बनाना होगा, तभी वह अपने सभी अधिकारपासकेगी। आर्थिक संपन्नता के साथ नारी सुलभ गुणों ममता, त्याग, पवित्रता, दयालुता के द्वारा वह सामाजिक सरोकरोंको अधिक सक्रिय करके वह मील का पत्थर साबितकर सकती है। पारिवारिक विकास एवं परिवार की उन्नति बिनानारी के सहयोग के असंभव है। पुरूष प्रधान समाजमें स्त्री के विकास के बिना परिवार का विकास उसी प्रकार है जैसे एक गाड़ी के दोपहियोंमें अगर एक पहियॉ पंचर होतो गाड़ी का आगे चलना असंभव है।परिवार की सुख शांतिमें उसका बहुत बड़ा हाथ है।

इक्कीसवीं सदी के शुरू में ही नारी विमर्श एक नये समाज को बुनने और बनाने और अपनी पहचान को सिद्ध करने के आयामोंको गुँथना शुरू कर दिया है। आज नारी लेखिकाओं और रचनाकारों ने स्त्री विमर्श के नये आयाम ढूँढकर उसपर प्रहार करना शुरू कर दिया है। इस समय को देखकर प्रतीत होता है कि नारी विमर्श वर्तमानमें इतना आगे निकल चुका है कि समाज के बदलते करवटको देखते हुए उसने अपनी चौपाल लगाना शुरू कर दिया है जियमें महिला सरपंच प्रमुख है।

आधुनिक कालमें साहित्य में विज्ञान एवं तकनीकी का प्रयोग नारीको अलग तरीके से सोचने, समझने एवं मान्यता देने के क्रममें आगे बढ़ रहा है। पुरूष भी उसे हवा, पानी, समाज और राजनीतिक मौसम को समझने के लिए प्रेरित भी करता है। अपनी जाति एवं अस्मिता के प्रति सजग स्त्रियों का वैचारिक एवं रचनात्मक संघर्ष जो लौंगिक दृष्टि से किसीभी विभाजन, असमानता तथा शोषण के विरूद्ध है, स्त्री विमर्शक हा जाता है। स्त्रियों की देहसुचितापर आवश्यकता से अधिक बल दियाजारहा है जो शिक्षा के विकास के साथ न्यून होता गया। स्त्री, पुरूष जैसा स्वावलंबी जीवन जीने और आत्मनिर्भर रहने के लिए संघर्षरत है। वह इच्छानुसार पति चुनने, समलैंगिक विवाह करने की स्वतंत्रता की ओर बढ़ रही है। यद्यपि वह स्वतंत्रता समाज के लिए कभी घातक हो सकती है फिरभी नारी जीवन में सकारात्मक स्वतंत्रता बढ़ रही है। नारीको मुक्ति की चाह हमेशा से रही है। मुक्ति का अर्थ न मोक्ष से है और न तो पारिवारिक जिम्मेदारियों से। मुक्ति का अर्थ है – उन सामाजिक एवं पारिवारिक बंधनों से मुक्ति जो नारीको अंध विश्वासों, पर्दा प्रथामें बांधे रहते है। नारी मुक्ति, समाजमें पुरूष के साथ बराबरी के रूपमें जीने की मांग करता है।

नारी उत्थान में बालिका शिक्षा एक महत्वपूर्ण कारक है जिसका अवलंबपाकर वह आगे बढ़ी है। समाजमें अभीभी कुछ ऐसे क्षेत्र हैं जिनमें बालिका शिक्षा को उपेक्षा पूर्ण दृष्टि से देखा जाता है। इसके कई कारण हैं जिनमे ंगरीबी, बीमारी एवं अभिभाव कों का अनपढ़ होना प्रमुख है। समाज में व्याप्त कुरीतियाँ, रूढ़िवादिता तथा बालिका शिक्षा के प्रति उदासीनता की प्रवृत्तिभी इनके मार्ग में बाधक है। बालविवाह पर्दाप्रथा एवं जातिप्रथा आदि कुरीतियों के कारण भी स्त्री शिक्षा पर प्रतिकुल

प्रभाव पड़ता है, शिक्षित करदेने के पश्चात् उसके योग्य वर ढूँढ़ने में अधिक दहेज की मांगभी बालिका शिक्षा के प्रति उदासीनता की एक वजह है। ग्रामीण क्षेत्रोंमें पर्याप्त विद्यालयों की कमी, यातायात के साधनों का अभाव तथा बालिका अधिकारों के प्रति जागरूकता में कमी नारी विमर्शके सही स्तरपर न पहुंचने के संकटों में शामिल है। बालिकाओं को निःशुल्क शिक्षा, छात्रावास की व्यवस्था, छात्रवृत्ति योजना तथा कन्यामदद योजना के द्वारा उनके स्तरको सुधारा जा सकता है।

परिस्थिति, पर्यावरण नारी जागरण को प्रभावित करता है। भ्रष्टाचार, मंहगाई रोज–रोज के चुनाव, अशिक्षा बेकारीने नारीविमर्श के गति को बाधित किया है। भौतिकता की दौड़ में वह सबसे आगे रहे इस का उनपर गलत प्रभाव पड़ रहा है, जिसके कारण उन्मुक्त प्रेम, नशा प्रवृत्ति, तलाक, भ्रूणहत्या आदि की ओर उनके कदम बढ़े हैं, जो समाज परिवार के लिए हानिकारक है। भारतीय स्त्री पश्चिमी संस्कृतिको पूर्ण रूपेणन तो अपनासकी न ही अपने संस्कारों को त्याग सकी, इन दोनों में सामंजस्य बिठाकर ही आगे बढ़ सकती है। जिन नारीयों ने केवल सकारात्मक पहलू को अपनाया वे विकास, उन्नति की ऊँचाइयों को नाप रही है।

साहित्य के माध्यम से नारी ने अपने कुंठित मनोभावों, सामाजिक असमानता, लिंगभेद ये बंधन स्त्रियों के लिये बनाये गये। उन सबका खुलकर उन्होंने वर्णन किया। समाज में बिखरे हुए घुटन, टूटन, निराशा, अकेलापन, अपनी व्यक्तिगत पहचान बनाने के संकट से युक्त पुरूष के नाम से पहचानी जानेवाली स्त्री ने अपने पांव जमाने शुरू कर दिये हैं। रीतिरिवाज, धर्मसंस्कार, पारिवारिक नियमों में रहकर भी वह अपने प्रति आश्वस्त होती जा रही है। समानांतर लेखन ने घूँघटको पगड़ी का रूप दिया। वह सदन से संसदतक पहुंचचुकी है। स्त्री का स्त्री के प्रति तथा स्वयं के प्रति व्यक्तविचारों का अभाव दिखाई देता है। पुरूष स्त्री को किस नजरिये से देखता है, नारी पुरूषों की भोग्या, देवी, सेवीका के रूपमें ही देखी गई है। उसे एक व्यक्ति के रूपमें पहचान मिलनी चाहिए जबकि सीता, मेनका, उर्वशी, राधा, मीरा आदि के रूपमें चित्रित किया जाता है। नारी उत्थान, विकासको साहित्य के माध्यम से सर्मथन करने वालों में केवल स्त्री नही वर न कवियों, लेखकों एवं समीक्षकों ने भी स्त्री विमर्श की जोरदार वकालत की। स्त्री विमर्श द्वारा अपने विचारों को व्यक्त करने वाली स्त्री साहित्यकारों में मृदुला गर्ग, मैत्रेयी पुष्पा, उषा प्रियंवद, ममता कालिया, कृष्णा सोबती, चित्रा मुद्गल, मनुभण्डारी आदि प्रमुख है। जिन्होंने व्यक्तिगत पात्रों द्वारा संघर्ष, समस्या, साहस की विद्रून पता का चित्रण किया है। पुरूष पात्रों द्वारा महिला पात्रों के साथ उत्पीड़न, बलात्कार, दैहिक शोषण को भी उजागर किया। स्त्री विमर्श द्वारा साहित्य कारोंने दहेज प्रथा, भ्रूणहत्या, पारिवारिक संबंधों की चर्चाको भी साहित्य का विषय बनाया है।

पुरूषों की तुलनामें स्त्रियों की घटती संख्या के मूलमें भ्रूर्णहत्या है। साथही समानता एवं शोषण के खिलाफ अधिकार का हनन भी। स्त्री को पुरूषों की तुलना में कम वेतन, कम उत्पादन वाले कार्यो में लगाया जाता है, बावजूद इसके महिलायें अपनी प्राकृतिक क्षमता के कारण संतुलन बनाये हुए है। वर्तमान परिस्थितियों में उन तक आधुनिकता की पहुँच होगई हो ऐसा नही है। आजभी समाज में अनेक क्षेत्र ऐसे हैं जहाँ स्त्रियां पुरूषों के इशारेपर चलने को मजबूर हैं। नारी अपने अस्तित्वको तलाश ती तथा अपने पैरों पर खड़ी होने की चाह उनमें विद्मान है।

इक्कीसवीं सदीमें नारी पूर्ण रूप से स्वावलंबन के सहारे पुरूष के समान अपने अधिकार को पाने का प्रयत्न कर रही है। नारी अपने कथ्य के द्वारा पुरूष समाज को यह समझाने में सफल दिखाई दे रही है कि उसे बराबरी का दर्जा दिये बिना समाज का हित नहीं हो सकता। वह स्वयंको देवी नहीं एक व्यक्ति के रूपमें खड़ा करना चाहती है। जैसे – जैसे नारीयों में जागरूकता बढ़ेगी, पुरूषों को भी नारी शोषण छोड़कर उन्हें आगे बढ़ाने के लिये, समाज के विकास के लिये आगे आना होगा और यह आज दिखाई भी दे रहा है। अब उसे कोई अबला नहीं कह सकेगा, सबला बनकर उसे जीना होगा।

संदर्भ ग्रंथ–

१. चतुर्वेदी जगदीश्वर स्त्रीवादी साहित्य विमर्श
२. अग्रवाल जे. सी. (जनवरी 2009) भारतमें नारी शिक्षा
३. महादेवी वर्मा, श्रृंखला की कड़ीयां
४. डॉ. प्रभा खेतान, स्त्री उपेक्षिता
५. सुमन कृष्ण कान्त (1 सितंबर 2001) इक्कीसवीं सदी की ओर स्त्री
६. सहाय प्रेम हिन्दू विवाह संस्कार

आदिवासी कादंबरीतील जीवनसंघर्ष

डॉ. रंजना ज्योतीराम महाजन

महात्मा फुले महाविद्यालय, परसवाडा ता. तिरोडा, जि. गोंदिया -441614

प्रस्तावना :-

आदिवासी हा अल्पसंतुष्ट असतो. प्रामाणिकपणे कष्ट करून तो आपल्या संस्कृतीशी इमान राखणारा आहे.पिढयानपिढया जंगलात राहत असल्यामुळे तेच त्याचे विश्वबनून राहिले आहे.आदिवासी कादंबरीतून सावकारांकडून होणारा छळ, सावकारांचे आदिवासींना गुलामाप्रमाणे वागवले, नागर लोक आदिवासी स्त्रियांच्या व अब्रूस कशाप्रकारे इज्जत देत नाही किवां किंमत देत नाहीत, वकील पैशासाठी आदिवासींवर होनाऱ्या अन्यायाकडे कसे दुर्लक्ष करतात, जंगलात राहणारे हे आदिवासी लोक व्यापारी वर्गाकडून कशाप्रकारे लुबाडले जातात यांचे वर्णन या कादंबरीमधून दिसून येते. त्याचबरोबर त्यांची पिवळणूक कशाप्रकारे केली जाते यांचे सुध्दा वर्णन कादंबरीतून चित्रित झालेले आहे. आदिवासी कादंबरीतील स्वतःवर होणाऱ्या आन्यायामुळे चिडलेली पात्रे आपले वास्तव वर्णन कादंबरीतून मांडलेले आहेत.

कादंबरीतून आदिवासींचे जीवन त्यांचा मुलभूत गरजा, त्यांच्या चालीरीती त्यांचे वास्तवचित्रण रेखाटले आहे. कादंबरीकाराने आशयानुरूप वातावरणनिर्मिती केलेली आहे. शहरांची संस्कृती ही आदिवासींच्या रात्तामासांवर उभी असल्याचे जाणवते .दिखाऊपणा त्यांची संस्कृती आदिवासीची जाणीवहा भेडसावणारा प्रश्न कादंबरीकाराने कादंबरीतून मांडला आहे. आदिवासींच्या जळत्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे कार्य कादंबरीकारानी केल्याचे दिसून येते. आदिवासींच्या जीवनातील गुंतागुंत, त्यांच्या मनातीलदंद, समाजव्यवस्थेचा आदिवासींना जाच त्यात होणारा त्यांचा भावनिक कोंडमारा, वस्तुस्थितीशी आदिवासींची झुंज आणि तडजोड, संघर्षातूनही मार्ग काढण्याची धडपड, आपल्या पारंपारिक रूढी परंपरांच्या मर्यादांचे पालन करणारा त्यांच्या संयमभाव, त्यांची आनंदमयी जीवनशैली आणि कराल दारिद्ग्राच्या सामना करीत सरकणारा त्यांचा संसार हे सर्व कादंबऱ्याचे विषय आहेत. कर कारस्थानांचे मनसुबेही त्यातून डोकावतांना दिसतात. पण तेवढयाचे धीटपने त्यांना हाणून पाडणारे त्यांचे स्वाभिमानी कसब आणि व्यवहारिकता यांचा परिचयात्मक आठावा या कादंबऱ्यातून दिसून येतो.

आदिवासी साहित्याच्या वाख्या :-

1) "आदिवासींचे घायाळ आयुष्य च्या संस्कृतीच्या कुसाआडराहिले, त्या संस्कृतीच्या प्राचीन इतिहासाला कुळारंभ देणारे हे साहित्य आहे. आदिवासी साहित्य हे या भूमीने प्रसविलेल्या आदिम वेदनेचे, जाणिवेचे शब्दरूप होय."१
2) "आजचे आदिवासी साहित्य हे या नव्या प्रबोधनाचे उपयुक्त आहे ."२
3) "समाजमनावर संस्कार करण्याचे फार मोठे सामर्थ्य साहित्यात असते. समाजजीवनाला सावरण्याचे, प्रेरणा देण्याचे, एवढेच नव्हे तर समाजक्रांती करण्याचे सामर्थ्य साहित्यात असते. साहित्य नवसमाजनिर्मितीची क्रांती घडवू शकते."३

झेलझपाट कादंबरीतील जीवनसंघर्ष:-

अमरावती जिल्हातील मेळघाट तालुक्याचा परिसर हे कोरकू आदिवासींचे निवास्थान कोरकूंचे लोकजीवन, त्याचे शोषण, समज – गैरसमज, त्यांच्या श्रध्दा समजूतीधरणा, रूढी, परंपरा, प्रश्न – समस्या, व्यापारी, सेठ – सावकार प्रशासक, धर्म प्रसारक व सरकारी अधिकारी यांचा त्यांच्याप्रति वर्तणूक, धूत आणि कपटी राजकारण्यांचा त्यांच्याप्रती दृष्टीकोन आणि प्रकल्प –शासकीय योजनांच्या देखावा ह्यांचे सर्व वास्तवचित्रण कादंबरीतून रेखाटले

आहे . कोरकूंच्या जीवननिष्ठा – निसर्गनिष्ठा त्यांचा जीवनसंघर्षासह त्यांतून दिसून येतात, पोटासाठी साध्याभोळ्या, निर्धन –निरीक्षर कोरकूंची रानवाटांनी होणारी पायपीट हा चिंतनाचा पर्यायाने गंभीर विषय असल्याचे दिसून येते. झेलझपाटही कादंबरी आदिवासीच्या जीवनाची परवड सांगणारी आहे. आजच्या व्यावहारिक जगात सरकारी उपक्रमातून चालवलेल्या सोसायटयामधून वाकडया मार्गाने आपआपल्या तुमडया भरून घेणारे सेठ लोक व निरक्षर आदिवासींना आर्थिक व्यवहारात फसवून व्याज – बट्टा करणारे त्यांच्या मालावर झडप घालणारे व्यापारीही इथे आपल्याला दिसून येतात. आपली लुबाळणूक होत आहे हे समजणारा एकटाच असा केरू या सर्वाचा शत्रू बनणे स्वाभाविकच होते. लाचार लोकांना दारू देणारा आणि लालपरीची चटक लावणारा माणूस दिसून येतो. केरु, फुलय, मोपा, खंडेलवाल व्यापारी, कासम मण्यारीवाला, रहिमसेठ, वुईके, डॉ. टीकेकर, विठू, उत्तम, संपत, काळे ड्रायव्हरगज्या गवळी, नाता बलई, रयोती, बाडू, जोसा, आंगनवाडीवालीबाई, सरपंच, बी. डी. ओ. अशी या कादंबरीतील पात्रे आहेत. केरु आणि फुलय यांच्या प्रेमाची ही भावकथा आहे. आजच्या स्त्री मुक्तीच्या काळात फुलय – केरू मधील लांबजाना राहण्यासंबंधीचा झगडा पुष्कळ गोष्टी सांगून जात असतो. माणसातला माणूसच त्याला जाणवलेल्या मुल्यांची जपणूक करतो. एकंदरीत, पर्यावरणाच्या समस्येसकट कोरकूंच्या लोकजीवनातील श्रध्दा, समज, अंधश्रध्दा, निसर्गनिष्ठा आणि अनेक बारकावे आपल्याला या कादंबरीमधून दिसून येतात .

'हाकुमी ' कादंबरीतील जीवनसंघर्ष :-

यदुनाथ थत्ते नावाच्या निखळ माणुसकीला अर्पण असणारी कादंबरी आहे. हाकुमी हे माडीयांचे यांचे एक फुंकून वाजवायचे पारंपारिकवाद्य आहे भामरागडच्या अरण्यात हरवलेले गाव कांदोडी आणि अरण्याने वेढलेला तिच्या आजूबाजूच्या थरथरता भूप्रदेश या कादंबरीत अधोरेखित झालेला आहे. नक्षलवाद्यांच्या सशस्त्र डोळ्यांनी व्याप्त या परिसरातील माडिया आपली आनादी संस्कृतीकमूल्ये, आपल्या निसर्गनिष्ठा,जीवननिष्ठा आपले पृथक अस्तित्व आणि प्रश्न – समस्या घेऊन या कादंबरीकार कादंबरीत मांडत असतो. माडियांचे तुटलेपण त्यांच्या वाट्याला आलेली दुरावस्था – उपेक्षा आणि दैन्य – दारिद्र्यांच्या दंशाने तडफडणारी त्यांचीजिंदगीडॉ. कन्ना जवळून पाहतो आणि दुखी होत आहे. कांदोडी येथे दवाखाना सुरु करून अनेक आव्हान – आपत्तींना तोंड देत स्वबांधवांची निष्ठेने सेवा करीत असतो. माडीयांच्या उत्थानासाठी डॉ. कन्ना मडावीनी सोसलेली झीज लेखकाने या कादंबरीच्या माध्यमातून रेखाटली असल्याचे चित्र आपल्याला दिसून येते .त्याचबरोबर आधुनिक जगापासून दूर रानबंद माडियांच्या वाट्याला आलेले भोग आणि घनदाट रानरवृक्षांच्या आडोसा घेऊन फुकणारा नक्षलवादीही या कादंबरीतून चित्रित झाला आहे.

आपली कर्तव्यनिष्ठा ढळू न देणारा कन्ना एका व्रतस्थाचे जीवन जगताना दिसतो. कन्नाची हाक सा़ऱ्या रानात वादळासारखी पसरणारी असण्याचे दिसून येते. "या कादंबरीच्या मुखपृष्टावर एक माडीया हे वाद्य फुंकताना चित्रित केले आहे. त्यातून कादंबरीचा केंद्रीभूत आशयच प्रकट होतो, असे वाटते. कन्ना हा आदिवासी संस्कृतीच्या पृथगामकतेची जाणीव झालेला नवयुवक आहे. तो पुण्यासारखा नागर संस्कृतीतील 'कार्यकर्त्याची' उपरी संवेदनशीलता ओळखतो. तथाकथित नागर संस्कृतीच्या सामाजिक नीतीमूल्यांच्या तुलनेत आदिवासीची मूल्यव्यवस्थात्याला अधिक नकोप वाटते म्हणून आदिवासी व आधुनिक सुधारणांच्या संघर्षात आदिवासींचे जीवनमूल्य संपुष्टात येऊ नये असे त्याला वाटते."४ ही बाब या कादंबरीतील नक्षलवादाशी संबंधित आहे.

"कन्ना मडावी, राजय्या सुभाष, सारंग, अनिता, रुपी,

परवी, डोगी पेरमा, ही 'सातदेवे मडावी' एम. बी. बी. एस. डॉक्टर हि या कादंबरीतील पात्रे आहे. आदिवासीची संस्कृती राखा म्हणे, काय म्हणजे ? आमच्या माणसांच्या लंगोट्या –चिमटे राखा, आमच्या बायकांची उघडी अंग राखा आणि कुणी इकडे आलच तर तसल्या अंगाचे त्यांना रेले दाखवा आपली माणसं जंगलाच्या

कौर्याशी समझोते करुन जगणारी आहेत. कन्नाची भूमिका आणि त्याचे प्रश्न नक्षल्याना निरुत्तर करतांना आणि नाकारतांनाही दिसतात. केवळ माडीयांच्याच नव्हे तर सर्व आदिवासींच्या मुक्तीची अवघड रानवट सुरु होत असल्याचे चित्रण या कादंबरीमधून दिसून येते.

'आंदोलन' कादंबरीतील जीवनसंघर्ष :-

भिल्ल पावरा आदिवासींच्या भ्रष्टाचाराविरोधी लढ्याचे चित्रण करणारी कादंबरी आहे. मनोहरांनी 'आंदोलन' कादंबरीतून आदिवासी जमातींचा भ्रष्टाचार विरुध्दचा जीवन संघर्ष मांडलेला आहे. काही वर्षापूर्वी धुळे जिल्ह्यातील शहादा येथे झालेल्या आदिवासी आंदोलनातील एक प्रसंगनाट्य सामाजिक चळवळीतील मानवी वर्तनाचा कादंबरीमय आलेख. असा वृत्तात या कादंबरीच्या मलपृष्टावर आढळतो. त्यावरूनच या कादंबरीचे रुपरंग स्पष्ट होते. मुख्यपृष्ठावर झेंडे हातात घेऊन आंदोलनासाठी सरसावलेल्या कार्यकर्त्याचे चित्र रेखाटले आहे .

आदिवासी परिसरातील पावरा आदिवासीचे कष्टमय जीवन, जगण्यासाठी त्यांना करावी लागणारी अविश्रांत धडपड चित्रित करतांना त्यांच्या सभोवतीच्या व्यक्ती व प्रवृत्ती त्यांच्या धारणा यांचे सूक्ष्म निरिक्षण यामधून टिपलेले आहे. भावनिक ताणतणावांचे – दुराव्यांचे दर्शन त्यातून घडते. न्यायहक्कांसाठी व सर्वच स्तरात फोफावलेल्या भ्रष्टाचारांचा निपटारा करण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष, भ्रष्ट यंत्रणेचे सामर्थ व विरोधक यांची स्वभाववैशिष्ट्ये चापलूस व संधीसाधू नेतृत्वाचे स्वार्थी व्यवहार, पक्षनिष्ठ कार्यकर्त्याची संघर्ष व प्रशासनाची आदिवासीच्या प्रश्न – समस्यांप्रती उदासीनता व त्यांचे आदिवासी मानसिकतेवर होणारे अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम, आदिवासींची संस्कारचौकट हे सर्व या कादंबरीमधून दिसून येतात. आदिवासींच्या आंदोलनच्या विविध छटा त्यांच्या प्रपंचावर घिरट्या घालणाऱ्या प्रश्न –समस्यांचे व संकटांचे रूप दिसू लागतात. आंदोलन ही अखंड प्रक्रिया असून शोषणाविरुध वापरावयांचे एक प्रभावी हत्यार व मध्यम आहे .

अजित, रुपासिंग, गुलाबसिंग, जगन, राम, जैनीबाई, सकुबाई, गजुबाई, रघुनाथ सावंत, बी. एन्ड. सी. कार्यालयातील डेप्यु. इंजिनियर पाटील, आर. एफ. शेख, तहसिलदार रावसाहेब जिल्हाअधिकारी, ए. इ. दामले, कारखानदार अण्णासाहेब पथभ्रष्ट कांबळे, नलू, जतीन, शिवराम इत्यादी पात्रे या कादंबरीमधून दिसून येतात. संघर्षानेच आदिवासी आपले हक्क मिळवू लागले आहेत. मानवी जीवनातील गुंतागुंत, संघर्षाची वळणे, पात्रांचा जीवनविषयक दृष्टीकोण दृष्ट – दुर्जनांच्या घातक हालचाली स्थलकालाच्या वर्णनासकट ही सर्व दृश्य या कादंबरीमधून जाणवते आहे. आदिवासीच्या आंदोलनाला एक वेगळे वळण लावणारी आहे. शोषण – भ्रष्टाचाराविरूध्द ठामपणे उभे राहून आदिवासिंच्या समाजाला आपल्या न्याय , हक्क व मागण्यासाठीबंड करण्यास प्रेरित करणारी आहे.

आदिवासी कादंबरीतील जमाती:-

कोरकू जमात :-

कोरकू हि आदिवासी जमात असून सातपुडा पर्वतांच्या आसपासच्या घनदाट जंगलात तिचे वस्ती आढळते. तसेच मध्यप्रदेशातील छिंदवाडा, बैतुल ह्या जिल्हामध्येही ह्या जमातीचे वास्तव्य आहे. कोरकू ही धर्मिक व उत्सवप्रिय जमात असून अनेक देवदेवतांचे पूजन आणि सणोत्यव साजरे करणारी जमात आहे . त्यांच्या अनेक रूढी, परंपरा आहेत. कोरकूंच्या जीवनजाणीवा, त्यांची सुखदु:खे, आशा - आकांक्षा वेदना – विद्रोह यांचे प्रतिबिंब यामध्ये दिसून येते.

माडीया जमात :-

माडिया ही एक आदिवासी जमात होय .गोंडाच्या ज्या अनेक 'उपजमाती' आहेत त्यापैकी माडिया ही उपजमात आहे. गडचिरोली जिल्हातील सिरोंचा, एटापल्ली, अहेरी, भामरागड, लाहेरी, जांबीया, धानोरा,

कुरखेडा, कोरची, बेळगाव, मसेली ह्या भागात प्रामुख्याने आढळते. गोटूल हे माडियांची सांस्कृतिक केंद्र आहे. घनदाट अरन्यांनी वेढलेल्या डोंगरातील किंवा दऱ्याखोऱ्यातील माणूस म्हणजे माडिया, होय, गोंडमाडियांचे धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवन जवळजवळ सारखेच आहे.

भिल्ल पावरा जमात :-

भिल्ल पावरा हि आदिवासी जमात आहेत. महाराष्ट्राच्या सातपुडा परिसरात राहणारी हि एक अनार्य जमात आहे. भिल्ल पावरा या जमातीचे वास्तव्य गुजरात , राजस्थान, मध्यप्रदेश ह्या जमातीचे वास्तव्य आहे. भिल्ल भाषेच्या अनेक बोली आहेत. त्यापैकी अहिराणी,पावरी भिल्ली, राणी भिल्ली, खानदेशी भिल्ली, मावची भिल्ल इत्यादी बोली आहेत.

सारांश :-

आदिवासी कादंबरीमधून आदिवासी समाजाचे जीवनचित्रण रेखाटले आहे .आदिवासी कादंबरी आदिवासी जमातीतील सूक्ष्मातील सूक्ष्म समस्यांचावेध घेणारे आहेत .आदिवासी समाजातीलसमस्या, प्रश्न काही उणीवा कादंबरीकाराने आपल्या कादंबऱ्यामधून मांडलेल्या आहेत . आदिवासी मराठी कादंबरी ही नव आदिवासी बांधवांना न्याय हक्कासाठी लढण्याची प्रेरणा देणारी आहे . त्यातूनच समस्यांबद्दल प्रस्थापित समाजाला जाणीवजागृती करतांना दिसते. नक्षलवादी राष्ट्रीय समस्या त्यांच्याची असलेल्या संघर्ष ,रूढी, परंपरेशी चाललेला लढा व्यक्त करताना दिसून येतो .आदिवासींना परिवर्तनाची नोंद देतांना दिसतात .समाजात होणारा भ्रष्टाचाराचे वर्णन करणारी आहेत . नक्षलवाद व भ्रष्टाचार यांच्या चक्रव्युव्हातसापडलेल्या जमातींच्या संघर्षाची कहाणी या कादंबरीकाने चित्रण रेखाटले आहे .भ्रष्टाचाराविरूध्द आंदोलन करून त्याला योग्य वळण लाऊन ते यशस्वी करून दाखविण्याची क्षमता त्यांच्या अंगी असल्याचे दिसून येते .संघर्षनिष्ठ व जीवनसंघर्ष यांच्या दालनातून ह्या कादंबऱ्या साकारलेल्या असल्याचे चित्र दिसून येते .

संदर्भग्रंथ :-

1)तुमराम विनायक :-'आदिवासी साहित्य :एक वेदना,'या कुजबुज (दिवाळी विशेषांक), वरोरा ,१९८२ प्र .क्र .५ -६

2)शेवाळकर राम :-,यांचा पुरस्कार –गोंडवन पटले आहे ' विनायक तुमराम ,प्र .आ चंद्रपूर १९८७

3)दलितांचे विद्रोही वाङ:मय:- संपादक –वामन निंबाळकर यशवंत मनोहर ,प्र .आ. नागपूर ,१९८१ पृ .०९

4)मुनघाटे प्रमोद :- 'लंकेची पार्वती' ,तनुजाप्रकाशन नागपूर ,१९९७ प्र .आ .पृ .२१

5)तुमराम विनायक :-'आदिवासी साहित्य :स्वरूप आणि समीक्षा ', विजय प्रकाशन. नागपूर १९९४ प्र. आ.

6) तुमराम विनायक :-आदिवासी साहित्य: दिशा आणि दर्शन स्वरूप प्रकाशन. औरंगाबाद -२०१२

कळमनुरी तालुक्यातील खरीप हंगामातील पिक क्षेत्राचा अभ्यास

श्री. मारुती अरविंद विभूते
राजर्षी शाहू मा. व उ. मा. विद्यालय आ. बाळापुर ता. कळमनुरी जि. हिंगोली

प्रस्तावना

हिंगोली जिल्ह्यातील कळमनुरी हा एक महत्वाचा तालुका असुन शेती मध्ये म्हणजेच शेती पध्दतीत पिकांच्या रचनेचा अभ्यास व क्षेत्राची माहिती अचुक व्हावी या दृष्टी कोनातुन तसेच येथील मृदेची रचना, मृदा पोत, जल सिंचन सुविधा, इत्यादीचा विचार करुन ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांनी कोणत्या प्रकारची पिके घेतली पाहिजे. केवळ मृदाच नव्हे तर जल सिंचनाचा पिक क्षेत्रावर कसा परिणाम होतो. कुठल्या प्रकारची पिके कोणत्या विभागात किंवा महसुल क्षेत्रात घेतली जातात याचा सारासार विचार शेतकऱ्यांना करावा. शेतितील पिक कोणत्या पध्दतीची असावे तो दृष्टीकोन शेतकऱ्यांकडे यावा यासाठी या शोध निबंधात कळमनुरी तालुक्यातील खरिप हंगामातिल पिक क्षेत्राचा अभ्यास केलेला आहे.

त्या बरोबर शेतकऱ्यांनी पांरपारीक पीक रचनेतुन म्हणजेच चाकोरी बध्द पीक संरचना सोडुन बाजार मागणी नुसार पिक रचनेवर भर द्यावा. कोणत्या पिकास अधिक मागणी आहे.या बाबी शेतकऱ्यांच्या लक्षात याव्यात व त्यांच्या मध्ये बाजारपेठ ज्ञान विषयी अवगत व्हावे, म्हणजेच शेतीमालाचे विपणन तंत्र शेतकऱ्यांना आत्मसात व्हावे, यासाठी पीक क्षेत्राचा अभ्यास करुन पिके घेतली पाहिजे याबरोबरच त्यांची फसवणुक होऊ नये, काळानुसार पिक पध्दती कशा पध्दतीच्या असल्या पाहिजे, याचे ज्ञान व जनजागृती ग्रामीण भागात म्हणजे तळागळापर्यंत च्या व्यक्ती पर्यंत पोहोचली पाहिजे या उद्देषाने सदरिल विषयाचा चिकित्सक अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने शोध निबंध लिहिला आहे.

स्थान व विस्तार

कळमनुरी तालुक्याचे भौगोलिक स्थान व विस्तार पुढील प्रमाणे असलेला दिसुन येतो. अक्षवृत्तीय विस्तार हा १९ ४० ३३.९३ उत्तर ते ७७ १८ ३७.४१ पश्चिम रेखावृत्त या दरम्यान या तालुक्याचा विस्तार झालेला आहे. तर समुद्र सपाटी पासुन उंची हि ४८० मी म्हणजे १५७४ फुट आहे. सर्व सामान्य पणे विस्तार विचारात घेतला तर पुर्वेस यवतमाळ जिल्हयाचा उमरखेड तालुका आहे. नांदेड चा हादगाव तालुक्याचा सिमावर्ती भाग या दरम्यान आहे पश्चिमेस औंढा नागनाथ तालुका व वसमत तालुक्याचा भाग असुन दक्षिणेस अर्धापुर तालुका तर उत्तरेस हिंगोली तालुका आहे. या दरम्यान कळमनुरी तालुक्याचा विस्तार झालेला दिसुन येतो.

उद्देश

१. कळमनुरी तालुक्यातील खरीप हंगामातील पीक प्रारुप क्षेत्राचा अभ्यास करणे.
२. कळमनुरी तालुक्यातील शेतकऱ्यांना पीक क्षेत्राचा तुलनात्मक अभ्यास करुन देणे.
३. पीक क्षेत्राविषयी ज्ञान करुन देणे.

संशोधन पध्दती

सदरील शोध निबंध तयार करण्यासाठी निरीक्षण व सर्वेक्षणात्मक पध्दती बरोबर प्रामुख्याने प्राथमीक व दुय्यम स्वरुपातील साधनांचा वापर केलेला आहे. यामध्ये कृषी दैनंदिनी, इंटरनेट, वर्तमानपत्र, कृषी विज्ञान केंद्रास प्रत्यक्ष भेट, इ. दुय्यम सामग्री चा वापर केला आहे. प्रस्तुत शोध निबंधाची व्याप्ती हि केवळ हिंगोली जिल्हयातील कळमनुरी तालुक्यातील खरीप हंगामातील पिक क्षेत्रापुरती मर्यादित आहे.

कळमनुरी तालुक्यातील माती प्रकार व पिक रचना

कळमनुरी तालुक्यातील मातीचा एकंदरीत विचार केला, तर भिन्न भिन्न प्रकारची माती या तालुक्यात असुन त्याचा परिणाम येथील पिक रचनेवर झालेला आहे. कळमनुरी च्या पुर्वेस इसापुर धरणाचा कालवा गेलेला असुन, तो पुढे नांदेड जिल्ह्या कडे जातो. परंतु या दरम्यान कळमनुरी तालुक्यातील शेवाळा, देवजना, पिंपरी खु., पिंपरी बु., येगाव, येहळेगाव तु. या सारखे गावे असुन या दरम्यान कालवा जात असल्याने येथे जल व्यवस्थापनाची सुविधा आहे. पिकांना पाणी पुरवठा अधिक आहे. त्यामुळे येथे अधिक काळ असणारी पिके अढळुन येतात. जसे की हळद, ऊस, काहि प्रमाणात केळी यांचे प्रमाण कमी अधिक दिसुन येते. दक्षिण दिशेचा विचार केला तर बोथी, पावनमारी या परिसरात मोठा पाझर तलाव असल्याने येथील शेतीस पाणीपुरवठा करण्यासाठी या पाझर तलावाचा मोठा फायदा होतो. या शिवाय पावनमारी, बौर, काळयाची वाडी,

भुरक्याची वाडी येथील शेती सुध्दा या तलावाचा फायदा होतो. या शिवाय या परिसरातील शेतमजुर या तलावाच्या आधारे मासे मारी सारखे व्यवसाय करुन उदरनिर्वाह चालवतात. येथील अल्पभुधारक शेतकरी इत्तर व्यवसाय करतात जसे की कुकुटपालन, मेशपालन, लाकुड तोड, शिकार, इ. येथे वेगवेगळे पिके असलेले दिसुन येतात. डोंगराळ प्रदेश असल्याने वन्य प्राण्यांचा त्रास येथील पिकांना होतो. माती हि खडकाळ तर काहि ठिकाणी काळी तर कुठे लाल भरड स्वरुपाची मृदा आढळुन येते. खडकाळ व डोंगराळ प्रदेशातील मृदा हि फारशी उत्पादन क्षम नसल्याने येथे मानसुन हंगामा पुरतीच पिके घेतली जातात. जिथे पाणी पुरवठा होउ शकतो अश्या शेतीत दोन्ही हंगामाची पिके घेतली जातात.

हवामान व आर्द्रता

पिक क्षेत्रावर प्रभाव पाडणाऱ्या प्रमुख घटकांपैकी हा एक मुख्य घटक असुन पिक कोणत्या प्रकारचे व कधी घ्यावेत हे ठरवण्यापुर्वी तेथील हवामान व आर्द्रता या बाबींचा विचार करुन पिके घेतली जातात. कळमनुरी तालुकाच्या वार्षीक हवामान व आर्द्रता हि निरीक्षणा अंती अशी दिसुन येते की कमाल व किमान तापमाना चे निरीक्षण पाहता ऋतु नुसार पावसाळ्या मध्ये कमाल तापमान हे ३६ C असे दिसुन येते तर विभाग तापमान हे २० C च्या दरम्यान आढळुन येते. तोच दृष्टीकोनातुन हिवाळ्यामध्ये कमाल तापमान ३८ C तर किमान १२ C पर्यंत खाली आलेले आढळुन येते तर उन्हाळ्यात हेच तापमान कमाल ४६ C ते ४७ C पर्यंत गेलेले आहे. तम किमान उन्हाळ्यात २७ C पर्यंत असते.

हे जरी ऋतुमाना नुसार तापमान आढळुन येत असले तरी अडिकडील काळात ऋतुमानात अचानक होणाऱ्या बदला मुळे तापमानात ही अचानक बदल होत असलेला दिसुन येत आहे. उदा. कधी कधी उष्णतेची लाट अधिक असेल तर दैनिक तापमान कक्षाही वाढलेली आहे. तर कधी कधी शित लहर किंवा शित लाट उत्तरे कडुन आलेली असेल तर दैनिक तापमान कक्षाही खुप खाली गेलेली आढळुन आलेली आहे. पण हे बदल सदैव होतीलच असे नाही. हे सर्व निसर्गाचे होणारे बदल अचानक होत आहेत. त्याची कारणे ही वेगवेगळया स्वरुपाची असु शकतात. जसे की, जागतिक तापमान वाढ, लाकुड तोड, इ. याशिवाय कधी कधी होणारी गारपीट हि सुध्दा पिकांच्या रचनेवर प्रभाव पाडते. त्यातुन पिकांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झ ाल्याची उदाहरणे आहेत.

कळमनुरी तालुक्यातील सर्वसाधारण माहितीचा आढावा

कळमनुरी तालुक्यात एकुण १५१ गावे आहेत. त्यापैकी १४० गावे ही वस्ती युक्त असुन ११ गावे हि बेचिराग स्वरुपाची आहेत. यामध्ये एकुण ग्रामपंचायती १२५ असुन तालुक्यातील एकुण लोकसंख्या २३१४७६ एवढी आहे. त्यापैकी शहरी २४३४६ असुन त्याचे स्त्री पुरुष असे वर्गीकरण केल्याने स्त्री ११८४८ असुन पुरुष १२४९८ इतकी आहे. तर ग्रामीण भागातील लोकसंख्या विचारात घेतली तर ती २०७१३० एवढी आहे. त्या मध्ये स्त्रिया ९९८८५ इतकी आहे. तर पुरुष १०७२४५ एवढी आहे. या आकडेवारी नुसार कळमनुरी तालुक्याचे लिंग गुणोत्तर हे निम्न स्वरुपाचे असुन, येथील अधीक लोकसंख्या हि शहरी भागाशी जोडलेली आढळुन येते. त्यामानाने ग्रामीण भागात लोकसंख्या कमी आहे.

कळमनुरी तालुक्याचे भौगोलीक क्षेत्र व येथील भुमी उपयोजन

कळमनरी तालुक्याचे एकुण भौगोलीक क्षेत्रफळ हे ९४५२८.५६ हेक्टर आहे. त्यापैकी लागवडी योग्य असलेले क्षेत्र हे ८८६२५.६० हेक्टर आहे. लागवडीस अयोग्य असलेले क्षेत्र हे ५९०३.९३ हेक्टर इतके आहे. एकुण भौगोलीक क्षेत्रफळाचे विभाजन लक्षात घेतले तर वने, कुरण, व गायरान यामध्ये ३५४९.०५ हेक्टर क्षेत्र वेढलेले आहे. गावठान जमीनीचे क्षेत्र ३५४९.०५ एवढेच आहे. स्मशान भुमी साठी २३.६० हेक्टर क्षेत्र राखीव स्वरुपाचे आहे. तर रस्ते वाटा यासाठी ६३८.३८ हेक्टर जमीन वापरात आलेली आढळुन येते.

कृषी दृष्टीकोणातुन कळमनुरी तालुक्याचे महसुल मंडळ

१. कळमनुरी
२. आ. बाळापुर
३. डोंगरकडा
४. नांदापुर
५. वारंगा फाटा
६. वाकोडी

वर्ष २०१९ मध्ये खरीप हंगामातील पिकाचे क्षेत्र

सर्व सामान्य पणे पिक क्षेत्राचे वर्षानुसार तुलनात्मक अभ्यास करुन कोणत्या महसुल क्षेत्रात कोणत्या पिकाचे क्षेत्र अधिक आहे याची माहिती शेतकऱ्यांना करुन देऊन त्यांनी कोणती पिके घेतली पाहिजे. या विषयी ज्ञान करुन देण्यासाठी हा तुलनात्मक पिक क्षेत्रांचा अभ्यास महत्वाचा आहे. प्रामुख्याने खरीप हंगामातील पिक क्षेत्रांचा विचार करताना पिकांचे चार भागात विभाजन करता येते.

१. अन्नधान्य पिके
२. कडधान्य पिके
३. तेलबिया पिके
४. नगदी पिके

१. अन्नधान्य पिके

ज्वारी

२०१९ मध्ये अन्नधान्य पिके हि खरीप हंगामातील ज्वारी आणि मका हि प्रमुख पिके दिसुन येत आहे. कळमनुरी तालुक्यातील खरीप हंगामातील एकुण ज्वारीचे क्षेत्र १३२२ हेक्टर एवढे आहे. त्यापैकी सर्वात अधिक क्षेत्र हे महसुल मंडळा नुसार पाहिले तर ते डोंगरकडा या कृषी विभागात आहे. तर सर्वात कमी क्षेत्र हे आ. बाळापुर विभागात केवळ ८३ हेक्टर एवढे आहे. इत्तर कृषी विभागात मध्यम स्वरुपाचे क्षेत्र हे ज्वारी पिकाने व्यापलेले आढळुन येते.

मका

२०१९ च्या अहवाला नुसार मका पिकाचे क्षेत्र हे सर्वात अधि नांदापुर या मंडळात असुन ते म्हणजे १६० एवढे आहे. तर सर्वात कमी क्षेत्रफळ वाकोडी या मंडळात केवळ १८ हेक्टर आहे. सर्व मंडळाचा एकत्रित विचार केला तर म्हणजेच एकुण कळमनुरी तालुक्यात खरीप हंगामातील मका या पिकाने ३७९ हेक्टर क्षेत्र व्यापलेले आहे.

२. कडधान्य पिके

२०१९ च्या अहवालानुसार कळमनुरी तालुक्यातील प्रमुख कडधान्या मध्ये तुर, मुग, उडीद ही प्रमुख कडधान्य आहे. तर इतर कडधान्य पिके जसे की, मटकी, हुलगा, वटाणा, घेवडा, इ. कडधान्य या तालुक्यात खरीप हंगामात दिसुन येतात. या कडधान्यांचे एकुण क्षेत्र हे ७२०६ हेक्टर असुन, सर्वात अधिक क्षेत्र हे नांदापुर ह्या कृषी विभागात असुन सर्वात कमी खरीप कडधान्य क्षेत्र आ. बाळापुर या विभागात आहे. ते म्हणजे ५१९ हेक्टर इतके आहे. तर नांदापुर विभागात हे क्षेत्र ११७० हेक्टर एवढे म्हणजे सर्वात अधिक आहे.

सर्वसामान्य पणे कडधान्यामध्ये सर्वात अधिक तुर या पिकाचे क्षेत्र आहे. ते म्हणजे ४७२१ हेक्टर एवढे असुन सर्वात कमी कडधान्य क्षेत्र उडीद या पिकाचे आहे. कारण सोयाबीन या पिकाचे वाढते प्रमाण आहे.

३. तेलबीया पिके

खरीप हंगामातील प्रमुख तेलबीया पिकांमध्ये एकमेव सोयाबीन या तेलबिया या पिक क्षेत्राचे प्रमाण सर्वात अधीक म्हणजे ४९८१४ हेक्टर इतके आहे. या पैकी सर्वात अधीक क्षेत्र असलेले मंडळ डोंगरकडा हे असुन येथे ९५५८ हेक्टर एवढे क्षेत्र या परिसरात आहे. तर सर्वात कमी क्षेत्र नांदापुर या परिसरात आहे.

४. नगदी पिके

कळमनुरी तालुक्यात प्रामुख्याने नगदी पिके जी आढळतात, ती पुढीलप्रमाणे आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने कापुस, ऊस, हळद, केळी ही असुन सार्वाधीक नगदी पिकाच्या क्षेत्राचा विचार केला तर कापुस या पिकाचे सर्वात अधिक क्षेत्र आहे. ते म्हणजे ९७७५ हेक्टर आहे. सर्वात अधिक कळमनुरी या महसुल मंडळात याचे क्षेत्र अधिक दिसते. तर सर्वात कमी नांदापुर या मंडळात असुन केवळ ७२९ हेक्टर एवढे आहे. या शिवाय इतर हि नगदी पिके या तालुक्यात आढळातात उस हळद केळी हि पिकेही आहेत. एकुण नगदी पिका खालील क्षेत्र कळमनुरी तालुक्यात १७७४२ हेक्टर एवढे असलेले आव्हालानुसार आढळुन आलेले आहे.

पिके	**क्षेत्र**
अन्नधान्य पिके क्षेत्र	१७२५
तेलबिया पिके क्षेत्र	४९८१४

कड धान्य पिके क्षेत्र	७२०६
नगदी पिके क्षेत्र	१७७४२

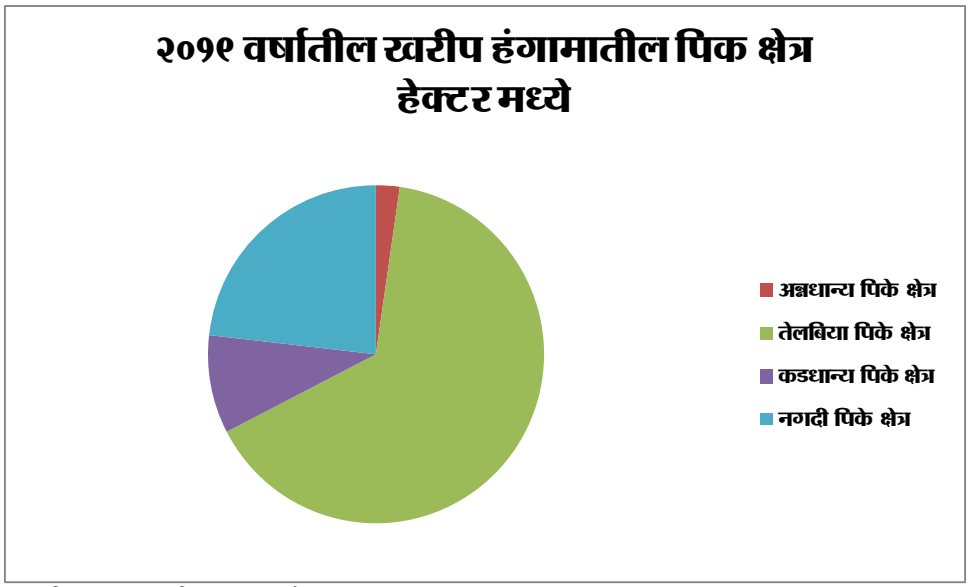

२०२० वर्षातील खरीप हंगामातील पिक क्षेत्र

१. अन्नधान्य पिके

२०१९ च्या तुलनेत २०२० मध्ये अन्नधान्य पिक क्षेत्र हे थोडेसे अधिक आहे. २०१९ मध्ये हे क्षेत्र १७२५ हेक्टर होते तर २०२० मध्ये १८१५ हेक्टर आहे. ९० हेक्टर क्षेत्र या वर्षी वाढलेले दिसुन येते. प्रामुख्याने वाकोडी महसुल क्षेत्रात अन्नधान्य पिक क्षेत्राचे प्रमाण वाढलेले आहे. त्यामुळे एकंदरीतच कळमनुरी तालुक्यातील खरीप हंगामातील २०२० मध्ये अन्नधान्य क्षेत्रा वाढ झालेली आढळते.

२. कडधान्य पिके

या मधील प्रमुख पिके तुर, मुग, उडीद हेच असुन यांचे अनुक्रमे क्षेत्र मुग - १४५८ हे., तुर - ४५०५ हे., तर उडीद - ९३४ हे. क्षेत्र दिसुन येते इतर पिकांच्या मानाने उडीद पिक क्षेत्राचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होत चाललेले आढळते. एकुण कळमनुरी तालुक्यातील सर्व कडधान्य पिकांचे २०२० मध्ये क्षेत्र हे ६८९७ हेक्टर होते.

३. तेलबीया पिके

खरीप हंगामात प्रामुख्याने केवळ एकच पिक तेलबिया पिकांमध्ये दिसुन येते. ते म्हणजे सोयाबीन हे आहे. दिवसेंदिवस उडिद पिकांचे क्षेत्र कमी होत असुन. सोयाबीन या तेलबीया पिकाचे क्षेत्र वाढत चाललेले आहे. २०२० मध्ये कळमनुरी तालुक्यातील सोयाबीन पिक क्षेत्र हे ५२६९५ हे. असलेले अहवालात आढळुन आलेले आहे.

४. नगदी पिके

२०२० मध्ये सर्वात अधिक नगदी पिकाचे क्षेत्र कापसाचे असनु. ते ८१४० हे. इतके आहे. त्या खालोखाल हळदी चे पिक असुन त्याचे क्षेत्र ४६४६ हे. आहे. एकुण कळमनुरी तालुक्यात नगदी पिका खालील क्षेत्र १५४४५ हे. इतके आहे.

पिके	क्षेत्र
अन्नधान्य पिके क्षेत्र	१८१५
तेलबिया पिके क्षेत्र	५२६९५
कड धान्य पिके क्षेत्र	६८९७
नगदी पिके क्षेत्र	१५४४५

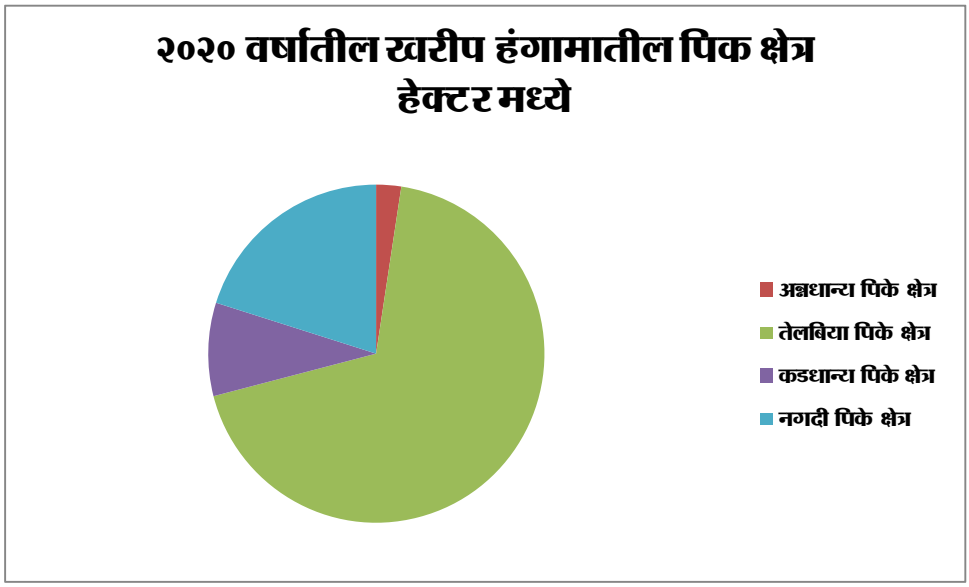

निष्कर्ष

कळमनुरी तालुक्यातील पिक क्षेत्रांचा वर्षानुसार अभ्यास केल्यांनतर असे दिसुन येते की, अधिक शेतकरी वर्ग हा पारंपारीक पध्दती ने शेती करत असुन, तो आजही जुन्या तंत्राशी जोडलेला आहे. कुठल्याही प्रकारची माती परीक्षण न करता केवळ शेजारील शेतकऱ्यांनी कुठल्या प्रकारचे पीक घेतले आहे. त्यानुसार आपल्या शेतात पिके घेतात. वास्तविकता शेतकऱ्यांच्या शेतातील मातीचे प्रकार हे भिन्न भिन्न असतात. शिवाय त्यात असणाऱ्या मुलद्रव्यांचे प्रमाण वेगवेगळे असते. हि बाब शेतकरी वर्ग लक्षात न घेता पिकांची पेरणी करतात. त्यामुळे उत्पादनामध्ये भिन्नता वाढत चाललेली दिसुन येते.

पारंपारीक पिक पध्दती वर अधिक भर दिलेला आहे. शेतीचे अधिक तुकडीकरण होत असल्यामुळे यंत्राचा वापर करणे शक्य होत नाही. कारण शेती क्षेत्र कमी होत असल्याने. यंत्रांचा वापर करणे शक्य होत नाही. तुकडीकरण झाल्यामुळे दर हेक्टरी उत्पादन वाढवण्याचा प्रयत्न शेतकरी वर्ग करत आहे. परंतु हे उत्पन्न दरडोई मात्र कमी होताना दिसुन येत आहे. या शिवाय शेतकरी वर्गास शेती मालाचे विपणन तंत्र कमी असल्या कारणाने शेती मालास योग्य भाव कुठे मिळवता येईल यामध्ये कमतरता दिसुन येते.

उपाययोजना

१. शेतकरी वर्गाने पिक क्षेत्राचा तुलनात्मक अभ्यास करुन आपले पिक निश्चीत करावे.

उदा. ज्या पिकाचे क्षेत्र अधिक आहे. त्या ऐवजी दुसरे पिक आपणास घेता येईल का? याचा विचार करावा.

२. आधुनिक तंत्रज्ञानासी जोड धरावी व नविन नविन तंत्रज्ञान शेतीत वापरावे.

३. बहु पिक पध्दतीचा अवलंब करावा.

४. कृषी विज्ञान केंद्राशी संपर्कात राहुन योग्य ते पिक व्यवस्थापन करावे.

५. शेती माल विपणन तंत्र आत्मसात करावे.

संदर्भ सुची

१. कृषी दैनंदीन.
२. इंटरनेट.
३. कळमनुरी तहसील खरीप पिक पेरणी अहवाल.
४.पिक संरक्षण मार्गदर्शीका.
५. शेती करु फायद्याची (डॉ. आ. बा. पाटील)

राष्ट्र आणि राज्य संकल्पनेचा अभ्यास

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

राज्यशास्त्र विभाग, श्री.शि.वि.प्र.संस्थेचे भाऊसाहेब ना.स.पाटील साहित्य आणि मु.फि.मु.अ. वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना :

राज्य आणि राष्ट्र या दोन्ही संकल्पना समानअर्थी म्हणून वापरण्यात येतात पण वास्तवकि पाहता दोन्ही संकल्पनेत मूलभूत अशा स्वरुपाचा फरक आहे. राज्य हे जसे भूप्रदेश, लोकसंख्या, सार्वभौमत्व आणि शासनसंस्था या घटकांतून निर्माण होते तसे राष्ट्र हि संकल्पना निर्माण होण्यासाठी राष्ट्रीयत्व, समान वंश, भाषा, संस्कृती, धर्म व समान आर्थिक राजकीय उद्दिष्टे व महत्वाकांक्षी यांनी एकमेकांशी जोडला गेलेला समाज म्हणजे राष्ट्र. या राष्ट्रातील लोक भावनिक, अध्यात्मिक व मानसिक पैलुंच्या आणि बंधनाच्या बाबतीत जागरुक असावे तेव्हा त्याचे राष्ट्र होते. राज्याच्या प्रगतीसाठी ते राज्य बलवान होण्यासाठी अशा राज्यातील सर्व लोकांमध्ये राष्ट्रीयत्वाचीभावना, राष्ट्रीयत्वाचे गुणधर्म असणे आवश्यक असते. आज राष्ट्र ही संकल्पना व्यापक आहे. एकाच राज्यामध्ये अनेक राष्टे जीवन जगू शकतात. गुण्यागोविंदाने राहु शकतात. जसे भारत या राज्यामध्ये (देशात) अनेक राष्टे आहेत असे म्हटले जाते. उदा. आसामी बंगाली, पंजाबी, महाराष्ट्रीयन, राजस्थानी, काश्मिरी आदि स्वरुपाचे परस्परांपासुन अनेक बाबतीत पुर्णपणे वेगळे असणारे आपापली संस्कृती, भाषा साहित्य, पेहराव, पोशाख आदिंमध्ये भिन्नता असुनही हे सर्व भारतीय संघराज्याचे घटक आहेत याचा अर्थ असा आहे की वर वर दिसणारे वेगळेपण असले तरीही त्या सर्वांचे समान काही हितसंबंध आहेत. फार प्राचीन काळात राज्य आणि राष्ट्र हि समान होती पण आज आधुनिक काळात एका राज्यामध्ये अनेक राष्ट्र गट असू शकतात आणि त्या सर्वांचे मिळून एक राष्ट्रीयत्व निर्माण होते. राष्ट्रीयत्व हि एक निश्चित भूप्रदेशाशी संबंधित झालेली सामुदायीक भावना असते. राष्टीयत्व हे आत्मनिष्ठ आणि भावनात्मक असते आणि ती एक अध्यात्मीक स्वरुपाची संकल्पना आहे. राष्ट्रीयत्वाची भावना अधिक दृढ होण्यास भाषा, इतिहास, वंश, धर्म, राजकीय आकांक्षा, सांस्कृतिक परंपरा, स्वातंत्र्य अशा अनेक गोष्टी आधारभुत असतात. राज्याच्या विकासासाठी, सामर्थ्यासाठी राष्ट्र आणि राष्ट्रीयत्वाची भावना अतिशय महत्वाची असते.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

राष्ट्र आणि राज्य या संकल्पनांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. राष्ट्रांची वैशिष्ट्यांची माहिती जाणून घेणे
२. राष्ट्रवादाच्या प्रकारांची माहिती अभ्यासणे
३. राज्यांच्या घटकांची माहिती जाणून घेणे

१. राष्ट्र - Nation

राष्ट्राला इंग्रजीत Nation असे म्हणतात. हा शब्द (Nasci) या लॅटीन शब्दापासुन तयार झाला. याचा अर्थ 'जन्माला येणे' असा आहे. म्हणजेच एखाद्या राष्ट्राला लोकांमध्ये वांशिक किंवा सांस्कृतिक संबंध असतो.

राष्ट्र म्हणजे भावनिक एकता असलेला लोकसमुदाय होय. ज्या लोकांमध्ये एकात्मतेची भावना निर्माण होते ते भावनिकदृष्ट्या एकत्र असतात. म्हणूनच त्यांना राष्ट्र म्हटले जाते.

राष्ट्राची व्याख्या

i) बार्कर यांच्या मते : "एका निश्तिच प्रदेशात वेगवेगळ्या वंशाचे लोक असले तरी ऐतिहासिक परंपरेद्वारे समान विचार आणि भावना, समान धर्म आणि भाषा असलेले लोक म्हणजे राष्ट्र होय."

ii) रॅम्से म्युर यांच्या मते :

ज्या लोकात काही विशेष प्रेमसंबंध निर्माण झाल्यामुळे ते लोक आनंदाने एकत्र राहतात व परस्परांपासुन विभक्त केल्यास असंतुष्ट होतात तसेच आपल्याप्रमाणे नसलेल्या इतर लोकांच्या गुलामगिरीत राहू इच्छित नाही त्याला राष्ट्र म्हणतात.

आपण सर्व एक आहोत. इतरांपेक्षा वेगळे आहोत आणि आपलेही एक स्वतंत्र राज्य असावेत, परकीयांच्या गुलामगिरीत राहण्याची आपली इच्छा नाही असे वाटणाऱ्या लोकांचा समुह म्हणजे राष्ट्र होय.

राष्ट्राची वैशिष्ट्ये

१) लोकसंख्या :

राष्ट्रासाठी लोकसंख्या आवश्यक असते. या लोकांमध्ये आपसात भाषिक, वांशिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक या दृष्टीने साम्य असते. या आधारे त्यांच्यात एकात्मतेची भावना निर्माण होऊन आपण एक राष्ट्र आहोत असे वाटायला लागते.

२) सामुदायीक ऐक्याची भावना :

लोकांमध्ये आपण सर्व एक आहोत अशी मानसिकता निर्माण होते. आणि त्यांच्यात भावनिक ऐक्याची भावना निर्माण होते.

३) राजकीय वेगळेपण :

सामाजीक, सांस्कृतिक, धार्मिक किंवा भाषिक समानता असलेले लोक जेव्हा एका निश्तिच भूप्रदेशावर वास्तव्य करु लागतात तेव्हा आपलेही एक स्वतंत्र राज्य असावे असे त्यांना वाटू लागते. या जाणीवेतुनच ते स्वतंत्र राज्याची मागणी करु लागतात.

स्वयंनिर्णयाचे तत्व :

अमेरिकेचे माजी राष्ट्राध्यक्ष वुड्रो विल्सन यांनी या तत्वाचा पुरस्कार केला. व्यक्तिसमुदायांनी कोणत्या स्वतंत्र राज्यात असावे किंवा त्यांचे सरकार कोणत्या प्रकारचे असावे हे ठरविण्याचा हक्क म्हणजे स्वयंनिर्णय होय. या तत्वामुळे लोकांच्या मनात आपले स्वतंत्र राज्य असावे अशी भावना जागृत झाली. व त्यातुनच स्वातंत्र्यासाठी चळवळी निर्माण झाल्या व लोकांमध्ये एकात्मतेची भावना निर्माण झाली.

पहिल्या महायुध्दानंतर जागतिक शांतता निर्माण व्हावी यासाठी वुड्रो विल्सन यांनी चौदा (१४) मुद्यांची मांडणी केली.

राष्ट्रवाद : (Nationalism)

राष्ट्रवाद ही एक विचारप्रणाली आहे. यामध्ये राष्ट्राचे स्वतंत्र म्हणजे सार्वभौम राज्यात रुपांतर होणे आणि तशा प्रकारची जाणिव लोकांमध्ये निर्माण होऊन ती त्यांच्या कृतीतून स्पष्ट होणे अपेक्षित आहे.

भारताला ब्रिटीश वसाहतवादापासुन स्वातंत्र्य मिळवायचे होते. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातून भारतीय राष्ट्रवादाची भावना व्यक्त होत होती. राष्ट्रवादात आपल्या राष्ट्रावरचे प्रेम व्यक्त होत असते. आपल्या राष्ट्रासाठी काहीतरी करण्याची प्रेरणा निर्माण होते. भावनिक पातळीवर लोक राष्ट्राशी जुळतात ही भावना आपणांस अनेक प्रसंगातुन दिसुन येते.

उदा. राष्ट्रगीत सुरु असतांना आपण उभे राहतो. तसेच युध्दकाळात आपण आपल्या सैन्याला पाठींबा देतो, भारताने क्रिकेट मॅच जिंकल्यावर सर्वत्र आनंद होतो. म्हणजेच राष्ट्रवाद लोकांना एकनिष्ठ करणारी शक्ती आहे.

राष्ट्रवादाची वैशिष्ट्ये :

१. राष्ट्रवादातून एकता निर्माण होऊ शकते. तसेच एखाद्या गोष्टीचा नाश सुध्दा होऊ शकतो. राष्ट्रवादाचे प्रागतिक राष्ट्रवाद आणि आक्रमक राष्ट्रवाद असे वर्णन करता येते. प्रागतिक राष्ट्रवादात समाजाला एकत्रित करुन विकास साध्य करण्याची क्षमता असते. तर आक्रमक राष्ट्रवादामध्ये आपणच इतरांपेक्षा श्रेष्ठ आहोत अशी भावना निर्माण होऊन लोकांमध्ये तेढ व दुरावा निर्माण होतो.

२. राष्ट्रवाद हा स्वयंनिर्णयाच्या हक्काचा पुरस्कार करतो. साम्राज्यवाद किंवा वसाहतवाद याला विरोध करतो तसेच कोणत्याही क्षेत्रावर परकिय ताबा असण्याऱ्याजा तो विरोध करतो.

३. राष्ट्रवाद विविधतेला प्रोत्साहन देऊ शकतो. 'विविधतेत एकता' हा भारतीय राष्ट्रवादाचा आधार आहे. भारतात धार्मिक, वांशिक, भाषिक, प्रादेशिक विविधता दिसून येते.

राष्ट्रवादाचे राजकिय दृष्टीकोनातून विविध प्रकार :

१. उदारमतवादी राष्ट्रवाद :

प्रत्येक राष्ट्राला स्वातंत्र्य आणि सार्वभौमत्वाचा अधिकार आहे. असे उदारमतवादी राष्ट्रवाद मानतो. यामध्ये राष्ट्र आणि सार्वभौमत्व यांची सांगड घातली जाते. या राष्ट्रवादाचा उगम फ्रेंच राज्यक्रांतीत झाला. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष वुड्रो विल्सन यांनी सांगितलेल्या चौदा मुद्यांमध्ये हा राष्ट्रवाद दिसून येतो.

२) परंपरावादी राष्ट्रवाद :

स्वदेशाबद्दल अभिमान याला महत्व हा राष्ट्रवाद देतो. राष्ट्र आणि समाज यामध्ये घनिष्ठ संबंध असावा असे हा राष्ट्रवाद मानतो.

३) प्रसारवादी राष्ट्रवाद :

हा राष्ट्रवाद आक्रमक स्वरुपाचा असतो. राष्ट्रीय गौरवासाठी काही राष्ट्रे आक्रमक होतात. साम्राज्यवाद आणि वसातहवाद याचे समर्थन केले जाते.

४) वसाहतवाद विरोधी राष्ट्रवाद :

यामध्ये राष्ट्राच्या स्वातंत्र्य लढ्याचा संदर्भ बघितला जातो. भारताचा स्वतंत्र्यलढा हे याचे उदाहरण आहे.

२. राज्य State

मानवी गरजांच्या पुर्ततेसाठी अनेक संस्था निर्माण झाल्या. काही निसर्गत: निर्माण झाल्या तर काही मनुष्याने जाणीवपुर्वक निर्माण केल्या. चांगल्या जीवनाच्या प्राप्तीसाठी राज्याची निर्मिती झाली. मनुष्य आणि राज्य यांचा अभिन्न संबंध आहे. मनुष्याशिवाय राज्य व राज्याशिवाय मनुष्य राहू शकत नाही. सर्व सामाजिक संस्थांच्या शिरोभागी राज्य ही संस्था आहे. 'राज्य' हा शब्द वेगवेगळ्या अर्थाने वापरता येतो. आपण भारत, पाकिस्तान, चीन यांचा उल्लेख करतांना 'देश' हा शब्द वापरतो. कधी कधी आपण त्यांना राष्ट्र किंवा राज्य असे सुध्दा म्हणतो. या सर्वांचा अर्थ सारखा असला तरी यामध्ये फरक आहे. धर्म, वंश, भाषा, संस्कृती, इतिहास या आधारावर ऐक्याची भावना निर्माण होते. तेव्हा त्याला राष्ट्र म्हणतो. मात्र एखाद्या राष्ट्राला राज्य होण्यासाठी लोकसंख्या, निश्चित भूप्रदेश, स्वतंत्र शासनसंस्था आणि सार्वभौमत्व या घटकांची आवश्यकता असते.

मात्र जेव्हा आपण महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश, बिहार यांना राज्य म्हणतो. तेव्हा त्याचा अर्थ घटक सरकार किंवा घटकराज्य असा होतो.

जेव्हा एखाद्या राष्ट्राला स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याचा अधिकार असतो किंवा हे राष्ट्र इतर राष्ट्रांवर निर्णय घेण्याबाबत अवलंबुन नसते. तसेच आपले कायदे करण्याचा आणि राज्य करण्याचा अधिकार असतो. म्हणजेच हे राष्ट्र सार्वभौम असते तेव्हा या राष्ट्राला राज्य म्हणतात.

राष्ट्राला राज्याचा दर्जा प्राप्त होण्यासाठी सार्वभौमत्व, स्वतंत्र शासनव्यवस्था, निश्चित भूप्रदेश आणि लोकसंख्या हे घटक आवश्यक असतात.

राज्याला शिक्षण, समाजकल्याण, संरक्षण, कायदा आणि सुव्यवस्था यासारखी कार्य करावी लागतात. तसेच जन्ममृत्युची नोंद, आधारकार्ड मिळविणे, लग्नाची नोंदणी करणे यासारखी वैयक्तिक कार्य सुध्दा राज्याला करावी लागतात. त्याचप्रमाणे राज्य आपल्याला हक्क किवा अधिकार प्रदान करते, न्याय देते, क्षमता प्रस्थापीत करते. तसेच स्वातंत्र्याची हमी सुध्दा देते.

राज्याची व्याख्या :

(i) ॲरिस्टॉटल : स्वयंपूर्ण, सुखी, समृध्द जीवन जगण्यासाठी कुटूंबाचा व खेड्यांचा मिळून निर्माण झालेला संघ म्हण्जे राज्य होय.

(ii) हॅरॉल्ड लास्की : वाटून दिलेल्या भौतिक क्षेत्रात, सर्व संस्थांवर श्रेष्ठत्वाचा दावा करणारे लोक आणि शासन यात विभागलेला प्रादेशिक समाज म्हणजे राज्य होय.

(iii) वुड्रो विल्सन : एका विशिष्ट भूप्रदेशात कायद्यासाठी सुसंघटीत केलेले लोक म्हणजे राज्य होय.

(iv) गार्नर: एका विशिष्ट भूप्रदेशावर कमीअधिक लोकसंख्येने कायमची वस्ती करुन राहणारा व बाह्य सत्तेपासून पूर्णपणे किंवा जवळपास बहुअंशी मुक्त असणारा व ज्यातील सरकारची आज्ञा तेथील लोक स्वभावत:च पाळतात असा समाज म्हणजे राज्य होय.

(v) प्रा. गार्नरची राज्याची व्याख्या आधुनिक राज्याचा अर्थ स्पष्ट करणारी सर्वोत्तम आहे. कारण या व्याख्येत राज्याचे चारही घटक आहेत.

कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात राज्याचे सात अंग पुढीलप्रमाणे सांगितलेले आहेत. स्वामी, अमात्य, जनपद, दुर्ग, कोष, दंड, मित्रराष्ट्र

राज्याचे घटक :

१) सार्वभौमत्व

सार्वभौमत्व म्हणजे राज्याचे स्वतंत्र अस्तित्व होय. सार्वभौमत्वाला स्वातंत्र्य असे सुध्दा म्हणतात. सार्वभौमत्व हा कायद्याच्या चौकटीतील शब्द आहे तर स्वातंत्र्य हा शब्द राजकीय स्वरुपाचा आहे. राज्य हे कायदेशीरदृष्ट्या सार्वभौम असते. १९५० साली संविधान अंमलात आणल्यानंतर भारत हे सार्वभौम राज्य झाले. मात्र १९४७ साली भारत फक्त राजकीयदृष्ट्या स्वतंत्र झाला. आणि सार्वभौम सत्ता प्राप्त झाली आणि भारतास राज्याचा दर्जा प्राप्त झाला. सार्वभौम सत्ता हा राज्याचा आत्मा आहे. यासाठी सार्वभौम सत्तेचा अर्थ समजणे आवश्यक आहे. सार्वभौम सत्ता म्हणजे राज्याची सर्वोच्च शक्ती आहे. जी शक्ती अंतर्गत आणि बाह्य नियंत्रणापासून मुक्त असते तिला सार्वभौम सत्ता म्हणतात. राज्याकडे सार्वभौम सत्ता असते. इतर समुहात ती नसते त्यामुळे सार्वभौम सत्ता हा केवळ राज्याचाच गुण आहे. सार्वभौम सत्तेला नागरीक विरोध करु शकत नाही. सार्वभौम सत्तेचे स्वरुप दोन प्रकारचे असते.

अ) अंतर्गत सार्वभौमत्व : जेव्हा एखाद्या राज्याचे कायदे त्या राज्यात सर्वोच्च असतील लोक त्याचे आपुलकीच्या भावनेनेन स्वाभाविकपणे पालन करित असतील. इतर कोणत्याही परकीय शक्तीचे नियंत्रण अंतर्गत बाबतीत नसेल त्याला अंतर्गत सार्वभौम सत्ता म्हणतात. म्हणजे अंतर्गत बाबतीत राज्य स्वतंत्र असते त्यावर कोणतेही नियंत्रण नसते.

ब) बाह्य सार्वभौमत्व : विदेशाशी संबंध प्रस्थापित करतांना जेव्हा राज्य स्वतंत्र असते त्याला बाह्य सार्वभौमसत्ता असे म्हणतात. अशा प्रकारची सार्वभौम सत्ता सर्वोच्च आणि निरंकुश असते.

२) शासनसंस्था : अशाप्रकारे नियम तयार करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे हे शासनसंस्थांचे काम आहे. संघटीत समाजाला सरकार गरजेचे आहे. सरकारने समाजावर नियंत्रण करावे. आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात आपल्या राज्याचे प्रतिनिधीत्व करावे. आपल्या राज्याच्या हितसंवर्धन करावे पण सरकार किंवा शासनसंस्था नसेल तर समाजामध्ये अराजकता, बेबंदशाही माजल्याशिवाय राहणार नाही. दैनंदिन जीवन जगणे सर्वसामान्य लोकांना अशक्य होईल. न्याय, शांतता हा मानवी जीवनाचा पाया आहे. पण सरकार नसेल तर हा पायाच नष्ट होईल म्हणून राज्याला सरकार आवश्यक आहे. राज्यातील लोकांच्या सुखी व कल्याणकारी जीवनासाठी शासनसंस्था हा अनिवार्य घटक आहे. आजच्या आधुनिक काळात लोकशाही शासन प्रकार जगात सर्वाधिक लोकप्रिय ठरलेला आहे.

३) निश्चित भूप्रदेश : भूप्रदेश हा एक अनिवार्य घटक आहे. पण हा भूप्रदेश कसा आहे त्यावर त्या राज्याचे आर्थिक स्थैर्य, प्रगती अवलंबून असल्याचे दिसून येते. भूमी हि नैसर्गिक असते, ती निश्चित असते ती वाढणारी नसते. उलट भूमीतील नैसर्गिक साधनांचा मानव वारंवार उपयोग घेत असल्याने पाणी, जगले, खनिज द्रव्य आदिंचा वापर मानव समाज करीत असल्याने भविष्यात या गोष्टींचा तुटवडा निर्माण होणार आहे. जगासमोर पर्यावरणाचा प्रश्न त्यामुळे निर्माण झले आहे. म्हणून मर्यादित भूमी निश्चित अशी भूमी हा राज्याचा अतिशय महत्वाचा घटक आहे. राज्याराज्यांमध्ये संघर्ष भूमीवरील स्वामीत्वावरुनच होत असतात म्हणून भूमी हा घटक असाधारण स्वरुपाचा आहे. आज भूराज्यशास्त्र हा एक अतिशय महत्वाचा नवा विषय अतिशय चांगल्या प्रकारे अभ्यासला जात आहे तो राज्यशास्त्राचाच अभ्यास विषय आहे म्हणून भूप्रदेशाला राज्यसंकल्पनेमध्ये विशेष महत्व आहे.

४) लोकसंख्या : एखाद्या राज्याच्या स्थापनेसाठी लोकसंख्या किती असावी यासंदर्भात प्राचीन काळापासुन विचारवंतांमध्ये विविध मतप्रवाह दिसून येतात. ग्रीक नगरराज्यांच्या काळात राज्यांची लोकसंख्या फार मोठी नसावी तशीच ती फार कमीही नसावी असे म्हटलेले आहे. प्लेटोने आदर्श राज्याची लोकसंख्या ५०४० असावी असे म्हटलेले आहे. तर ॲरिस्टॉटलने राज्य स्वत:च्या पायावर उभे राहु शकेल इतकी लोकसंख्या असावी असे म्हटले आहे. त्यांनी राज्याची लोकसंख्या १०००० असावी असे म्हटलेले आहे. राज्याची लोकसंख्या ही प्रत्येक राज्याच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. राज्याची लोकसंख्या एवढी असावी जेणेकरुन सर्वांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण होऊ शकतील आणि शासकाला नियंत्रण करणे शक्य होईल. राज्यांसाठी लोकसंख्या ठरवितांना लोकांच्या गरजांचा विचार होणे आवश्यक आहे. राज्यात आवश्यक तेवढी लोकसंख्या आहे पण ती रोगग्रस्त, कमजोर, चारित्र्यहीन असेल तर राज्याचा विकास होऊ शकणार नाही. लोकसंख्या कमी असली तरी धैर्यवान, निरोगी, चारित्र्यसंपन्न, राष्ट्राभिमानी असेल तर त्या राज्याचा विकास होईल. गुणात्मक आणि संख्यात्मक दृष्टीने लोकसंख्येचा विचार करायला पाहिजे.

मूल्यमापन :

राज्यशास्त्र हे सामाजीक शास्त्र असल्याने आणि त्याचा संबंध मानवाच्या भावभावना आणि कृतीशी असल्याने या शास्त्रातील सिध्दांतामध्ये लवचिकता असते या शास्त्राचा अभ्यास शास्त्रीय पध्दतीने करण्यात येतो. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासातील मध्यवर्ती संकल्पना राज्य आहे. हजारो वर्षांपासून समाजाची निर्मिती आणि व्यक्तीविकासासाठी समाजाची आवश्यकता आहे. पण व्यक्तीविकास आणि समाजविकासासाठी नियम आवश्यक असतात आणि ते समाजाच्या वाटचालीतून गरजेतूनच आवश्यकतेप्रमाणे निर्माण होत असतात. राज्य ही संकल्पना स्थिर स्वरुपाची असते. परंतू युध्द, क्रांती, विघटनवाद इत्यांदीमुळे राज्य नष्ट झाले तरी राष्ट्रीयत्वाची भावना शतकानुशतके कायम राहते. तेव्हा राष्ट्र आणि राज्य हे दोन्ही घटक वेगवेगळे असले तरीही ते परस्परांना पुरक आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

१. प्रा. मुठाळ राम - राजकीय सिध्दांत
अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर
प्रथमावृत्ती २००२

२. डॉ. दिवाण चंद्रशेखर - राजकीय सिध्दांत आणि राजकीय विश्लेषण
विद्या प्रकाशन, नागपूर
प्रथमावृत्ती जून १९८९

३. प्रा. नाईकवाडे अशोक - राज्य आणि राजकीय संस्था
विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती जून १९९७

४. डॉ. गुडके -बेनके - सुवर्णा -राजकीय सिध्दांत
प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव
प्रथम आवृत्ती २०१४

५. डॉ. भोळे भा.ल. - राजकीय सिध्दांत आणि राजकीय विश्लेषण
पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर १९८८

६. इंदापवार दि.वा. - राजकीय सिध्दांतवाद
श्रीमंगेश प्रकाशन, नागपूर
आवृत्ती १९९३

"महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीचे बदलते स्वरूप आणि नव्या दिशा."

प्रा. डॉ. संजय मोहन वाघ
(पी. एच.डी. मार्गदर्शक)
जन सेवा शिक्षण मंडळ कला महाविद्यालय शिवळे, ता . मुरबाड, जि. ठाणे.
प्रा. संदीप बबन घाडगे
(पी.एच..डी. विद्यार्थी)
ॲड.दत्ता पाटील कॉलेज. ऑफ लॉ, अलिबाग, जि. रायगड.

प्रस्तावना:-

महाराष्ट्र राज्याची ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय पार्श्वभूमी वैविध्यपूर्ण आणि वैशिष्ट्यपूर्ण तर आहेच परंतु जो महाराष्ट्र आज पुरोगामी विचारांचा म्हणून ओळखला जातो त्या महाराष्ट्राला लाभलेली पार्श्वभूमी ही अध्यात्मिक, धार्मिक, आणि सांस्कृतिक अशा स्वरुपाची देखील आहे. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतून १ मे १९६० रोजी जन्माला आलेल्या या मराठी राज्याला भौगोलिक सीमांनी मर्यादित केले असले तरी सीमेलगतच्या राज्यांबरोबर महाराष्ट्राला लाभलेला सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय वारसा हा सामाईक असल्यामुळे येथील समाजाच्या विचारांचे आणि व्यवहारांचे सीमोल्लंघन झाल्याचे आज आपणांस दिसते आहे. मानवी समाज हा बुध्दिमान आणि गतिमान असल्यामुळे समाज व्यवस्थेत बदल होणे किंवा राज्य व्यवस्थेत बदल करणे हे नैसर्गिक आहे. बदल झाला किंवा केला की त्यास विरोध होणे आणि पुढे त्या विरोधास विरोध होणे आणि त्यातून संघर्ष निर्माण होणे स्वाभाविक असते.या सर्व अवस्थांतून महाराष्ट्र राज्याची वाटचाल झाली.कोकणाला लाभलेला समुद्र किनारा, पश्चिम घाटातील सह्याद्रीच्या पर्वत रांगा आणि दख्खनचा पठारी प्रदेश अशा भौगोलिक विविधतेचा महाराष्ट्रीयन समाजाच्या संस्कृतीवर, व्यवहारावर आणि राजनीतीवर प्रभाव तथा परिणाम झाल्याचे दिसून येते. उदा. आर्थिक राजधानीच्या नजीक असून कोकणच्या विकासातील मागासलेपणा, सामाजिक-शैक्षणिक चळवळीमुळे किंवा सुधारणेमुळे राज्याच्या राजकारणावर पश्चिम महाराष्ट्राची असलेली पक्कड, भौगोलिक सामाजिक भेदामुळे विदर्भ मराठवाड्याच्या समाजात निर्माण झालेला राजकीय दुरावा इत्यादी. थोडक्यात बहुसंख्य महाराष्ट्रीयन समाजाची भाषा मराठी आणि धर्म हिंदू असला तरी त्यांच्या समस्या निराळ्या आहेत किंवा त्यातही काही सारख्या असल्या तरी त्यामागची कारणे निराळी आहेत.

आजच्या महाराष्ट्र राज्याच्या सुस्थिती मागे येथील समाजाने समस्येच्या समाधानासाठी केलेला संघर्ष आणि सोईसुविधासाठी केलेला सातत्यपूर्ण प्रयत्न कारणीभूत आहे. यालाच सामाजशास्त्रज्ञ सामाजिक चळवळ असे म्हणतात. या सामाजिक चळवळीसुद्धा व्यक्तीपरत्वे, काळपरत्वे, स्थिती आणि स्थानपरत्वे बदलत आल्याचे जाणवते. सामाजिक चळवळीचा अर्थ, स्वरूप, व्याप्ती समजून महाराष्ट्र राज्यात त्यात बदल कसा होत गेला याचा काही उदाहरणांच्या सहाय्याने अभ्यास प्रस्तूत लेखात केला आहे.

संशोधन पद्धती:-

विषयाशय सामाजिक चळवळी असल्याने समाजशास्त्र आणि राज्यशास्त्र या विषय शाखेची संबंधित पुस्तके, सामाजिक कार्य करणाऱ्या संस्थांची नियतकालिके, सामाजिक शैक्षणिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या व्यक्तींचे शोध निबंध

इत्यादी द्वितीय तथ्य सामग्रीचा संदर्भ या लेखात घेतला आहे. तसेच विषयाची मांडणी करण्यासाठी वर्णनात्मक विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा आधार घेतला आहे.

सामाजिक चळवळ अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती:-

समाजात होत असलेला विकास जर स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या आधुनिक मूल्यांना धरून आणि आर्थिक, सामाजिक न्यायला उद्देशून होत नसेल तर उपेक्षित आणि वंचित असलेला समूह एका समान पातळीवर नेतृत्व, विचारप्रणाली, कार्यकर्ते यांचे संघटन करून एकत्र येतो व आंदोलन,चळवळ, मोर्चे, घेराव अथवा उपोषण इत्यादी मार्गाद्वारे ती मुल्ये साध्य करण्याचा किंवा प्रस्तापित करण्याचा प्रयत्न करतो. विद्यमान समाजव्यवस्थे मध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी केलेल्या सामुहिक प्रयत्नांमधून सामाजिक चळवळ निर्माण होत असते. राजकीय व्यवस्थेत, सामाजिक जीवनात औद्योगिक क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्याच्या उद्देशाने केलेले विविध स्तरावरील सामूहिक प्रयत्न म्हणजे चळवळ होय. बदलत्या सामाजिक व्यवस्थेबरोबर समाजात कोणते नवीन बदल घडून येतात आणि त्यासाठी कोणती कारणे जबाबदार ठरतात व समाजावर या बदलाचे काय परिणाम होतात इत्यादींशी सामाजिक चळवळ निगडीत असते.

पॉल विल्किन्सन यांच्या मते, "समाजाच्या कोणत्याही थरात मोठ्या प्रमाणात सामूहिक बदल घडविण्यासाठीसाम, दाम, दंड, भेद असे कोणतेही धोरण स्वीकारण्याची तयारी ठेऊन केलेले काम म्हणजे सामाजिक चळवळ होय."

सामजिक चळवळीचे वर्गीकरण साधारणत: स्थान, विचार प्रणाली, परिणाम, चळवळीचा रचना काळ, सदस्य संख्या, व्यापकता यानुसार केले जाते. विविध विचारवंतानी केलेल्या सामाजिक चळवळीच्या वर्गीकरणावर आधारित काही प्रमुख प्रकार पुढील प्रमाणे आहेत १) सुधारणा चळवळ, २) क्रांतिकारक चळवळ, ३) प्रतिगामी किंवा पुनरुज्जीवनवादी चळवळ, ४) प्रतिकार चळवळ, ५) अभिव्यक्तीच्या चळवळी, ६) धर्म पंथीय चळवळ, ७) आदर्श समाजवादी चळवळ.

जगाच्या पाठीवर असा कोणताही समाज नाही जिथे चळवळ झाली नाही. सामाजिक चळवळीची ही अमर्याद व्याप्ती समाजशास्त्रज्ञांनी विषयाचा अभ्यास सुटसुटीत व्हावा म्हणून विशिष्ट समाजव्यवस्थे पर्यंत सीमित ठेवण्याचा प्रयत्न केला. समाजाच्या समाजवादी चळवळीतून राजकीय चळवळी आणि राजकीय व्यवस्था आकाराला येतात किंवा बेकारही होतात. भारत देशाला स्वतंत्र्य मिळत असताना सार्वभौम राज्याच्या निर्मितीच्या चळवळी बरोबर आर्थिक, सामाजिक न्याय प्रस्थापनेच्या चळवळीना देखील उधान आले होते. हैद्राबाद राज्यातील तेलंगनाच्या शेतक़्यांच्या उठाव, बंगाल मधील शेतक़्यांची तेभागा चळवळ, त्रावणखोर येथील पुन्नप्पा वायरल बंड, महाराष्ट्रातील ठाणे जिल्ह्यातीलवारली चळवळ, १९४६ चे मुंबई नाविकांचे बंड तसेच रेल्वे खाण, गिरणीकामगारांच संपाच फुटलेल पेव इत्यादी. अशा अनेक चळवळी तथा संघर्षाची उदाहरणे देता येतील की ज्यांच्या नांदीतच भारताच्या स्वातंत्राचा उषःकाल झाला.

सामाजिक सुधारणा आणि सामाजिक चळवळी.

संपूर्ण समाजव्यवस्था न बदलता केवळ वाईट रूढी, प्रथा, परंपरा बदलण्यासाठी अनेक सामाजिक चळवळी झाल्या त्यांना सुधारणावादी चळवळ असे म्हटले जाते. सामाजिक विषमता, बाल विवाह या सारख्या अनिष्ट प्रथांना विरोध करण्यासाठी महात्मा फुले यांनी सुरु केलेली सत्यशोधक चळवळ, जातीव्यवस्था वर्णव्यवस्था नष्ट

करण्यासाठी आंबेडकरांनी सुरु केलेली दलित चळवळ अशा अनेक चळवळी सुधारणावादी चळवळी म्हणून सांगता येतील. या चळवळीची फलोत्पत्ती विविध उपाय योजनेत झाली उदा. बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, सती प्रतिबंधक कायदा, हुंडा प्रतिबंधक कायदा, नागरी हक्क संरक्षण कायदा इत्यादी. तसेच प्राथमिक शिक्षण सर्वांना मोफत करण्यात आले, दलित दुर्बल घटकांना शिक्षणात आणि रोजगारात आरक्षण देण्यात आले. तथापि सामाजिक समस्यांची तीव्रता कमी झाली असली तरी किंवा स्वरूप बदलले असले तरी समस्यांचे समूळ उच्चाटन झाले नाही. सबब सामाजिक चळवळींची व्याप्ती दिवसेंदिवस वाढतच गेली. सामाजिक चळवळींनी ज्या स्त्रीची सामाजिक शृंखलामधूनमुक्तता केली तीच स्त्री आज अर्थार्जनासाठी बाहेर पडते तेव्हा तिला लैगिंक अत्याचाराला सामोरे जावे लागत आहे. सामाजिक चळवळींच्या सुधारणांचा परिणाम आणि प्रभाव इतका मोठा होता की त्यामुळे समाज व्यवस्थेचा आधार स्तंभ असलेली कुटुंब संस्था आज धोक्यात आली आहे. वृद्धासाठी वृध्दश्रमे, मुलांसाठी पाळणाघरे आणि पत्नी-पती यांच्यासाठी करार नामे अस्तित्वात आले. अशी आजच्या समाजातील कुटुंब संस्था भावना शून्य आणि भौतिकवादी बनत चालली आहे. म्हणूनच आज बाल संस्कार वर्ग, समुपदेशन केंद्र सुरु केली आहेत. आजच्या आणि अगोदरच्या सामाजिक समस्यांमध्ये अंतर असले तरी सुधारणेसाठी सामाजिक चळवळ निरंतर आहे. फरक फक्त सामाजिक चळवळीचे स्वरूप, साधन आणि साध्य यात झाला आहे. घटस्फोटाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी, विषमतेवर आधारीत प्रस्थापित करण्यात आलेली समता न्याय करण्यासाठी आणि स्वत: पासून दूर चाललेल्या माणसाला माणसात आणण्यासाठी सामाजिक चळवळीची पुन:निर्मिती किंवा पुन:रचना होणे काळाची गरज आहे. देशाच्या एकता अखंडतेसाठी आणि मराठी माणसाच्या संयुक्त महाराष्ट्रासाठी चळवळी झाल्या, आज कुटुंबाचेच ऐक्य आणि सामाजिक एकता धोक्यात आहे.

राजकीय सुधारणा आणि सामाजिक चळवळी

आधुनिक काळातील सर्व स्तरावर स्वीकारलेली आणि मान्य केलेली राष्ट्र-राज्य व्यवस्था हीभारताच्या स्वातंत्र्याचा आणि संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेचा आधार होती. यामध्ये दुवा राजकीय क्रांतीचा, लढ्याचा आणि सामाजिक चळवळीचा होता. हिंदुस्तानच्या खंडप्राय देशात अनेक संस्थानिकांची स्वायत्त संस्थाने होती. तथापि भारताची मोठी राजकीय कारकीर्द हि पारतंत्र्याची आणि गुलामगिरीची राहिली. ब्रिटीश राजवटीच्या अस्तापर्यंत ची सामाजिक चळवळ ही एकमेव राजकीय स्वातंत्र्याच्या ध्येयासाठी होती. त्यानंतर राज्यव्यवस्थेच्या रचनेत,ध्येय-धोरणात आणि कार्यात समाजाभिमुख बदल व्हावा यासाठी झालेल्या विविध स्तरावरील निरनिराळ्या सामाजिक चळवळी या राजकीय सुधारणांसाठीच्या चळवळी समजल्या जातात. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतून मराठी भाषेचे महाराष्ट्र राज्य १ मे १९६० रोजी जन्माला आले. संसदीय संघराज्यीय लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार जो संपूर्ण भारत देशासाठी केला होता त्याच धरतीवर महाराष्ट्र राज्याची शासन संस्था उभी राहिली. राज्याची भौगोलिक, आर्थिक आणि सामाजिक आणि शैक्षणिक परिस्थिती इतर राज्यांच्या तुलनेने अधिक विषम असल्याने समाजकारण आणि राजकारण यांचा एकमेकांवर विशेष प्रभाव पडला आहे.

सहकार चळवळीतून राजकीय नेतृत्व जन्माला आले आणि त्यांचे राज्याचे सहकार विषयक धोरण निश्चित झाले. महाराष्ट्राची प्रादेशिक अस्मिता व स्थानिकांचे हित जपण्यात राज्याचे सरकार कमी पडत असल्याची जाणीव होऊ लागल्यावर शिवसेनेच्या संघटनेने राजकीय, सामाजिक चळवळ सुरु केली. राज्यशासनाच्या औद्योगिक धोरणाचा शेतीवर, शेतकऱ्यांवर आणि पर्यावरणावर विपरीत परिणाम होतो आहे हे कळल्यावर समाजाने सामूहिक विरोध केला. उदा. एनरॉन विरोधी चळवळ, एस.इ.झेड. विरोधी चळवळ तसेच शासनाच्या भ्रष्ट कारभाराला

आळा घालण्यासाठी, माहितीच्या अधिकाराचा कायदा करण्यासाठी अण्णा हजारे यांची चळवळ ही राजकीय सुधारणा चळवळीचीचउदाहरणे आहेत.

तथापि नवे राजकीय प्रश्न निर्माण झाल्याने आणि जुन्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांचे स्वरूप बदलल्याने राजकीय चळवळीचे स्वरूप आणि साधन बदलले आहे. राजकीय विचारप्रणाली आणि त्या विचार प्रणालीशीएकनिष्ठता लोप पावत चालल्याचे राजकीय सत्तेसाठी होणाऱ्या पक्षांतारातून आणि विरोधी विचारप्रणालीच्या आघाडीच्या सरकार मधून सिध्द होत आहे. आज राजकीय सुधारणांच्या नावाखाली विरोधी पक्ष करत असलेली आंदोलने आणि त्यांच्या आशीर्वादाने समाजाच्या इतर घटकांकडून चालू असलेल्या चळवळी या मागे राजकीय स्वार्थच असल्याचे लपून राहिलेले नाही

सामाजिक चळवळी आणि आर्थिक विकास

चळवळी सामाजिक असो किंवा राजकीय, भूतकाळातील असो किंवा वर्तमान काळातील तसेच प्रादेशिक, राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय असो त्यामध्ये आर्थिक संदर्भ हा दडलेला असतोच. मार्क्स, माओ, लेलीन यांचा साम्यवाद आणि युरोपीय देशांचा भांडवलवाद ही आर्थिक विकासासाठी केलेल्या सामाजिक चळवळींचीच उदाहरणे आहेत. तुलनेने भारताची आणि पर्यायाने महाराष्ट्राची ब्रिटीश राजवटीत झालेली आर्थिक लूट मोठी असल्याने उदारीकरणाला आणि मुक्त स्पर्धेला विरोध करून आणि केवळ भांडवलवाद किंवा केवळ साम्यवाद या पासून दूर राहून भारताने आर्थिक विकासाचे प्रारूप तयार केले. स्वतंत्र पूर्व काळातच सुरु झालेली स्वदेशी चळवळ स्थानिक उद्योगाचे आणि शेतीचे रक्षण करण्यासाठीच होती.

इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्रात उद्योग आणि शेती क्षेत्राच्या विकासात चांगला समतोल साधला असला तरी परप्रांतीयांच्या वाढत्या लोंढ्याने निर्माण केलेला बेरोजगारीचा किंवा स्वयं रोजगाराचा प्रश्न, निर्गुंतवणूकीच्या आणि खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे समाजवादी कार्याचा होत असलेला ऱ्हास, सहकार क्षेत्राच्या राजकीयीकरणामुळे सामूहिक, सार्वजनिक, आर्थिक विकासात निर्माण होणारे अडथळे, भांडवल, शिक्षण, तंत्रज्ञान इत्यादींच्याकमतरतेमुळे किंवा मागासलेपणामुळे शेती तथा उद्योगाची होणारी पीछेहाट आणि शासनाचे राजकारण धार्जिणे शेती आणि उद्योग धोरण इत्यादीमुळे आजपर्यंत राज्यात विविध सामाजिक चळवळी झाल्या.स्थानीकांना रोजगार उद्योग मिळावेत म्हणून परप्रांतीयांचे लोंढे रोकण्यासाठी केलेल्या चळवळी, महाराष्ट्र राज्य विद्युत महामंडळाच्या खाजगी करणाचा विरोध करण्यासाठी कर्मचाऱ्यांनी केलेले आंदोलन, आज अडचणीत सापडलेल्या सहकार क्षेत्राचे रक्षण करण्यासाठी अण्णा हजारे सारख्या सामाजिक कार्यकर्त्यांची चालू असलेली चळवळ, शेतकऱ्यांच्या हितासाठी शरद जोशी, राजू शेट्टी, बच्चु कडू, सदाभाऊ खोत यासारख्या सामाजिक-राजकीय कार्यकर्त्यांनी दिलेला लढा इत्यादी.

आजच्या आर्थिक विकासाच्या चळवळी मागची समीकरणे ही समाजवादी कमी आणि राजकीय जास्त असल्याचे परिवहन मंडळाच्या कर्मचाऱ्यांच्या चालू असलेल्या संपावरून दिसून येते.

शैक्षणिक सुधारणा आणि सामाजिक चळवळी.

"विद्ये वीना मती गेली !
मतीविना नीती गेली !
नितीविना गती गेली !
गतीविना वित्त गेले !

वित्ताविना शुद्र खचले !
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले. !!

महात्मा फुले यांनी महाराष्ट्रीयन समाजासाठी शिक्षणासाठी केलेले कार्य जितके मोठे आहेत्याहून शिक्षणाचे महत्व सांगताना वरील ओळीतून दिलेला उपदेश अधिक मोठा आणि शाश्वत आहे. महाराष्ट्रात महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी व त्यांच्या सहका़र्यांनी शिक्षणाच्या प्रचार प्रसाराच्या कर्मयज्ञात दिलेल्या आहुतीने प्रज्वलित केलेल्या दिपज्योतीने मानव समाजाचे आयुष्य आज उजळले आहे. तत्कालीन सामाजिक चळवळी ह्या सर्व प्रकारचे शिक्षण सर्व वर्गापर्यंत पोहोचविण्यासाठी होत्या. ब्रिटीश राजवटीने प्रभावित झालेली ही शिक्षण पध्दती समाज साक्षर करण्यापुरती किंवा सरकारी नोकरी करण्यापुरती मर्यादित असल्याचे लक्षात आल्यावर शिक्षण सुधारणेसाठी नंतर विशिष्ट साधन, स्वरूप, संहिता असलेल्या सामाजिक चळवळींना सुरुवात झाली. या चळवळींच्या माध्यमातून विज्ञान तंत्रज्ञानाचे शिक्षण देणा़र्या शिक्षण संस्था, वैज्ञानिक शिक्षण देणारी महाविद्यालये. शेती क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी कृषी संशोधन करणारी आणि शिक्षण देणारी कृषी विद्यापीठे सुरु करण्यात आली.

खाजगी, विना अनुदानित इंग्रजी माध्यमातील शाळांना मान्यता देण्याच्या शासनाच्या उदार धोरणाने आज शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाला आणि घटनेने दिलेल्या शिक्षणाच्या अधिकाराला मर्यादा आणली आहे. ज्याच्याकडे पैसा त्याच्याकडेच पदवी असे आजचे शिक्षणाचे बाजारीकरण नव्या सामजिक चळवळींना जन्म देत आहे. उदा. आखील भारतीय समाजवादी शिक्षण हक्क सभा.

निष्कर्ष :-

समाज आणि राज्य व्यवस्था बदलली की चळवळीची दिशा आणि स्वरूप बदलते हे स्वातंत्र्यानंतर झालेल्या बदलात दिसून येते आणि चळवळीच्या बदलाचा परिणाम राज्यव्यवस्थेवर होतो हे राज्यातील सत्तांतरामुळे बदललेल्या धोरणातून दिसून येते. राज्याच्या समाजात जे सामजिक, राजकीय, आर्थिक आणि शैक्षणिक बदल झाले त्यामागे कोणत्या न कोणत्या स्वरुपाची सामाजिक चळवळ होती. परिस्थिती बदलली याचा अर्थ ती सुधारली असा होत नाही किंवा समस्येचे समाधान केले कीनव्याने समस्या निर्माण होत नाही असाही नाही. थोडक्यात जोपर्यंत समाज आहे तो पर्यंत समस्या असणारच आणि जोपर्यंत समस्या निर्माण होत राहतील तोपर्यंत सामाजिक चळवळी निर्माण होत राहणारच, केवळ त्यांचे स्वरूप, साधन आणि साध्य भिन्न असेल.

संदर्भ :-

1. डॉ. राठी शुभांगी, " महाराष्ट्रातील सामाजिक, राजकीय चळवळी व प्रशासन", अथर्व प्रकाशन धुळे,२०१४
2. कुलकर्णी मेधा, "पन्नाशी सामाजिक महाराष्ट्राची", अक्षर प्रकाशन, मुंबई २०११
3. शहा घनश्याम अनुवाद प्राची चिकटे, "भारतातील सामाजिक चळवळी", सेज प्रकाशन दिल्ली २००४, डायमंड प्रकाशन पुणे २०११
4. प्रा.कुलकर्णी शिल्पा, "महाराष्ट्राचे समाजशास्त्र" डायमंड प्रकाशन पुणे, २००९.
5. डॉ. अशोक चौसाळकर , "समाज प्रबोधन पत्रिका", जाने- मार्च २०२१
6. डॉ. जावडेकर शरद (संपादक), प्राचार्य पाटील रमेश, खरे सुरेखा, "समाजवादी शिक्षण हक्कासाठी लढा".
7. बिडवई प्रफुल्ल, अनुवाद मिलिंद चंपानेरकर ,"भारतातील डाव्या चळवळींचा मागोवा इतिहास, आव्हानं आणि नवसंजीवनीच्या शक्यता, रोहन प्रकाशन पुणे, २०१८

क्रांतिवीर राघोजी भांगरे यांचे ऐतिहासिक कार्य

प्रा. मुठे लहु किसन
कला व वाणिज्य महाविद्यालय सोयगाव, ता. मालेगाव जि. नाशिक

1857 च्या उठावापूर्वी आणि कॉग्रेस, स्थापनेपूर्वी ब्रिटीश विरोधी प्रतिक्रिया देशभरात अनेक ठिकाणी उमटलेल्या होत्या. त्यांना जनसामान्यांच्या प्रतिक्रिया असे संबोधले जाते. महाराष्ट्रामध्ये अशा स्वरुपाच्या घटना पुणे, नगर, ठाणे आणि नाशिक या परिसरात घडून आलेल्या आहेत. परंतु आदिवासी, शेतकरी, दलित व तत्सम प्रकारच्या शोषित अंकितांचे उठाव एकतर राष्ट्रीय चळवळीच्या परिघाबाहेरचे म्हणून दुर्लक्षित केले गेले किंवा अभिजन वर्गाच्या वैचारिक नेतृत्वाअभावी झालेले उठाव म्हणून त्यांची संभावना केली गेली.

परंतु सबाल्टर्नवादी इतिहासकार ॲंतोनिओ ग्रामची व रणजीत गुहा यांनी या विचारधारेचे खंडण करुन वंचित समाजाच्या इतिहास लेखनाला चालना दिली. व आमच्यासारख्या नव अभ्यासकांना त्यापासून प्रेरणा मिळते आहे. मी सबाल्टर्नवादी इतिहासलेखनाचा आधार घेऊन क्रांतिवीर राघोजी भांगरे यांच्या कार्य–कर्तृत्वाचा वेद घेण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

परकीय सत्तेशी प्राणपणाने लढणाऱ्या आदिवासी जमातीच्या बंडखोरांनी आणि त्यांच्या नायकांनी स्वातंत्र्य चळवळीत मोठे योगदान दिले आहे. राघोजी भांगरे हा या परंपरेतील एक भक्कम, ताकतवान, धाडसी बंडखोर नेता होता. पेशवाईच्या अखेरच्या काळात बहुतेक पराक्रमी तलवारी म्यान झालेल्या असतांना एकाकीपणे झुंजणाऱ्या त्र्यंबकजी डेंगळेला भिल्ल, रामोशीच साथ देत होते. त्र्यंबकजी डेंगळेच्या अपयशानंतर अकोले तालुक्यातील कोळी बांधवांनी रामजी भांगरे, रामा किरवा, गोंविदराव खाडे इ. च्या नेतृत्वाखाली लढा दिला आणि नगर, नाशिक, ठाणे, पुणे जिल्हयातील डोंगराळ भागात धूमाकूळ घालून इंग्रजांना सळो की पळो करुन सोडले. 1798 ते 1848 अशी तब्बल पन्नास वर्ष अकोले तालुक्याच्या कोळयांनी लढविलेला हा लढा खरोखरच चित्तथराक होता. परंतु दुर्दैवाने आजही तो उपक्षितच राहिला. कारण आदिवासी हा निरक्षर व मागासलेला असल्याने त्याने स्वतःचा इतिहास कधीच लिहिला नाही ही शोकांतिका आहे.

महाराष्ट्रामध्ये हिंदवी स्वराज्याची मुर्हुतमेढ ज्या शिवाजीराजाने केली त्या शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाचा पाया ज्याप्रमाणे मालोजीराजे भोसले, श्हाजीराजे भोसले या तीन पिढयांपासून घातला गेलेला होता. त्याचप्रमाणे वालजी भांगरे, रामजी भांगरे, यांच्याकडून राघोजी भांगरे कडे क्रांतीकार्याचा वारसा तीन पिढयांपासून आला होता. "पेशवा थोरले माधवराव यांच्या रोजनिशीमध्ये 1769–70 चा संदर्भ आलेला आहे. त्यामध्ये ते म्हणतात भांगरे व बांबळे व बोकड कोळी यांस दोन गाव दिल्याखेरीज कोळयांचा बंदोबस्त होत नाही."[1]

पेशवाईच्या काळात म्हणजे 1798 मध्ये वालजी भांगरे याने एक हजार कोळी जमवून माळवात व कोकणात हल्ले केले. परंतु वालजीला पकडले. परंतु बंड शमले नाही देवगाव (ता. अकोले) येथे पाटील असणारा वालजीचा पुतण्या रामजी भांगरे याने उठावाचे नेतृत्व स्विकारले. रामा भांगरे हा मोठा कर्तबगार सेनानायक होता. तो चुलत्यापेक्षा यशस्वी ठरला दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळात नाना फडणीसाचा तुरंगावास, सर्जेराव घाटगेचा धूमाकूळ हे प्रकार चालले होते त्याच काळात हा उठाव शमविणे अशक्य झाल्याने रामजी भांगरे याला सरकारी अधिकार देऊन तडजोड केली गेली रामजी भांगरे हे राघोजी भांगरे यांचे वडील. रामजी भांगरे यांना नाईकवाडी पोलिस जमादार म्हणून सरकारी नेमणूक मिळाली होती

रामजी भांगरे हा हक्क म्हणून सरकारी पगाराखेरीज आपल्या हद्दीतील प्रत्येक गावातून दरसाल एक रुपया, एक कोंबडी, तांदूळ शिवाय घाटातून ये–जा करणाऱ्या प्रत्येक जथ्याकडून एक मेंढी घेत असे.

परंतु इंग्रजांची कारभारावर घट्ट पकड बसल्यानंतर त्याने आदेश काढले की सरकारी नोकरांनी पगाराखेरीज काही घेऊ नये. त्यामुळे रामजी भांगरेला आपली नोकरी गमवावी लागली व त्याने ब्रिटीशंविरुध्द उठाव केला. रामजी भांगरेच्या उठावाला मोठा प्रतिसाद मिळाला याला दोन कारणे होती स्थानिक कोळयांमधील असंतोष किल्ले, घाट आणि मुलुखाची राखण करण्याबद्दल कोळयांना असणारे अधिकार नेमणूका इंग्रजांनी रद्द केल्या.

रामजी भांगरेवर राजद्रोहाच्या आरोपाचा खटला होऊन त्याला जन्मठेप व काळयापाण्याची शिक्षा झाली. रामजी भांगरेच्या उठावापासून कोळयांच्या क्रांतीकार्याला नवी दिशा मिळाली. ती म्हणजे सावकारी करणाया वाण्यांवर हल्ले आणि त्यांच्या किर्दी, खतावण्या, कर्जरोखे जाळणे, यावरुन असे दिसते की सावकार लोक आदिवासी कोळी समाजाची प्रचंड लूट करत होते रामजी भांगरेनंतर त्यांचा मुलगा राघोजी भांगरे देवगावची पाटीलकी सांभाळत होता.

''अहमदनगर जिल्हयातील अकोले परिसरातील रामा किरवा याला पकडून नगर येथे 1830 साली फाशी दिली. हा महाराष्ट्रातील पहिला हुतात्मा होय.''[2] रामा किरवाला फासी दिल्यावर महादेवकोळी क्रांतीकारकांना दहशत बसेल असे इंग्रजांना वाटत होते. रामजी भांगरे यांचा मुलगा राघोजी भांगरे उठावात सामील होऊ नये किंवा नवी टोळी उभाऊ नये यासाठी त्याला सरकारने बडया नोकरीवर घेतले. त्याला बरीच आमिषे दाखविली पण सरकारी नोकरीत मानभंग, वचनभंग, कटछाट यामुळे तो चिडला व त्याने सरकारी नोकरीला लाथ मारुन क्रांतिकार्यात उडी घेतली.

सन 1828 मध्ये शेतकयांचा शेतसारा वाढविण्यात आला तत्पूर्वी शेतकरी हा शेतसारा हा शेतीची अवजारे, बैल जोडयांची संख्या याप्रमाणे नांगरपट्टी पध्दतीने भरत असत परंतु इंग्रजांनी ही पध्दत बदलून शेतसारा महसुली दराने वसुल करण्यास सुरुवात केली. अशा महसुल पध्दतीमुळे गरीब आदिवासींना रोख पैशाची गरज भासू लागली व ते सावकार, वाण्यांकडून भरमसाठ कर्ज घेऊ लागले. कर्जाच्या मोबदल्यात चांगल्या प्रतीच्या जमीनी घेऊन सावकार लोकांना नागवू लागले होते. यामुळे सन १८३८ मध्ये रतनगड व सनगर किल्ल्याच्या परिसरात इंग्रज व सावकारशाही विरुध्द आदिवासी महादेव कोळी यांनी उठाव केला व उठाव दडपण्यासाठी कॅप्टन मॅकिन्टोशने हरतहेचे प्रयत्न केले पण त्याला यश आले नाही.

ठाणे गॅझेटियर्सचा जुन्या आवृत्तीमध्ये ''१८४३ मध्ये राघोजी मोठी टोळी घेऊन घाटावरुन खाली उतरला आणि त्याने दरोडे घातले.'' असा उल्लेख आहे. अहमदनगरच्या गॅझेटियर्समध्ये राघोजीने मारवाडयांवर छापे घातले.[3] त्यांनी राघोजीविरुध्द पोलिसांत तक्रार केली. पोलिसांनी तपास सुरु करुन राघोजीच्या आईकडे राघोजीचा ठावठिकाणा विचारला तिने माहिती दिली नाही. त्यामुळे चिडून जाऊन पोलिसांनी त्याच्या आईचे निर्दयपणे हाल केले. त्यामुळे संतापलेल्या राघोजीने टोळी उभारुन नाशिक, नगर जिल्हयामधून इंग्रजांना सळो की पळो करुन सोडले हाती लागलेल्या प्रत्येक मारवाडयाचे नाक, कान कापून टाकले राघोजीच्या भयाने खेडयातील मारवाडी गावे सोडून पळाले असा उल्लेख सापडतो.[4]

राघोजीच्या उठावाच्या आधीचा उठाव हा उमाजी नाईकाचा होता. त्याला पकडण्यासाठी दहा हजार रुपयाचे इनाम होते. राघोजीनंतर झालेल्या वासुदेव बळवंत फडकेच्या उठावासाठी तीन हजार रुपयाचे इनाम होते मात्र मात्र राघोजी भांगरेला पकडण्यासाठी चार हजार रुपायाचे इनाम सरकारने

जाहीर केले होते आजच्या हिशोबाने ते चार लाख होतील हे लक्षात घेतले तर राघोजीसाठी लावलेले चार हजार रुपायाचे इनाम किती मोठे होते आणि त्याच्या क्रांतीकार्यामुळे इंग्रजांपुढे किती मोठे आव्हान उभे केले होते. याचा अंदाज येईल असे असतांना राघोजी भांगरे यांच्यावर फारसे लिहिले गेले नाही. परंतु मौखीक रुपाने आजही अनेक वृध्द माणसे त्यांच्या बंडाची माहिती सांगतात अनेक महिला जात्यावर दळतांनी राघोजी ज्या उठावाविषयी ओव्या गातात. ''राघोजी भांगरे यांच्या उठावाविषयी माहिती घेत असतांना माझी मुलाखत गोविंद भागा गवारी यांच्या बरोबर झाली. हे सत्याऐंशी वर्षाचे रिटायर्ड पोलिस जमादार आहेत त्यांनी सांगितले की राघोजीने नाशिक शहरामध्ये लुट केली त्यावेळी त्याच्या साथीदारांनी नवरा–नवरीचे सोंग करुन पुढे वरात व मागे सावकारांना लूटले ते गरीब लोकांना त्रास देत नसत. जे सावकार लोकांना त्रास द्यायचे त्यांनाच लूटायचे.''[५]

नोव्हेंबर १८४४ ते १८४५ या काळात राघोजीचे क्रांतिकार्य शिगेला पोहचले होते. राघोजीच्या उठावानंतर २५ वर्षांनी वासुदेव बळवंतचा उठाव झाला मग वासुदेव बळवंत फडके हा आद्य क्रांतिकारक ठरला कसा यावरुन लक्षात येते की इतिहास चूकीच्या पध्दतीने लिहिला गेला खरा इतिहास पुढे येणे गरजेचे आहे असे मला वाटते.

शौर्य नितीमत्ता या गुणाबरोबरच ईश्वरी शक्ती व धार्मिक श्रध्दा यावर राघोजीचा विश्वास होता देवजी आव्हाड हा त्याचा प्रमुख सल्लागार होता देवजीला दिव्यदृष्टी होती असे म्हणतात त्याने दिलेला सल्ला राघोजी मोठया कटाक्षाने पाळत असे मे १८४५ मध्ये झालेल्या चकमकीत देवजी आव्हाड ठार झाला. देवजीच्या मृत्युमुळे त्याचा सल्लागार व अध्यात्मिक गुरु हिरावला यानंतर राघोजीचे क्रांतिकार्य झापाटयाने मोडले गेले. त्याचप्रमाणे लोकांची एकजुट मोडण्यासाठी इंग्रजांचे हरतहेचे प्रयत्न करत होते. राघोजीला ठाऊक होते की आपल्याला आपल्याच माणसाकडून घात होऊ शकतो शेवटी तेच झाले पंढरपूर येथे इंग्रज अधिकारी कॅ. गेल यांनी राघोजीला चंद्रभागेच्या काठी अटक केले.

राघोजीला साखळ दंडाने बांधून ठाण्याला आणले तेथे स्पेशल न्यायधिशासमोर त्यांच्यावर राजद्रोहाच्या खटल्याची सुनावणी झाली. एका पारसी वकीलाने आपले आरोप पत्र घ्यावे असे त्याला वाटत होते परंतु वकीलाने नकार दिल्याने राघोजीची बाजू न मांडली जाताच एकतर्फी सुनावणी झाली राघोजीला दोषी ठरविले गेले त्याला फाशीची सजा ठोठावण्यात आली. राघोजी हा वीर पुरुष होता. ''फाशी देण्यापेक्षा तलवारीने किंवा बंदूकीने वीर पुरुषासारखे मरण द्या असे त्याने न्याधिशाला सांगितले पण कंपनी सरकारने ते न ऐकता २ मे १८४८ रोजी ठाणे जिल्हा मध्यवर्ती कारागृहात या थोर क्रांतिकारक राघोजी भांगरे यांना फासावर दिले. ''ठाणे मध्यवर्ती कारागृहामध्ये असणाया स्तंभावर झालेल्या हुतात्म्यांमध्ये राघोजी भांगरेचे नाव पहिल्या रांगेत कोरले आहे.''[६]

वालजी भांगरेपासून ते रामा भांगरे आणि राघोजी भांगरे अशा तीन पिढयांचा जाज्ज्वल्य इतिहास हा आदिवासी महादेव कोळी समाजाचा खरा इतिहास आहे कारण त्यांनी दिलेला लढा या समाजाच्या न्याय, हक्कासाठी व अन्यायाविरुध्द प्रतिकार होता आणि आजच्या एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करत असतांना हया समाजाचा किती विकास झाला किंवा नाही या नव्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी पुन्हा एकदा इतिहासाचे पुर्नलेखन होण्याची गरज आहे तरच या समाजाला आत्मभान येईल असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथसूची

प्राथमिक साधने

अ) मराठी

१. वाड, ग. चि., थोरले माधवराव पेशवे यांची रोजनिशी, भाग– १ डेक्कन व्हर्नावयुलर ट्रान्सलेशन सोसायटी पुणे, १९११.

ब) मुलाखत

१. गवारी, गोविंद भागा, वय ८७, लाडगाव ता. अकोले दि. २४ जानेवारी २०१४.

क) दुय्यम साधने

१. कुलकर्णी, वि.अ., ठाणे जिल्हा स्वातंत्र्य आंदोलन (अप्रकाशित प्रबंध), २००६.

२. गजे, शां. स., धोंगडे नि. भि., बाडगीची माची, चंद्रदोय प्रकाशन, अकोले, ऑगस्ट २०१३.

३. गारे, गो. मो., सहयाद्रीतील आदिवासी महादेव कोळी, आदिम साहित्य प्रकाशन, पुणे, १९७५.

४. पिचड, न. भ., पश्चिम व उत्तर महाराष्ट्रातील महादेव कोळी समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीवर त्यांच्या शैक्षणिक विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास, (अप्रकाशित प्रबंध), १९९३.

५. सहस्त्रबुध्दे, अ. न., अहिणकुल, परिमल प्रकाशन, पुणे, १९८६. ७.

६. Ghurue, G.S., The Mahadev Kolis, 1957, Popular Prakashan Bombay, Second Impression October, 1963.

ड) नियतकालिक

१) भिडे, वरुनराज, (संपादित), डॉ. कुमार, सप्तर्षी, सहयाद्री दिवाळी अंक, १९९६.

२) शेवाळे, वि.म., उज्ज्वल उदयासाठी, त्रैमासिक क्रांतिसेनानी राघोजी भांगरे विशेषांक, जून २०१३.

प्रादेशिक पक्षाचे बदलते स्वरुप आणि आघाडीच्या शासनातील पक्षांचे राजकारण

डॉ. बी. व्ही. डोंगरे (पाटील)

राज्यषास्त्र विभाग प्रमुख माधवराव पाटील महाविद्यालय,पालम ता.पालम जि.परभणी

गेल्या दहा बारा वर्षांत भारतीय राजकारणात तसेच भारतीय राजकीय पक्ष पध्दतीत आश्चर्यकारक व धक्कादायक बदल होत आहेत अर्थात हे बलद सुधारणाच दर्शविणारे नाहीत तर , त्यापैकी काही बदल विकृतीचे घोतक ठरावेत. राजकीय दोषांची लक्षणे ठरावित असे बदल आहेत हे बदल आश्चर्यकारक ना धक्कादायक आहेत कारण राजकारणातील आणि पक्ष पध्दतीतील या बदलाबाबत निश्चित अंदाज बांधवा येत नाही, की या बदला संबंधी विश्वासही असे प्राककथन वा भाकीत करता येत नाही. याबदलाना राजकीय परिभाषेत अथवा राजकीय सुचनानही मांडने अवघड झाले आहे. या राजकीय बरलाची जागा जर राजकीय परिवर्तनाने घेतली व राजकरणाला व पक्षपध्दतीत विधायक वळण लागले तरी अशी घटना खचितच स्वागताई ठरेल.

वर्चस्वाचे पर्व संपले –

स्वातंत्र प्राप्तीनंतर बरेच वर्ष भारतात एका पक्षाचे वर्चस्व असलेंली बहुपक्ष पध्दती अस्थित्वात होती. कॉग्रेस पक्षाच्या तुलनेत दुर्बल व निष्प्रभ अशा तुकडेवजा पक्षाची संख्या भरपुर होती. पक्षाचे हे संख्याबळ आहे तसेच आहे : अर्थात काही पक्षाची मोडतोड होउन नवे पक्ष अस्तित्वात येत आहेत, पण एका पक्षाचे वर्चस्व असलेली पक्ष पध्दती गेल्या पाच वर्षात संपुष्ठात आली आहे. काही घटक राज्यात अजुनही प्रादेशिक पक्षाचे वर्चस्व असले तरी राष्ट्रीय पक्षानी प्रादेशिक पक्षाशी हात मिळवणी करुन काही प्रादेशिक पक्षाच्या राजकीय प्रभावाखाली असलेल्या प्रदेशात चंचु प्रवेश केला आहे. उदा. भारतीय जनता पक्षाने आंध्र प्रदेश मध्ये तलगु देशम , पश्चिम बंगाल मध्ये तृणमुल कॉग्रेस तर तामिहनाडुत अन्ना द्रमुख पक्षाशी समझोते करुन त्या भागात आपला प्रभाव प्रस्थापित करण्यासाठी राजकीय तडजोडी केल्या आहेत. प्रादेशिक पक्षाला शनकीय वर्चस्ववाला ही ब–याच प्रमाणात शट बसली आहे भारतीय राजकारणातील राष्ट्रीय व प्रादेशिक वर्चस्वाचे पर्व संपुष्ठात जरी आले नसले तरी आन हे राजकीय वर्चस्व ब–याच प्रमाणात कमी होत आहे. लोकशाहीतील राजकीय प्रक्रियेत राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षाचा सरभाग वाढकास या बरलामुळे साटाका झाले आहे. राजकीय वर्चस्वाला शट असली की आघाडीचे शासन अस्तित्वात येत व राजकीय प्रक्रिया राजकीय मकनेरारीयुक्त निमंत्रणातुनच मुक्त होते म्हणुनच लोकशाही दृष्टीने हा बदल स्वागतार्ह म्हटला पाहिजे. कारण संख्या बळीमुळे जे लहान लहान पक्ष रुळाधरी पक्षाचीच नव्हे तर , विरोधी पक्षाची भुमिका स्तबळावर वाढवु शकत नव्हे ते लहान लहान स्थानिक व प्रादेशिक पक्ष रचे व सहभागी झालेले आहेत आघाडीचा शासनात महत्वाची भुमिका बजावत आहेत परिपात्रत: प्रादेशिक पक्षाचा राजकीय पक्षात व राजकीय सौरे बाजी करण्याची क्षमता वाढलेली आहे. अर्थात या राजकीय सौदेबाजीतुन आघाडीच्या शासनात स्थैर्य व अस्थैर्य निर्माण होण्याची शक्यताही वाढलेली आहे.

स्वरुपात बदल –

अजिकडे प्रादेशिक पक्षानी जहाळ प्रादेशिक वादाचा त्याग केला आहे प्रादेशिक पक्ष विशिष्ठ प्रदेशाबद्दल प्रेम व आस्था बाळगुन असले तरी हे पक्ष प्रादेशिक हिता बरोबर राष्ट हिताबद्दल ही आस्था बाळगतात प्रसंगी प्रादेशिक हितापेक्षा राष्ट्हिताला प्राधान्य यव महत्व देतात कारण हे प्रादेशिक पक्ष राष्ट्रीय आघाडीत सामील झालेले असतात व केव्हा शासनातही जबाबदाराची भुमिका वाढवित असतात. उदाहरणार्थ राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीतील

तृणमुल कॉग्रेसच्या नेत्या ममता बॅनर्जी पश्चिम बंगालमध्ये रेल्वे मार्गाचा विस्तार करण्याची प्रादेशिक मागणी करतील दृ पश्चिम बंगालसाठी मागण्याच्या एक विधायक कार्यक्रम पुढे मांतील पण त्याच बरोबर केन्द्र शासन स्थिर शासन व सामर्थ संपन्न शासन असावे असे शासन राष्ट् हितासाठी व राष्ट् हितासाठी व राष्ट्रीय प्रगतीसाठी आवश्यक असते असेही वेळोवेळी सुमित करतील . महाराष्ट्रातील शिवसेना माहराष्ट्राची प्रादेशिक अस्मिता व त्यासंबंधीचा प्रादेशिक अभिनवेश वेळोवेळी फक्त करतील पण प्रादेशिक मिळे पेक्षा हिन्दुत्वावरील राष्ट्निष्ठा कृतीमध्ये व उकतीमध्ये व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करते अर्थात प्रादेशिक हिताचा व्यापक दृष्टिकोनातुन विचार करु शकतात हे राजकीय स्वाथार्रने प्रेरित होउन राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीला पाठिंबा देणा—या तेलगु देशमने दाखवुन दिले तेलगु देशम पक्षाचे हित घटक राज्याची सत्ता या दोन उद्देशाने साध्य करण्यासाठी तेलगु देशमचे चंद्रबाबु नायडु संधी साधुपनाचे यशस्वी राजकीय डावपेच लढवत असतात.

प्रादेशिक वादाचे बदलते स्वरुन —

भारतीय समाज व्यवस्थेत प्रादेशिक वाद विवाद प्रकारचे मुखवटे व बुरखे घालुन वावरने असावे कठि प्रादेशिकवार सुष्ठ स्वरुपात असावे वर कोठे तो उघड उघड व्यक्त झालेला असतो कोठे कोठे प्रादेशिक वाद सांप्रदायिक शकती प्रवाराबरोबर असतो. एकाम वेळी संप्रदापईक व प्रादेशिक भुमिका वठविणारे पक्ष विशिष्ट संप्रदायबद्दल वसेल तो संप्रदाईक आणि प्रादेशिक हिसंवर्धचे संवर्धन करण्याचा प्रयत्न करतात पण असे पक्ष केन्द्रातील प्रभावशाली राष्ट्रीय पक्षाबरोबर किंवा पक्षाच्या आघाडहबरोबर चांगले संबंध प्रस्तावित करुन आपल्या पक्षाचा, संप्रहामाचा व आला भुभागाचा राजकीय आर्थिक व भौतिक ककामरा क्रस्त घेत असतात. उदा. जम्मु — काश्मिर मधला नॅशनल कॉन्फरन्स, पंजाब मधील आकाली दल, व महाराष्ट्रातील शिवसेना हे पक्ष भारतीय समानातील समाजिक व आर्थिक विकासाच्या प्रश्ना भोवती राजकारण करतात . अशा पक्षांना सुधारलेल्या व मागासलेल्या भागातील लोकच्या राजकीय जागरुकतेचा कामश मिळतो. अशा पक्षाचे नेते राजकीय स्वार्थ व रुचकांना याची पुर्तता करण्यासाठी प्रादेशिक प्रश्नाचा वापर राजकारणात करतात . राष्ट्रीय पक्षांना भारतातील भिन्न व जटील अशा अन्य जमातीच्या समस्या सोडविण्यात अपयश आल्यास अन्य जमातीचे प्रादेशिक असमतोलातुन निर्माण झालेले प्रश्न हाती घेउन आंदोलनाचे राजकारन करतात. व राष्ट्रीय पक्षावर विशिष्ट प्रदेशाच्या विकासाकडे दुर्लक्ष झाले विशिष्ट घटक राज्य व प्रदेश उपेक्षित राहिले असा आरोप करुन प्रादेंशिक पक्ष विकासाचा राजकारणात सहभागी होतात.

प्रादेशिकतेचा आधार —

राष्टीय व प्रादेशिक पक्षांना विविध भागात राजकीय प्रभाव वाढविण्यासाठी व संघटनात्मक सामर्थ वाढविण्यासाठी विविध प्रादेशिक हितांचे प्रश्न हाताळावे लागतात. अशा वेळी नद्याच्या पाण्याच्या वाटपा संबंधीचे विविध घटक राज्यातील प्रश्न, घटक राज्याच्या सीमा संबंधीचे प्रश्न, वीज निर्मिती व वीज वाटपा संबंधीचे प्रश्न नवे घटक राज्याच्या निर्मिती संबंधीचे प्रश्न ककेवळ लोकरंजनाच्या मागण्यांना उचलुन धरुन विविध प्रदेशातील लोकसमुहाचा अनुभव करण्यासाठी राष्ट्रीय मिनानी प्रवृत्तीने राष्ट्वादी भुमिका घेतात. केन्द्रशासनात सत्तेत सहभागी झालेले पक्षाचे नेते राष्ट्हिताशी संबंध विषय व त्यासंबंधीचे महत्वाचे मंमालम आधिक जबाबदारीने सांभाळत आहेत म्हणुनच मतदार राष्ट्रीय पक्ष व प्रादेशिक पक्ष यात फार मोठा ुरक न करता त्यांच्या समस्यांना लोकसभेत व विधान सभेत निवडुन देत असतात. सारांश, घटक राज्यात प्रादेशिक पक्षांना स्थान असावे आणि केन्द्रशासनात राष्ट्रीय पक्ष असावेत या तर्काला आज स्थान उरलेले नाही भविष्य काळात केन्द्रातील शासनास एखाद्या प्रादेशिक पक्षाचा नेता

देखील पंतप्रधान होउ अर्थात नजिकच्या काळात राष्ट्रीय पक्षाचे सामर्थ कमी होण्याची शक्यता नाही. राष्ट्रीय पक्षा प्रमाणेच प्रादेशिक पक्षानाही चांगले नेतृत्व लाभलेले आहे. लोकांच्या या नेतृत्वावर विश्वास वाढलेला आहे. प्रादेशिकता व राष्ट्रीयता याचा आधार घेणारे राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्ष आत प्रादेशिकयवादाचा निषेध करीत नाहीत प्रादेशिक हिताचा विकार सर्व पक्षानां करावयाचा लागेल अशी परिस्थीती आहे.

विश्वासार्हता वाढली –

१९८९ मध्ये ख–या अर्थाने केंद्र शासनात आघाडीचे शासन व समिश्र मंत्रिमंडळ अस्तित्वात आले त्या वेळी प्रादेशिक पक्षांनी केंन्द्र शासना: सते सहभागी होण्याची संधी ओंळखली अर्थात १९६७ मध्ये घटक राज्यात राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांना सत्ता उपभोगण्याची संधी मिळाली होती पण केद्र शासनातील सत्ताधारी पक्षाने अशा संमिश्र मंत्रीमंडळाला राज्यकारभार करण्यात अडथळे आणले एवढेच नव्हे तर संमिश्र मंत्रिमंडळ अपयशी ठरण्यात , त्याचे पतन होण्यास जसे आघाडीचे घटक पक्ष जबाबदार होते त्याच प्रमाणे अशा आघाडी कोसळुन टाकण्यात केंद्रशासनातील सत्ताधारी पक्षाने उपद्रव कारक भुमिका बजावली त्यावेळी मजुरांना हे कळुन चुकले की राष्ट्रीय पक्ष देखील बेजबाबदार व उपद्रव कारक भुमिका बजावु शकतात व परिणामत: राष्ट्रीय पक्षाची विश्वासार्हता मतदारात नष्ट झाली किंवा काही प्रमाणात कमी झाली आलिकडल्या काळात काही प्रादेशिक पक्षाचे नेते व प्रादेशिक पक्ष संघटना केंद्रशासनात व घटक राज्यात जबाबदारीने व विधायक स्वरुपाची भुमिका बजावत आहेत म्हणुन या पक्षाचा प्रभाव राष्ट्रीय पक्षापेक्षा घटक राज्यात वाढला आहे उदाहरणार्थ आंध्रप्रदेश तेलगु देशम कॉंग्रेस पक्षाला निवडणुकीत पराभुत करुन तेथे आपली सत्ता आणि प्रभाव दृढमुळ करीत आहे तेथे भाजपा आणि कॉंग्रेस सारख्या राष्ट्रीय पक्षापेक्षा प्रादेशिक पक्षाचीच विश्वासार्हता जास्त आहे. म्हणुन राष्ट्रीय पक्षानी आता आत्मपरीक्षन केले पाहिजे व राष्ट्रीय पक्षानी देशातील सर्व भागात आपली विश्वासार्हता वाढविण्यासाठी जबाबदार विधायक भुमिका सर्वत्र बजावली पाहिजे.

मतैक्य व सहभाग –

भारतीय समाज बहुजिनसी समाज आहे ज्यात विविध प्रकारचे राजकीय शारकीप्रवाह विविध स्तरावर व विविध क्षेत्रात कार्यरत आहे. जात, धर्म, प्रदेश, आणि भाषा यांनी विभागलेंल्या या समाजात मतैक्यापेक्षा मताधिक्यांना जास्त प्रमाणात आहे. पण भारतीय पक्ष पध्दतीत दोनच वर्तनक्रम आढळतात. एक म्हणजे सत्ताधारी पक्षामध्ये एक राजकीय संस्कृती असते, तर विरोधी दुसरी राजकीय संस्कृती असते.

१. सत्ताधारी पक्ष किंवा सत्ताधारी पक्षात राज्यकारभार सर्वस्वी आपली भुमिकाच महत्वाची आहे अशी सत्ताकांक्षी भुमिका असते तर विरोधी पक्षांना विरोध करणे हे आपले महत्वाचे कार्य असे त्यांना वाटते . परीणामत: जनता व राजकीय पक्षाचा दिखावु नव्हे तर वास्तविक सहभागावर आधारलेले मतैक्य राष्ट्रीय प्रश्नावर घडवुन आणले आवघड होउन बसते. एखाद्या पक्षाच्या हाती मक्तेदारी युक्त सत्ता असेल तर असा पक्ष राज्यकारभारात जनतेचा व विरोधी पक्षाचा सहभाग असतो असे गृहीत धरावयासही तयार नसतो. आघाडीच्या शासनात सर्व समंतीने व मतैक्यातुन राज्यकारभार चालला पाहिजे कारण लोकशाही म्हणजे संमतीवर आधारलेले शासन होय. लोकशाहीत एकच पक्ष बहुमतात असो अनेक पक्षांनी मिळुन आघाडीत बहुमत प्रस्थापीत केलेले असो. शासनाने हे कटाक्षाने पाहिले पाहिजे की, सार्वजनिक व्यवहारात लोकमताचा, अल्पसंख्याकाच्या मनाचा विरोधी पक्षाचा व बहुसंख्य सामान्य लोकांचा आदर केला पाहिजे.

२. फार काळ सत्ता उपभोगणा—या पक्षाने आपण राज्यकारभार करु शकतो अशा अहंगंडाने कोणत्याही पव्रश्नावर भुमिका घेउ नये. प्रादेशिक पक्षाने नेतृत्व – भारतीय राजकारणात प्रादेशिक नेतृत्वाचे आव्हान ही घटना अलिकडच्या काळातील नाही. स्वातंत्रप्राप्ती नंतर १९५७ मध्ये कॉग्रेस पक्षाला केवळ प्रादेशिक अधिष्ठात असलेल्या प्रादेशिक पक्षाकडुन राजकीय आव्हान मिळाले १९५७ मध्ये आसाम मध्ये गणतंत्र परिषद प्रभावशाली ठरली.

३. पण त्यावेळी कॉग्रेस पक्षाने प्रेादेशिक वादाचा व प्रादेशिक पक्षाचा निषेध केला व प्रादेशिक पक्ष व प्रादेशिक वार हा राष्ट्रीय एकातेच्या मार्गातील प्रमुख अडथळ मानला. पण प्रादेशिक नेत्याचे जेथील जनतेशी असलेला घनिष्ठ संबंध प्रादेशिक प्रश्नाबाबतची त्याची जनहित दक्ष भुमिका याचा विधायक दृष्टिने कॉग्रेस पक्षाने विचार करण्याऐवजी सर्व भारतीय भागात आपले राजकीय वर्चस्व कसे प्रस्थापित होईल, विरोधी नेतृत्व कसे दुर्बल व निष्प्रश्न होतील या दृष्टीने राजकीय डावपेच आखले कॉग्रेसचा हल्ला प्रादेशिक नेतृत्वावर होत.

नेतृत्वाचा आधारची मर्यादा – अलिकडच्या काळातच नव्हे तर स्वातंत्रप्राप्ती नंतर राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षात ध्येयधोरण व कार्यक्रम यापेक्षा नेतृत्व या घटकाला महत्व मिळाले पण काही प्रादेशिक पक्षाच्या बाबतीत तेथे प्रादेशिकतेची भावनाच प्रादेशिक पक्ष अस्तित्वात आणण्यास कारणीभुत ठरली. उदा. १९८२ मध्ये आंन्ध्रप्रदेशात तेलगु देशम व १९८५ मध्ये आसाम गणतंत्र परिषद हे नवे प्रादेशिक पक्ष आस्तित्वात आले त्यावेळी राजकीय अनुभव नसलेल्या नेतृत्वाच्या प्रभावाखाली होते.

४. पण अलिकडच्या काही काळात पक्षांतर्गत नेतृत्वाखाली आधिक महत्व प्राप्त झालेले आहे भारतीय जनतापक्षाने अटलबिहारी वाचपेयी हयांना भावी पंतप्रधान म्हणुन निवडणुकीत घोषित केले दृ तर कॉगेसपक्षाने सोनिया गांधीन भावी पंतप्रधान म्हणुन सार्वत्रिक निवडणुकीत सोनिया गांधीचे नेतृत्व जनतेसमोर आणले. १९७१ पासुनच भारतीय जनतेने नेतृत्व या घटकालाच महत्व दिले आहे पक्षाला स्विकारणे अथवा नकारणे हे पक्षाच्या नेतृत्व मुल्यमापना नुसार ठरले १९७१ च्या सुमारास झालेल्या निवडणुकीत भारतातील लोकांनी दाखवुन दिली की, त्यांनी जाणीवपुर्वक किंवा हे पुरस्कृत आपली राजकीय पसंती समाजवादी घोषणा देणा—या पक्षांना दाखविली नाही. तर स्थैर्य व द्रतगतीने प्रगती यांची हमी देणा—या इंदिरा गांधी सारख्या नेत्यांना दाखवली.

५. भारतीय लोक राजकीय पक्षाचे ध्येय धोरण कार्यक्रम या पक्षा त्या पक्षाच्या नेतृत्वाला अधिक महत्व देतात. पक्ष संघटनेपेक्षा नेता मोठा , ही प्रादेशिक व राष्ट्रीय पक्षाचीच भुमिका नाही तर जनतेचही भुमिका आहे म्हणुन कॉग्रेस पक्षाने सोनिया गांधी सारख्या राजकीय अनुभव नसलेल्या पन नेहरु घराण्याचे तजोवळयाचा वारसा सांगणा—या सोनिया गांधीना नेतृत्व परी आणले. इंदिरा गांधीची सुन व राजीव गांधीची पत्नी या पेक्षा सोनिया गांधीना कोणताही राजकीय वारसा नाही प्रादेशिक पक्षावर पक्षाचा नेताच मोठा मानला जातो. म्हणुन पक्ष हा नेत्याच्या शोधात असतो अर्थात असे म्हटले जाते की ज्या देशाला नेता नसतो तो देश दुर्दैवी ठरतो ज्या पक्षाला नेता शोधावा लागतो त्या पक्षासारखा दुर्दैवी राजकीय पक्ष दुसरा नाही . म्हणुनच चालेल मेरियम यांच्यामते राजकीय पक्षात जास्त महत्व नेत्यांना असणे कार्यकर्त्यामध्ये लोकप्रीय असलेले, उत्साही व समार्थवान नेते असतील तर पक्षाचे सामर्थ वाढले व पक्षातील नेते उदासिन, दुर्बल विभागलेले व एकाकी पडलेल्या गटातील असतील तर त्या पक्षाची वाताहत होते.

निष्कर्ष –

भारतीय राजकारणात ज्या प्रवृत्ती आजकाळी दिसतात त्यांचा परिणाम राष्ट्रीय व प्रोदशिक पक्षाच्या कार्यपध्दतीवर व त्यांच्या राजकीय भुमिकावर होती. अलिकडच्या भारतीय राजकारणात चार ठळक वैशिष्ट्ये आढळतात. १. निवडणुकीमध्ये कोणतेही लाट अथवा भावनिकता याचा अभाव आहे. २. जनतेला भेडसावणा–या समस्या एकत्रितपणे राजकारणात विचारत घेतल्या जातात. ३. आर्थिक उदारीकरणाला फारसा कोणाकडुन विरोध होत नाही. ४. भारतीय जनमानसातील परंपरवादी मनोवृतीत हळुहळु बुध्दिवादी प्रवृत्ती संक्रमित होत आहे. ७. सारांश भारतीय राजकारण आधिक आधिक व्यवहार्यवादी, समस्या प्रधान आणि बुध्दिवाद प्रवृत्तीने युक्त असे होत लागले आहे म्हणुन आघाडीच्या शासनात राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्ष परस्पर सहकार्य व परस्पर सामंजस दाखवित आहेत अर्थात राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांना राष्ट्रीय प्रश्नावर मतैक्य व जनतेची संमती प्राप्त करुन घ्यावी लागेल व जनतेलाही आघाडीतील पक्षाच्या भुमिकेवर निमंत्रण व देखरेख ठेवावी लागते कारण आघाडीतील शासन कारभारातील राजकारणाला सामाजिक व राजकीय पातळीवर मतैक्य वा सर्व संमती पहिले. जर आघाडीचे शासन केवळ राजकीय व्यवस्था असेल तर आघाडीच शासन ही एक आत्मवस्थक आपलीच ठरेल . आणि जनतेच्या उत्साही मनोवृत्तीचा आघाडीच्या राजकारणात स्पर्श झाला नसेल तर आघाडीच्या शासनाचे राजकारण केवळ आपली जनक ठरेल अशा वेळी संतुलित राजकीय संस्कृतीचे संवर्धन करण्यासाठी राजकीय जागरुकता जनहित राजकीय दक्षता जनतेला दाखवावी लागेल. ८. म्हणुन जागरुक जनहित दक्ष जनतेच्या आशा आकंक्षा लक्षात घेउन राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षाला कार्य करावे लागेल.

निष्कर्ष –

आघाडीच्या शासनातील राजकारणाच्या दबावाखाली व निमंत्रणाखाली राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांना काही अंशी परिवर्तन स्वीकारण्यात भाग पाडले आहे. राष्ट्रीय पक्ष आता प्रादेशिक पक्षांना काही अंशी परिवर्तन स्वीकारण्यात भाग पाडले आहे. राष्ट्रीय पक्ष आता प्रादेशिक पक्षांना दुय्यम व दुदैव घटक म्हणुन त्यांची अवहेलना करु शकत नाहीत. राष्ट्रीय व प्रादेशिक पातळीवर चांगले नेते हवेत अशी भावना राष्ट्रीय पक्षात निर्माण होत आहे. पक्ष संघटनेवर श्रेष्टीचे वर्चस्व हा घटक राजकीय पक्ष संघटना ख–या अर्थाने संघात्मक बनविण्यात फार मोठा अडथळा आहे. संघशासनात पक्ष संघटना हया देखील संघटनात्मक दृष्ठया संघ स्वरुपाच्या असाव्यात व राष्टीय पक्षाना देखील आपले प्रादेशिक आधार भक्कम करण्यासाठी प्रादेशिक हितसंबंध व प्रादेशिक कार्यक्रम हाती घ्यावे लागतील याची पुसटशी कल्पना आळी आहे.

प्रादेशिक पक्ष आता आधिक जबाबदार , संयमी व व्यापक दृष्टिकोनातुन केंद्रीय मंत्रिमंडळात आपली भुमिका बजावु लागवे आहे स्थैर्य हे राष्ट्रीय व प्रादेशिक पातळीवर प्रस्थापीत झाले पाहिजे व राष्ट्रीय व प्रादेशिक पातळीतुन जनतेच्या हिताचे व राष्ट्राच्या हिताचे संवर्धन व संरक्षण झाले पाहिजे राष्ट्र व प्रदेश याच्यातील द्वंद्व कमी होण्यास आघाडीच्या शासनाचे राजकारणच फारशी जबाबदार ठरले आहे बहुजिनस समाजातील लोकशाही प्रक्रीया अनेंक पक्षाच्या राजकीय सहभागातुन साकार होते. राजकीय सत्तेची मक्तेदारी राष्ट्रीय व प्रादेशिक पातळीवर अधिकारशाही प्रवृत्ती निर्माण करणे भय भ्रष्टाचार व हिंसाचार यांना राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षात सहकार्य व सुसंवाद प्रस्थापित झाला पाहिजे समान राजकीय व आर्थिक कार्यक्रमच ताठर तत्वप्रणालीपेक्षा जास्त फायद्याचे ठरतात हे आघाडीच्या शासनाच्या प्रयोगातुन सिध्द झाले.

मराठीतील मुस्लिम लेखकांची आत्मचरित्रे :-लेखन प्रेरणा

प्रा. डॉ. केतकी प्रमोद भोसले

१९८० नंतर मोठ्या प्रमाणात मुस्लिम मराठी साहित्य लिहिले जाऊ लागले. मराठी साहित्याच्या जवळपास सर्वच साहित्य प्रकारात मुस्लिम मराठी साहित्य लिहलेले आढळून येते. यामध्ये कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, वैचारिक लेखन, आत्मचरित्र यांचा समावेश होतो. हे सर्व प्रकार कमी अधिक प्रमाणात लिहिले गेले असले तरी मुस्लिम मराठी साहित्यकांनी कविता हेच आपल्या अभिव्यक्तीचे प्रमुख माध्यम मानले आहे.

आज मराठीतून असंख्य मुस्लीम लेखक लिहित असून ते स्वत:च स्वत:हाच्या समाजजीवनाचे चित्रण आपल्या साहित्यातून मांडू लागले आहेत. आधुनिक शिक्षण प्रसाराने मुस्लीम समाजात एक मध्यमवर्ग निर्माण झाला आहे. तो मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या प्रबोधनवादी चळवळीच्या प्रभावाखाली आलेला दिसतो. आपला समाज जसा आहे, तसा तो मराठी साहित्यातून चित्रित झालेला नाही. आपणच आपले साहित्य लिहिले तर, या प्रेरणेतून काही लेखक पुढे आलेले दिसतात. त्यासाठी प्रथम हमीद दलवाई यांचे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागते याशिवाय डॉ. यू. म. पठाण, मुमताज रहिमतपुरे, राजन खान, जावेद कुरेशी, रफीक सूरज मुल्ला, आणि प्रा. शहाजिंदे या नावांचा उल्लेख करावा लागेल. यांनी आपल्या साहित्यकृतीतून आपल्या मुस्लीम समाजाचे, मुस्लीम मानसिकतेचे, प्रभावी दर्शन घडविले आहे. तसेच ग्रामीण बलुतेदारी, समाज जीवनाशी निगडित असलेली मुस्लिम मंडळी मराठी साहित्यातून चित्रित झाली पाहिजेत, या हेतूने अनेक साहित्यिक, कवी, लेखक, मुस्लीम साहित्य लेखनात उतरलेले दिसतात.

पीएच डी. संशोधनाच्या अनुषंगाने मला काही मुस्लीम आत्मचरित्रकारांची जवळून ओळख झालेली आहे. मी माझ्या या संशोधन पेपरमध्ये मला आत्मचरित्र वाचल्यावर व प्रत्यक्ष भेटी मधून जे काय अनुभव आलेले आहेत, याबद्दल थोडक्यात विचार मांडत आहे.

१९६० नंतर विविध साहित्य प्रवाह उदयास आले. विविध समूह सुद्धा लेखनातून व्यक्त होऊ लागले. आणि यामध्ये मुस्लिम मराठी साहित्याची मोलाची भर पडली आहे. मुस्लिम मराठी साहित्याचा आढावा घेता, कथा, कादंबरी, कविता, गझल, चरित्र, आत्मचरित्र, इ. प्रत्येक मराठी साहित्यप्रकारात मुस्लिम साहित्य लिहिले गेले आहे.

मराठीतील आत्मचरित्राची संख्या विपुल आहे या तुलनेत मुस्लीम आत्मचरित्राची संख्या खूपच कमी आहे. केवळ सतरा आत्मचरित्र उपलब्ध असून, या सतरा आत्मचरित्रांपैकी फक्त दहा आत्मचरित्र पुरुष लेखकांची आहेत. तर सात आत्मचरित्र स्त्री लेखकांची आहेत. त्यांच्या आत्मचरित्रातील प्रेरणा जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. आत्मचरित्र लेखनामागील भूमिका सर्वच लेखकांनी मांडलेल्या आहेत आपण जे काही जगलो, जगताना जो संघर्ष केला त्याचा परिचय लोकांना व्हावा, हा हेतू सुरवातीला सर्वांनीच व्यक्त केलेला आहे त्यातील प्रमुख प्रेरणा 'आत्मशोध' असल्याचे दिसून येते.

'**माझ्या दर्यावर्दी जीवनातील भरती ओहोटी**' हे कॅप्टन फकीर महंमद जुवळे यांचे आत्मचरित्र वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. लेखनाचा प्रसिध्द काळ सन १९६० मधील असून, हे आत्मचरित्र मराठी मुस्लिम व्यक्तीने लिहिलेले पहिले आत्मचरित्र आहे. जुवळे यांनी आपली आवड म्हणून दर्यावर्दी जीवनाला आपलेसे करून सागरी जीवनाचा मनमुराद आनंद घेतलेला आहे.आयुष्यातील पंचावन्न वर्षे त्यांचे सागराशी नाते होते या काळातील आठवणींचा पट आत्मचरित्रात शब्दबद्ध केलेला आहे.

इब्राहिम खान यांनी आपल्या आयुष्यातील व्यथा वेदना लोकांसमोर याव्यात या हेतूने लेखन केल्याचे दिसते. **'मुस्लीम महार'** या आत्मचरित्रातून धर्मातरानंतरची समानतेची वागणूक न मिळाल्याने जीवनाची होणारी फरपट लेखकांनी व्यक्त केली आहे. पूर्वीच्या हिंदू धर्मातील जातीयतेचे चटके, हीन वागणूकीला कंटाळून लेखकाच्या आजोबांनी इस्लाम धर्माचा स्वीकार केला.स्वत:हाचे, व पत्नीचे नाव बदलले. उपासना पद्धत बदलली. मुस्लिम धर्माशी एकरूप झाले. पण मुस्लिम धर्मियांनी त्यांना सन्मानाची वागणूक दिली नाही. माणूस धर्मांतरामुळे दोन्हीकडून पोरका होतो. आणि असे पोरका होणे खूपच जीवघेणे असते

'जाग्या झालेल्या सावल्या' या आत्मकथनात द्वारे अजीज नदाफ यांनी आपल्या आयुष्यातील काही घटनांना प्रसंगांना शब्दबद्ध केलेले आहे या आपल्या लेखनाला त्यांनी आत्मकथा असे संबोधले आहे आपल्याच भूतकाळातील आठवणींना त्यांनी सावल्या म्हटले असून आयुष्याच्या उत्तरकाळी त्यांचे स्मरण केले आहे मल्लिका अमर शेख यांना माणूस म्हणून व्यक्तीला समान न्याय व सन्मान मिळायला हवा असा त्यांचा आग्रह आहे आपला अनुभव लोकांसमोर यावा अशा स्वच्छ भावनेने त्यांनी बेधडकपणे आपले विचार मला उद्ध्वस्त व्हायचंय या आत्मचरित्रात मांडले आहे तर मेहरुन्निसा दलवाई यांनी विचारवंत हमीद दलवाई यांचा सहवास कथन करताना त्यांच्या संदर्भातील कृतज्ञता 'मी भरून पावले' या आत्मचरित्रात व्यक्त केली आहे.

'जिहाद', या आत्मचरित्रामधून हुसेन जमादार यांनी कुराणमधील जिहाद चा अर्थ आत्मचरित्राच्या लेखनाच्या सुरूवातीलाच वाचकांसमोर मांडलेला दिसतो.

'किसी ध्येय की सिध्दी के लिए
अपनी संपूर्ण शक्ती लगा देने और
जान तोड कोशिश करने का नाम 'जिहाद' है |
'जिहाद' केवल युध्द करने का नाम नही है |
जो व्यक्ती हर समय अपने उद्देश की धुन में लगा हो
अपना धन, अपनी वाणी और अपनी लेखणी आदि से उसके लिए प्रयत्न
करता और अपने आपको थकाता हो वह वास्तव में जिहाद ही कर रहा है '|...

लेखक हुसेन जमादार यांनी आपली' जिहाद 'लेखनामागील भूमिका स्पष्ट करताना वरील अवतरणांचा प्रथमपृष्ठावर उल्लेख केला आहे .कोणत्याही कामाच्या सिध्दीसाठी, यशस्वी पूर्तीसाठी, जिवापाड, मनापासून आणि सर्व शक्तीने स्वत:ला झोकून देण्याची वृत्ती अधोरेखित केलेली दिसते .या अनुषंगाने लेखकानेही आपल्या मनातील ध्येया पर्यंत पोहोचण्यासाठी असा प्रयत्न केला आहे.म्हणूनच 'घर सुधारावे, समाजासाठी काही करावे' अशा तऱ्हेची

उर्मी मनात निर्माण झाल्याचे लेखकाने म्हटले आहे. आपण आपल्या कुटुंबियांसाठी काही करीत असताना, ज्या समाजाचे आपण घटक आहोत, त्या समाजाच्या विकासासाठी काहीतरी करावे, असे वाटण्याच्या प्रक्रियेतून या आत्माचरित्राचे लेखन झाले आहे .

'मी एक कोणीतरी' या आत्मचरित्रातून आपल्या सुखवस्तू कुटुंबाचा व आंतरधर्मीय विवाहाने दोन्ही कुटूंबातील माणसांची मने सांभाळून लतीफ मगदूम यांनी स्वत:ची आणि कुटुंबाची प्रगती केलेली आहे. या आत्मचरित्रातून सर्वसामान्य संस्कारशील कुटूंबात जन्मलेल्या लतीफ मगदूम यांच्या जीवन आणि कार्याचा परिचय होतो. 'माझ्या जीवनाचा हा बोलका आराखडा आहे वाचकांना माझे आत्मचरित्र कुठेतरी प्रेरित करेल, या भावनेने हे आत्मचरित्र लेखन झाल्याचे लेखकाने म्हटले आहे.

'दगडावरची पेरणी' या आत्मचरित्रात सय्यदभाईंनी एकतर्फी तलाकविरुद्ध पुकारलेले बंड ही मूळ लेखन प्रेरणा दिसून येते. मुस्लीम समाजातील अनेक प्रश्नांसाठी अहोरात्र झगडत असलेल्या सय्यदभाईंच्या खडतर कार्यातूनच या आत्मकथनाचा उगम झालेला दिसतो. सय्यदभाई एकतर्फी तलाकच्या विरोधात देशभर फिरत असतात .त्यावेळी त्यांना असे अनेक अनुभव आजूबाजूच्या महिलांच्या तोंडून ऐकायला मिळत असत .हे अनुभव चित्तथरारक आणि हादरून सोडणारे होते, म्हणून हे अनुभव तुम्ही पुस्तकरुपात समाजासमोर ठेवा 'असा आग्रह सय्यदभाईंच्या अनेक हितचिंतकांनी ,सहका-यानी धरला आणि त्यांच्या आग्रहातूनच ह्या आत्मकथनाचा जन्म झाला.

अब्दुल गनी अत्तरांचे **'कोकरूड ते बर्मिंगहॅम'** हे आत्मचरित्र एका विशिष्ट अशा काळीत काळातील आठवणींचे संचित आहे. लेखक रयत शिक्षण संस्थेच्या उभारणीच्या काळापासून संस्थेशी संलग्न असल्याने, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या दीर्घकाळाचा सहवास त्यांना लाभला. अण्णांवर निष्ठा व कृतज्ञता त्यांनी वारंवार व्यक्त केलेली कोकरूड या साध्या गावापासून झालेला प्रवास प्रवास बर्मिंगहॅम पर्यंत जाऊन पोहोचतो याचा इतिहास या आत्मचरित्रातून दिसतो

'क्षितिजे अपार' या हुसेन दलवाई यांच्या आत्मचरित्रातून जुन्या स्मृतींना उजाळा देण्याच्या हेतूने लिहिल्याचे लक्षात येते शैक्षणिक सामाजिक आणि राजकीय जीवनातील आठवणींना त्यांनी शब्दबद्ध केले आहे टाकीचे घाव या आत्मचरित्रात बहुतेक आठवणी या लेखकाच्या विद्यार्थी दशेतील आहेत

डॉ. श.नू. पठाण यांचा जीवनप्रवास दोन टप्प्यांमधून आणि दोन स्वतंत्र आत्मचरित्रामधून व्यक्त झाला आहे. पहिला भाग म्हणजे **'टाकीचे घाव'** आणि दुसरा भाग म्हणजे **'वेदना आणि प्रेरणा',** वेदना स्वीकारून त्या वेदनेतून प्रेरणा घेऊन आपले स्वप्न साकार केले आहे केल्याचे वर्णन वाचकांना येते

मुस्लिम पुरूषाची आत्मचरित्रे प्रामाणिक हेतूने लिहीलेले आहेत संमिश्र समाजव्यवस्थेत आपले जगणे कसे आहे, आपला समाज कुटुंब यांचे संबंध कसे आहेत, कौटुंबिक पातळीवरील संघर्ष, व्यावसायिक स्तरावरील ओढाताण इत्यादींची नोंद आत्मचरित्रकारांनी घेतलेली आहे. सय्यदभाई व्यतिरिक्त सर्वांनी उच्च विद्या घेतलेली आहे .

मराठीतील मुस्लीम आत्मचरित्रकारांनी समाज जीवनाचा घेतलेला वेध वैशिष्ट्यपूर्ण आहे हे आत्मचरित्रकार शहर आणि ग्रामीण अशा संमिश्र स्तरांचे प्रतिनिधित्व करतात त्यामुळे मुस्लिम तसेच हिंदू समाजाचे

जीवन आणि मानसिकता समजून घेता येते. या सहजीवनाचे संस्कार घेऊन या लेखकांची जडणघडण झालेली दिसते. भाषा, पेहराव, सण-उत्सव अशा सर्वच पातळीवरील संस्कारांचे दर्शन घडवून या लेखकांनी एकात्मतेचा परिचय करून दिला आहे.

मुस्लीम आत्मचरित्रकारांनी आपल्या लेखनात मुस्लिम समाजाच्या जीवनक्रमाचे विस्तरीत चित्रण केले आसल्यामुळे नमाज, कलमा, ईद, विवाह, पीर, दर्गा, उरूस व समाजातील चालीरितींचा तपशील आत्मचरित्रात मांडलेला दिसतो.

मुस्लिम आत्मचरित्रकारांनी आपल्या परिसराबरोबरच संमिश्र समाज जीवनाचा वेध घेतला आहे. महाराष्ट्रातील मुस्लिम समाजाचे अंतरंग मांडताना सहजीवनाचा झालेला परिणाम संमिश्र संस्कृतीचा होणारा प्रभाव विविध भागातील भाषिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांबरोबर मुस्लीम समाजाशी असलेले संबध, एकमेकांशी असलेले जिव्हाळयाचे नाते, आणि इतर धर्मियांचा लेखकांवर असलेला प्रभाव या आत्मचरित्रातून अनुभवास येतो.

महाराष्ट्राच्या विविध भागांचे प्रतिनिधित्व करणार्या या आत्मचरित्रकारांचीही मुस्लीम समाजाचे वास्तव यानिमित्ताने मांडले आहे ही सर्व आत्मचरित्रे आपल्या जीवनाचा लेखाजोखा मांडण्यात बरोबर कृतज्ञतेची भावना घेऊन लिहिलेली आहेत. आयुष्याच्या वाटेवरील बरे वाईट अनुभव मांडताना कुठेही नकाराची किंवा नैराश्याची भावना यातून व्यक्त होत नाही.

एकूणच आपण आयुष्याचा प्रवास कसा केला त्यातील अनुभव घटनाप्रसंगांचे मांडणी करून अनुभवातून आलेले चिंतन हे या आत्मचरित्राचे वैशिष्ट्य आहे. परंपरेचा वारसा जपता नाही नव्या व्यवस्थेचा आग्रही ठामपणे करण्याची वृत्ती या आत्मचरित्रकारांनी दाखवली आहे. आपण मुस्लिम आहोत म्हणजे आपले वर्तन सर्वच इतरांपेक्षा वेगळे असायला हवं अशी भावना कुठेही दिसत नाही. उलट बहुसंख्याकांच्या बरोबर राहताना सहजीवनाचे जगणे अधिक सुंदर बनते अशी या आत्मचरित्रकारांची वृत्ती असलेली दिसते .

मुस्लीम आत्मचरित्र लेखकांचे व्यक्तिमत्त्व जीवनदर्शन याचा आढावा घेत असताना या आत्मचरित्रातून काही उत्तुंग माणसं भेटली त्यांचे कर्तृत्व,मोठेपण अनुभवता आले. त्यांना प्राप्त झालेले मोठेपण हे त्यांच्या कार्य कर्तृत्वाबरोबर त्यांचे खडतर परिश्रम आणि त्यांची जीवनावरील श्रद्धेमुळे प्राप्त झालेले दिसते. त्यांची माणुसकी वरील नितांत निष्ठाही त्यांचा व्यक्तिमत्त्वाचाच एक भाग दिसतो. या सर्व आत्मचरित्रकारांनी आपल्या कष्टाने परिश्रमाने आपल्या स्वतःचे एक समाजात स्थान निर्माण केले आहे. काही आत्मचरित्रकार वेगवेगळया शिक्षण संस्थांमध्ये मानाचे पद भूषविले आहे तर काही अजून कार्यरत आहेत. काहीजण सत्यशोधक चळवळीच्या अनुषंगाने समाजसेवेत मग्न, समर्थपणे सांभाळणारे समाज कार्यकर्ते आहेत.

सगळयाच आत्मचरित्रकारांनी एकापेक्षा एक अशी वरचढ मांडणी आपल्या आत्मचरित्रातून केलेली आहे. प्रत्येकाचा विषय हा वेगळा असून, आत्मचरित्र वाचताना आपण आत्मचरित्र जगल्याचा अनुभव येतो. आज काही आत्मचरित्रकार हयात नाहीत. माननीय लतीफ मगदूम सर, मी ज्या आझम संस्थेत काम करते, तेथे ते गेली पंचवीस वर्षे मानद सचिव म्हणून कार्य करत होते. गेली पंचवीस वर्षे मी अत्यंत जवळून सरांना आणि त्यांच्या कार्याला पाहिलेले होते. अत्यंत दिलखुलास ,हरहुन्नरी, कष्टाळू, धडाडीचा सामाजिक कार्यकर्ता असे व्यक्तिमत्त्व सरांना लाभलेले होते. मुस्लिम संस्थेतून **छत्रपती शिवाजीमहाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले** या

युगपुरुषांच्या जयंतीच्या निमित्ताने रॅली काढणारा महाराष्ट्रात किंवा भारतात एकमेव सच्चा धडाडीचा सामाजिक कार्यकर्ता म्हणून सरांचे नाव कायम सगळयांच्या लक्षात राहील. गेल्या वर्षी दुर्दैवाने कोरोनाच्या साथीत त्यांचा मृत्यू झाला. आज सर आपल्यात नाहीत. पण त्यांचे 'मी एक कोणी तरी" आत्मचरित्र हे मुस्लीम समाजातील युवकांना आणि एकूणच सर्वांना खूप प्रेरणादायी ठरेल. सरांना भावपूर्ण श्रद्धांजली !!

संदर्भ सूची :-

1) मुस्लिम मराठी साहित्य: परंपरा, स्वरूप आणि लेखक सूची- लेखक- फ. म शहाजिंदे भूमी प्रकाशन, लातूर.
2) 'मुस्लीम साहित्यिकांचे मराठी साहित्याला योगदान' संकल्प प्रकाशन ,लातूर लेखक डॉ ताहेर एच पठाण (संपादक)
3) मुस्लीम आत्मचरित्रे: एक दृष्टिक्षेप -प्रा डॉ राजेखान शानेदिवाण . भूमी प्रकाशन लातूर
4) मराठीतील मुस्लीम आत्मचरित्रे एक आकलन प्रा डॉ सुलभा (केतकी) प्रमोद भोसले शब्दवैभव प्रकाशन , पुणे .

महाराष्ट्रातील मराठा आरक्षण : एक शोध आणि बोध.

डॉ. एस. एल. मेढे

सहयोगी प्राध्यापक: अर्थशास्त्र विभाग

सिद्धार्थ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, जाफ्राबाद, जिल्हा: जालना

गोषवारा.

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये आपल्या राज्यातील मराठा आरक्षणाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. केंद्रीय मंत्रीमंडळाकडून १०२ व्या घटनादुरुस्तीला मंजूरी मिळाली आहे. १०२ व्या घटनादुरुस्तीच्या प्रस्तावाला मंजूरी मिळाल्यानंतर मराठा आरक्षणाचा चेंडू आता राज्य सरकारच्या पारड्यात टोलवला आहे.या घटनादुरुस्तीमुळे,आरक्षण देण्याबाबतचे अधिकार राज्यांना देण्याबाबतचा निर्णय घेतला आहे.या आरक्षांचा चेंडू एकमेकांच्यापारड्यात टोलवताना येथे मराठा समाजाची दिशाभूलहोत असल्याचे दिसून येते.१०२ व्या घटना दुरुसतीने राज्यसरकारला अधिकार मिळतीलही,परंतु इंद्रा साहनी प्रकरणातील ५० टक्क्यांची मर्यादा ओलांडणे शक्य नसल्याचे दिसुने येतआहे. अश्या विविध मर्यादेचा या शोध निबंधामध्ये अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एका ठिकाणी म्हणतात देशाची राज्यघटना कितीही चांगली जरी असली तरीही चालवणारे लोक वाईट असतील तर त्याचा काय उपयोग.तत्कालीन परिस्थिती मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका अशी होती की, मराठ्यांना आरक्षणाची गरज पडणार आहे, परंतु त्यावेळेस मराठा समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारया नेत्यांना आरक्षण म्हणजे भीक किंवा उपकार वाटत असे, आता मराठा समाजाच्या जमीनीचे तुकडीकरण होत आहे उदा.100,50,25,12.50,6.25 ...अश्या प्रकारे विभाजन होत आहे त्यामुळे तो अल्पभूधारक झाला आहे. म्हणून त्याना आरक्षण मिळणे गरजेचे आहे परुंतु फक्त गरीब मराठयांनाच!

आपल्या देशामध्ये मतदारांना आकर्षित करण्यासाठी विविध तंत्र (जात, धर्म, पंथ, वंश)चा वापर होत असल्याचे दिसून येते. सद्य: स्थितीमध्ये मराठामहत्वाचाआरक्षणाचा प्रश्न आहे. आपल्या देशामध्ये विकासाच्या मुद्यावर कोणीही मतदारांना आकर्षित करत नाहीत. इतर देशात मात्र विकासाच्या आधारावर मत दिल्या जात असते.तेथिल मेंबर ऑफ पार्लमेंट देखील सुशिक्षित व साक्षर असतात, म्हणून त्यांना माहीती आहे कि, देशाचा विकास कार्यक्षम मानवी भांडवलावर अवलंबून आहे, त्यामुळे त्यांना आदर मिळतो परंतुआपल्या देशात Brain Gain होण्याऐवजी Brain Drain होत आहे,म्हणून हुशार व बुद्धिवान लोक देश सोडून जात आहेत.

आपल्या देशातील लोकांच्या साक्षरतेचा प्रमाण 74% एवढे असले तरी केवळ "साक्षर जनता आणि भूषण भारता"असे प्रेरणादायी घोषवाक्या आहे, कृर्तीत मात्र शून्य अशीपरिस्थितीआहे.मतदान करत असताना आपण फार चुक करतो, निरक्षर गुन्हेगार/अडाणी उमेदवारांना निवडून देतो म्हणून आज यापरिस्थितीलासामोरे जावे लागत आहे.अशीच जर परिस्थिती राहिलीतर राजकीय नेते आरक्षणाचा मुदा समोर मांडून आपली पोळी भाजून घेत राहतील.

उदा.एखाद्या व्यक्तीला होंडासिटी कार चालवण्यासाठी दिलीतर त्याच्या जवळ चालविण्याचे तंत्र जर नसेल तर तो ती गाडी भंगारमध्ये विकून मोडुन खाईल, तीच परस्थिती आपल्या देशाची झाली आहे. उत्तर प्रदेश,बीहार या राज्यातअक्षरशः नदीत मृतदेह सोडले जातात, तेथील सरकार म्हणते की, बाहेर देशातून मृतदेह वाहून आलेत. प्रचंड लोकसंख्या असल्यामुळे कुत्रे मांजरासारखे जनतेचेहाल आहेत. चीनमध्ये देखील प्रचंड लोकसंख्या आहे त्यांना

एवढी समस्या भेडसावत नाही,कोणत्याही आपतकालीन परिस्थितीवर सहज मात केली जाते. आपल्या देशात प्रत्येक गोष्टीवर राजकारण आणि राजकारण ते पण स्वार्थीवृर्तीचेकेले जाते. आपण मध्यमवर्गीय लोक कर भरून देशाच्या विकासासाठी हातभार लावतोय, परंतु राजकीय लोकांच्या आरोग्यावर खर्च न करता स्वतःची खळगी भरण्यासाठी तरबेज आहेत.

अमेरिका कोरोना महामारीवर नियंत्रण करण्यास कमी पडला म्हणून तेथील लोकांनी राष्ट्र अध्यक्षालाव्हाइट हाऊस मधून स्वतःच्या हाऊस मध्ये पाठवले,असा जागरूक मतदार वर्ग आपल्या देशात कधी तयार होणार ?आपल्या देशात प्रचंड महागाई वाढली तरी पुन्हा पुन्हा महागाई निर्माण करणारे राजकीय नेते सत्तेवर येतात ही फार मोठी शोकांतिका आहे. मा. शरद पवार हे देशातील लोकनेते आहेत,त्यांचे महान असे नेतृत्व आणि कर्तृत्व आहे.कॉंग्रेश पक्षाशी एकनिष्ठ असताना त्यानीं केंद्रीय मंत्रीमंडळामध्ये रक्षा मंत्री,कृषिमंत्री, तसेच जगातील श्रीमंत असणारे भारतीय क्रिकेट नियंत्रण बोर्डावर अध्यक्ष म्हणून काम केले आहे. तसेच त्यांनी एक दशक महाराष्ट्रचे मुख्यमंत्री भूशिवले आहे.त्याचप्रमाणे त्यांच्याकडे विद्या प्रतिष्ठान बारामती, रयत शिक्षण संस्था यांचे अध्यक्ष पद आहे, वसंत दादा पाटील शुगर इन्स्टिट्यूट सुद्धायांच्या नियंत्रण खाली आहे.ज्यावेळेस त्यांच्या पक्षाकडे सत्ता होती, त्यावेळेस मराठा समाजामध्ये असणाऱ्या गरीब मराठ्यांचा विचार करणे गरजेचा होता. आता तर त्यांच्या हाती सत्ता नाही हे अगदी बरोबर आहे,प्रबळ अशी इच्छा शक्ती असल्यामुळे त्यानीं कांग्रेस मधून बाहेर पडून 1999 मध्ये स्वतःचा राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्ष स्थापन केला. परन्तु हा पक्ष केंद्रामध्ये सत्ता स्थापन करण्यामध्ये अपयशी ठरला.केंद्र सरकार आणि राज्यसरकार काही क्षणात गरिबी दूर करू शकते, आपल्या कडे विविध योजना आहेत,परंतु त्यांची अंमलबजावणी कायदेशीर होत नाही. सद्य;स्थिती मध्येभ्रष्टाचारानेव जातीभेदाने बरबटलेली व्यवस्था दिसून येते.

महाराष्ट्रातील मराठा समाज आरक्षण संदर्भात पुनर्: याचिका टाकून परत न्याय मागू शकतो परंतु न्याय मिळेल काय? परत तीच प्रक्रिया निर्माण होईल घटनात्मक तरतुदीनुसार 50% पेक्षा जास्त आरक्षण देऊ शकत नाही?मराठे हे मागास आहेत हे सिद्ध होऊ शकत नाही? कारण हा राज्यकर्ता समूह आहे,तसेच अपवादात्मक परिस्तिथी देखील नाही. घटनेचे गाढे अभ्यासक जयश्री पाटील व गुणरत्न सदावर्ते हे दाम्पत्य आपल्या मतावर ठाम आहेत की, कोणत्याही परिस्थितीत उर्वरित 50% खुल्यावर्गावर अन्याय होऊ दिला जाणार नाही. तसेच प्रा. हरी नरके यांच्या मते आरक्षण हा गरिबी हाटाव सारखा कार्यक्रम नाही. कारण मराठा आरक्षणाला अनेक पेच आहेत.

निष्कर्ष.

१. प्रत्येक समाजाचे निर्वाचित, सदस्य,उदोगपती, प्रशासकीय अधिकारी,सरकारी सेवा करत असलेले कर्मचारी,यांनी आपल्या समाजाचे प्रतिनिधित्व करून गरिबी, दारिद्र्य दूर करण्यास मदत करणे गरजेचे आहे.

२. 102 व्या घटनादुरुस्ती नुसार मा.राष्ट्रपती ने महाराष्ट्रातील मराठ्यांना आरक्षण जरी दिले तरी , इतर राज्यात म्हणजे गुजरात मध्ये पटेल, राजस्थान मध्ये जाट आपल्या आरक्षणाची मागणी करतील.असे अनेक प्रश्न निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

३. आरक्षण हा केवळ राजकारण करण्यासाठी एक मुद्दा आहे, कारण स्वतःहून वैयक्तीक पातळीवर आर्थिक, शैक्षणिक मदत करण्याची तयारी नाही. लोकांना मोर्चे, आंदोलनामध्ये गुंतवून त्यांच्यावर राज्य करणे हाच हेतू आहे.

४. उर्वरीत 50% मध्ये प्रत्येक समाजात (जातीमध्ये)गरीब आणि श्रीमंतीची दरी आहे, म्हणून सर्वाना आरक्षण देणे गरजेचे आहे काय?असा मोठा प्रश्न निर्माण होतो.

५. केवळ मराठा समाजामध्ये नाही तर इतर समाजामध्ये देखिल हीच परिस्थिती आहे,कारण सर्वक्षेत्रामध्ये खाजगीकरण होत आहे,त्यामुळे आरक्षण आपोआप संपुष्टात येत आहे.

६. केंद्र सरकार मराठा समाजाची दिशाभूल करत असल्याचं दिसून येते.

७. १०२ व्या घटनादुरुस्तीचं स्वागतच आहे. त्यातून राज्याला अधिकार मिळतीलही मात्र, त्यातून आरक्षणाचा प्रश्न सुटणार नाही.

८. राज्यांना अधिकार दिल्याने मराठा आरक्षणाचा प्रश्न सुटेल आणि मार्ग मोकळा होईल, हा गैरसमज आहे.

संदर्भ

१. मराठा आरक्षण: '५० टक्क्यांच्या मर्यादेसह १०२ वी घटनादुरुस्ती निरुपयोगी' ई सकाळ,४ आगस्त २०२१.

२. राज्यशास्त्र उपविद्याशाखा आणि अभ्यास पद्धती – प्रकाश पवार

३. भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन – डॉ रंजन कोलंबे

४. आपली संसद – सुभाष कश्यप.

५. भारतीय संविधान आणि भारतीय राजकारण – तुकाराम जाधव महेश शिरपूरकर.

राज्यशास्त्र: स्वरूप आणि व्याप्ती

प्रा. श्रीनिवास काशिनाथराव राठोड

जेमला नाईक उच्च माध्यमिक आश्रमशाळा, सकनुर तांडा ता.मुखेड जि.नांदेड 431715

प्रस्तावना:

राज्यशास्त्र किंवा राजकारणशास्त्र हे राजकारणाचा वैज्ञानिक अभ्यास आहे. हे एक सामाजिक विज्ञान आहे ज्यामध्ये शासन आणि शक्ती आणि राजकीय क्रियाकलाप, राजकीय विचार, राजकीय वर्तन आणि संबंधित घटना आणि कायद्यांचे विश्लेषण केले जाते.एवढेच नव्हे तर,राज्यशास्त्र हे स्थानिक, राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सरकार आणि राजकारणाच्या सिद्धांतावर आणि व्यवहारावर लक्ष केंद्रित करते. त्यामुळेच 'राज्यशास्त्र' या संज्ञेशी आपण सर्व परिचित आहोत. जेव्हापासून मनुष्य संघटित सामाजिक जीवन जगू लागला, तेव्हापासून राजकारणाची भूमिका महत्त्वाची ठरू लागली आहे.तसेच सार्वजनिक धोरण आणि प्रशासन,देशांतर्गत राजकारण आणि सरकार, राजकीय अर्थव्यवस्था आणि राजकीय कार्यपद्धती या इतर उल्लेखनीयउपशाखाहिआहेत. शिवाय, राज्यशास्त्र हे अर्थशास्त्र, कायदा, समाजशास्त्र, इतिहास, तत्त्वज्ञान, मानवी भूगोल, पत्रकारिता, राजकीय मानववंशशास्त्र, मानसशास्त्र आणि सामाजिक धोरण या क्षेत्रांशी संबंधित आहे आणि त्यावर लक्ष केंद्रित करते. त्याचप्रमाणेराज्यशास्त्र हे देशांतर्गत, आंतरराष्ट्रीय आणि तुलनात्मक दृष्टिकोनातून राजकारण आणि सत्तेचा अभ्यास आहे. यात राजकीय कल्पना, विचारधारा, संस्था, धोरणे, प्रक्रिया आणि वर्तन तसेच गट, वर्ग, सरकार, मुत्सद्दीपणा, कायदा, रणनीती आणि युद्ध समजून घेणे आवश्यक आहे.म्हणूनच आजच्या २१ व्या शतकात राज्यशास्त्राचे स्वरूप आणि व्याप्तीचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे असल्याचे दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

1. राज्यशास्त्राच्या मुख्य संकल्पनाचा अभ्यास करणे.
2. राज्यशास्त्राचे मूळ व उत्क्रांतीचे टप्पे यांचा अभ्यास करणे.
3. राज्यशास्त्र अभ्यासाचे स्वरूपअभ्यासणे.
4. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाची व्याप्तीअभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकांनी / लेखकाने संशोधन अभ्यासासाठी दुय्यम साधनांचा वापर केला असुन त्यात, विविध संदर्भग्रंथ व संकेत स्थळे आणि पुस्तके यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

राज्यशास्त्राची मुख्य संकल्पना काय आहे?

राज्यशास्त्राची मुख्य संकल्पना अशी आहे की ,राज्यशास्त्र हे स्थानिक, राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील सरकार आणि राजकारणाच्या सिद्धांतावर आणि व्यवहारावर लक्ष केंद्रित करते. तसेचराज्यशास्त्र हे सार्वजनिक जीवन आणि नागरिकत्वाला प्रोत्साहन देणाऱ्या चौकशीच्या पद्धती बनवणाऱ्या संस्था, पद्धती आणि संबंधांची समज विकसित करण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

राजकीय विचार आणि राज्यशास्त्र यात काय फरक आहे?

राजकीय सिद्धांत हे सरकार कसे कार्य करते याच्या विविध पद्धती आणि तत्त्वज्ञानाचा संदर्भ देते. राज्यशास्त्र हे सामाजिक शास्त्र आहे.

राज्यशास्त्राचे मूळ:

पाश्चात्य राजकारणाच्या पूर्ववृत्तांची मूळ ग्रीक विचारवंत सॉक्रेटिस, प्लेटो (427-347 ईसापूर्व), आणि ॲरिस्टॉटल (384-322 ईसापूर्व) यांच्याकडे शोधू शकतात. अभ्यास तत्त्वज्ञानाभिमुख होता. प्लेटोने रिपब्लिक लिहिले आणि ॲरिस्टॉटलने राजकारण लिहिले. ॲरिस्टॉटलला राज्यशास्त्राचे जनक म्हणून ओळखले जाते. 'माणूस हा राजकीय प्राणी आहे' या विधानासाठी ते प्रसिद्ध आहेत. 'राजनीती' हा शब्द ग्रीक शब्द 'पोलिस' पासून आला आहे, ज्याचा अर्थ शहर-राज्य असा होतो.राज्यशास्त्राचे स्वरूप रोमन साम्राज्याच्या उंचीच्या काळात, प्रसिद्ध इतिहासकारांनी रोमन प्रजासत्ताकच्या उदयाचे दस्तऐवजीकरण आणि इतर राष्ट्रांच्या संघटना आणि इतिहासाचे दस्तऐवजीकरण केले, तर ज्युलियस सीझर, सिसेरो आणि इतरांसारख्या राजकारण्यांनी आम्हाला राजकारणाची उदाहरणे दिली. प्रजासत्ताक आणि रोमचे साम्राज्य आणि युद्धे. या युगात, राजकारणाचा अभ्यास इतिहास समजून घेणे, शासनाच्या पद्धती समजून घेणे आणि सरकारच्या कार्याचे वर्णन करणे या दिशेने होते. मध्ययुगात, चर्च आणि न्यायालयांमध्ये राजकारणाचा अभ्यास व्यापक होता. संत थॉमस ऍक्विनास हे या काळातील महत्त्वाचे राजकीय विचारवंत होते.इटालियन पुनर्जागरण काळात, निकोलो मॅकियावेली यांनी राजकीय संस्था आणि कलाकारांच्या प्रत्यक्षअनुभवजन्य निरीक्षणावर आधुनिक राज्यशास्त्राची स्थापना केली. "द प्रिन्स" हे त्यांचे प्रसिद्ध पुस्तक आधुनिक वास्तववादी राजकारणासाठी मार्गदर्शक आहे. थॉमस हॉब्स, जॉन लॉक आणि रुसो (सामाजिक करार सिद्धांत) हे या काळातील इतर प्रसिद्ध पुरुष होते. या काळातील अमेरिकन राजकारणातील महत्त्वाच्या व्यक्ती म्हणजे अलेक्झांडर हॅमिल्टन, बेंजामिन फ्रँकलिन आणि थॉमस जेफरसन.प्राचीन भारतात, ऋग्वेद, संहिता, ब्राह्मण, महाभारत आणि बौद्ध पाली कॅननमध्ये राजकारणाच्या पूर्ववृत्तांचा शोध घेतला जाऊ शकतो. चाणक्य (इ.पू. ३५०-२७५) हे तक्षशिलेतील राजकीय विचारवंत होते. त्यांनी अर्थशास्त्र हा राजकीय विचार, अर्थशास्त्र आणि सामाजिक व्यवस्थेवरील ग्रंथ लिहिला, जो मॅकियाव्हेलीच्या द प्रिन्सचा अग्रदूत मानला जाऊ शकतो. हे इतर विषयांसह आर्थिक आणि वित्तीय धोरणे, कल्याण, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि युद्ध धोरणांची तपशीलवार चर्चा करते. मनुस्मृती, चाणक्याच्या काळानंतर सुमारे दोन शतके, प्राचीन भारतातील आणखी एक महत्त्वाचा राजकीय ग्रंथ आहे.

उत्क्रांतीचे टप्पे:

- तात्विक: अंत आणि उद्देशांशी संबंधित.
- संस्थात्मक: राजकीय संस्थेशी संबंधित.
- वर्तणूक: मानवी वर्तनाच्या प्रेरणा आणि यंत्रणेशी संबंधित.
- बहुवचनवादी: गट आणि संस्थांमधील परस्परसंवादाशी संबंधित.
- संरचनात्मक: व्यक्ती आणि समुदाय यांच्यातील संबंधाशी संबंधित.
- विकासात्मक: वाढीच्या प्रक्रियेशी संबंधित, औद्योगिकीकरण बदल आणि सरकारी स्वरूप आणि धोरणांवर होणारा परिणाम.

राज्यशास्त्राच्या व्याख्या:

1.पारंपारिक दृष्टिकोनातून, आपण राज्यशास्त्र अशी व्याख्या करू शकतो

"राज्य आणि सरकारचा त्यांच्या सर्व अभिव्यक्ती, पैलू आणि संबंधांचा अभ्यास".

या अर्थाने, राजकारण देशांतर्गत, राष्ट्रीय, संघराज्य, नगरपालिका किंवा आंतरराष्ट्रीय असू शकते. राज्यशास्त्राच्या या सुरुवातीच्या व्याख्या सामान्यतः राज्य आणि सरकार यांच्याशी संबंधित होत्या.

आर.जी. गेटेल: "राज्यशास्त्र म्हणजे राज्य काय आहे याचा ऐतिहासिक तपास, राज्य काय आहे याचा विश्लेषणात्मक अभ्यास आणि राज्य काय असावे याबद्दल राजकीय, नैतिक चर्चा आहे."

2. 20 व्या शतकाच्या सुरूवातीस, राज्यशास्त्राकडे पाहण्याचा एक नवीन मार्ग विकसित झाला. हा नवीन दृष्टीकोन वर्तणूक दृष्टिकोन म्हणून ओळखला जातो. नवीन दृष्टिकोनाचा मुख्य जोर म्हणजे राजकारणाची क्रिया आणि प्रक्रिया म्हणून उपचार करणे. या संदर्भात, नवीन व्याख्या उदयास आल्या.

हॅरोल्ड लासवेल: "राजकारण हा प्रभाव आणि प्रभावशाली अभ्यास आहे" किंवा "सत्तेच्या आकार आणि वाटणीचा अभ्यास आहे."

कॅटलिन: "राज्यशास्त्र हे मानवी आणि सामाजिक नियंत्रणाच्या कृतीचा अभ्यास आहे."

राज्यशास्त्र अभ्यासाचे स्वरूप:

राजकारण ही केवळ शासनाची संस्था नाही तर सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्याची एक यंत्रणा देखील आहे. नेचर ऑफ पॉलिटिकल सायन्स हे राजकारणाचा सिद्धांत आणि सराव आणि राजकीय प्रणाली आणि राजकीय वर्तन यांचे वर्णन आणि विश्लेषणाशी संबंधित एक सामाजिक विज्ञान आहे. यात निर्णय घेण्यामधील अधिकारांचे वाटप आणि हस्तांतरण, भूमिका आणि शासन प्रणाली, सरकारे आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था, राजकीय वर्तन आणि सार्वजनिक धोरणे यांचा समावेश आहे. अशा प्रकारे, राज्यशास्त्र हे राजकीय संघटना, राजकीय प्रक्रिया आणि राजकीय संस्थांची राजकीय कार्ये आणि राजकीय सिद्धांत यांचा भूतकाळ, वर्तमान आणि भविष्यातील राज्याचा अभ्यास आहे.राज्यशास्त्रामध्ये राजकीय सिद्धांत, सार्वजनिक धोरण, राष्ट्रीय राजकारण, आंतरराष्ट्रीय संबंध, मानवाधिकार, पर्यावरणीय राजकारण आणि तुलनात्मक राजकारण यासह अनेक उपक्षेत्रे आहेत.

राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाची व्याप्ती:

राजकारणाचा अभ्यास मानवतावादी आणि वैज्ञानिक दोन्ही आहे आणि शतकानुशतके जुना आहे. ॲरिस्टॉटलने तिला "विज्ञानाची राणी" म्हटले आहे. आजच्या राजकीय संशोधनामध्ये मानवी वर्तन आणि जागतिक घटना समजून घेण्यासाठी अत्यंत वैज्ञानिक आणि कठोर प्रयत्नांचा समावेश आहे. राजकीय शास्त्रज्ञ फ्रेमवर्क प्रदान करतात ज्यामधून पत्रकार, विशेष स्वारस्य गट, राजकारणी आणि मतदार समस्यांचे विश्लेषण करतात.राज्यशास्त्र, एक शिस्त म्हणून, विविध पैलूंशी संबंधित आहे जसे की,खालीलप्रमाणे आहे.

राज्य आणि सरकारचा अभ्यास राज्याचे स्वरूप आणि निर्मितीशी संबंधित आहे आणि सरकारचे विविध स्वरूप आणि कार्ये समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो.

संघटना आणि संस्थांचा संघटित पद्धतीने अभ्यास करणे, ज्यामध्ये राज्यशास्त्राच्या मूलभूत समस्यांचा समावेश होतो, प्रथम, राज्याच्या उत्पत्तीची आणि स्वरूपाची तपासणी, दुसरी राजकीय संस्थांचे स्वरूप, इतिहास आणि स्वरूपांची चौकशी आणि तिसरे, वजावट, म्हणून, शक्य तितक्या राजकीय वाढ आणि विकासाचे कायदे.

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय समस्यांचा अभ्यास, प्रदेशाचे संरक्षण, प्रातिनिधिक सरकार आणि राष्ट्रीय एकता या आधुनिक मागण्यांनी राज्यशास्त्र हे राजकीय स्वातंत्र्य आणि राज्य सार्वभौमत्वाचे शास्त्र बनवले आहे.

मनुष्याच्या राजकीय वर्तनाचा अभ्यास केल्यास असे म्हणता येईल की मनुष्यासंबंधीची त्याची मूळ कल्पना राज्यशास्त्राच्या सर्व भागांमध्ये त्याचे स्वरूप ठरवते.

विकासाच्या भूतकाळाचा, वर्तमानाचा आणि भविष्याचा अभ्यास राज्यशास्त्राचा अर्थ आणि अत्यावश्यक स्वरूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्याच्या प्रगती आणि विकासाच्या स्वतःमध्ये आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि इतर राज्यांबद्दलच्या कायद्यांशी संबंधित आहे.

वर्तन क्रांतीसह शक्ती, अधिकार आणि प्रभाव या संकल्पनांचा अभ्यास. अभ्यासाचा मध्यवर्ती विषय शक्तीचा अभ्यास बनला आहे. परिणामी, राजकीय समाजीकरण, राजकीय संस्कृती, राजकीय विकास आणि हितसंबंध आणि दबाव गट यासारख्या अनौपचारिक संरचना यासारख्या नवीन पैलूंचा समावेश करण्याची व्याप्ती वाढली आहे.

निष्कर्ष:

राज्यशास्त्राचा अर्थ स्वरूप आणि व्याप्ती या विषयावर दीर्घ चर्चेनंतर असा निष्कर्ष काढता येतो की ही समाजशास्त्राची एक शाखा आहे ज्यामध्ये आपण राज्य, सरकार, राजकीय सिद्धांत, राजकारण, राजकीय संस्था, राजकीय माणसाचे जीवन, आंतरराष्ट्रीय यांचा अभ्यास करतो. संबंध, कायदे आणि संस्था, प्रभाव आणि प्रभावशाली, मूल्यांचे अधिकृत वाटप इ.त्यामुळे असे म्हणता येईल की हे एक गतिमान विज्ञान आहे आणि याचा अर्थ राज्यशास्त्राचे स्वरूप आणि व्याप्ती व्यापक आणि नेहमी बदलणारे आहे. हे आपल्याला आपल्या समाजाबद्दल राजकीय आणि सामाजिक प्राणी म्हणून वेगळ्या पद्धतीने विचार करण्यास सक्षम करते.

संदर्भसूची:

1) https://www.politicalscienceview.com/nature-political-science definitiontheoryscope/#:~:text=Politics%20is%20not%20only%20a,political%20systems%20and%20political%20behavior.
2) https://schoolofpoliticalscience.com/meaning-nature-and-scope-of-political-science/
3) .https://schoolofpoliticalscience.com/meaning-nature-and-scope-of-political-science/
4) Easton, David. *The Political System-An Inquiry into the Study of Political Science*, New York, 1971.
5) प्रा.बी.वाय .कुलकर्णी व प्रा.संभाजी पाटील(जूलै २०१०)- 'राजकारण संकल्पना व विचारसरणी' चिन्मय प्रकाशन,औरंगाबाद

भारतीय पोस्ट ऑफिस सेवांचे व्यवस्थापकीय अध्ययन

प्रा. रामरतन भाष्कर ढोरे

एम.कॉम,बि.एड,एम.फील,नेट,सेट

इंडिया पोस्ट हे पूर्वीचे टपाल विभाग म्हणून ओळखले जाणारे, दळणवळण मंत्रालयाच्या अखत्यारीतील भारतातील सरकारी टपाल प्रणाली आहे. भारतात सामान्यतः "पोस्ट ऑफिस" म्हटले जाते, ही जगातील सर्वात मोठ्या प्रमाणावर वितरित टपाल प्रणाली आहे. वॉरन हेस्टिंग्ज यांनी 1788 मध्ये देशात टपाल सेवा सुरू करण्यासाठी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अंतर्गत पुढाकार घेतला. हे सुरुवातीला "कंपनी मेल" नावाने स्थापित केले गेले. नंतर 1854 मध्ये लॉर्ड डलहौसीने "क्राउन" अंतर्गत सेवेत बदल केले. डलहौसीने एकसमान टपाल दर (सार्वत्रिक सेवा) सुरू केले आणि इंडिया पोस्ट ऑफिस कायदा 1854 पास करण्यास मदत केली ज्याने 1837 पोस्ट ऑफिस कायद्यात लक्षणीय सुधारणा केली ज्याने भारतात नियमित पोस्ट ऑफिस सुरू केले होते. यामुळे संपूर्ण देशासाठी पोस्ट महासंचालक पद निर्माण झाले. हे मेल डिलिव्हरी, मनी ऑर्डरद्वारे पैसे पाठवणे, लहान बचत योजनांतर्गत ठेवी स्वीकारणे, पोस्टल लाइफ इन्शुरन्स (PLI) आणि ग्रामीण पोस्टल लाइफ इन्शुरन्स (RPLI) अंतर्गत जीवन विमा संरक्षण प्रदान करणे आणि बिल संकलन यासारख्या किरकोळ सेवा प्रदान करते. फॉर्मची विक्री, इ. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या (MGNREGS) 154,965 पोस्ट ऑफिससह वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन आणि वेतन वितरण (31.03 रोजी) यांसारख्या नागरिकांसाठी इतर सेवांसाठी DoP भारत सरकारसाठी एजंट म्हणून देखील काम करते. .2017), इंडिया पोस्टमध्ये जगातील सर्वाधिक वितरित पोस्टल नेटवर्क आहे.

देश 23 पोस्टल मंडळांमध्ये विभागलेला आहे, प्रत्येक मंडळाचे प्रमुख पोस्टमास्टर जनरल करतात. प्रत्येक वर्तुळ विभागांमध्ये विभागले गेले आहे, ज्याचे प्रमुख पोस्टमास्टर जनरल करतात आणि त्यामध्ये विभाग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या फील्ड युनिट्स असतात. हे विभाग पुढे उपविभागात विभागले गेले आहेत. 23 मंडळांव्यतिरिक्त, भारताच्या सशस्त्र दलांना पोस्टल सेवा प्रदान करण्यासाठी एक बेस सर्कल आहे, ज्याचे प्रमुख महासंचालक आहेत. हिकिम, 14,567 फूट (4,440 मीटर) उंचीवर इंडिया पोस्टद्वारे संचालित, हिमाचल प्रदेशातील जगातील सर्वात उंच पोस्ट ऑफिसपैकी एक आहे.पोस्ट ऑफिसच्या मुख्य प्रशासकाला पोस्ट मास्तर म्हणतात. पोस्टल कोड आणि पोस्ट ऑफिसच्या आगमनापूर्वी पोस्टल सिस्टम पावती किंवा डिलिव्हरीसाठी विशिष्ट पोस्ट ऑफिसमध्ये वस्तु पाठवतात. अशा प्रकारे त्याच्या काही योजनेची (सेवा) निर्मिती झाली असावी.

सैन्य पोस्टल सेवा :-

आर्मी पोस्टल सर्व्हिस (APS) ही भारतातील सरकारी लष्करी मेल प्रणाली म्हणून काम करते. आर्मी पोस्टल सर्व्हिस सिस्टीमचे प्राथमिक वैशिष्ट्य हे आहे की परदेशातील ड्युटी स्टेशन्स आणि होम (किंवा त्याउलट) दरम्यान पोस्ट केलेले लष्करी मेल प्रेषकाला सामान्य देशांतर्गत मेल ट्रॅफिक प्राप्त करतात याची खात्री करण्यासाठी त्यांना सामान्यतः अनुदान दिले जाते. पेक्षा जास्त खर्च करू नका काही प्रकरणांमध्ये, युद्धक्षेत्रातील भारतीय लष्करी कर्मचारी मायदेशात पत्रे आणि/किंवा पॅकेज विनामूल्य पोस्ट करू शकतात, तर काही प्रकरणांमध्ये, विशिष्ट परदेशी

प्रदेशात असलेले प्रेषक दुसऱ्या लष्करी प्राप्तकर्त्याला लष्करी मेल पाठवू शकतात, जो त्याच ठिकाणी आहे. येथे स्थित आहे. परदेशातील प्रदेश, कोणतेही शुल्क न घेता.

इलेक्ट्रॉनिक भारतीय पोस्टल ऑर्डर :-

इलेक्ट्रॉनिक इंडियन पोस्टल ऑर्डर (ई-आयपीओ) 22 मार्च 2013 रोजी सुरू करण्यात आली, सुरुवातीला फक्त परदेशात राहणाऱ्या नागरिकांसाठी. माहितीचा अधिकार कायदा, 2005 अंतर्गत माहिती मिळविण्यासाठी शुल्काच्या ऑनलाइन भरणा करण्यासाठी पोस्टल ऑर्डरचा वापर केला जाऊ शकतो. 14 फेब्रुवारी 2014 रोजी सर्व भारतीय नागरिकांना समाविष्ट करण्यासाठी सेवेचा विस्तार करण्यात आला.

पोस्टल जीवन विमा :-

पोस्टल लाइफ इन्शुरन्स (PLI) 1 फेब्रुवारी 1884 रोजी भारताच्या महाराणी यांच्या राज्य सचिवांच्या (भारतासाठी) स्पष्ट मान्यतेने सुरू करण्यात आला. ही मूलत: 1884 मध्ये टपाल कर्मचाऱ्यांच्या फायद्यासाठी एक कल्याणकारी योजना होती आणि नंतर 1888 मध्ये टेलिग्राफ विभागाच्या कर्मचाऱ्यांसाठी विस्तारित करण्यात आली. 1894 मध्ये, PLI ने P&T विभागाच्या महिला कर्मचाऱ्यांना अशा वेळी विमा संरक्षण प्रदान केले जेव्हा इतर कोणत्याही विमा कंपनीने संरक्षण दिले नव्हते. स्त्री जगते. ही या देशातील सर्वात जुनी जीवन विमा कंपनी आहे. 31 मार्च 2015 पर्यंत □130,745 कोटी (US$18 बिलियन) विम्याच्या रकमेसह 6.4 दशलक्षहून अधिक पॉलिसी सक्रिय होत्या. PLI चे 2014-15 वर्षाचे प्रीमियम उत्पन्न □6,053.2 कोटी (US$850 दशलक्ष) होते. 24 मार्च 1995 रोजी हे सर्व ग्रामीण रहिवाशांना विस्तारित करण्यात आले.

सरकारी कर्मचाऱ्यांसाठीच्या धोरणांमध्ये संतोष (एंडॉवमेंट ॲश्युरन्स), सुरक्षा (संपूर्ण आयुष्य विमा), सुविधा (परिवर्तनशील संपूर्ण जीवन विमा), सुमंगल (अगोदर एंडॉवमेंट पॉलिसी) आणि युगल सुरक्षा (संयुक्त जीवन एंडॉवमेंट ॲश्युरन्स) यांचा समावेश होतो. इंडिया पोस्टने १९९५ मध्ये ग्रामीण जनतेसाठी ग्रामीण पोस्टल लाइफ इन्शुरन्स (RPLI) लाँच केले. RPLI योजनांमध्ये ग्राम संतोष (एंडॉमेंट ॲश्युरन्स), ग्राम सुरक्षा (संपूर्ण जीवन विमा), ग्राम सुविधा (परिवर्तनीय संपूर्ण जीवन विमा), ग्रा. सुमंगल (अपेक्षित एंडॉवमेंट ॲश्युरन्स) आणि गावातील प्रिया.

टपाल बचत :-

पोस्ट ऑफिस आवर्ती ठेव खाती, सुकन्या समृद्धी खाते (SSA), राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्र (NSC), किसान विकास पत्र (KVP), सार्वजनिक भविष्य निर्वाह निधी, बचत-बँक खाती, मासिक यासह अनेक बचत योजना ऑफर करते. - उत्पन्न योजना, ज्येष्ठ नागरिक बचत योजना आणि वेळ ठेव खाती

बँकिंग :-

2013 मध्ये हे उघड झाले की भारतीय पोस्टल सेवेने नवीन बँकिंग परवाने जारी करण्यासाठी RBI मार्गदर्शक तत्त्वे जारी केल्यानंतर बँकिंग उद्योगात प्रवेश करण्याची योजना आखली. अखेरीस त्यांनी पोस्ट बँक ऑफ इंडिया ही स्वतंत्र बँकिंग सेवा उघडण्याची योजना आखली.

29 फेब्रुवारी 2016 पर्यंत, 18,231 टपाल कार्यालये कोअर बँकिंग सोल्यूशन्स (CBS) वापरत आहेत. 576 पोस्ट ऑफिस ठिकाणी एटीएम स्थापित केले गेले आहेत आणि पोस्ट ऑफिस बचत बँक ग्राहकांना डेबिट कार्ड जारी केले गेले आहेत. पोस्टल लाइफ इन्शुरन्स (PLI) साठी मेन इन्शुरन्स सोल्युशन (CIS) 808 मुख्य पोस्ट ऑफिस

आणि 24,000 सब पोस्ट ऑफिसमध्ये सुरू करण्यात आले आहे. सप्टेंबर 2017 मध्ये, अशी घोषणा करण्यात आली होती की 2018 पर्यंत सर्व 1.55 लाख पोस्ट ऑफिस, प्रत्येक पोस्टमन आणि ग्रामीण डाक सेवक (पोस्टमास्टर) इंडिया पोस्ट पेमेंट्स बँक (IPPB) देऊ करत असलेले सर्व पेमेंट पर्याय स्वीकारतील.पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 1 सप्टेंबर 2018 रोजी इंडिया पोस्ट पेमेंट बँकेचे उद्घाटन केले.

डेटा स्टोरेज :-

सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय (MoSPI) आणि पोस्ट विभाग यांच्यातील सहकार्यामुळे ग्रामीण भागातील ग्राहक-किंमत निर्देशांकांची गणना करणे शक्य झाले आहे. दूरदृष्टी आणि प्रमाणाच्या समस्यांमुळे हे आकडे पूर्वी अप्राप्य होते. करारनामा टपाल सेवेला निवडक ग्राहकोपयोगी वस्तूंसाठी देय असलेल्या किमतींचा डेटा गोळा करण्यासाठी अधिकृत करतो. फेब्रुवारी 2011 मध्ये, MoSPIने आपला पहिला ग्राहक किंमत निर्देशांक (CPI) आणि अखिल भारतीय ग्राहक किंमत निर्देशांक प्रकाशित केला. देशभरातील 1,181 गावांमधील उपलब्ध माहितीच्या आधारे ही माहिती मासिक प्रकाशित केली जाते

ई-कॉमर्स वितरण :-

ई-कॉमर्समधील तेजी आणि कॅश-ऑन-डिलिव्हरी मालाच्या वाढत्या संख्येने इंडिया पोस्टला प्रीपेड तसेच कॅश ऑन डिलिव्हरी (सीओडी) पार्सल वितरित करण्यासाठी प्रमुख ई-कॉमर्स पोर्टल्ससह भागीदारी करण्यास प्रवृत्त केले आहे. दळणवळण आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्री, रविशंकर प्रसाद यांच्या म्हणण्यानुसार, अशा प्रकारच्या डिलिव्हरींमधून भारतीय पोस्टचे उत्पन्न 2015-16 मध्ये □15 अब्जांपर्यंत जाईल (US$210 दशलक्ष)

इतर सेवा :- इतर सेवांचा समावेश आहे

- टपाल पावतीसाठी पोस्ट बॉक्स आणि पोस्ट बॅग
- स्पीड पोस्ट, फास्ट पोस्ट
- निवासाच्या पुराव्यासाठी ओळखपत्र
- इंडिया पोस्ट एटीएम
- RMS (रेल्वे मेल सेवा)
- पोस्ट ऑफिस पासपोर्ट सेवा केंद्र (POPSK)
- आधार नोंदणी आणि अद्ययावतीकरण.
- वेस्टर्न युनियन
- पोस्टल लाइफ इन्शुरन्स आणि ग्रामीण पोस्टल लाइफ इन्शुरन्स
- बचत बँक (SB/RD/TD/MIS/SCSS/PPF/SSA)
- बचत रोख प्रमाणपत्र
- इंडिया पोस्ट पेमेंट्स बँक (IPPB).

संदर्भ:-

1) मुक्काम – आर्मी पोस्ट ऑफिस – वैदेही देशपांडे – राजहंस प्रकाशन
2) पोस्ट ऑफिसची गोष्ट – सीताराम मेणजोगे- नवचेतन्य प्रकाशन
3) Post Office –Bukowski Charles –Random house uk Publication
4) व्यवसाय व्यवस्थापन – प्रा.दिलीप पाटील – अथर्व प्रकाशन जळगाव
5) www.indiapost.gov.in
6) वार्षिक अहवाल भारतीय पोस्ट ऑफिस

संविधानिक शासनाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

श्री.शि.वि.प्र.संस्थेचे भाऊसाहेब ना.स. पाटील साहित्य आणि मु.फि.मु.अ. वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना : प्रत्येक देशाला स्वत:चे एक संविधान असते. देशाचा राज्यकारभार त्या संविधानातील नियमाप्रमाणे होणे अपेक्षित असते. संविधानाप्रमाणे राज्यकारभार करणाऱ्या लोकशाही शासनाला 'संविधानिक शासन' असे म्हणतात.

संविधान म्हणजे काय?

"संविधान म्हणजे अशी राजकीय तत्वे ज्यांच्या आधारे देशाचा राज्यकारभार चालतो."

संविधान हा देशाचा जिवंत दस्तऐवज आहे. देशाचा राज्यकारभार कसा चालवावा हे त्यात नमुद केलेले असते. संविधान समजून घेण्यासाठी संविधानामध्ये समाविष्ट असलेले तीन परस्परसंबंधी घटक समजून घेणे आवश्यक आहे. ते पुढीलप्रमाणे -

१) नियमांचा संच : राज्यकारभारासाठी निर्माण केलेल्या वेगवेगळ्या संस्थांच्या कामकाजाचे नियम संविधानात असतात. उदा. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ, इ. या तीनही विभागांची संरचना, त्यांचे अधिकार, त्यांची कर्तव्य यासंबंधीचे नियम संविधानात नोंदलेले असतात. या प्रत्येक विभागाने आपल्या अधिकारक्षेत्रात कार्य करणे अपेक्षित आहे. प्रत्येक विभागाचे दुसऱ्या विभागावर नियंत्रण निर्माण करण्यात आलेले आहे. शासन काय करु शकते ते संविधानात नोंदलेले असते तर शासन काय करु शकत नाही याची दखलही संविधान घेते.

२) अधिकारांचा संच: संविधानात नागरिकांचे हक्क आणि कर्तव्य नमुद केलेली असतात. प्रत्येक नागरिकाला स्वतंत्र सन्मानाने व प्रतिष्ठित आयुष्य जगता यावे यासाठी संविधानाद्वारे विविध अधिकार दिलेले असतात. मात्र हे अधिकार अमर्याद असत नाहीत. त्यावर काही मर्यादा असतात. संविधान केवळ नागरिकांना अधिकार बहाल करते असे नाही तर त्यांच्या संरक्षणाची देखील हमी देते. उदा. भारतीय संविधानात नागरिकांचा मुलभूत अधिकारांच्या रक्षणासाठी पाच प्रकारचे मार्ग दिलेले आहेत. न्यायमंडळ नागरिकांच्या अधिकारांचे रक्षण करते.

३) उद्दिष्टे आणि मुल्यांचा संच : प्रत्येक संविधानाच्या निर्मितीमागे एक विशिष्ट उद्देश असतो. त्यानुसार संविधानाची उद्दिष्टे आणि मूल्ये संविधानात नमुद केलेली असतात. उदा. अमेरिकन संविधान. अमेरिकन संविधानात न्यायाची स्थापना, देशांतर्गत शांतता व सुव्यवस्था, देशाचे संरक्षण, सार्वत्रिक लोककल्याण, इ. उद्दिष्ट नमुद केली आहेत. तर भारतीय संविधानाची प्रास्ताविका संविधानाची उद्दिष्टे आणि मूल्ये यांवर प्रकाश टाकते.

वरील प्रमाणे संविधानात समाविष्ट असणाऱ्या तीन परस्पर संबंधित बाबींचे स्पष्टीकरण करण्यात येईल.

संविधानवाद -

"संविधानवाद म्हणजे शासनाचे अधिकार मर्यादित असणे होय." शासनाच्या अधिकारावरील मर्यादा संविधानात नमुद केलेल्या असतात किंवा त्या परंपरेने चालत आलेल्या असतात. अशा शासनास 'घटनात्मक शासन' म्हणतात.

संविधानाचा उदय आणि विकास -

संविधानवादाची सुरुवात सतराव्या शतकात झाली. जॉन लॉक या ब्रिटीश विचारवंतांने आपल्या 'सामाजिक करार सिध्दांत' 'Social Contract Theory' या सिध्दांताद्वारे शासनाचे सत्तेवर नियंत्रण आणण्याचे प्रतिपादन केले. जॉन लॉक यांच्या मते शासन चुकीचा राज्यकारभार करु शकत नाही. आणि जर असा चुकीचा राज्यकारभार शासन करत असेल तर ते शासन बदलण्याचा अधिकार लोकांना आहे.

शासनावरील लोकांच्या नियंत्रणाची ही संकल्पना संविधानवादाचा पुरस्कार करणारी आहे. विविध देशात संविधानवादाचा विकास घडवून आणणाऱ्या राजकिय घटना आणि घडामोडी घडुन आलेल्या दिसतात. त्याबाबतचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१) युनायटेड किंगडम :

सन १२१५ मध्ये मॅग्नाकार्टा ही सनद व सन १६८९ मध्ये बिल ऑफ राईटस् संमत करुन ब्रिटीश संसदेने आपल्या राज्यकर्त्यांवर बंधने घातली. त्यातुन राजाची अमर्याद सत्ता नियंत्रीत झाली. जेव्हा शासनाचे त्याच्या प्रमुख कार्यानुसार तीन

विभाग निर्माण करण्यात आले, त्यावेळी शासनावर नियंत्रण आणण्याची कल्पना पुढे आली. हीच घटना आधुनिक काळातील संविधानवाद म्हणून ओळखली जाते.

युनायटेड किंगडमचे संविधान अलिखीत आहे. त्याद्वारे संसदेच्या सार्वभौमत्वाचा सिध्दांत प्रचलित होता. याचा अर्थ तेथील संसद सर्वश्रेष्ठ असून ती जनतेसाठी सर्व प्रकारचे कायदे करु शकते जेव्हा संसदेने अन्यायकारक व अनियंत्रित कायदे बनविले तेव्हा तेथील लोकमतापुढे ते टिकले नाहीत. संसदेच्या सार्वभौमत्वावर आज मर्यादा आहेत, शासनावर देखील आज वेगवेगळ्या मार्गाने नियंत्रण आलेले दिसते.

२) अमेरिका -

आधुनिक संविधानवाद प्रथम अमेरिकेत मांडला गेला. अमेरिकन संविधानात प्रथम दहा दुरुस्त्या करण्यात आल्या, त्या दुरुस्त्यांद्वारे तेथील शासनाच्या सत्तेवर नियंत्रण आणले गेले. या दहा दुरुस्त्यांना एकत्रितपणे 'बिल ऑफ राईटस्' असे म्हटले जाते. उदा. प्रथम संविधान दुरुस्तीद्वारे शासन नागरिकांच्या भाषण स्वातंत्र्यावर आणि वृत्तपत्र स्वातंत्र्यावर मर्यादा टाकु शकणार नाही असा बदल केला.

३) भारत -

भारतीय संविधानानुसार शासन नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांवर अनावश्यक बंधने टाकु शकत नाही. शासनाने नागरिकांचे मूलभूत हक्क काढुन घेतल्यास नागरिक रितसर त्या विरोधात न्यायालयाकडे दाद मागु शकतात. न्यायालय नागरीकांवरील असा अन्याय दुर करते.

थोडक्यात संविधानाने या मार्गाने शासनाची सत्ता नियंत्रित केली आहे.

भारतीय संविधानातील मुळ संरचना तत्व -

संविधान शासनाचे अधिकार नियंत्रित करते. त्याच संविधानात दुरुस्ती करण्याचा अधिकार शासनाला असतो. बहुतांश संविधानात अशा दुरुस्तीची पध्दत समाविष्ट असते. मात्र या दुरुस्ती अधिकाराचा कधी-कधी शासन गैरवापर करते आणि आपल्यावर नियंत्रण आणणाऱ्या तरतुदीच बदलते. भारतात सन १९७० च्या दशकात अशी परिस्थिती उद्‌भवली.

संविधान दुरुस्ती अधिकाराचा शासनाकडून होणारा गैरवापर लक्षात घेवून सर्वोच्च न्यायालयाने सन १९७३ च्या केशवानंद भारती खटल्यात शासनाच्या संविधान दुरुस्तीच्या अधिकारावरच नियंत्रण आणले. या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने निर्णय दिला की, शासनाला / संसदेला संविधानात दुरुस्तीचा अधिकार असला तरी 'संविधानाची मुळ संरचना' ही दुरुस्तीचा अधिकार वापरुन बदलता येणार नाही.

संविधानिक नैतिकता :

"संविधानाची पायाभूत तत्वे सत्तेवर असणाऱ्या राज्यकर्त्यांनी पाळली पाहिजेत यालाच संविधानिक नैतिकता असे म्हणतात." लोकशाहीमध्ये संविधानवाद म्हणजे केवळ शासनाच्या अधिकारावर नियंत्रण एवढाच मर्यादित अर्थ अपेक्षित नाही तर त्याच्या जोडीने संविधानिक भावनेचे पालन करणे देखील अपेक्षित आहे.

लोकशाही शासनाचे प्रकार

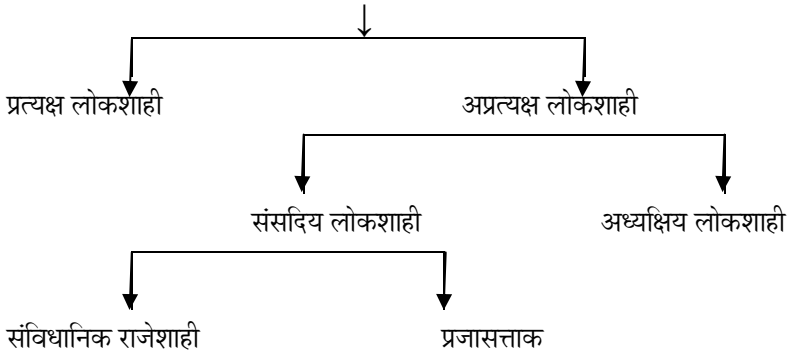

लोकशाहीचे शासनाचे प्रकार -

लोकशाही शासनाचे प्रमुख दोन प्रकार पडतात.

अ) प्रत्यक्ष लोकशाही -

ज्या देशातील सर्व लोक राज्यकारभारात प्रत्यक्षरित्या सहभागी होतात, त्या देशातील शासन पध्दतीला प्रत्यक्ष लोकशाही असे म्हणतात.

उदा. प्राचीन ग्रीक नगरराज्यातील लोकशाही

प्रत्यक्ष लोकशाहीचे फायदे पुढीलप्रमाणे -

१) लोकप्रतिनिधींच्या कृतीवर नियंत्रण येते व ते जबाबदार बनण्यास प्रेरणा मिळते.

२) सुचना अधिकारांमुळे जनतेला अपेक्षित कायदे निर्मिती होऊ शकते. असंतोष, राजकीय अडचणी तसेच रक्तरंजीत क्रांती यांचा धोका टळतो.

३) प्रत्यक्ष लोकशाहीच्या स्विकाराने जनतेचे सार्वभौमत्व या तत्वाची प्रस्थापना होते. जनतेला नको असलेले कायदे टाळता येतात.

४) राजकीय सहभाग प्रत्यक्ष राज्यकारभारात मिळत असल्याने व्यवस्थेबद्दल नागरीकांच्या मनात आस्था व अभिमान निर्माण होतो. त्यांची शासनाशी जवळीक निर्माण होते.

५) प्रत्येक नागरीकास कोणत्या ना कोणत्या पदांवर कार्य करण्याची संधी प्राप्त होते आणि त्यामुळे त्यांच्यात नेतृत्व गुण निर्माण होतात. अशी संधी प्रातिनिधीक लोकशाहीत प्रत्येकास प्राप्त होत नाही.

६) सामाजीक समस्यांबद्दल मतप्रदर्शन व कृती करण्याची संधी नागरीकांना मिळाल्याने ते आत्मकेंद्री न राहता समाजाभिमुख बनतात. अथेन्समधील नागरिकांना आनंदी, मुल्याधिष्ठीत आणि उच्च प्रतीचे जीवन प्रत्यक्ष लोकशाहीने उपलब्ध करुन दिले होते.

७) नागरीकांना समस्या सोडविण्यासाठी सामाजीक अथवा सार्वजनिक समस्या जाणून घ्याव्या लागतात व त्यांची उकल करण्याचे मार्ग व साधने शोधावी लागतात. त्यामुळे त्यांचे राजकीय शिक्षण आपोआप होते.

प्रत्यक्ष लोकशाहीचे तोटे -

१) लोकशाही साधनांच्या नेहमी वापराने प्रशासनामध्ये गतीरोध निर्माण होऊन लोकशाही व्यवस्था तसेच राष्ट्रीय विकास यांना गतिरोध निर्माण होतो.

२) सर्वसामान्य लोकांना विधी नियम निर्मितीत रसही नसतो व त्यांना त्याबद्दल तांत्रीक ज्ञानही नसते. एक उपचार म्हणून खोलवर विचार न करता मतनोंद केल्याने विधिनियम निर्मिती सदोष होते. तसेच या गोष्टींचा गैरफायदा आपला स्वार्थ साधण्यासाठी धंदेवाईक राजकारणी लोक घेतात.

३) आधुनिक लोकशाही साधनांच्या वापरामुळे विधयकांमध्ये जबाबदारीची जाणीव क्षीण होते. कायद्यास घटना दुरुस्तीस अंतिम मान्यता जनता देणार असल्याने विधेयकात काही दोष राहीले तर जनता ते दुर करेल अशी समजूत निर्माण होते. विधिनियम, निर्मिती कार्य या जबाबदारीच्या विभाजनामुळे कार्यक्षमतेने व निर्दोष होत नाही.

४) लोकशाहीतील समतेचे मूल्य प्राचीन प्रत्यक्ष लोकशाहीत मर्यादित झालेले दिसते.

५) प्रत्यक्ष लोकशाही लहान राष्ट्रासाठी उपयुक्त असते. आधुनिक प्रचंड प्रादेशिक व लोकसंख्या जास्त असलेल्या राज्यांसाठी ती उपयुक्त नाही. राजकीय जागृती बेताचीच असलेल्या राज्यांसाठी ती उपयुक्त नाही. राजकीय जागृती बेताचीच असलेल्या समाजात प्रत्यक्ष लोकशाही साधनांच्या वापरांवर मर्यादा येते. उदा. भारतात प्रतिनिधींना माघारी बोलाविण्याचा हक्क दिला तर त्याचा राजकीय सुडबुध्दीने दुरुपयोग होण्याची शक्यता जास्त असते.

ब) अप्रत्यक्ष (प्रातिनिधीक) लोकशाही -

"ज्या देशात लोक विशिष्ट काळासाठी आपले प्रतिनिधी निवडतात व त्या प्रतिनिधींमार्फत राज्यकारभार चालवितात त्या देशातील शासन पध्दतीला अप्रत्यक्ष लोकशाही (प्रातिनिधीक) असे म्हणतात." अप्रत्यक्ष लोकशाहीचे संसदिय पध्दत आणि अध्यक्षिय पध्दत असे दोन प्रकार पडतात.

अप्रत्यक्ष लोकशाही ही अशी व्यवस्था आहे ज्यात लोक आपले राज्यकर्ते निवडतात. मात्र तरी या लोकशाहीत एकाच प्रकारची शासनव्यवस्था नसते. कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ यातील परस्पर संबंध कसे आहेत, यावरुन तिचे दोन प्रकार पडतात.

अ) संसदिय पध्दत :

"ज्या लोकशाही शासन पध्दतीमध्ये कार्यकारी मंडळ हे कायदे मंडळाच्या पाठींब्यावर सत्तेत असते त्या देशातील शासन पध्दतीला संसदिय पध्दत असे म्हणतात." उदा. युनायटेड किंग्डम, भारत इत्यादी.

संसदिय पध्दतीची वैशिष्ट्ये

I) दोन प्रमुख :

संसदिय पध्दतीमध्ये राष्ट्रप्रमुख व शासनप्रमुख भिन्न-भिन्न असतात. उदा. भारताचे राष्ट्रपती किंवा इंग्लंडमधील राजा किंवा राणी हे राष्ट्रप्रमुख असतात तर प्रधानमंत्री हे शासन प्रमुख असतात. राष्ट्रपती किंवा राजा आणि प्रधानमंत्री व त्यांचे मंत्रीमंडळ यांचे मिळून कार्यकारी मंडळ तयार होते. मात्र राष्ट्रपती अथवा राजा हे नामधारी कार्यकारी प्रमुख असतात तर प्रधानमंत्री हे वास्तव कार्यकारी प्रमुख असतात.

II) मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्याने राज्यकारभार :

संसदिय पध्दतीत दोन कार्यकारी प्रमुख असतात. एक नामधारी प्रमुख व दुसरा वास्तविक प्रमुख. देशाचा कारभार नामधारी प्रमुखांच्या नावाने चालतो, त्याच्या आदेशानुसार चालतो, मात्र तरीही प्रत्यक्ष निर्णय हे प्रधानमंत्री व मंत्रीमंडळाकडूनच घेतले जातात. राज्यकारभार विषयक मंत्रीमंडळाने दिलेला सल्ला हा राष्ट्रपती अथवा राजा यांचेवर बंधनकारक असतो.

नामधारी प्रमख कोण आहेत यावरुन संसदिय पध्दतीने दोन प्रकार पडतात.

अ) संविधानिक राजेशाही - उदा. युनायटेड किंगडम

ब) प्रजासत्ताक - उदा. भारत.

III) मंत्रीमंडळाची नेमणूक : मंत्रीमंडळाच्या प्रमुखाला प्रधानमंत्री म्हणतात. प्रधानमंत्र्यांची नियुक्ती राष्ट्रपती अथवा राजा करतो. प्राधानमंत्र्यांच्या इच्छेनुसार राष्ट्रपती अथवा राजा इतर मंत्र्यांची नेमणूक करतो. मंत्र्यांच्या मदतीने प्रधानमंत्री शासन कारभार चालवितात म्हणून त्यांना शासनप्रमुख असे म्हणतात.

IV) सामुहिक जबाबदारी :

संसदेमध्ये बहुमत असलेल्या व्यक्तीला प्रधानमंत्री म्हणून नियुक्त केले जाते आणि संसदेमध्ये बहुमत असेपर्यंत प्रधानमंत्री व मंत्रीमंडळ सत्तेवर राहते.

थोडक्यात मंत्रीमंडळ हे राज्यकारभारासाठी सामुहिकरित्या संसदेला जबाबदार असते. चुकीचा राज्यकारभार चालविणाऱ्या मंत्री मंडळाला संसद सत्तेवरुन खाली खेचु शकते. संसदेची दोन सभागृहे इंग्लंडमध्ये हाऊस ऑफ कॉमन्स आणि हाऊस ऑफ लॉर्डस आहेत तर भारतात लोकसभा आणि राज्यसभा अशी आहेत.

संस्थेची सभागृह

इंग्लड		**भारत**	
↓	↓	↓	↓
हाऊस ऑफ कॉमन्स	**हाऊस ऑफ लॉर्डस**	**लोकसभा**	**राज्यसभा**
↓	↓	↓	↓
कनिष्ठ सभागृह	**वरिष्ठ सभागृह**	**कनिष्ठ सभागृह**	**वरिष्ठ सभागृह**
↓		↓	
जनतेचे प्रतिनिधीत्व करणारे सभागृह		**जनतेचे प्रतिनिधीत्व करणारे सभागृह**	

हाऊस ऑफ कॉमन्स आणि लोकसभा ही जनतेने निवडून दिलेली सभागृह आहेत. याच सभागृहातील बहुमतामुळे कार्यकारी मंडळ (मंत्रीमंडळ) सत्तेवर राहते. हाऊस ऑफ कॉमन्स आणि लोकसभा या सभागृहांतील सदस्य जनतेकडून निवडून दिले जातात.

ब) अध्यक्षिय पध्दत -

"ज्या देशात एकच कार्यकारी प्रमुख असतात आणि मर्यादित काळासाठी ते थेट जनतेकडून निवडून दिले जातात, त्या देशातील शासन पध्दतीला अध्यक्षिय पध्दत असे म्हणतात." उदा. अमेरिका, फ्रान्स, इ.

या पध्दतीत कार्यकारी प्रमुखांना अध्यक्ष असे म्हणतात. म्हणून या पध्दतीला अध्यक्षिय पध्दत असे म्हटले जाते. राष्ट्रप्रमुख आणि शासनप्रमुख ही दोनही पदे अध्यक्षच भुषवितात. अध्यक्षिय पध्दत समजून घेण्यासाठी तिच्या वैशिष्ट्यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

i) एकच कार्यकारी प्रमुख :

अध्यक्षिय पध्दतीमध्ये अध्यक्ष हाच वास्तविक कार्यकारी प्रमुख असतो. संसदिय पध्दतीप्रमाणे येथे नामधारी आणि वास्तविक असे दोन कार्यकारी प्रमुख नसतात. अध्यक्षांना संविधानाने अधिकार दिलेले असतात. कायदेमंडळाने तयार केलेल्या कायद्याप्रमाणे राज्यकारभार चालविणे ही त्यांची प्रमुख जबाबदारी आहे.

ii) मंत्रीमंडळाची नेमणूक :

अध्यक्ष आपल्या इच्छेनुसार मंत्री अथवा राजदुत यांची नेमणूक करतात. मंत्रीमंडळातील मंत्री हे कायदेमंडळाचे सभासद असलेच पाहिजेत असे बंधन नसते. कार्यकारी मंडळातील सदस्यांना कायदे मंडळाचे सभासद होता येत नाही. मंत्रीमंडळाला सत्तेवर राहण्यासाठी कायदे मंडळातील बहुमताची गरज असत नाही.

iii) कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांचे एकमेकांवरील नियंत्रण :

कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ अध्यक्षिय पध्दतीत एकमेकांपासून स्वतंत्र असतात. मात्र तरीही त्यांचे एकमेकांवर नियंत्रण निर्माण करण्यात आले आहे.

कायदेमंडळाने केलेला कायदा अध्यक्षांच्या मंजूरीनंतरच संमत होतो. कायदेमंडळाने मंजूरीसाठी पाठविलेले कायदे नाकारण्याचा अधिकार अध्यक्षांना असतो. यालाच अध्यक्षांचा नकाराधिकार (Veto Power) असे म्हणतात.

याउलट अध्यक्षांनी संविधानाचे उल्लंघन केले तर कायदेमंडळ त्यांना पदावरुन पदच्युत करु शकते.

iv) कार्यकारी मंडळ कायदेमंडळावर अवलंबून असत नाही :

अध्यक्षिय पध्दतीमध्ये सत्तेवर राहण्यासाठी अध्यक्षांना कायदेमंडळातील बहुमताची गरज नसते. कायदेमंडळात बहुमत नाही म्हणून त्यांना राजीनामा देण्याची गरज असत नाही. अर्थात अशा बहुमताअभावी शासनाच्या कामकाजात अडथळे मात्र येवू शकतात.

संघराज्य पध्दत : "ज्या देशात एक शासन राष्ट्रीय स्तरावर व दुसरे शासन प्रादेशिक स्तरावर अशी द्विस्तरीय यंत्रणा असते त्याला संघराज्य पध्दत / व्यवस्था असे म्हणतात.

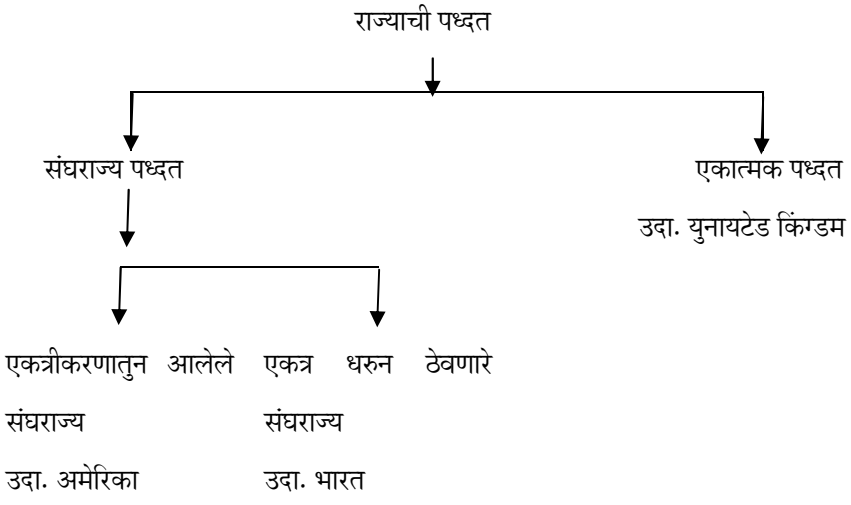

संघराज्य म्हणजे काय?

"घटकराज्यांचे हक्क व स्वायत्तता सुरक्षित ठेवून संपूर्ण देशाचे राजकीय ऐक्य साधणारी यंत्रणा म्हणजे संघराज्य होय."

संघराज्याचा इतिहास -

मध्ययुगातील युरोपात संघराज्याचे ऐतिहासिक संदर्भ सापडतात. तेथे प्रबळ शत्रुचा सामना करण्यासाठी किंवा सामायिक समस्या सोडविण्यासाठी काही घटक एकत्र आले. या व्यवस्थेत अनेक शतके बदल होत गेले व अंतिमत: एक एकसंध व्यवस्था तयार झाली. हीच संघराज्य व्यवस्था होय.

संघराज्य पध्दतीची वैशिष्ट्ये -

संघराज्य पध्दत समजून घेण्यासाठी तिची वैशिष्ट्ये समजून घेणे आवश्यक आहे.

१) द्विस्तरीय शासनव्यवस्था -

काही देश आकाराने मोठे असतात व त्यात अनेक प्रदेश असतात. अशा देशांमध्ये एका शासनामार्फत संपूर्ण देशाचा कारभार चालविणे अवघड असते. म्हणून या देशांमध्ये शासन व्यवस्था द्विस्तरीय असते. एक शासन राष्ट्रीय स्तरावर (केंद्र सरकार, संघशासन, संघराज्यवाद) व दुसरे शासन प्रादेशिक स्तरावर (राज्यशासन, घटकराज्य सरकार) असते.

थोडक्यात संघराज्यात दोन स्तरावरुन शासन यंत्रणा राबविली जाते.

२) सत्ता विभाजन :

संघराज्य पध्दतीमध्ये केंद्रशासन आणि घटकराज्य शासन यांच्यात संविधानाद्वारे सत्तेचे विभाजन केलेले असते. उदा. अमेरिकन संविधानात केंद्र सरकारचे अधिकार स्पष्टपणे नमुद केलेले असुन उर्वरीत सर्व अधिकार घटकराज्य सरकारांना देण्यात आले आहेत. भारतीय संविधानाच्या सातव्या परिशिष्टानुसार तीन सूचींद्वारे केंद्र सरकार व घटकराज्य सरकारे यांत अधिकारांची वाटणी करण्यात आली आहे. या सत्तेच्या विभाजनात बदल करावयाचा असेल तर दोन्ही शासनांची संमती घ्यावी लागते.

संघराज्य निर्मितीच्या दोन पध्दती -

ii) एकत्रीकरणातुन आलेले संघराज्य :

"मुलत: स्वतंत्र व स्वायत्त असलेली राज्य आपले स्वातंत्र्य टिकविण्यासाठी किंवा इतर हेतुने एकत्र येतात व एक नविन प्रबळ राज्य अस्तित्वात आणतात त्या राज्याला एकत्रीकरणातुन आलेले संघराज्य असे म्हणतात. " उदा. अमेरिका, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया इ.

२) एकत्र धरुन ठेवणारे संघराज्य :

"मुलत: एकात्म व एकसंघ असलेल्या राज्याचे राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी छोट्या-छोट्या घटकराज्यांमध्ये विभाजन केले जाते त्या राज्याला एकत्र धरुन ठेवणारे संघराज्य असे म्हणतात." उदा. भारत स्वातंत्र्याच्या वेळी भारत अखंड एक होता मात्र पुढे भाषेच्या आधारावर घटकराज्य नियंत्रण करण्यात आली. थोडक्यात भारतात केंद्रीय सत्तेने नविन राज्ये तयार केली.

३) एकात्मतेकडे झुकणारे संघराज्य -

भारतात सत्ता विभाजनामध्ये केंद्र सरकारला अधिक अधिकार दिले आहेत. म्हणून भारतीय संघराज्याला एकात्मतेकडे झुकलेले संघराज्य असे म्हणतात. भारतीय संघराज्यात केंद्र सरकारच्या अधिकारात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. तर घटकराज्यांना केंद्र सरकारवर जास्तीत जास्त अवलंबुन रहावे लागत असलेले दिसते. भारताची अखंडता राखण्याच्या दृष्टीने घटकराज्यांना भारतीय संघराज्यातुन फुटुन बाहेर जाण्याचा अधिकार नाही. केंद्र आणि घटक राज्ये यांच्यात अधिकारांची विभागणी करण्यात आलेली आहे. महत्वाची खाती ही केंद्रसरकारकडे आहेत. काही विशेषाधिकार सुध्दा केंद्र सरकारच्याच अखत्यारीत येतात. घटक राज्यांना सर्वोच्च न्यायालय नाही. संपूर्ण देशासाठी एकच सर्वोच्च न्यायालय आहे. केंद्राचे घटक राज्यांवरील वर्चस्व निर्विवादपणे मान्य करण्यात आले आहे. भारताच्या एकंदर परिस्थितीचा विचार करता असे दिसून येते की, भारत शांततेच्या काळात संघराज्य असले तरी युध्दजन्य व आणीबाणीच्या काळात एकात्म शासकीय प्रणाली होऊ शकेल अशी तरतुद भारतीय घटनेत करण्यात आली आहे.

मूल्यमापन :

संविधान हा सर्वश्रेष्ठ कायदा आहे. तो सरकारचे अधिकार, व्यक्तीचे अधिकार, व्यक्ती व सरकारचे परस्पर संबंध, कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ यांचे अधिकार, त्यांचे परस्पर संबंध तसेच त्यांचे अधिकार व एकूणच व्यवस्थेचे कार्य व उद्देश नियमाने निश्चित करण्यात येतात. घटनावादात सरकारच्या अधिकाराच्या संदर्भात मर्यादा तर असतातच पण

त्या मर्यादा त्यांनी ओलांडल्यानंतर त्यांची कृती घटनाबाह्य घोषित करण्याचे अधिकार देखील संस्थेने दिलेले असतात. घटनेमुळेच सरकार सार्वभौम होत नाही तर जनतेचे निश्चित मुदतीसाठी 'विश्वस्त' होते.

संविधान निर्माण करतांना प्रत्येक देशांनी त्या देशातील प्रमुख गोष्टींचा समावेश घटनेत केला. उदा. भारताने समता निर्माण करण्यासाठी राखीव जागांची तरतूद केली. शासनाने कोणती कामे करावीत याचे मार्गदर्शन मार्गदर्शक तत्वाद्वारे केले. जगामध्ये आजही काही देशात संसदिय लोकशाही पध्दती अस्तित्वात नाही. काही देशात राजेशाही आहे. काही देशात लष्करी राजवट आहे. काही देशात धर्मांध सत्ता आहे. या सर्व लोकशाहीविरोधी व्यवस्था आंतरराष्ट्रीय शांततेस धोकादायक आहेत. दहशतवाद हा घटनावादास नविन धोका निर्माण झाला आहे. त्याचा मुकाबला जगातील सर्व लोकशहीवादी राष्ट्रांनी करणे गरजेचे आहे. उज्वल भविष्यासाठी त्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१.प्रा. कुलकर्णी अ.ना. - आधुनिक राजकीय विचारप्रणाली विद्या प्रकाशन, नागपूर प्रथमावृत्ती १९९७
२.प्राचार्य डॉ. देवरे पी.डी.-राजकीय विचार प्रणाली डॉ. विसपुते एस.एम. प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव डॉ. निकम डी.एस. प्रथमावृत्ती जून २००३
३.डॉ. भोळे भा.ल.-राजकीय सिध्दांत आणि विश्लेषण पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर १९८०
४.प्रा. नाईकवाडे अशोक-राज्य आणि राजकीय संस्था विद्या बुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद
५.डॉ. गुडगे-बेनके सुवर्णा-राजकीय सिध्दांत प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव प्रथम आवृत्ती - २०१४
६.प्रा. मुठाळ राम-राजकीय सिध्दांत अंशुल पब्लीकेशन्स, नागपूर प्रथमावृत्ती - २००२
७.डॉ. दिवाण चंद्रशेखर-राजकीय सिध्दात आणि राजकीय विश्लेषण विद्या प्रकाशन, नागपूर प्रथमावृत्ती जून १९८९

मराठी कवितेतील आधुनिक कालखंडातील स्त्री चित्रण

साईप्रसाद मधुकर पंडीत

संशोधक विद्यार्थी, दयानंद कला महाविद्यालय,लातूर.

सारांश :

आजपर्यंत मानवी जीवनात अनेक बदल घडत गेले. या बदलात मानवाची भूमी काही बदलत गेली. अनेक स्थित्यंतरे आली. तसे मानवी जीवनात स्त्री आणि पूरुष या दोघांचे स्थान तेवढेच महत्त्वाचे आहे पण या दोघांच्या भूमिकेत मात्र तफावत दिसते. त्यांच्या अधिकारात, मर्यादेस अनेक पैलू दिसतात. धर्म, अर्थ, काम या वेगवेगळया वेळी स्त्री आणि पूरुष यांच्यात अनेक वेळा भेद केलेला दिसतो. पुरुषाला अधिक महत्त्व तर याच कामामध्ये स्त्रीयांना दिलेले दुय्यम स्थान आपणास पहावयास मिळेल. नेहमीच या व्यवस्थेचा प्रमुख म्हणून पुरुषाकडे पाहिलं जात. तर स्त्रीयांचे स्थान दुसऱ्या म्हणजेच दुय्यम स्थानी ठेवले गेले. ऐकूनच स्त्री जीवनाची अनेक वेळा दूर्दशा पहावयास मिळाली तर हे योग्य नाही. निसर्गातील हे दोन्ही घटक समान असून तेवढेच महत्त्वाचे आहेत.

बदलत्या कालानुसार समाजात विविध बदल घडत गेले. या बदलाचाच भाग म्हणून या मध्ये भौतीक, सामाजीक, आर्थीक प्रगती झालेली दिसते. स्त्रीयांविषयी देखील समाजाची मते, भुमिका बदलत गेलेली दिसते. या बदलत्या काळानूसार स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण देखील बदलत गेला. याच बंधनात, अन्यायात असनाऱ्या स्त्रीत्वाला मोकळा श्वास घेण्याच्या मताचे प्रवाह निर्माण होवू लागले. व्यक्तिस्वातंत्र्याची संकल्पना पूढे आली. वैचारीक क्रांतीचे, विचाराच्या परिवर्तनाचे पर्व येवू लागले. याचमूळे समाजातील स्त्रीयांचे स्थान सुधारण्यास सुरूवात झाली. संस्कृतीत स्त्रीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे पण हेच महत्त्व प्रत्यक्ष जीवनात स्त्रीला मिळते का ? तर नाही प्रत्यक्षात मात्र स्त्रीच्या वाटयाला कनिष्ट दर्जाच आलेला दिसतो.

या समाजाच्या अनेक परंपरा, रूढी, प्रथा याच्या प्रघातात ही स्त्री जखडलेली दिसते. इंग्रज काळापासूनच स्त्री जागृतीचे प्रयत्न वेगाने होताना आपणास दिसतील. स्त्रीयांच्या स्वतंत्र अस्मितेसाठी सावित्री बाई फुले यांच्या सारख्या थोर विभूतिंनी प्रयत्न केलेले दिसतात. या समाजाने प्रथेच्या नावाखाली लादलेली बंधने ही स्त्रीयांच्या हक्कावर गदा आणतात. यामध्ये बालविवाह, सती सारख्या अनिष्ठ प्रथा होत्या. नव्वदच्या दशकात स्त्रीयाच्या उध्दाराला पूरक दिशा प्राप्त होताना दिसते या सर्वांचे पडसात आपल्याला या स्त्री चित्रण करणाऱ्या काव्यातून दिसून येतात.

आधुनिक काल खंडात या स्त्रीला नविन ओळख प्राप्त होताना दिसते. स्त्री ही एक शक्ती आहे तीचे महत्त्व, मर्यादा, उपेक्षा, त्रास, भोग, स्थान हया बाबी सागणारे बोलके काव्य या काळात आपणास पहावयास मिळतील. या शोध निबंधाच्या माध्यमातून आपणास आधुनिक स्त्रीचे जीवनावर आधारित काव्याचा अभ्यास करता येनार आहे. या माध्यमातून या काव्यात आलेली स्त्री जीवनाची व्यथा समजून घेता येणार आहे. यासाठी हा शोधनिबंध उपयुक्त आहे.

प्रमुख शब्द :

मराठी, कविता, आधुनिक, कालखंड, स्त्री, स्त्रीचित्रण.

प्रस्तावना :

स्त्री आणि पुरुष यामध्ये पुरुषाचे पुरुषार्थ आणि स्त्रीयांचे पातिव्रत्य असे मूल्य जपणाऱ्या समाजात बदलत्या काळानूसार बदल मराठीत काव्याच्या माध्यमातून देखील अनुभवता येतात. स्त्री पुरुषांची धेय व कार्यक्षेत्र ही विविध गणली जायची यामध्ये साम्य येण्यासाठी स्त्रीयांना प्रचंड संघर्षाचा सामना करावा लागला. अनेक समस्यांच्या गर्तेत अडकलेली स्त्री या आधुनिक काळाच्या सुरुवातीला काहीशी मोकळा श्वास घेतानाही दिसते. मात्र वर्षानु–वर्षे चालत आलेले दु:ख, हाल, उपेक्षा काही तीची पाठ सोडायला तयार नाहीत. स्त्रीयांनी शिक्षण घेतल्या शिवाय त्या उन्नती करु शकणार नाहीत असा विचार समोर येवू लागला, अनेक समाज सुधारकांनी या कर्मठ प्रवृत्तीवर हल्ला चढविला तो स्त्रीयांच्या न्याय हक्का साठीच. स्त्री जागृतीच्या दृष्टीने पडलेले पावूल हे अतिशय महत्त्वाचे ठरले.

समाजातील व्यवस्थेत कुटूंबातील स्त्री यांचे स्थान, त्यांचा मान स्त्री जन्माचे स्वागत स्त्रीयांना दिली जाणारी वागणूक ही अतिशय भयावह अशीच होती. ती काल दु:खात असलेली स्त्री आज देखील तोच त्रास सहन करते आहे. या भावना मराठी काव्यातून प्रकर्षाने जाणवतात. स्त्री समानतेचा, स्त्री मुक्तीचा लढा हा मानवतेचा लढा आहे. या भावना समजून घेने खूप महत्त्वाचे आहे. आपले आयूष्य दूसऱ्यासाठी, कूटूंबासाठी देणे, मन मारुन जगने, इच्छा मारने, पारतंत्र्य स्वीकाने यातून या जगन्याला काय अर्थ राहतो, आता या सर्वातून बाहेर पडता आले पाहीजे या त्रासातील स्त्रीच्या भावना या मराठी काव्यातून जीवंतपणे अनुभवन्यास मिळतात.

आज देखील अनेक वेळा स्त्रीला मानवतेची वागणून मिळत नाही. अशा बिकट परिस्थतीतील स्त्री मनाचा ठाव घेणाऱ्या भावना या काव्यातून प्रकट होताना दिसतात. या शोध निबंधाची व्याप्ती ही मराठी आधुनिक कवितेतील स्त्रीयांच्या जीवनाशी निगडीत, भावनेशी निगडीत असलेल्या काही काव्याशी मर्यादित आहे, हिच या शोधनिबंधाची व्याप्ती आणि मर्यादा आहे. आधुनिक कालखंडातील मराठी काव्यातील स्त्री चित्रण अभ्यासने हा या शोधनिबंधाचा उददेश आहे. स्त्रीयांच्या भावना, व्यथा समजून घेणे हा याचा उददेश आहे, मराठी काव्यात आलेले स्त्री चित्रण आणि त्याचे बदलते रुप अभ्यासने हा शोधानिबंधाचा उददेश आहे.

मराठी कवितेतील आधुनिक कालखंडातील स्त्री चित्रण :

साहित्या मध्ये, मराठी काव्यामध्ये स्त्रीची अनेक रुपे आपणास पहावयास मिळतात. काही वेळा स्त्री ही आकर्षक स्वरुपात आपणास या काव्यात पहावयास मिळते तर काही वेळा हीच स्त्री अतिशय त्रासात, कष्टात आणि वेदनेत दिसते. स्त्री हा सुरुवातीपासूनच महत्त्वाचा विषय राहिलेला आहे. यावर विपूल लेखन झालेले आपणास पहावयास मिळते. स्त्रीयाविषयी या काव्यात काहिवेळा सहानुभूती, प्रेम असल्याचे भाव आपणास दिसतील. तर काही काव्यात स्त्री बंधनाचे वास्तव चित्रण केलेले आपल्याला दिसून येईल. चंदनासारखी आपल्या कुटूंबासाठी झिजनारी स्त्री आपणास या काव्यातून दिसेल. ती किती व्यथेत आहे हे या काव्यातून दिसून येईल. परंतू आधुनिक काळात स्त्री सुधारनेसाठी प्रयत्न होताना दिसले यामध्ये स्त्रीला न्याय मिळावा यासाठी वाचा फोडण्यात आली.

''टाकने आपल्या दुराग्रह जुना । मर्मी तसा विंधुनी ।।
स्त्रीजातीस असाच काढ वरती । घे किर्ती संपादुनी।।''

(समग्र केशवसूत)

या केशवसुताच्या कवितेतून स्त्री सुधारणांविषयीची जाणीव प्रकट होताना दिसते. तरी ही स्त्री अतिशय मोठया त्रासात जीवन जगताना दिसते तीच्या भावना खूप विकोपाच्या झालेल्या दिसतात. ती स्वत:लाच दुषने देताना थकत नाही.

''मी जगाचे पाप

की जगाला शाप
मी पापाची कूस
की तापलेली मूस
मी योग्यासी अडथळा
की ज्ञान्याशी चित्कळा
मी भोग्यासी पर्युषिता
की जगाची पाकुळता''

(सौ.लीला धनपलवार)

अशा भावनेत विरत, झुरत स्वत:ला दुषने देत दु:ख सागरात ही स्त्री झुरताना दिसते. खरे तर या जगात आनंदाने जगण्याचा हक्क तीलाही आहे. पण या समाजाने तो हक्क विनाकारण हिरावून घेतला आहे असे जाणवते. ती स्वत:ला पाप संबोधते यातत किती दु:ख दडले आहे. येवढे होवूनही ती आपली सगळी कर्तव्य पार पाडताना दिसते. सर्वांना सांभाळून घेताना दिसते. ती गृहीनी लेकरा बाळांना सांभाळते, घरात रमते. ती या घरात नांदते हेच किती बरे सौभाग्य असेच म्हणावे लागेल.

''कधी रुसते, कधी हसते
लेकरामध्ये कधी रमतेसी...
ही अपुर्व शक्ती सगुण
झाडितसे मम अंगण
हे भाग्य बघुन
जळफळतील देव ही ते ''

(तांबे भ.रा.एक अध्ययन)

या काळात अनेक सुधारणा होताना आपणास दिसतात परंतू स्त्रीयांची परिस्थिती जी काल तीच आज असे का असा सवाल पडलेला दिसतो. प्राचिन काळापासून दु:खात असलेल्या स्त्रीच्या वाटयाचे दु:ख संपणार तरी कधी, कोण बरे न्याय देईल याला याचा ठाव काही लागेना अशी परिस्थिती या काव्यातून प्रतित होते. आजही स्त्री जन्मास स्विकारण्यास टाळाटाळ का होते. काय पातक केले म्हणून स्त्री जन्म मिळाला असे का वाटते ? अश्या स्त्री जन्माच्या व्यथा या काव्यातून अगदी जीवंत पणे अनुभवता येतात.

''लेक झाला खुशी झाली । आजा वाटे साकरपान ।।
लेकी तु वाग जलम । माय लळे बाळातीन ।।

(प्रतिमा इंगोले)

''लेकीचा जलम जणू । फुटणारी लाही ।।
खाणारा म्हणतो कशी । भाजलीच नाही ।।

(इंद्रजीत भालेराव)

या लेकीच्या जन्माला व्यथा माननारे लोक इथे काव्यातून आपणास समजतात. येवढेच नाही तर स्त्रीयांना या स्त्री जन्माचेही ओझे वाटते हा जन्मच त्रास वाटतो.

''बाई जन्माचे धिंदोडे

सांगू कसे, झाकू कसे ?
चुलीतल्या गोवरीला
चुलीमंधी जळायचे ।''

(ना.धो.महानोर)

अश्या कठोर शब्दात स्त्री जन्माचे वास्तव आणि दु:ख इथे या काव्यातून दिसते आहे. अशा सर्व कवितांकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास यामधून दिसणारी, समजणारी स्त्री प्रतिमा ही दु:खी आहे, कष्टी आहे हे जाणवते. ही स्त्री म्हणते की या दु:खा पासून मी कालही वंचीत नव्हते आणि आजही मी याच दु:खात आहे हे मानवतेचे हक्क मला केव्हा बहाल होतील का माझ्या नशिबी फक्त रडणेच लिहिलेले आहे का ? असे या स्त्रीला वाटते.

''अरे ! हया दरिद्री समाजात कोणी कुणाला समजावून घेतले
रामालाही सीता समजली नाही
म्हणून तर तिला अग्निदिव्य करावे लागले !
हरिश्चंद्रानेही तारामतीला कष्टी केले
उर्मिलाही जिवंत मरण भोगीत होती !
अहिल्येलाही शिळा व्हावे लागले
कृष्णासाठी झुरणाऱ्या मीरेलाही नवऱ्याने विष दिले !
त्यांच्या समोर आपण कृमिकीटके
मग आपल्याही नशिबी रडणेच बरे.''

(भारती पोळ)

या समाजाने कधीच स्त्रीला मानवतेने वागवले नाही. ऐवढे मोठी माणसे जर यातनेने जगली तर त्या समोर आम्ही कोण अश्या भावना यातून दिसून येतात. या समाजातील स्त्रीया हया कायम बंधनात राहत आल्या आहेत तरी देखील त्या सर्वांना सदैव आनंद, सुख, प्रेरणा देण्यास प्रयत्नशिल असतात हे विशेष.

निष्कर्ष :

स्त्री जीवनाचे वास्तव दर्शन या कवितांच्या माध्यमातून घडते. समाजातील स्त्रीया किती दु:ख सहन करतात याचे चित्र आपल्या समोर या काव्याच्या माध्यमातून उलगडते. मानवतेच्या वागनुकीसाठी या स्त्रीयांचा लढा आपणास दिसतो. समाजातील स्त्रीयांचे स्थान, ग्रामीण जीवनातील स्थान त्यांची स्थिती याचे चित्रण दिसते. ऐवढया सर्व आव्हानांना तोंड देत तरी स्त्री आपल्या कुटूंबासाठी कशी आनंदाने आणि खंबीरपणे उभी आहे हे जाणवते. स्त्री जीवनाचे बदलते स्वरुप त्यातील भावना उलघडल्या. मूलीच्या जन्माचे वास्तव समोर आले आणि त्याचे चित्रण काव्यातून अनुभवता आले. अश्या प्रकारे मराठी कवितातील स्त्री चित्रण अभ्यासता आले.

संदर्भ सूची :

१) मराठवाडयातील कविता : फ.म.शहाजिंदे निर्मल प्रकाशन, नांदेड.
२) कुण बिनीची कहानी, इंद्रजीत भालेराव
३) 'मराठी वाडमयाचा इतिहास'
४) स्त्रीवादीकविता – विकिपीडीया

घटस्फोटामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा तात्त्विक अन्वयार्थ

सुरेखा भालचंद्र कुलकर्णी
संशोधिका
श्री महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय

डॉ. किर्तनकर प्रभाकर
संशोधन मार्गदर्शक, तत्त्वज्ञान विभाग
एस. एस. पी. पवार महाविद्यालय, पूर्णा. लातूर.

प्रस्तावना

घटस्फोट संकल्पनेचा तात्त्विक अन्वयार्थ या विषयाचे अध्ययन करताना घटस्फोटामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या यावर प्रकाश टाकण्यात येत आहे. भारतात विवाह व कुटुंब संस्था मूलभूत स्वरूपाची आहे. पूर्वीपासूनच कुटुंबात स्त्रियांना दुय्यम स्थान आहे. त्याचा परिणाम स्त्रियांचे विविध प्रश्न वाढत गेले. त्यातील महत्त्वाची समस्या म्हणजे घटस्फोटाची समस्या होय. घटस्फोट समस्येस तोंड देणे कठीण झाले. घटस्फोटामुळे कुटुंब व विवाह संस्थेच्या स्थैर्याला धोका पोहचत आहे. कुटुंबात तणाव निर्माण होत आहे. पाश्चिमात्त्य देशाप्रमाणेच भारतात देखील लहान-लहान कारणांसाठी घटस्फोट घेतले जात आहेत. त्यामुळे घटस्फोटाचे प्रमाण वाढले आहे. सद्य:स्थितीत घटस्फोटामुळे विविध समस्या निर्माण होत आहेत. घटस्फोट म्हणजे विवाहामुळे पती-पत्नी म्हणून निर्माण झालेले संबंध समाज मान्य रितीने समाप्त करण्याची पद्धती होय. घटस्फोट ही कुटुंब विघटन प्रक्रियेतील अंतिम अवस्था आहे. कारण विवाहामुळेच कुटुंब निर्माण होते. घटस्फोटामुळे वैवाहिक संबंधाची समाप्ती होत असल्यामुळे कुटुंबाचे विघटन होते. कुटुंब विघटनातून विविध समस्या उत्पन्न होतात. ज्या घराला स्त्री आपले मानते. माहेरचे सर्व संस्कार मागे सोडून लग्नानंतरच्या घराला आपले मानते. सासरकडील सर्व व्यक्ती नवीन असतात. त्यांचे स्वभाव माहित नसतात, त्यांची नाती प्रेमाची आहेत किंवा नाहीत हेही तिला माहित नसते. कालांतराने काही ना काही कारणामुळे सबंध तणावपूर्ण होत असतात. एकमेकांशी अबोला धरीत असतात. घरांमध्ये नव्याने आलेल्या स्त्रीचा कोंडमारा होतो. मानसिक त्रास दिला जातो व शेवटी घटस्फोट दिला जातो.

घटस्फोटामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या यावर प्रकाश टाकण्यात येत आहे. घटस्फोट ही एक प्रक्रिया असल्यामुळे सामाजिक समस्या ठरली आहे. घटस्फोट संकल्पनेचा अभ्यास करताना घटस्फोटाच्या संदर्भात प्रामुख्याने ज्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्या म्हणजे नैतिक समस्या, पर्यावरणीय समस्या आणि इतर समस्या या समस्यांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करण्यात येत आहे.

(अ) नैतिक समस्या :

घटस्फोटामुळे विविध समस्या निर्माण होत आहेत. यापैकी नैतिक समस्या ही प्रमुख आहे. पाश्चिमात्त्य सभ्येतेमध्ये नितीविचारांना हजारो वर्षांचा इतिहास आहे. 'सोफिस्ट' परंपरेतल्या विचारवंतांनी सद्‌गुणांचे स्वरूप काय आहे, माणसाने सद्‌गुणी असावे म्हणजे प्रत्यक्षात नेमके कसे असावे? यासारखे अनेक प्रश्नांची उत्तरे देण्याचे काम केले. तत्त्वज्ञान, राजकारण, प्रशासन आणि समाज यांत नीतिमूल्यांची रूजवणूक करण्यात महत्त्वाची भूमिका आहे. भारतात देखील नैतिकतेचा विचार फार प्राचीन काळापासून दिसून येतो. भारतात नैतिकतेच्या उदयाची मुळे समृद्ध पारंपरिक वारशात शोधावी लागतात. विविध धर्मग्रंथ, महाकाव्ये, वेद, उपनिषदे यात मानवाला सर्वोत्तम जीवन जगण्यासाठी नैतिक हितोपदेश करण्यात आला आहे. नैतिकता हे सभ्य समाजाचे एक सुलक्षण आहे. नीतिमत्तेशिवाय समाजाची कल्पना संभवत नाही. नैतिकतेमधूनच व्यक्तीच्या ठिकाणी संचारलेला उत्साह सांसर्गिक बनतो. तो सभोवतालचे वातावरण प्रफुल्लित करून प्रत्येकाला सकारात्मक कार्य करण्याची प्रेरणा देतो. निरूत्साह, उदासीनता, बेजबाबदार वृत्ती व नकारात्मकता नष्ट करून सामाजिक बांधिलकी प्रस्थापित करण्यात नैतिकता या मूल्याला अग्रगण्य स्थान आहे.

नैतिकता ही सापेक्ष संकल्पना आहे. एका व्यक्तीच्या दृष्टिकोनातून असलेली नैतिकता ही दुसऱ्याच्या दृष्टिकोनातून अनैतिकता असू शकते. यामुळे व्यक्तिपरत्त्वे नैतिकतेचे संदर्भ बदलतात. भारतातील समाज सुधारकांनीही सुसंस्कृत नीतिमान पिढी घडविण्याचा प्रयत्न केला. त्यात 'गोखले', 'न्या.रानडे', 'आगरकर', 'राजा राममोहन रॉय', 'विठ्ठल रामजी शिंदे', 'डॉ.आंबेडकर', 'जयप्रकाश नारायण' यांचा विचार करावा लागतो. 'लोकनायक जयप्रकाशांनी' संपूर्ण क्रांतीची सैद्धांतिक मांडणी करताना नीतिमत्तेला श्रेष्ठ स्थान दिले होते. शाहू-फुल्यांचे जीवन नैतिकतेला समर्पित होते.[४] तरीपण भारतात

नीतिमत्ता ही सद्य:स्थितीत दिसत नाही. अनितीमुळे विविध सामाजिक समस्या घडत आहेत. विशेषत: घटस्फोट समस्या हे नैतिकतेशी संबंधित आहे. घटस्फोट संकल्पनेच्या अन्वयार्थाच्या अंतर्मुख होऊन शोध घेतल्यास खालील नैतिक समस्या उदयास आल्या आहेत.

०१. महापुरुषांच्या कार्यास बाधा होईल.

०२. नैतिक अध:पतन होते.

०३. नैतिक स्वरूपाचा भावनिक आधाराचा विलोप

०४. काम पुरुषार्थांची संकल्पना अर्थहीन ठरते.

०५. सामाजिक दुरितांची समस्या निर्माण होईल.

(ब) पर्यावरणीय समस्या :

घटस्फोटामुळे केवळ नैतिक समस्याच निर्माण होते असे नाही तर, पर्यावरणवादी अभ्यासकांच्या मते, घटस्फोटाची परिणीती ही जटील अशा पर्यावरणीय समस्या निर्माण करण्यामध्येसुद्धा होते. विविध प्रकारची जीवसृष्टी तसेच मानवी समुह वा समाज ज्या परिसरात राहतात त्या परिसरातील सर्व घटकांना पर्यावरण असे म्हणतात. बाह्य परिस्थितीचे म्हणून जे नैसर्गिक घटक संभवतात त्याचा समावेश होतो. पर्यावरण भौतिक व जैविक घटकाचे बनलेले आहे. पृथ्वीवर वनस्पती, मानव व इतर प्राणी ज्या पर्यावरणात वास्तव्य करतात, त्या पर्यावरणातील विविध घटकात संतुलन प्रस्थापित झालेले असते. औद्योगिक प्रगतीमुळे मानवाचा निसर्गातील म्हणजे पर्यावरणातील हस्तक्षेप वाढला आहे. या अविवेकी हस्तक्षेपामुळे विविध समस्या निर्माण होत आहेत. विशेषत: पर्यावरणात वातावरण, भू-आवरण आणि जलावरण या तीन अजैविक घटकांचा आणि जीवावरण या जैविक घटकांचा समावेश होतो. हे सर्व घटक निसर्गनिर्मित आहेत. मानवजातीचे सुरक्षित व सुखदायक अस्तित्त्व हे पूर्णत: पर्यावरणातील नैसर्गिक घटकांवर अवलंबून आहे.

'मिशिगन स्टे' विद्यापीठातील प्रोफेसर 'जिंगआओ लियू' हे प्रसिद्ध पर्यावरण शास्त्राचे अभ्यासक आहेत. त्यांच्या मते, घटस्फोटामुळे केवळ वैवाहिक जीवन उद्ध्वस्त होत नाही तर त्याचा पर्यावरणावरही दुष्परिणाम होऊन पर्यावरणाची हानी मोठ्या प्रमाणावर होते. त्या आधारे त्यांनी घटस्फोट व त्यामुळे पर्यावरणावर होणाऱ्या दुष्परिणामाचे विश्लेषण केले आहे. हे विश्लेषण 'नॅशनल अॅकडमी ऑफ सायन्स' च्या डिसेंबर २००७ च्या ऑनलाईन अंकात प्रसिद्ध करण्यात आले आहेत. या संदर्भात त्यांचा अभिप्राय खालीलप्रमाणे नमूद करता येईल.

१. पर्यावरणाचा ऱ्हास होईल.

२. निसर्गाचे संतुलन ढाळून पर्यावरण धोक्यात येईल.

३. जंगलतोड व घरे बांधणे यात वाढ होईल.

४. विजेची उपकरणे वापरण्यात वाढ होईल.

५. इंधन वापरण्यात दुप्पट वाढ होईल.

उपरोक्त समस्या घटस्फोटामुळे घडत आहेत. मानव आणि पर्यावरण यांचा घनिष्ट संबंध आहे. मानवाचे अस्तित्त्व पर्यावरणावर अवलंबून आहे. पर्यावरणाच्या सान्निध्यात मानवांची वाढ होत असते. मानवनिर्मित घटस्फोट ही समस्या आहे. घटस्फोटामुळे मानव नवीन कुटुंबाची निर्मिती करतो. नवीन जलस्रोतांची निर्मिती करतो. नवीन विजेची निर्मिती करत असतो. याकरिता पर्यावरणाची हानी होत आहे.

इतर समस्या :-

(१) बाल संगोपनाची समस्या निर्माण होईल.

घटस्फोटामुळे कौटुंबिक विघटन होत असते. कौटुंबिक विघटनामुळे बालकांवर प्रतिकुल परिणाम होत आहेत. ग्युलिक या तत्त्वेवेत्यांनी विघटित कुटुंबात बालगुन्हेगार मुले निघत आहेत असे विवेचन केले. म्हणजेच बालगुन्हेगार घटस्फोटित

कुटुंबातील आहेत. कारण कोणत्याही घटस्फोटाची पार्श्वभूमी बालकांच्या आई-वडिलांमधील संघर्षाची असते. बालकांचा योग्य विकास होण्यासाठी बालकास आईच्या संगोपनाची तसेच विकासाच्या प्रत्येक अवस्थेत वडिलांच्या उपस्थितीची जरूरी असते. वडिलांमुळे बालकाला सुरक्षित वाटते. बालकाचे आईशी तसेच वडिलांशी तादात्मीकरण होत असते. वडील बालकांच्या प्रेमाची प्रतिक असतात व त्यांच्यामुळे त्यांच्या आक्रमक वृत्तींना वाव मिळत असतो. घटस्फोट घडतात तेव्हा बहुतांशी मुलांना आपल्या वडिलांना मुकावे लागते. वडिलांच्या अनुपस्थितीचा बालकांवर परिणाम नाही झाला तर नवलच. ही अनुपस्थिती जर घटस्फोटामुळे असेल तर मानसिक परिणाम जास्त तीव्र असतात. बालकांच्या मनात घटस्फोटामुळे आपल्या आई-वडिलांविषयी वैरत्वाची, द्वेषाची भावना निर्माण होते. वडील आपल्याला सोडून निघून गेले म्हणून त्याला त्यांचा एकीकडे राग येतो तर दुसरीकडे त्यांच्याविषयी प्रेम वाटते, निष्टा वाटते, म्हणून अपराधीपणाची जाणीवपण निर्माण होते.

(२) पुन:र्विवाहाची समस्या निर्माण होईल.

घटस्फोटामुळे पुन:र्विवाहाचा प्रश्न प्रामुख्याने उपस्थित होतो. पती-पत्नी घटस्फोट घेऊन विभक्त जीवन जगत असतात. असे जीवन जगताना त्यांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. काही व्यक्ती त्यांना सतत पुन:र्विवाह करा! असा सल्ला देत असतात. त्यामुळे काही घटस्फोटित व्यक्ती पुन:र्विवाह करण्यास तयार होतात. विशेषत: पुन:र्विवाह करण्यास पुरुष वर्ग लवकर तयार होतो. परंतु पुरुषांचादेखील पुन:र्विवाह सहजासहजी लवकर होत नाही. कारण, घटस्फोट झाल्यामुळे घटस्फोटित व्यक्तींना पुन:र्विवाहासाठी मुलगी देण्यास कुणीही तयार होत नाही. ती मुलगी देखील घटस्फोटित अथवा विधवा असेल तर पुन:र्विवाह करीत असते. पुन:र्विवाह करताना पुरुषांच्या कुटुंबाची पार्श्वभूमी, त्यांची वागणूक, त्यांचे राहणीमान, त्यांचा व्यवसाय या सर्व बाबींचे निरीक्षण करूनच विवाह करण्यास तयार होत असतात. परंतु, घटस्फोटित पुरुषांना किंवा स्त्रियांना लहान मुल असतील तर त्यांचा पुन:र्विवाह होणे अशक्यप्राय ठरत आहे.

(३) कौटुंबिक विघटनाची समस्या निर्माण होईल.

घटस्फोटाच्या समस्येमध्ये कौटुंबिक विघटनाचा समावेश होतो. कौटुंबिक संबंधावर विपरीत परिणाम होतो. तसेच कुटुंबातील सदस्यांमध्ये नेहमी संघर्ष उद्‌भवत असतो. या संघर्षाचा परिणाम संपूर्ण कुटुंबावर होत असतो. यामुळे व्यक्तीच्या हातून अनैतिक कृत्ये होत असते. त्याकरिता कुटुंब व समाजात व्यक्तीने कसे वागावे या संदर्भात नीतिमूल्ये मार्गदर्शन करीत असतात. तसेच व्यक्तीने योग्य वर्तन करावे या संदर्भात प्रमाणके, नीतिमूल्ये व सामाजिक आदर्श याप्रमाणे वर्तन करणे अपेक्षित आहे. घटस्फोटामुळे व्यक्तीच्या वर्तनात बदल होत आहे. त्यामुळे सामाजिक नीतिमूल्यांमध्ये संघर्ष निर्माण झालेला दिसून येत आहे. परिणामी अनेक कौटुबिंक समस्या निर्माण झालेल्या पहावयास मिळत आहेत. कौटुंबिक विघटन झालेल्या कुटुंबातील सदस्य मन मानेल तसे वागत आहेत. कर्तव्याची व आपुलकीची भावना त्यांच्यात दिसून येत नाही. यामुळे कौटुंबिक ऐक्य व शांतता नष्ट होत आहे. या परिस्थितीला कुटुंब विघटन असे म्हणतात. या संदर्भात मार्टिन न्युमेयर यांनी मत स्पष्ट केले आहे. त्यांच्यामते, "कुटुंबातील ऐक्य व निष्ठा नष्ट होत असते. तसेच पूर्वीचे संबंध संपुष्टात येत असतात. कौटुंबिक ऐक्याचा नाश होतो व कुटुंबातील सदस्यांमध्ये मानसिक दूरत्त्व निर्माण होत असते."

(४) कुटुंबात ताणतणावाचे वातावरण निर्माण होईल.

घटस्फोटाच्या विविध समस्या आहेत. घटस्फोटामुळे कुटुंबात ताणतणावाचे वातावरण निर्माण होत असते. घटस्फोटामुळे कौटुंबिक परिणाम भोगावे लागतात. घटस्फोटामुळे दोन व्यक्तीचे वैवाहिक जीवन उद्‌ध्वस्त होत असते. घटस्फोटामुळे पत्नी, मुले, आई-वडील यांच्या सोबतचे संबंध दूरावत असतात. त्यामुळे कुटुंबाची स्थिती दयनीय होते. ताणतणावाच्या वातावरणामुळे घरातील शांतता नष्ट होण्याच्या मार्गावर असते. घराचे घरपण नष्ट होते. मानसिक स्थैर्य कमकुवत झाल्याने कौटुंबिक विघटन होताना दिसून येते. घटस्फोटामुळे कुटुंब सदस्यांत मतभेद वाढत जातात. परिणामी कौटुंबिक तणावाची अवस्था निर्माण होते. घटस्फोटामुळे कुटुंबात संघर्षमय परिस्थिती उद्‌भवते व सदस्यांमध्ये परस्परविरोधी अभिवृत्ती निर्माण करते त्यालाच कौटुंबिक ताणतणाव असे म्हणता येईल. या ठिकाणी एक गोष्ट लक्षात घेणे गरजेचे आहे. ती म्हणजे पती-पत्नी संबंध हाच संघटित कुटुंब जीवनाचा पाया आहे. जेंव्हा पती-पत्नी संबंध हाच संघटित कुटुंब जीवनाचा पाया आहे. जेव्हा पती-पत्नी एकमेकांचा आदर करतात, परस्परांशी तडजोड करतात किंवा समायोजन साधण्यास तयार

असतात. तेव्हा कुटुंब संघटित असल्याचा अनुभव येतो. म्हणून कौटुंबिक ताण-तणावाचा अर्थ समजून घेताना पती-पत्नीमधील परस्परविरोधी अभिवृत्तीवरच लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. पती-पत्नीच्या परस्परविरोधी अभिवृत्तीमुळे परस्परात ताण-तणाव निर्माण होत असतो. परिणामी कुटुंबात ताणतणावाचे वातावरण निर्माण होत असते.

(५) कौटुंबिक संघर्षाची समस्या निर्माण होईल.

कौटुंबिक संघर्षाची समस्या ही घटस्फोटामुळे निर्माण झाली आहे. घटस्फोटामुळे दोन कुटुंबाला त्रास होत असतो. कौटुंबिक संघर्षाला कुटुंबातील सर्व व्यक्ती वैतागून जात असतात. संघर्षाचा परिणाम मानसिक व शारीरिक स्वरूपाचा असतो. कुटुंबातील संघर्षामुळे कुटुंब स्थीर होत असते. स्थिरतेमुळे व्यक्तींचा ताणतणाव वाढलेला दिसून येतो. संघर्षामुळे व्यक्ती व्याधिग्रस्तदेखील होत असते. कौटुंबिक संघर्षाचा परिणाम कुटुंबाच्या मानसिक स्वास्थ्यावर होत असतो. मानसिक संघर्ष, चिंता, वैफल्य, निराशा व्यक्तीमध्ये घटस्फोटामुळे येत असते. कुटुंबातील सर्व व्यक्ती असमाधानी व आनंदी दिसून येत नाहीत. कुटुंबाची प्रतिमा मलिन होते. पती-पत्नी कोणत्या ना कोणत्या कारणांवरून सतत भांडण करीत असतात. भांडणाचे रूपांतर घटस्फोटामध्ये दिसून येते. खऱ्या अर्थाने पती-पत्नी घटस्फोटाच्या माध्यमातून विभक्त होतात, हे सत्य आहे. परंतु पती-पत्नीच्या कुटुंबात वारंवार संघर्ष होताना दिसून येतो. सतत भांडण करून एकमेकांचे उणेदुणे काढून घेतात. त्यांच्या कुटुंबात सतत विसंवादी वातावरण दिसून येते.

(६) कुटुंब व विवाह संस्था धोक्यात येईल.

विवाहाच्या माध्यमातून कुटुंब अस्तित्त्वात येत असते. कुटुंब व विवाह संस्था मानवी समाजातील महत्त्वाच्या संस्था आहेत. मानवाची 'माणूस' म्हणून घडण होण्यात कुटुंबसंस्थाच कारणीभूत आहे. कारण व्यक्तीच्या जीवनावर विवाह व कुटुंबाचाच सर्वात अधिक प्रभाव पडलेला दिसून येतो. जन्मापासूनच व्यक्तीचा कुटुंबाशी संबंध येतो. व्यक्तीचे संगोपन, संरक्षण यामध्ये कुटुंबाचा महत्त्वाचा वाटा असतो. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकासही कुटुंबातच होत असतो. व्यक्तीच्या विविध गरजांची पूर्ती कुटुंबाद्वारेच केली जाते. कुटुंबाच्या ह्या महत्त्वपूर्ण कार्यामुळेच कुटुंब संस्थेचे अस्तित्त्व कायम आहे. सद्यःस्थितीत कुटुंब संस्थेच्या कार्यात लक्षणीय बदल झालेला पहावयास मिळत आहे. घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत आहे. घटस्फोटामुळे कुटुंब विघटित होत आहेत. म्हणजेच घटस्फोटाचा परिणाम कुटुंब संस्थेवर होत आहे. म्हणजेच कुटुंब संस्थेचे अस्तित्त्व धोक्यात येत आहे.

(७) आर्थिक समस्या निर्माण होईल.

(८) लहान मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न निर्माण होईल.

(९) वृद्धांचे प्रश्न निर्माण होतील.

(१०) निराशाग्रस्त जीवनमानाची समस्या.

(११) घटस्फोटितांचे आरोग्य धोक्यात येईल.

(१२) भावी नागरीक आदर्श घडणार नाहीत.

(१३) घटस्फोटित आई-वडिलांकडून लहान मुलांची होणारी उपेक्षा.

सारांश :-

उपरोक्त घटस्फोटामुळे निर्मित झालेल्या समस्यांचा अभ्यास केल्यानंतर असे म्हणता येईल की, नैतिक, पर्यावरणीय आणि इतर समस्या घटस्फोटामुळे निर्माण झालेल्या आहेत. घटस्फोटामुळे वैवाहिक संबंध तोडण्याचे स्वातंत्र्य कायद्याने दिले. हे जरी खरे असले तरी, घटस्फोटामुळे विविध समस्यांची निर्मिती झालेली आहे. याकडे दुर्लक्ष करून चालता येणार नाही. विशेषत: घटस्फोटित स्त्रियांना अनेक कठीण प्रश्नांना तोंड द्यावे लागत आहे. आर्थिक स्थिती कमकुवत असेल तर पुन्हा प्रश्नांत वाढ होत असते. घटस्फोटित स्त्रीचा आणि पुरुषाचा पुन:र्विवाह सहजासहजी होत नाही. त्यांच्याकडे समाजाची पाहण्याची दृष्टी ही नकारात्मक असते. नैतिकतेचा विचार करता, पूर्वग्रहदुषित आहे. हे नैतिकतेच्या दृष्टिकोनातून अयोग्य

ठरत आहे. घटस्फोटाने वैवाहिक जीवनातील सर्व प्रश्न सुटतातच असे नाही, तर जीवनातील असंतोष व वैफल्य नाहीसे करण्याचा तो केवळ एक मार्ग आहे.

संदर्भसूची :-

१. मेश्राम आर.बी. (१ ऑगस्ट २०१३), "भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या", नागपूर, विद्या प्रकाशन.

२. काचोळे दा.धो., देवकर कल्पना, "नातेसंबंध आणि सामाजिक संस्था", औरंगाबाद, कैलाश पब्लिकेशन.

३. शिवूरकर निशा (ऑगस्ट २०१७), "लढा टाकलेल्या स्त्रियांचा", पुणे, रोहन प्रकाशन, पहिली आवृत्ती.

४. पाटील वामन (नोव्हेंबर २००८), "घटस्फोट संकल्पनेच्या नैतिक व पर्यावरणीय समस्येचा अन्वयार्थ", महाराष्ट्र तत्त्वज्ञान परिषदेचे २५ वे रौप्य महोत्सवी अधिवेशन, कोल्हापूर.

५. भोंडे दिनेश (प्रकाशक, कुलसचिव), "लोकसंख्या शिक्षण" नाशिक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

६. लोटे रा.ज.(जून २००३), "भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या", नागपूर, पिंपळापूरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स.

७. मनवर डी.एस., (नोव्हेंबर २००३), "भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या", लातूर, अरूणा प्रकाशन.

८. काचोळे दा.धों., देवकर कल्पना (१२ सप्टेंबर २००२), "नातेसंबंध आणि सामाजिक संस्था", औरंगाबाद, कैलास पब्लिकेशन्स.

यशवंतराव यांची विविध भाषणे

सखाराम विलास आव्हाड
संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा, विद्यापीठ औरंगाबाद

प्रस्तावना

जीवनात काही माणसे अशी असतात की, त्यांचा विचार कितीही केला तरी तो संपत नाही, अशा माणसांचा आपण जसजसा अधिक विचार करायला लागतो तसतसा त्यांचा आपल्याला अधिकच लळा लागत जातो. यशवंतराव चव्हाण हे त्यापैकीच एक. महाराष्ट्राच्या आणि देशाच्या राजकारणात ज्यांनी स्वकर्तुत्वाने व नि:स्वार्थी भावनेने संबंध आयुष्यभर कार्य केले त्यात यशवंतरावांचा क्रम फारच वरचा लागतो. ते एक थोर देशभक्त होते. आधुनिक महाराष्ट्राचे ते शिल्पकार होते. ते केवळ बहुजनसमाजाचेच नेते नव्हते तर समाजातील सर्व जातीतील धर्मातील लोकांना आपल्या बरोबर घेऊन जाणारे खऱ्या अर्थाने लोकनेते होते.

यशवंतरावांनी त्यांच्या आयुष्यात विविध विषयांवर चिंतन केले, त्यामध्ये समाजकारण, शैक्षणिक विचार, साहित्यिकांची जबाबदारी, देशाचे अर्थकारण, परराष्ट्र धोरण, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ किंवा सामाजिक कार्य यांचा समावेश होतो. यशवंतरावांच्या भाषणांना त्याकाळीप्रचंड गर्दी जमत असे या माणसाने बोलावे आणि लोकांनी ते आवडीने ऐकावे असे अनेकांना वाटे त्यांच्या भाषणांनी कित्येक लोकांना आकर्षित केले होते.

यशवंतराव चव्हाण यांनी आपल्या भाषणांमधून नाना व्यक्तींच्या आठवणी सांगितल्या. अनेक घटना, प्रसंगांचा उहापोह केला. त्यांच्या भाषणांमधून वाङ्मयीन आणि कलाप्रेमी व्यक्तिमत्वाचाच एक संपन्न सुंदर, अविष्कार पहावयास मिळतो. प्रदीर्घ व्यासंग, संदर्भ संपन्नता, गंभीर चिंतनशीलता, निखळ प्रांजळपणा, प्रसंगानुरूप व औचित्यपूर्ण सवांद इ. विविधतेमुळे त्यांची भाषणे वैविध्यपूर्ण आहेत. भाषण विषयातीलहि विविधता जशी आपल्याला स्तिमित करते त्याप्रमाणे त्यातून व्यक्त होणारे साहित्यप्रेमही आपल्याला उत्कटपणे जाणवते. साहित्याचा अनेक अंगानी त्यांनी विचार मांडला.

यशवंतराव चव्हाण आपल्यासमोर साहित्याच्याअनेक अंगानी आपल्या समोर व्यक्त झाले आहेत. त्यांची साहित्यविषयक भाषणे व प्रासंगिक वैचारिक लेखन हे नियतकालिकांतून व ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाले आहे. साहित्याच्या दृष्टीने त्यांच्या भाषणांचे संकलित ग्रंथ सह्याद्रीचे वारे, 'युगांतर', 'शिवनेरीच्या नौबती' यासारख्या ग्रंथातील काही भाषणांमधून श्रोत्यांशी ते प्रत्यक्ष बोलत राहिले.

वक्तृत्व हा त्यांच्या वाङ्मयीन आणि सांस्कृतिक जीवनातला एक चैतन्यशील व समृद्ध असा महत्वाचा भाग होता. या भाषणांमधून विविध विषयांना स्पर्श करणारी आपली ठाम मते त्यांनी मांडली. यशवंतरावांच्या भाषणांनी वैचारिक व ललित निबंधांचा दर्जा प्राप्त केलेला आहे. ललित वाङ्मयाचा एक प्रकार म्हणून त्यांचा अभ्यास प्रस्तुत ठिकाणी अपेक्षित आहे. यशवंतरावांची अनेक भाषणे साहित्यविषयक आहेत आणि त्यामध्ये त्यांच्यातल्या रसिकाइतकाच त्यांच्यामधला समीक्षकही सजग आहे. यशवंतरावांच्या चिंतनशील अंतर्मुखतेपासून ते सर्वस्पर्शी रसिकतेपर्यंत आणि साहित्यातील गहण प्रश्नांचावेध घेण्यापासून तो त्यातल्या अनेक अंतर्गत विरोधांची चिकित्सा करण्यापर्यंत त्यांच्या या भाषणांचा आवाका आणि पल्ला दिसतो.

महाराष्ट्रात उत्तम वक्तृत्व संपादन केलेला विवेकशील विचारवंत म्हणून यशवंतरावांचा उल्लेख अनेकांनी केलेला आहे. यशवंतरावांनी विविध विषयांवरील ही भाषणे वाचताना वक्ता म्हणून त्यांची एक वेगळी ओळख आपणास होते. यशवंतरावांनी त्यांच्या भाषणांमधून अनेक बाबींचा परामर्श घेतलेला आहे.

त्यामध्ये विविधता खूप आहे. हे साहित्याबाबतचे प्रेम मर्यादित नाही. विशिष्ट गोष्टींनाच महत्व देणारे नाही त्यात व्यापकता आहे. तशीच सर्वसमावेशकता आहे.

साहित्य व संस्कृती विषयक भाषणे :-

यशवंतराव चव्हाण यांनी विविध ठिकाणी संस्कृतीसंबंधी व साहित्यविषयक योजनापूर्वक व मनःपूर्वक भाषणे केलेली आहेत. 'विदर्भ साहित्य संमेलन (०६.२.१९६४), उदघाटन प्रसंगीचे भाषण साहित्य आणि संस्कृती (दि. २२/१२/६०), नांदेड येथे संपन्न झालेल्या ४७ व्या मराठी नाट्यपरिषदेच्या वेळी मांडलेले विचार 'राष्ट्रभाषा हिंदी' (दि. १९/०३/६१),'अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन (दि. ०६/१२/७५), कराड येथे भरलेल्या ६१ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या वेळी स्वागताध्यक्षीय भाषण,'महाराष्ट्र राज्य' साहित्य व संस्कृती मंडळाचे नागपूर उदघाटनपट भाषणसाहित्यिकांची जबाबदारी (दि. १३/१२/६०) 'राष्ट्रभाषेचा प्रश्ण (दि. २२/०५/६६), औरंगाबाद येथे झालेल्या अखिल भारतीय राष्ट्रभाषा प्रचार समिती, वार्षिक अधिवेशनाच्या वेळी केलेले भाषण, 'सावरगाव डुकरे येथील विदर्भ साहित्य संमेलनाचे उदघाटनपर भाषण, 'लोकभाषा हीच ज्ञानभाषा' (दि.०७/०९/१९६७) आजच्या साहित्याकडून अपेक्षा (दि. २५/१२/६५), हैद्राबाद येथील मराठी साहित्य संमेलनाच्या प्रसंगी केलेले भाषण. 'मराठी रंगभूमीची अखंड परंपरा (दि. ३१/०१/१९६५) (नांदेड येथे संपन्न झालेल्या ४७ व्या मराठी नाट्य परिषदेच्या वेळी मांडलेले विचार). यासारख्या कितीतरी भाषणांमधून मराठी भाषा साहित्य आणि संस्कृती जातं करण्यासाठी व तिच्या सवंर्धनासाठी वाङ्मयीन विचार त्यांनी मांडले आहेत. ही भाषणे माहितीचे अफाट भांडार आहे.

साहित्याबद्दल व साहित्यिकाबद्दल जसे त्यांचे उत्कट प्रेम दिसते तशी श्रोत्याबद्दलची जिवंत कळकळ ही जाणवते त्यांच्या उपरोक्त विषयावरील भाषणांचा कितीही आस्वाद घेतला तरी कान तृप्त होत नाहीत. अशीच त्यांची भाषणे आहेत.

निबंध शैलीतील शैक्षणिक व सामाजिक विषयावरील भाषणे :-

वक्तृत्वाला महत्व देणारी ग्रीकांची लोकशाही राज्यव्यवस्था जेव्हा इंग्लडने स्वीकारली तेव्हा विचारांच्या तर्कशुद्ध, मुद्देसूद व सुस्पष्ट मांडणीला प्राधान्य मिळाले यातूनच निबंध या वाङ्मय प्रकाराला बहर आला असावा. विशेषता इंग्लडमध्ये सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धानंतर भाषण स्वातंत्र्याची संकल्पना दृढमूल झाली. संसदेतील भाषणांवरील निर्बंध उठले व ती भाषणे प्रभावी ठरू लागले. तसतसे वक्तृत्वशैलीतील मुद्देसूद मांडणीचे गद्य लेखन प्रभावी ठरू लागले. यशवंतरावांच्या या स्वरूपाच्या लेखनात सुद्धा मुद्देसूद मांडणी अंतःकरणाला भिडणारी भाषा राजकीय दूरदृष्टी यांचा संगम दिसतो.

यशवंतरावांच्या भाषणांतून विचार प्रकटीकरण हा मुख्य मुद्दा व्यक्त झाला आहे. त्याचप्रमाणे कथित विचारांची साधार व समप्रमाणात मांडणी केली आहे. तेव्हा इतिहास, अनुभव व अवलोकन यांच्या आधारावर अशा विचारप्रधान वाङ्मयाची निर्मिती होते. निबंध हा वाङ्मय प्रकार मनोरंजनाशी कधीच निगडित नव्हता. विचारांचे वेगवेगळे पैलू प्रकट करून वाचकांच्या जीवन दृष्टीला प्रगल्भता आणण्यासाठी निदान त्यांना विचार प्रवृत्त करण्यासाठी निर्माण झालेला हा वाङ्मय प्रकार आहे.

यशवंतरावांची इत्तर भाषणे :-

महाराष्ट्राच्या विकासाच्या आणि कल्याणाच्या चळवळीचा त्यांना त्यांच्या भाषणातून हिरहिरीने पुरस्कार केला राजकारण हे लोकल्याणासाठी असते हे त्यांनी पुढाऱ्यांना व जनतेस निक्षून सांगितले. त्यांनी समाजाच्या प्रगतीला पोषक अशा नवविचारांचा उपयोग भाषणातुन केला. त्यांचा तो काळच उद्बोधन आणि प्रबोधनाचा होता. तो काळ मराठी साहित्यातील उत्साहपूर्ण विस्ताराचा ऐतिहासिक टप्पा होता. यशवंतराव चव्हाण आणि हा कालखंड यांचा सांधा छानपैकी जमून गेला होता. कारण राजकीय नेत्याला सामाजिक, सांस्कृतिक परंपरा सांभाळावीच लागते.

महाराष्ट्राचे भवितव्यावरील भाषण :-

यशवंतरावांच्या बोलण्याच्या शैलीतून समाजाबद्दल कळकळ आणि पोटतिडिक दिसते. महाराष्ट्राच्या भवितव्याची हि मोठीचमोठी, लांबचलांब सफर आहे... त्यासफरेतील आम्ही प्रवासी आहोत... ही सफर तुम्हा आम्हाला पुरी करायची आहे. ती सफर आज मला माझ्या डोळ्यासमोर दिसते आहे. विजेच्या प्रकाशाने लखलखल्यासारखी मला दिसते आहे. ती लांबची सफर आहे. पण ती पूर्ण केलीच पाहिजे कारण त्यात जनतेचे कल्याण आहे. यशवंतरावांनी महाराष्ट्राच्या भवितव्याची आणि जनसामान्यांची प्रगती विषयक भूमिकाच भाषणातून व्यक्त केली आहे.

यशवंतरावांनी आर्थिक विकासावर त्यांच्या भाषणातून अधिक भर दिला. आर्थिक प्रश्ण सोडवताना ग्रामीण मजूर भूमिहीन यांचा त्यांनी प्रामुख्याने विचार केला. 'पुरोगामी आर्थिक धोरण' 'आमचा आर्थिक पवित्रा' नाणे सुधारणा आणि विकसनशील देश अर्थमंत्री पदाची चार वर्षे एक ताळेबंद या सारख्या विषयातून त्यांनी आर्थिक विचाराचा परामर्श घेतला. छोटे शेतकरी, शेतमजूर व बेकार तरुण यांची त्यांनी गांभीर्याने दाखल घेतली एकूणच देशाच्या अर्थखात्याला पूरक असे वळण लावण्याच्या हेतूने त्यांनी विचार मांडले ते म्हणतात. "तुलनात्मक दृष्ट्या अविकसित असलेल्या देशांच्या त्वरित आर्थिक विकास होते हे देशाच्याही हिताचे आहे सांगण्याची गरज नाही शिवाय एखाद्या भागाची अर्थव्यवस्था अगतिक व मागासलेली असणे हे आर्थिक दृष्ट्या पुढारलेल्या देशांच्या दृष्टीनेही धोकादायक असते.

भाषणाचे स्वरूप :-

यशवंतरावांनी सामाजिक व शैक्षणिक विषयावर आपल्या संपन्न अनुभवांच्या आधारे चिंतन केले. हे चिंतन एका लेखकांचे विचारवंताचे व जाणत्या नेत्याचे आहे. त्यांची विचार सांगण्याची पद्धत फार चांगली होती दुसऱ्याला ते विचार पटवून देत असत. आपल्या मार्मिक बोलण्यातून ते विचार लोकांना सांगत शिवाय त्यांच्याकडे असलेल्या मिश्किल शैलीने एका प्रकारे लोकांचे मनोरंजन होईल अशा स्वरूपाचे ते बोलत वरील विषयावरील त्यांची भाषणे वाचल्यानांतर त्यांचा व्यासंग किती व्यापक होता हे सहज जाणवते. आपल्या विचार कल्पनांना गोंडस शब्दरूप देऊन उत्तम शब्दांच्या निवडीने, श्रोते पाहून आपल्या भाषणाची पद्धती ते ठरवीत असत.

आपल्या बोलण्याच्या उत्तम शैलीतून प्रभावीपणे जनसमुदायास पटवून देत मला सत्येचा मोह नाही पण विचारांचा नक्की आहे असे ते वेळोवेळी सांगत असत. यशवंतरावांच्या भाषणातून आलेले विचार एखाद्या प्रबंधासारखे वाटतात त्यांच्या बोलण्याचा सुवायू वाहू लागला म्हणजे अनेक संदर्भ आठवणी अनुभव यातून तत्वमंथन होते

ग्रंथसूची

१. ऋणानुबंध :- यशवंतराव चव्हाण प्रेस्टिज प्रकाशन पुणे, द्वितीय आवृत्ती, एप्रिल १९८६.
२. सह्याद्रीचे वारे :- यशवंतराव चव्हाण, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठाण, मुंबई तिसरी आवृत्ती, ऑगस्ट १९९२.
३. युगांतर :- यशवंतराव चव्हाण कॉन्टिनेन्टलप्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती, मे १९७०.
४. कृष्णकाठ :- यशवंतराव चव्हाण प्रेस्टिज पब्लिकेशन पुणे, प्रथम आवृत्ती, फेब्रुवारी १९८४.
५. भूमिका :- यशवंतराव चव्हाण प्रेस्टिज पब्लिकेशन पुणे.
६. शिवनेरीच्या नौबती :- यशवंतराव चव्हाण संपादक गोविंद तळवलकर अ. हा. लिमये.
७. विचारधारा :- यशवंतराव चव्हाणांची भाषणे, सागर प्रकाशन.

शिंदेशाहीच्या अमलाखालील माळव्यातील जमीन महसुल व्यवस्था

सचिन अभिमन्यू ओहोळ

साहाय्यक प्राध्यापक तथा इतिहास विभागप्रमुख, संघवी केशरी कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,चिंचवड, पुणे –१९.

प्रस्तावना :

अठरावे शतक हे पाश्चात्य आणि आशिया खंडाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे शतक होते. भारतामध्येही अठरावे शतक हे स्थित्यंतराचे शतक होते. *'The Eighteenth Century in India'* या पुस्तकामधील प्रस्तावनेमध्ये सीमा आलवी अठराव्या शतकाच्या वैशिष्ट्यांबद्दल भाष्य करतात. त्यांच्या मते अठराव्या शतकाची दोन प्रमुख वैशिष्टये होती, ज्यामुळे सत्तेची संरचना बदलली आणि सामाजिक, आर्थिक पुनर्बांधणी झाली. पहिल्या वैशिष्टयामध्ये त्या लिहितात, 'मोगली राजकीय अर्थव्यवस्था अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात मोडकळीस आली व प्रादेशिक राजकीय सत्तांचा उदय झाला.' दुसऱ्या वैशिष्टयामध्ये त्या इ.स. १७५७ च्या प्लासीच्या युद्धानंतर ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा एक राजकीय सत्ता म्हणून झालेला उदय व राज्यव्यवस्था, समाज व अर्थकारण यामध्ये झालेला बदल याचा निर्देश करतात. पहिल्या वैशिष्ट्याच्या संदर्भात सुरूवातीच्या इतिहासकारांनी 'अंधकारमययुग' अशी मांडणी केली होती. मात्र नवमतवादी इतिहासकारांनी ही मांडणी झुगारून 'आर्थिक उन्नतीचा काळ' ही मांडणी केली. तर दुसऱ्या वैशिष्ट्याबद्दल सुरूवातीच्या इतिहासकारांची 'बदल' ही मांडणी बदलून नवमतवाद्यांनी 'सातत्य' ही मांडणी केली. यामुळे अठराव्या शतकाचे अध्ययन महत्वपूर्ण ठरते.

अठराव्या शतकाच्या दोन महत्त्वपूर्ण स्थित्यंतराच्या पार्श्वभूमीवर 'नवमतवादी' इतिहासकारांनी भारताच्या विविध प्रदेशांवर संशोधन केले आहे. मात्र अठराव्या शतकातील 'माळवा' या महत्त्वपूर्ण प्रदेशावर फारच थोडया संशोधकांनी आपले लक्ष वेधले आहे. भारताच्या नकाशातील मध्यवर्ती स्थानामुळे मध्ययुगीन काळात माळव्याचे युद्धशास्त्रीयदृष्ट्या महत्त्व अधिक होते. दिल्लीच्या सत्ताधिशांच्या सत्ताविस्तारात माळव्याचे महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले होते. बाजीराव पहिला याने उत्तरेत केलेल्या सत्ताविस्ताराचा पाया 'माळवा' हा होता तर पानिपतोत्तर काळात मराठी सत्तेची पुनर्स्थापना करण्यात माळव्याचे भौगोलिक स्थान महत्त्वाचे ठरले होते. याशिवाय आर्थिकदृष्टयाही माळवा संपन्न होता. मोगल काळात गुजरात प्रांतानंतर अधिक महसुल देणारा प्रांत म्हणून 'माळवा' ओळखला जात होता. या अनुषंगाने अठराव्या शतकातील माळव्याच्या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. म्हणून सदर संशोधन लेखामध्ये 'शिंदेशाहीच्या अमलाखालील माळव्यातील जमीन महसुल व्यवस्था' याचा अभ्यास केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

सदर संशोधनलेखाच्या अभ्यासासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत.

१) माळव्यातील शिंदेशाही राजवटीचा अभ्यास करणे.

२) मराठेकालीन माळव्याच्या शिंदेशाहीतील राज्यकर्त्यांच्या शेतीविषयक आणि जमीन महसुलविषयक धोरणांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीमध्ये सर्वप्रथम संबंधित विषयाच्या संदर्भात अप्रकाशित आणि प्रकाशित अशा प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांचा शोध घेतला जातो. या साधनांची अस्सलता आणि विश्वसनियता अनुक्रमे बहिरंग आणि अंतरंग परीक्षणाद्वारे तपासली जाते. या परीक्षणातून हाती आलेल्या 'तथ्यांच्या' आधारे विषयाचा 'अन्वयार्थ' लावला जातो. प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी आवश्यक असणारी अप्रकाशित आणि प्रकाशित साधने पुणे पुराभिलेखागार, नटनागर शोधसंस्थान सीतामऊ, जि. मंदसौर (माळवा), मध्यप्रदेश या ठिकाणी उपलब्ध आहेत. याशिवाय भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, जयकर ग्रंथालय, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ या ठिकाणी उपलब्ध असणाऱ्या अप्रकाशित आणि प्रकाशित साधनांचा अभ्यास लेखाच्या मांडणीसाठी करण्यात आला आहे.

माळव्यामध्ये शिंदेशाहीची स्थापना :

शिंदेशाहीच्या इतिहासाच्या साधनांवरून, होळकरशाहीच्या इतिहासाच्या साधनांवरून तसेच पेशवा दफ्तरच्या कागदपत्रांच्या आधारे माळव्याचा कोणता भूभाग अथवा प्रदेश शिंदेंच्या अखत्यारित होता याची माहिती उपलब्ध होते. २२ जुलै १७३२ रोजी माळव्याची वाटणी पेशवे, होळकर, शिंदे आणि पवार यांच्यामध्ये करण्यात आली. शिंदे सरकारांचे खाजगी कारभारी क्षीरसागर यांच्या मते माळव्याच्या वाटणीबरोबरच 'शिंदेशाही' अस्तित्वात आली.(१) उज्जैन, कोटा, रतलाम, खाचरोड, मंदसौर, खिलचीपूर, सीतामऊ, कयामपूर, उन्हेल, शहाजापूर, अमझेरा, बडवानी या परगण्यांचा समावेश शिंदेशाही मध्ये होत होता.(२) होळकर तसेच शिंदे यांना मिळालेल्या प्रदेशास 'दौलत' असे म्हणत असत.(३) या प्रदेशाची जमीन महसुल व्यवस्था कशा प्रकारे राबविली त्याचा आढावा या ठिकाणी घेण्यात आलेला आहे.

शिंदेशाहीच्या अमलाखालील माळव्यात जमीन महसुल व्यवस्थेची सुरूवात कधीपासून झाली हे पाहणे महत्वाचे ठरते. राजाध्यक्ष यू. एन. आपल्या *'True History of The Scindhia'* या ग्रंथात लिहितात की, 'Ramchandra Baba looked after Shinde's Saranjam in Malwa in the early years after they were assigned to him.' (४) मात्र माळव्याची वाटणी होण्यापूर्वी होळकर, शिंदे आणि पवार एकत्रितच कारभार पहात होते. मल्हारराव होळकर आणि राणोजी शिंदे यांच्या एकत्रित सेवेमध्ये असणा-या नारो शंकर आणि मल्हार गोपाळ यांनी परगणे बेटमे मधून सव्वा पाचशे रूपये वसुल केले होते.(५) याशिवाय इंदूर परगण्याच्या तेजकर्ण मंडलोई यास मल्हारराव होळकर आणि राणोजी शिंदे यांनी भेटीकरिता एकत्रितपणे बोलविल्याचेही पत्रावरून दिसून येते.(६) यावरून आपण असे म्हणू शकतो की माळव्याची वाटणी होण्यापूर्वी मराठा सरदार एकत्रितपणे माळव्यामध्ये चौथ वसुलीचे काम करत होते. परंतु इ.स. १७३२ मध्ये माळव्याची वाटणी झाल्यानंतरच्या काळातही म्हणजे भोपाळच्या लढाईपर्यंत माळव्यामध्ये पेशवे दरबारातर्फे नेमण्यात आलेला कमाविसदार हा संपूर्ण माळव्याच्या वसुलाचे काम करत असे. ०८ जुलै १७३१ च्या पत्रावरून असे दिसते की नारो शंकर याची माळव्याचा कमाविसदार म्हणून नियुक्ती केली होती.(७) त्याचप्रमाणे बाळाजी यशवंत गुळगुळे यांचीही इ.स. १७३२ मध्ये कोटा येथे केलेली नियुक्ती ही पेशव्यांबरोबर त्यांचे सरदार शिंदे, होळकर आणि पवार यांच्या जमीन महसुलाच्या एकत्रित पाहणीकरिता करण्यात आलेली होती.(८) मात्र भोपाळच्या लढाईनंतर पुणे दरबारच्या सल्ल्याने वेगवेगळया कारभा–यांची नियुक्ती करण्यात आली.

इ.स. १७३० पासून माळव्यातील जमीन महसुलाच्या वसुलीकरिता कमाविसदारांची नियुक्ती केली असल्याचा संदर्भ शिंदेशाही इतिहासाच्या कागदपत्रांवरून दिसून येते. माळवा प्रांतातील 'राजगड' या संस्थानातून जमीन महसुल गोळा करण्यासाठी राघो विठ्ठल कमाविसदार याची नियुक्ती केली होती. त्याच पत्रामध्ये गोविंद विश्वनाथ मुद्गल यास फडणीसी दिल्याचे लिहिले आहे.(९) पुढे इ.स. १७४२च्या पत्रामध्ये बाळाजी यशवंत गुळगुळे हे कोटा परगण्याचे कमाविसदार असल्याचे दिसून येतात.(१०) तर इ.स. १७६० पासूनच्या पत्रांमध्ये लालाजी बल्लाळ यांचा उल्लेख आढळतो.(११)

पानिपतनंतरच्या काळातही या व्यवस्थेमध्ये फारसे परिवर्तन झालेले दिसत नाही, उलट ही व्यवस्था अधिक सक्षम आणि अधिकाधिक नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न शिंदेशाही आणि पेशवे दरबारकडून करण्यात आल्याचे प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांच्या अभ्यासावरून लक्षात येते. याबाबत राजाध्यक्ष यू. एन. आपल्या 'True History of The Scindhia' या ग्रंथात लिहितात की,

> 'In the beginning Shinde's control extended up to a distance of 60 kos (120miles/192kms) from Ujjain. After Panipat local Zamindar asserted their position and tried to wrest the territoryon the outskirts of Ujjain. But soon after Shinde's men recaptured and setteled the area under Maratha officials.' (१२)

इ.स. १७६२ ते इ.स. १७६८ या दरम्यानच्या काळातील शिंदेशाहीमधील काही अंतर्गत संघर्षाच्या काळातील अपवाद वगळता त्यांनी पुढील काळात प्रशासनावर पूर्ण नियंत्रण प्रस्थापित केलेले दिसते. माधवराव पेशव्यांनीही शिंदेशाहीच्या प्रशासनात लक्ष घालून नव्या नेमणुका केलेल्या दिसतात. त्यामध्ये अच्युतराव गणेश याची दिवाण म्हणून नियुक्ती करण्यात आली.(१३) तर इ.स. १७६७ मध्ये राघो राम, राघो मल्हार व बाजी नरसी याची कारभारी म्हणून नियुक्ती करण्यात आली.(१४) पानिपतच्या लढाईनंतर शिंदे दरबारास वित्त समस्येला सामोरे जावे लागले होते, त्यावेळी त्यांना अर्थसहाय्य करण्याचे काम पेशवे दरबाराने केल्याचे दिसते. नरहर लक्ष्मणराव या महादजीच्या मामलदारास पेशव्यांनी असे निर्देश दिले होते की महादजींच्या आई चिमाबाई यांना दहा हजार रूपये देण्यात यावे.(१५)

कमाविसदार हे स्थानिक घटक आणि केंद्रीय व्यवस्था यामध्ये दुवा म्हणून काम करत असत. त्यांचे कामाचे स्वरूप हे जरी मोगलांच्या जहागिरदाराप्रमाणे होते मात्र ते लष्करी कार्य करत नव्हते. कमाविसदार हे त्यांच्या इलाख्यात शांतता आणि सुव्यवस्था राखण्याचे काम करत असत. आपल्या इलाख्यातील जमीन महसुल गोळा करण्यासोबतच त्या परगण्यातील अधिकाधिक जमीन लागवडीखाली आणणे हे देखील त्यांचे प्रमुख कार्य होते. शिंदेशाहीच्या पत्रव्यवहारामधून प्रत्येक राज्यकर्त्याने आपल्या कमाविसदारांना याबाबत सूचना केल्याचे दिसून येते.(१६) कमाविसदारांना त्यांच्या कामामध्ये मदत करण्यासाठी मुजुमदार, दिवाण, जमेनिशी, चिटणीस, मजमू इ. अधिकारी असत.

i) जमीन महसुल पद्धत–

शिंदेशाहीच्या इतिहासाच्या साधनांमधून मराठेकालीन माळव्यात कोणत्या जमीन महसुल पद्धती अस्तित्वात होत्या याची माहिती उपलब्ध होते. ०९ जानेवारी १७५५ मध्ये जयाजी शिंदे यांनी बाळाजी यशवंत गोसावी यांना लिहिलेल्या पत्रामध्ये पुढीलप्रमाणे उल्लेख आहे. ' परगणे पाटण केशवराव याचे प्रांत बूंदी येथील कमाविस पेशजी राजश्री गोविंद सखाजी याजकडे होती. ते दूर करून साल मजकूर तुम्हाकडे इजारियाने मामलेत सांगितील असे.'(१७)

यावरून शिंदेशाहीमधील इजारा पद्धतीची माहिती समजते. यामध्ये पुढील चार वर्षात कशा प्रकारे इजारा अमलात आणायचा आहे तेही सांगितले आहे.[१८] त्यानुसार–

इ.स. १७५५	२,१०००१
इ.स. १७५६	२,१०००१
इ.स. १७५७	२,१०००१
इ.स. १७५८	२,१०००१

एवढी रक्कम देण्यात यावी असे सांगितले आहे. ही रक्कम तीन हफ्त्यांमध्ये कशी देण्यात यावी याचे विवरणही दिले आहे त्यानुसार–[१९]

रक्कम	महिना
४०,००१	माघ मास अखेर
८०,०००	वैशाख मास अखेर
९०,०००	श्रावण मास पौर्णिमा १५ अखेर

.....

२,१०००१

या कमाविसदारी पद्धतीमधून मिळणारे राज्याचे उत्पन्न किती होते याची माहिती आपणास कागदपत्रांमधून समजते. इ.स. १७७६ मध्ये शिंदेशाही राज्याच्या २८परगण्यांमधून मिळालेले जमीन महसुलाचे उत्पन्न अठ्ठावीस लाख रूपये एवढे होते.[२०]

निष्कर्ष :

अठराव्या शतकाच्या भारताच्या इतिहासाचे अध्ययन हे तत्कालीन स्थित्यंतरांच्या पार्श्वभूमीवर महत्त्वाचे मानले जाते. सुरूवातीच्या इतिहासकारांनी या स्थित्यंतराची मांडणी 'अंधकारमययुग' अशी केली होती. मात्र नवमतवादी इतिहासकारांनी ही मांडणी झुगारून 'आर्थिक उन्नतीचा काळ' ही मांडणी केली. यामुळे अठराव्या शतकाचे अध्ययन महत्वपूर्ण ठरते. अठराव्या शतकातील स्थित्यंतरांच्या काळातील माळव्याच्या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. म्हणून सदर संशोधन लेखामध्ये 'शिंदेशाहीच्या अमलाखालील माळव्यातील जमीन महसुल व्यवस्था' याचा अभ्यास केलेला आहे. बाजीराव पेशवा यांच्या उत्तराभिमुख धोरणामुळे माळव्यामध्ये ख–या अर्थाने मराठेशाहीची स्थापना झाली आणि त्याचबरोबर होळकर, पवार, शिंदे या घराण्यांची स्थापना देखील माळव्यामध्ये झाली. सुरूवातीस म्हणजे भोपाळच्या लढाईपर्यंत माळव्यामध्ये पेशवे दरबारातर्फे नेमण्यात आलेला कमाविसदार हा संपूर्ण माळव्याच्या वसुलाचे काम करत असे. मात्र भोपाळच्या लढाईनंतर पुणे दरबारच्या सल्ल्याने वेगवेगळया कारभा–यांची नियुक्ती करण्यात आली. शिंदेशाहीमध्ये जमीन महसुलाच्या वसुलीकरिता कमाविसदारांची नियुक्ती केली होती. कमाविसदारांना त्यांच्या कामामध्ये मदत करण्यासाठी मुजुमदार, दिवाण, जमेनिशी, चिटणीस, मजमू इ. अधिकारी असत. आपल्या इलाख्यातील जमीन महसुल गोळा करण्यासोबतच त्या परगण्यातील अधिकाधिक जमीन लागवडीखाली आणणे हे देखील त्यांचे प्रमुख कार्य होते. कमाविसदार हे त्यांच्या इलाख्यात शांतता आणि सुव्यवस्था राखण्याचे काम देखील करत असत. या व्यवस्थेमध्ये पानिपतनंतरच्या काळातही फारसे परिवर्तन झालेले दिसत नाही, उलट ही व्यवस्था अधिक सक्षम आणि अधिकाधिक नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न शिंदेशाही आणि पेशवे दरबारकडून करण्यात आल्याचे प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांच्या अभ्यासावरून लक्षात येते.

स्वत: माधवराव पेशव्यांनीही शिंदेशाहीच्या प्रशासनात लक्ष घालून नव्या नेमणुका केलेल्या दिसतात. त्यामुळेच इ.स. १७७६ मध्ये शिंदेशाही राज्याच्या २८परगण्यांमधून मिळालेले जमीन महसुलाचे उत्पन्न अठ्ठावीस लाख रूपये एवढे होते. या सर्व अध्ययनातून असे म्हणता येते की अठराव्या शतकातील माळवा हा 'अंधकारमययुग' या युगाचा प्रतिनिधित्व करत नसून 'आर्थिक उन्नतीचा काळ' याचे प्रतिनिधित्व करतो.

तळटीपा :

१. फाळके आनंदराव भाऊ, 'शिंदेशाही इतिहासाचीं साधनें भाग १ ला.', आलीजाह दरबार प्रेस, ग्वाल्हेर, १९२९. पृ. क्र. ०५.
२. ठाकूर वा.वा. (संपा.),'होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधनें भाग १ ला', होळकर गवर्नमेंट प्रेस, इंदूर. पत्र क्रमांक ९०. पृ. क्र. २०९ ते २११.
३. फाळके आनंदराव भाऊ, 'शिंदेशाही इतिहासाचीं साधनें भाग १ ला.', उपरोक्त, पृ. क्र. ०५.
४. Rajadhyaksha U.N.,'True History of the Sindhia', Bombay, 1907. पृ. क्र. ४६.
५. ठाकूर वा.वा. (संपा.),'होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधनें भाग १ ला', उपरोक्त, पत्र क्रमांक १७. पृ. क्र. ११.
६. कित्ता. पत्र क्रमांक १९, पृ. क्र. १३.
७. कित्ता. पत्र क्रमांक २२, पृ. क्र. १४.
८. फाळके आनंदराव भाऊ, 'शिंदेशाही इतिहासाचीं साधनें भाग १ ला.', उपरोक्त, पृ. क्र. ०३.
९. कित्ता. पत्र क्रमांक ०१, पृ. क्र. ०१,०२.
१०. कित्ता. पत्र क्रमांक ०२, पृ. क्र. ०२.
११. कित्ता. पत्र क्रमांक २२०, पृ. क्र. १९१.
१२. Rajadhyaksha U.N.,'True History of the Sindhia', Bombay, 1907. पृ. क्र. ५६.
१३. Vad, G. C. & Parasnis D. B. (ed.), 'Selections from the Satara Raja's and the Peshwas Diaries,' Vol-I., Poona , 1905. पत्र क्रमांक १६२, पृ. क्र. १४६ ते १४८.
१४. कित्ता. पत्र क्रमांक १७९, पृ. क्र. १६७.
१५. Sardesai G.S., 'New History of the Marathas Vol-02', Reprint, Phoenix Publications, Bombay, 1958. पृ. क्र. ५१.
१६. गुलगुले दफ्तरमधील अप्रकाशित कागदपत्रे खंड ०१ ते खंड ०८.
१७. फाळके आनंदराव भाऊ, 'शिंदेशाही इतिहासाचीं साधनें भाग १ ला.', उपरोक्त, पत्र क्रमांक १२०, पृ. क्र. १०७, १०८.
१८. कित्ता. पत्र क्रमांक १२०, पृ. क्र. १०७, १०८.
१९. कित्ता. पत्र क्रमांक १२०, पृ. क्र. १०७, १०८.
२०. ठाकूर वा.वा. (संपा.),'होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधनें भाग १ ला', उपरोक्त, पत्र क्रमांक ९०. पृ. क्र. २०९ ते २११.

मानवी हक्क व सदयस्थिती

प्रा. शेट्टीवार सायलू पंढरीनाथ

कै.नंदकुमार दत्तात्रेय बिडवई ज्यु.कॉलेज कंधार ता.कंधार जि. नांदेड

मानवाला माणूस म्हणून जगण्यासाठी व त्याच्या व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी आवश्यक असलेलं हक्क म्हणजे मानवी हक्क होत. या हक्काशिवाय मानवाचं जीवन पशुवत होईल. मानवाला जीवन जगणं असाह्य होईल मानवी हक्काचं आजच्या भाषेतील संकल्पना आधुनिक संकल्पना आहे. तिची मुळे मानव जातीच्या इतिहासामध्ये सापडतात. हक्काच्या संकल्पनेस वेगवेगळया युगातील विविध शतकांमध्ये मान्यता देण्यात आली आणि या संकल्पनेची रचना करण्यात आली. गुलामगिरी विरोधी चळवळ आणि युध्दासंबंधीच्या गुन्ह्याविरुध्द चळवळी यासारख्या विविध चळवळीने देखील हक्काच्या उत्क्रांतीमध्ये योगदान दिले हे स्पष्ट स्वरूपात इंग्लडचा राजा जॉन यांनी मॅग्नाकार्टा सनद मंजुर करून घेऊन अनियंत्रित राजसत्तेला पायबंद घालणे मानवी हक्काच्या वाढीस पोषक वातावरण निर्माण केले. यानंतर बिल ऑफ राइट १६८९ या सनदेद्वारे इंग्लंड संसदीय व्यवस्थेचा पाया रचून कायदेविषयक अधिकार देण्याकरिता मॅग्नाकार्टा बिल ऑफ राइटव्दारे पृष्ठी देण्यात आली. १७८९ साली फ्रान्सने मानवी हक्काचा जाहिरनामा स्वीकारला या दस्तऐवजामध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामध्ये धार्मिक स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, वृत्तपत्र स्वातंत्र्य आणि व्यक्तीगत सुरक्षेची हमी दिलेली आहे. यानंतर अमेरिकन राज्यक्रांती व १० डिसेंबर १९४८ रोजी युनोने मानवी हक्काचा जाहिरनामा घोषित करून जगातील सर्व मानवांना आपल्या व्यक्तीमत्वाच्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या हक्काची तरतुद केलेली आहे.

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात नागरिकांना कुठल्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य प्राप्त नव्हते. ब्रिटिश राजवटीत कमी प्रमाणात व टप्याटप्याने जनतेला स्वातंत्र्य मिळत गेले. त्यामध्ये १८५८ चा राणीचा जाहिरनामा, १८९२ पिटस इंडिया अँक्ट, १९०९ चा मोर्ले मिंटो सुधारणा कायदा, १९१९ चा मॉंटेग्यू-चेम्सफोर्ड, १९२८ चा नेहरू रिपोर्ट व १९३५ भारत शासनाचा कायदा महत्वाचे आहेत. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर खऱ्या अर्थाने भारतीय नागरिकांना मानवी हक्क प्रदान करण्यात आले. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १२ ते ३५ मध्ये मुलभूत हक्काची तरतूद करण्यात आली. कलम ३२ नुसार या हक्कावर अतिक्रमण झाल्यास व्यक्ती, राज्य, संस्था यांच्या विरोधात न्याय मागू शकते. यामध्ये अधिकार पृच्छा, परमादेश, बंदी प्रत्यक्षीकरण, प्रतिषेद इत्यादी आधारे उपाययोजना करता येते.

मानवी हक्क हे व्यक्तीला माणूस म्हणून लाभलेले हक्क आहेत. राज्याच्या मान्यतेशिवाय हे हक्क व्यक्तीला प्राप्त होतात. मानवी हक्क हेनैतिक स्वरुपाचे असून व्यक्तीच्या विकासासाठी ती मुलभूत स्वरुपाची आहे. माणूस म्हणून

प्राप्त होणाऱ्या मानवी हक्कांना स्थल, काल व क्षेत्राचे बंधन नाही. मानवी हक्काचं स्वरूप हे वैश्विक असून जन्माने व्यक्तीला हे हक्क प्राप्त होतात तेच हक्क व्यक्तींच्या आत्मप्रतिष्ठेसाठी आवश्यक आहेत.

मानवी हक्काचे स्वरुप :-

मानवी हक्क हे निर्सगत: माणसाला प्राप्त होत असल्यामुळे त्याचे निसर्गदत्त ठरते. रुसो आपल्या सोशल कॉन्ट्रक्ट या ग्रंथात म्हणतात मनुष्य हा जन्मत: स्वतंत्र्य आहे यावरुन हे स्पष्ट होते की मनुष्याला मानवी हक्काची प्राप्ती निसर्गत: होत असते. या हक्कांना कायदेत मान्यता असते. मानवी हक्क हे नैतिक स्वरुपाचे हक्क आहेत. या हक्कांना कायदयानुसार संरक्षण दिलेले असते आणि त्याचा नैतिक हक्क पोहचतो.

मानवी हक्काचे स्वरुप तात्वीक असतात आज देखील जगातील बहुतांश देश अथवा लोक मानवी हक्काकडे व्यवहारिक दृष्टीकोणातुन न पाहता तात्वीक दृष्टीकोनातून पाहतात. मानवी हक्क हे सर्वव्यापी हक्क आहेत. विशिष्ट एक समाजाला राज्याला नागरिक म्हणून हे हक्क प्राप्त होत नाही तर तो माणूस म्हणून हे हक्क प्राप्त करत असतो तसेच कोणताही भेदभाव न करता मानवी हक्क माणूस या नात्याने व्यक्तीला प्राप्त होतात. मानवी हक्कांची जागतिक संहिता तयार करत असतांना युनोसमोर या हक्काव्दारे मानवी प्रतिष्ठेची प्रस्थापना करणे हेच मुख्य उद्दिष्टे होते. व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास व्हायचा असेल तर मानवी हक्क आवश्यक ठरतात. समाज, राज्य व इतर संस्थेच्या अधिकार यापेक्षा सर्वोच्च स्वरूपाचे मानवी हक्क आहेत. मानवी हक्काच्या पाठीमागे खऱ्या अर्थाने दंडात्मक शक्तीचा कसलाच अधिकार नाही. तोपर्यंत मानवी हक्कामागे दंडशक्ती उभी केली जात नाही. तोपर्यंत मानवी हक्काचे होणारे उल्लंघण शक्य नाही. मानवी हक्काचे पालन सर्वांना समान असले पाहिजे. मानवी हक्क हे अमर्यादीत नसून व्यापक असलेले दिसून येते.

भारत हा लोकशाहीने चालणारा देश आहे आपण लोकसभा आणि राज्य विधिमंडळातील लोकप्रतिनिधीची निवडणुकीव्दारे नेमणुक करीत असतो. एका राजकीय पक्षाकडून दुसऱ्या राजकीय पक्षाकडे सहजतेने सत्ता बहाल केली जाते. यावरून लोकशाहीवर असलेला जनतेचा दृढ विश्वास प्रकर्षाने जाणवतो.

तरी ही आज आपल्या देशात बलात्कार, कैदेतील मृत्यू, अत्याचार अशा विविध मानवी हक्क भंगाच्या बातम्या आपण रोजच वाचतो. पोलीस आणि सुरक्षा दलाकडून होणारा बेकायदेशीर वापर, बलात्कार, दडपशाही आणि अमानुष छळ अशी मानवी हक्क भंग रोज घडतच असतात अशी कृत्य प्रकर्षाने घडल्याने जनतेच्या मनात दहशत निर्माण होते. भारतातील कैदयांचा मृत्यू, बलात्कार, छळ अशा विविध गुन्हयाची १९९३ च्या अमॅनेस्टी इंटरनैशनल अहवाल दिला जाते.

सारांश :-

वरील विश्लेषणावरुन असे दिसून येते की, मानवी हक्काच्या जागतिक जाहिरनाम्यात जिवीताच्या हक्काचे महत्व ओळखून शेवटी असे म्हणता येईल की, कोणत्याही व्यक्तीचा अपमान मानहाणी किंवा अमानुष छळ करता

येणार नाही. कारण शेवटी तो एक माणूस आहे. त्याचा सन्मान म्हणजे स्वातंत्र्य, बंधूता आणि न्याय या मुल्याची जोपासना करणे होय.

संदर्भ सूची :-

१) पाटील व्ही.बी. मानवी हक्क के सागर पब्लिकेशन पुणे,आवृत्ती-२००९

२) कुंभार नागोराव, कुलकर्णी सुधाकर, संपादक मानवी हक्क, बसवेश्वर महाविदयाल कॉलेज, आवृत्ती-२०१०

३) एरंडे व्ही.एल. मानवाधिकार, मुक्तारंग प्रकाशन, लातूर-२०१०

४) काळदाते सुधा भारतातील सामाजिक समस्या, पिंपळापूरे □न्ड प्रकाशन
पब्लिकेशन औरंगाबाद, आवृत्ती-१९८८

मध्य, मध्यका व बहुलकातील संबंध

(Relationship between a , M and Z)

डॉ. राजेश गं. उंबरकर

ज्या विभाजनात मध्य = मध्यका = बहुलक (a = M = Z) असतो, अशा विभाजनाला साधारण विभाजन (Normal Distribution) किंवा Symmetrical विभाजन म्हणतात. याउलट ज्या विभाजनात मध्य # मध्यका # बहुलक असतो तेव्हा त्या विभाजनाला asymmetrical किंवा विषम विभाजन (Skewed Distribution) म्हणतात. जेव्हा विभाजन हे विषम असते तेव्हा मध्य, मध्यका व बहुलकातील संबंध महत्त्वाचा असतो. अशा विभाजनात मध्य आणि मध्यकेतील अंतर मध्य आणि मध्यकेच्या 1/3 असते.

कार्लपिअरसनच्या मते, जेव्हा वारंवारिता विभाजनात दोन मूल्यांना सारखा भार मिळतो तेव्हा त्यात दोन बहुलक असण्याची शक्यता असते. अशा दोन भूइष्टक असणाऱ्या विभाजनाला द्वि बहुलक विभाजन म्हणतात. यासाठी खालील सूत्र वापरतात.

Mode = Mean - 3 (Mean - Median)

$$Z = a - 3 (a - m)$$

OR

Mode = 3 Median - 2 Mean

and Median = Mode + 2/3 (Mean - Mode)

$$\text{Mode} = 3 \text{ Median} - 2 \text{ Mean}$$

$$= 3 m - 2 a$$

$$\text{Mode} = \text{Median} - \frac{2}{3} (\text{Mean} - \text{Mode})$$

$$\text{Mean} - \text{Mode} = 18$$

$$\text{Mode} = 13$$

$$\text{Median} = ?$$

$$(\text{Mean} - \text{Mode})$$

$$= 7 - \frac{2}{3} (18)$$

$$= 25$$

$$\text{Mode} = \text{Mean} - 3$$

$$(\text{Mean} - \text{Median})$$

$$= M - 3 (12)$$

$$= M - 36$$

$$\text{Mean} = ?$$

$$\text{Mode} = 6$$

$$\text{Mean} - \text{Median} = 12$$

$$36 + 12 = \text{Mean}$$

Mean = 42

यातील कोणतीही दोन मूल्ये माहित झाल्यास तिसरे मूल्य माहित करता येते. हे आपण मागेच पाहिले आहे. हेच खालील आकृतीत दाखविले आहे.

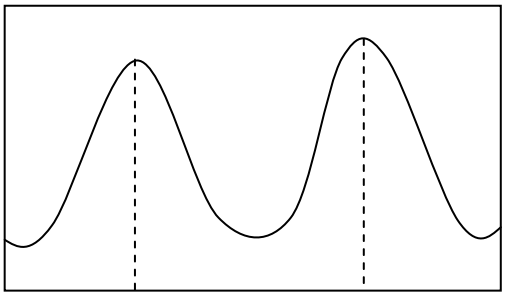

Mode गुण Mode

यालाच द्वी - बहूलक विभाजन म्हणतात.

यासाठी खालील सूत्र वापरले जाते.

$$\underline{Z = 3M - 2a}$$

भूयिष्टकाची वैशिष्टये :

१. बहूलक हे पण स्थितीचे माध्य आहे.
२. पदमालेतील लहानमूल्य व मोठे मूल्य यांचा पदावर पडणारा प्रभाव कमी असतो.
३. पदमालेतील बहूलक स्पष्ट नसेल तर ते निश्चित करणे कठीण जाते यात होणारा बदल उत्तरात बदल करणारा असतो.
४. बहूलक हे वारंवारतेवर अवलंबून असते. म्हणजेच पदावली पेक्षा वारंवारिता महत्त्वाची असते.
५. ज्या पदांची वारंवारता सर्वात जास्त आहे त्या पदाचे मूल्य बहूलक असते.
६. हे एक महत्वाचे माप आहे.

गणित करताना खालील टप्पे महत्त्वाचे आहेत. :

- सर्वप्रथम वारंवारितेतील मोठया संख्येला अंडरलाईन करावे, याला क्रमांक I st म्हणावे.
- त्यानंतर दुसऱ्या स्तंभात वारंवारितेच्या दोन दोन च्या जोडया करून त्यांची बेरीज करावी व आलेले उत्तर बरोबर जोडीच्या मध्य भागी लिहावे. तसेच यातील मोठया अंकाला अंडर लाईन करावे.
- तिसऱ्या स्तंभात वारंवारितेचा (f) पहिला अंक सोडून वारंवारितेच्या दोन दोन च्या जोडया करून त्यांची बेरीज करावी व आलेले उत्तर बरोबर जोडीच्या मध्य भागी लिहावे. तसेच यातील मोठया अंकाला अंडर लाईन करावे.
- चौथ्या स्तंभात (f) वारंवारितेच्या तीन तीन च्या जोडया (गट) करून त्यांची बेरीज करावी व आलेले उत्तर बरोबर जोडीच्या मध्य भागी लिहावे. तसेच यातील मोठया अंकाला अंडर लाईन करावे.
- पाचव्या स्तंभात वारंवारितेचा (f) पहिला अंक सोडून वारंवारितेच्या तीन तीन च्या जोडया (गट) करून त्यांची बेरीज करावी व आलेले उत्तर बरोबर जोडीच्या मध्य भागी लिहावे. तसेच यातील मोठया अंकाला अंडर लाईन करावे.
- सहाव्या स्तंभात वारंवारितेचा (f) पहिले दोन अंक सोडून वारंवारितेच्या तीन तीन च्या जोडया (गट) करून त्यांची बेरीज करावी व आलेले उत्तर बरोबर जोडीच्या मध्य भागी लिहावे. तसेच यातील मोठया अंकाला अंडर लाईन करावे.
- यानंतर विश्लेषन किंवा अवलोकन तक्ता तयार करावा. प्रत्येक स्तंभातील (रकान्यातील) सर्वात मोठे पद विचारात घेऊन तक्ता तयार करावा. त्यांच्याशी संबंधीत पदमूल्ये लक्षात घेण्यासाठी ही पध्दती वापरली जाते. प्रत्येक स्तंभातील सर्वात मोठया पदांच्या आधारे संबंधित पदमूल्या खाली खूणा (√) करून नंतर त्या खूणांची बेरीज करतात आणि जे पदमूल्य सर्वात जास्त वेळा आले असेल त्यालाच बहूलक (Z) म्हणतात. साध्या पदमालेत बहूलक काढला जात नाही. संतत पदमालेत पुढील सूत्राचा वापर केला जातो.

$$Z = L_1 + \frac{f_1 - f_0}{2f_1 - f_0 - f_2} \ (L_2 - L_1)$$

खंडीत पदमालेत बहुलक काढणे :

खालील माहितीच्या आधारे बहुलक/भुयिष्टक माहित करा.

Calculate the mode from the following data.

गुण :	10	20	30	40	50	60	70
विद्यार्थी :	5	7	9	12	8	6	4

	I	II	III	IV	V	VI
x	**f**	**वरून 2-2 ची बेरीज**	**प्रथम (f) अंक सोडून 2-2 ची बेरीज**	**वरून 3-3 ची बेरीज**	**प्रथम (f) अंक सोडून 3-3 ची बेरीज**	**प्रथम (f) दोन अंक सोडून 3-3 ची बेरीज**
10	5	] 12	-	] 21	-	-
20	7		] 16		] **28**	-
30	9	] **21**		] **26**		] **29**
40	**12**		] **20**			
50	8	] 14			] 18	
60	6		] 10	-		-
70	4	-				-

अवलोकन तक्ता Observation Table

x	f	I	II	III	IV	V	VI	Total
10	5							-
20	7					√		1
30	9		√			√	√	3
40	12	√	√	√	√	√	√	**6**
50	8			√	√		√	3
60	6				√			1
70	4							-

Z = 40

संतत पदमालेत बहुलक काढणे :

1. खालील माहितीच्या आधारे बहुलक / भुयिष्टक माहित करा.
   Calculate the mode from the following data.
   गुण : 10-20 20-30 30-40 40-50 50-60 60-70
   विद्यार्थी : 5 12 17 13 8 6

x	I	II	III	IV	V	VI
10-20	5	17	-	**34**	-	-
20-30	12		**29**		**42**	-
30-40	**17**	**30**				**38**
40-50	13		21	27		
50-60	8	14			-	
60-70	6		-		-	-

अवलोकन तक्ता Observation Table

x	f	I	II	III	IV	V	VI	Total
10-20	5				√			1
20-30	12 f0			√	√	√		3
30-40	17 f1	√	√	√	√	√	√	**6**
40-50	13 f2		√			√	√	3
50-60	8						√	1
60-70	6							-

Class = 30-40

या वरून निश्चित बहूलक माहित करता येत नाही. उत्तर 30 आहे की 40, किंवा या दोन्ही संख्यांच्या मधली संख्या आहे हे शोधण्यासाठी संतत पदमालेत खालील सूत्राचा वापर केला जातो.

$$Z = L_1 + \frac{f_1 - f_0}{2 \times f_1 - f_0 - f_2} (L_2 - L_1)$$

L_1 = गटातील लहान संख्या

L_2 = गटातील मोठी संख्या

F_1 = गटाची वारंंवारिता

F_0 = आलेल्या गटाच्या वरील गटाची वारंंवारिता

F_2 = आलेल्या गटाच्या खालील गटाची वारंंवारिता

$L_1 = 30$ $L_2 = 40$ $F_1 = 17$ $F_0 = 12$ $F_2 = 13$

$$Z = 30 + \frac{17 - 12}{2 \times 17 - 12 - 13} (40 - 30)$$

$$Z = 30 + \frac{5}{34 - 25} (10)$$

$$Z = 30 + \frac{50}{9}$$

$$Z = 30 + 5.55$$

$$Z = 35.55$$

गाँधी जी की प्रमुख विचारधारा का वर्तमान विचारधारा से तुल्नात्मक विश्लेष्ण

नसीमुद्दीन

एम.ए. अंग्रेजी, समाजशास्त्र, इतिहास, अर्थशास्त्र, उर्दू, बी.एड.

डिप्लोमा इन रेल ट्रांसपोर्ट एण्ड मैनेजमेन्ट, अदीब कामिल, मौअल्लिम वरिष्ठ अध्यापक हिन्दू इण्टर कालेज, चान्दपुर (बिजनौर) उत्तर प्रदेश

महात्मा गाँधी भारतीय स्वतंत्रता आन्दोलन के प्रमुख राजनेता एवं आध्यात्मिक नेता थे। उन्होंने सत्य, अंहिसा और सत्याग्रह के माध्यम से हिंसा व अत्याचार का प्रतिकार किया। गाँधी जी प्लेटो, अरस्तू की भांति दार्शनिक नहीं थे किन्तु धार्मिक भावना से प्रेरित होकर जनकल्याण के लिए कार्य करने वाले सच्चे कर्म योगी थे। गाँधी जी विशुद्ध राजनीतिक विचारक न होकर व्यवहारिक पुरूष थे। वे वर्तमान भारत के राष्ट्र निर्माता थे तभी भारतवासी उनको राष्ट्रपिता या बापू के नाम से याद करते हैं। राजनीति को उन्होंने धार्मिक और नैतिक लक्ष्य की सिद्धि के लिए अपनाया। गाँधी जी राजनीति को एक साधन मानते थे। जो कि धार्मिक और नैतिक लक्ष्यों की पूर्ति के लिए जरूरी था। उन्होंने व्यवस्थित रूप से अपने सिद्धान्तों की विवेचना नहीं की बल्कि सामने आने वाली समस्याओं के समाधान के लिए तत्कालीन परिस्थितियों के अनुसार चिंतन किया तथा अपने विचार दिये। उनके विचार अनेक पुस्तकों लेखों और प्रवचनों आदि के रूप में बिखरे पड़े हैं। उन्होंने किसी नये वाद का सूत्रपात नहीं किया और स्वयं स्वीकार किया कि गाँधीवाद नाम की किसी वस्तु का अस्तित्व उनकी नजर में नहीं।

राजनीति और नैतिकता:–

इटालवी विचारक मैक्यिावली ने राजनीति और नीतिशास्त्र में सम्बन्ध विच्छेद करते हुए तर्क दिया था कि **'' यदि साध्य उचित हो तो साधन अपने आप उचित मान लिया जायेगा''।**

इसके विपरीत गाँधी जी ने राजनीति व नीतिशास्त्र की एकता पर बल देते हुए कहा **''राजनीति के क्षेत्र में साधन और साध्य देनों की समान रूप से पवित्र होने चाहिये''** गाँधी जी का दर्शन चूंकि एक नैतिक दर्शन है अत: वह साधन एवं साध्य दोनों की पवित्रता पर बल देते हैं, क्योंकि उनका मानना है कि अच्छे साधनों से ही सही साध्य की प्राप्ती की जा सकती है। बुरे साधनों से अच्छे साध्य की कल्पना करना कठिन है।

गाँधी जी का यह भी मानना था कि मनुष्य की सम्पूर्ण राजनीतिक, आर्थिक और सामाजिक समस्यायें अपने मूल रूप में नैतिक समस्यायें है, और इनका निराकरण तभी हो सकता है जब मनुष्य पवित्र आचरण और हृदय की शुद्धता पर बल दे । महात्मा गाँधी नीतिशास्त्र को राजनीति शास्त्र और अर्थशास्त्र से ऊँचा स्थान देते हैं। उनके दृष्टिकोण में राजनीति उसी सीमा तक मान्य है जहाँ तक वह नैतिकता के अनुरूप साधक हो। गाँधीवाद के नैतिकता तथा साधनों की पवित्रता का विचार उन्हें मार्क्स तथा मैक्यिावली से अलग करता है।

आज की राजनीति और नैतिकता पर जब हम बात करते हैं तो यह पाया जा रहा है कि राजनीति का नैतिकता से कोई समन्वय नहीं है। आज की राजनीति का नैतिकमूल्यों से कोई नाता दिखाई नहीं पड़ता है। भारत संसार का सबसे बड़ा लोकतान्त्रिक देश है और यहाँ पर अनेको राष्ट्रीय दल एवं अनेक क्षेत्रीय दल सक्रिय हैं और उनके अनगिनत राजनेता सक्रिय है लेकिन किसी भी दल के राजनेता की कथनी और करनी समान नहीं दिखती है। जनता से बड़े लोक लुभावने वादे, एक दूसरे नेता को अपशब्द, भद्दे अमर्यादित शब्दों के वाणों से प्रहार केवल नीचा दिखाने के लिये किये जाते हैं। नैतिक मूल्य ८० प्रतिशत राजनेताओं के व्यवहार में देखने को नहीं मिलते हैं।

जैसे कांग्रेस के नेता राहुल गाँधी पिछले दिनों चुनाव से पहले प्रधानमंत्री को चोर शब्द से संम्बोधित करते दिखाई पड़ते हैं। तो प्रधानमंत्री एवं अन्य मन्त्रीगण सोनिया गाँधी, राहुल गाँधी, अखिलेश यादव, मायावती, ममता बनर्जी, अरविन्द केजरीवाल पर साँप, छछुन्दर, पप्पू, बुआ, बबुआ, दीदी, घेरने वाले आदि अनैतिक शब्दों के प्रहार करके अपनी राजनीति के साधन एवं साध्य दोनों को ही अपवित्र करते नजर आते हैं। नैतिक गरिमा आज की राजनीति में कहीं दूर दूर तक दिखाई नहीं पड़ती है। आज के नेता नीतिशास्त्र को राजीनतिशास्त्र और अर्थशास्त्र के सबसे निम्न श्रेणी के पायदान पर लाकर खड़ा कर चुके हैं। उनके राजनीतिक, आर्थिक व सामाजिक जीवन में नैतिक मूल्यों के लिये कोई स्थान नहीं है। **भ्रष्टाचार, शिष्टाचार का रूप धारण कर चुका है।** आज के लोंगो में पवित्र आचारण एवं हृदय की शुद्धता में कमी आती जा रही है। भ्रष्ट आचरण लेकर आज का मानव समाज को लूटने के लक्ष्य लेकर प्रकट होता है और अपने लक्ष्यों की पूर्ति के लिए वह वैद्य व अवैद्य, उचित और अनुचित, नैतिक एवं अनैतिक साधनों से अपने साध्यों को प्राप्त करने का प्रयास किये जा रहा है।

धर्म और राजनीति:–

गाँधी जी ने अपनी आत्मकथा सत्य के साथ मेरे अनुभव में स्वीकारा था ''सत्य की मेरी पूजा मुझे राजनीति में खींच लाई है जो मनुष्य यह कहता है कि धर्म का राजनीति से कोई सम्बन्ध नहीं है वह धर्म को नहीं जानता है। **(सन्दर्भ : १) – (गाँधी जी की आत्मकथा के भाग नं० ५ अध्याय नं० ४३ पृष्ठ नं० ५३९, यूनिकोड संस्करण संजय खत्री, नवजीवन प्रकाशन मन्दिर अहमदाबाद ३८००१४)**

गाँधी जी ने धर्म को जीवन और समाज का आधारभूत तत्व स्वीकार किया है। जिसे निकाल देने से समाज और व्यक्ति दोनों निष्प्राण एवं शून्य हो जाते है। धर्म को उन्होंने कभी संकुचित अर्थ में नहीं लिया। न ही किसी धर्म को बढ़ावा देने के लिये विशेष रूप देते हुऐ राजनीति शास्त्र बनाया। संकीर्ण मनोवृत्ति के विपरीत वह सभी धर्मो का सारतत्व व ध्ये एक ही मानते थे। वह अपने जीवन में जो भारतवासियों को भजन सुनाया करते थे उसके बोल बोल कुछ इस प्रकार हैं।

''रघुपति राघव राजा राम पतित् पावन सीता राम''। ''ईश्वर अल्लाह तेरो नाम, सबको सम्मति दे भगवान''। गाँधी जी का मानना था ''धर्म के प्रश्न में श्रद्धा सर्वोपरि होती है। यदि एक ही वस्तु के प्रति सबकी एक ही श्रद्धा हो, तो संसार में एक ही धर्म विद्यमान हो''। **(सन्दर्भ (२) – आत्मकथा के भाग ५ के अध्याय २६ पृष्ठ नं० ४८० पर अंकित)** इसलिये हर हर धर्म के लोग उनके कट्टर अनुयायी बन गये थे और उनके मुँह से निकले शब्दों को सब लोग आदेश मानकर उनका पालन करते और अपने जीवन में उनके शब्दों को ज्यूँ का त्यूँ उतार लिया करते थे।

गाँधी जी ने समाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा धार्मिक जीवन को अलग अलग नहीं देखा बल्कि सभी को जीवन का अखण्ड तत्व मानकर धर्म को उसका मूलतत्व समझा। **उनका मानना था कि धर्म मनुष्य को निकम्मा रहना नहीं सिखाता बल्कि कर्मशील रहना सिखाता है।** उन्होंने स्वंय स्वीकार किया कि उनकी धर्मनिष्ठा ही उन्हें राजनीति के क्षेत्र में लाई है। वह धर्म को राजीनति से पृथक नहीं मानते है। वह मानते है कि जो यह कहते हैं कि धर्म का राजनीति के साथ कोई सम्बन्ध नहीं है वह यह नहीं जानते कि धर्म क्या है? धर्म से पृथक कोई राजनीति हो ही नहीं सकती। धर्म से पृथक होकर राजनीति एक **मृत्युजाल** है, क्योंकि यह आत्मा का हनन करती है।

उन्होंने धर्म को राजनीति से मिलन जन कल्याण के लिये अवश्यक तत्व माना।

आज की राजनीति की जो प्रवृत्ति है उसमें दिखावा तो धर्म का होगा लेकिन राजनीति करने का मकसद धर्म का लबादा ओढ़कर देश के समाज का हनन, आर्थिक स्रोतों का हनन, भ्रष्टाचार, दूसरे समुदायों का शोषण व उन पर अत्याचार होता है। समाज के धर्मों के बीच नफरत फैलाकर उनको आपस में लड़ाया जाता है। जिससे वे अपने सम्प्रदाय के मतों का ध्रुवीकरण करके संकीर्ण मनोवृत्ति का परिचय देने में भी तनिक मात्र हिचकते नहीं है। धर्मनिरपेक्ष सोच के नेता हो या साम्प्रदायिक सोच के नेता हो उनका ध्येय मात्र सत्ता हासिल करना है। जन कल्याण व सामाजिक सौहार्द से कोई लेना देना नहीं होता है। वर्तमान राजनीति में धर्म एक हथियार बन चुका है जिसके माध्यम से देश की सत्ता हासिल करके लोगों में धार्मिक उन्माद फैलाकर देश के आर्थिक स्रोतों का कसरत से हनन अपने हितो को साधने के लिये किया जाता है। जनता का ध्यान अपने धर्म की रक्षा में लगा रहता है और राजनेता स्विस बैंक में काला धन जमा करते रहते हैं। आज भारत का भी खरबो रूपया इसी बैंक में जमा है जिसके लाने की बात वर्तमान प्रधानमंत्री जी ने सत्ता में आने से पहले जनता से की थी लेकिन सत्ता में आने के बाद अपनी ऊर्जा नोटबन्दी, जी.एस.टी., तीन तलाक, सी.ए.ए. आदि जैसे कार्यो में तो व्यय कर दी लेकिन देश का काला धन इनके कार्यकाल में **२८.०६.२०२१ को ५० प्रतिशत से ज्यादा बढ़कर १४००० करोड़ रूपये हो चुका है। (सन्दर्भ (३) –BBC News व आज तक मीडिया २८.०६.२०२१)** आज की राजनीति धर्म को सामने रखकर पीछे से देश की सम्पत्ति को लूटना मात्र रह गई है। धर्मनिष्ठा एक पाखण्ड का रूप ले चुकी है।

गाँधी जी की राजनीति का अध्यात्मीकरण:–

धर्म, अध्यात्म और नैतिकता ये तीनों ही अभिव्यक्तियाँ गाँधी जी के लिए एक अर्थ में समानार्थक ही थी। क्योंकि मैक्यिावेलियन राजनीति के विपरीत गाँधी ने राजनीति के विकृत रूप को स्वीकार नहीं किया। गाँधी जी ने स्पष्ट घोषणा की कि धर्म के बिना राजनीति पाप है। राजनीति के प्रचलित मूल्यों के स्थान पर उन्होंने शुद्ध धार्मिक, नैतिक तथा अध्यात्मिक मूल्यों की स्थापना पर जोर दिया।

महात्मा गाँधी ने राजनीति का अध्यात्मीकरण किया उनका मानना था कि यदि राजनीति को मानव समाज के लिये वरदान बनाना है तो उसे उच्चतम नैतिक और आध्यात्मिक सिद्धान्तों पर आधारित होना चाहिए।

१.मूलत: धार्मिक प्रवृत्ति के व्यक्ति, भारतीय परमपरा के महान संत

२.धार्मिक होते हुए भी गाँधी जी का दृष्टिकोण लौकिक तथा मानवतावादी था।

३.राजनीति में नीति धर्म और मानवता पर बल दिया जबकि राज और सत्ता पर अधिकार उनका ध्येय नहीं था।

४.उन्होंने सार्वजनिक रूप से एक बार कहा था कि **''राजनीति का चौला पहने हृदय से धार्मिक व्यक्ति हूँ, देश प्रेम की भी धर्म है और राजनीति देश धर्म है''। गाँधी जी ने स्वीकारा था कि ''मेरे लिये बाईबिल उतनी ही आदरणीय धर्म पुस्तक है जितनी गीता है और कुरान है। (सन्दर्भ – (४) हरिजन ०६.०३.१९३७– मेरे सपनों का भारत पृष्ठ नं० २७१)**

५. (क) राजनीति मूलता धर्म एवं नैतिकता की शाखा है। यह व्यक्ति के लिये संघर्ष नहीं बल्कि पिछड़े, दलित लोगों को आगे लाकर उनके जीवन में सुधार लाना तथा स्वतंत्रता, समानता के सि(ान्तों के आधार पर बन्धुत्व की भावना का विकास करना है। गाँधी जी ने हिन्दू मुस्लिम एकता पर बल दिया। **(सन्दर्भ (५) – आत्मकथा सत्य के साथ मेरे अनुभव के भाग ५ अध्याय ४३ पृष्ठ नं० ५३७)**

५. (ख) गाँधी जी ने मानव के सर्वांगीण विकास के लिए बुनियादी शिक्षा पर जोर दिया था कि भारत का प्रत्येक नागरिक कम से कम बुनियादी शिक्षा जरूर ग्रहण करें और इसी सन्दर्भ में उन्होंने कहा था कि ''बुनियादी शिक्षा का उद्देश्य चरित्र के विकास के लिए सर्वोपरि होता है''। **(सन्दर्भ (६) – आत्मकथा, सत्य के साथ मेरे अनुभव के भाग ४ अध्याय ३२ के पृष्ठ नं० ३६७)**

६.सत्य तथा अहिंसा पर आधारित नैतिक राजनीति से विदेशी हुकूमत का सामना तथ विदेशी सत्ता को देश छोड़ने पर मजबूर किया।

७.नैतिकता तथा शुद्ध आचरण ही धर्म है। राजनीति के अध्यात्मीकरण का अर्थ शक्ति, बलप्रयोग, विद्रोह का विनाश के स्थान पर प्रेम, सहयोग, समंवय तथा संगठन के तत्वों का समावेश करना था।

८.गाँधी जी की राजनीति धर्म की पूरक थी। वह पहले धार्मिक व्यक्ति थे बाद में राजनीतिज्ञ थे। उन्होंने प्रयोग के माध्यम से यह सिद्ध कर दिया कि धार्मिक राजनीति का सिद्धान्त अव्यवहारिक नहीं बल्कि पूर्ण व्यवहारिक है।

(९)गाँधी जी ''सादा जीवन, उच्च विचार'' में विश्वास रखते थे और वह हर भारतीय से आशा करते थे कि सभी भारत वासी उनके इस विचार को अपने जीवन में उतारे तभी सही अर्थों में हम देशप्रेम के अधिकारी होंगे। लौकिक सम्बन्ध की अपेक्षा आध्यात्मिक सम्बन्ध अधिक मूल्यवान हैं। आध्यात्मिक सम्बन्ध से रहित लौकिक सम्बन्ध प्राणहीन देह के समान हैं। **(सन्दर्भ (७) – आत्मकथा, सत्य के साथ मेरे अनुभव के भाग ५ के अध्याय ६ पृष्ठ ४२२)**

पूर्व प्रधानमंत्री लाल बहादुर शास्त्री जी के निधन के बाद भारत की राजनीति से आध्यात्म का पतन हो चुका है। राजनीति सिर्फ धार्मिक भावनाओं को आघात पहुँचाना, अल्लाह और राम के नाम पर लोगों को लड़ाना, अराजक तत्वों को बढ़ावा देना, अश्लीलता परोसना, महिलाओं के मान सम्मान की रक्षा न करना, दलितों, पिछड़ो, आदिवासियों, अल्पसंख्यकों का शोषण करना, देश के आर्थिक स्रोतों का हनन करना, भ्रष्टाचार फैलाना, धर्म, जात, पात, वर्ग, समुदाय, भाषा, क्षेत्र, राज्य के नाम पर जनता में उन्माद फैलाना मात्र राजनीति की ध्येय बन चुका है। धार्मिक प्रवृत्ति का चोला ओढ़कर पाखण्ड राजनीति अपना विकराल रूप ले चुकी है। जिनमें अलौकिकता, अमानवता के विचार कूट कूट कर भरे हैं। वर्तमान राजनीति का एक मात्र ध्येय राज सत्ता में बने रहना है। चाहे इसके लिए देश का मान सम्मान, प्रतिष्ठा दाव पर ही क्यों ने लग जाये। आज गाँधी जी की सोच के बिल्कुल विपरीत है। **अधिकतर राजनेता धर्म का चोला पहने हृदय से अनैतिक राजनीतिज्ञ है।** राजनीति देश धर्म न होकर पेट धर्म हो चुकी है।

सत्य और अहिंसा का स्थान असत्य और हिंसा ने ले लिया है। नैतिकता और शुद्ध आचरण आज की राजनीति के लिये एक दिवा स्वप्न हो चुका है। जो जितना बड़ा धार्मिक होने का दावा करके सत्ता पर अधिकार जमाता है वह उतना ही बड़ा अधार्मिक, अमानवतावादी, असत्यवादी, भ्रष्टाचारी, अत्याचारी, व्यभतिचारी, सिद्ध होता है। वर्तमान राजनेताओं की विचारधारा पर्दे के आगे दिखाने की कुछ ओर है और पर्दे के पीछे बिल्कुल उसके विपरीत दिखाई पड़ती है।

सत्याग्रह, सत्य और अहिंसा:–

(सन्दर्भ (८) – गांधी जी ने सत्याग्रह का वर्णन अपनी आत्मकथा में सर्वप्रथम वर्णन भाग ४ अध्याय २६ पृष्ठ नं० ३५१ में प्रथम बार किया।)

गाँधी जी ने सत्याग्रह सबसे पहले दक्षिणी अफ्रीका में भारतीयों को उनका अधिकार दिलाने के लिए प्रयोग किये जाने वाला हथियार बनाया था जिसके बल पर वहाँ की सरकार को झुका कर भारतीयों को उनका मान सम्मान दिलाया १९१७ से १९४७ तक भारत में भी उसी शस्त्र की विचारधारा को अपना कर देश को गुलामी की बेड़ियों से आज़ाद करा कर ही दम लिया। इसके महत्व को उन्होंने अपनी आत्मकथा में कुछ ऐसे समझाया था कि जो जनता स्वतंत्रता चाहती है उसके पास अपनी रक्षा का अन्तिम उपाय होना चाहिये। साधारणत: ऐसे उपाय हिंसात्मक होते हैं पर सत्याग्रह शुद्ध अहिंसक शस्त्र है। उसका उपयोग और उसकी मर्यादा बताना मैं अपना धर्म समझता हूँ। **(सन्दर्भ (९) – आत्मकथा, सत्य के साथ मेरे अनुभव भाग ५ अध्याय ३ पृष्ठ ४१६)**

गाँधी जी ने सत्याग्रह की उत्पत्ति सर्वप्रथम अपनी आत्मकथा में भाग ४अध्याय २६ पृष्ठ नं० ३९१ सर्वप्रथम बार किया। गाँधी जी ने सत्य का महत्व बताते हुऐ कहा था ''सत्य को मैंने जिस रूप में देखा है, जिस मार्ग में देखा है, उसे उसी तरह प्रकट करने का सतत् प्रयत्न किया है। जिससे सत्य और अहिंसा के प्रति लोगों की अधिक आस्था उत्पन्न होगी''। **(सन्दर्भ (१०) – आत्मकथा के भाग ५ अध्याय ५ पूर्ण आहुति के पृष्ठ नं० ५३८)**

गाँधी जी ने कहा था कि ''सत्य से भिन्न कोई परमेश्वर नहीं है ऐसा मैंने कभी अनुभव नहीं किया। यदि इन प्रकरणों के पन्ने पन्ने से यह प्रतीति न हुई हो कि सत्यमय बनने का एक मात्र मार्ग अहिंसा ही है तो मैं ऐसे प्रत्यन को व्यर्थ समझता हूँ। मेरी अहिंसा सच्ची होने पर भी कच्ची है, अपूर्ण है। अत: हज़ारों सूर्यों को इकट्ठा करने से भी जिस सत्यरूपी सूर्य के तेज का पूरा माप नहीं निकल सकता। सत्य की मेरी झांकी ऐसे सूर्य की केवल एक किरण के दर्शन के समान ही है। **(सन्दर्भ (११) – आत्मकथा, सत्य के साथ मेरे अनुभव के अध्याय ५ भाग ३ पृष्ठ नं० ५३८ व ५३९)**

गाँधी जी ने सत्य और अहिंसा का महत्व समझाते हुऐ कहा था कि ''बिना आत्म शुद्धि के जीवन मात्र के साथ ऐक्य सध ही नहीं सकता। आत्मशुद्धि के बिना अहिंसा धर्म का पालन सर्वधा असम्भव है। अशुद्ध आत्मा परमात्मा के दर्शन करने में असमर्थ है अतएव जीवन मार्ग के सभी क्षेत्रों में शुद्धि की ज़रूरत है''। **(सन्दर्भ (१२) – आत्मकथा, सत्य के साथ मेरे अनुभव के भाग ५ अध्याय ५ के पृष्ठ नं० ५३९)** अनुवाद – काशीनाथ त्रिवेदी, युनिकोड संस्करण सम्पादक संजय खत्री, प्रकाशित – नवजीवन प्रकाशन मन्दिर अहमदाबाद ३८००१४

गाँधी जी ने अपनी आत्मकथा "My Experiments with Truth" में लिखा है। ''मेरे निरन्तर अनुभवों ने मुझे विश्वास दिला दिया है कि सत्य से भिन्न कोई ईश्वर नहीं है और सत्य सिाि का एक मात्र उपाय अहिंसा है, अहिंसा व्यापक वस्तु है, अहिंसा मनुष्य के पास परमाणु बम से भी अधिक शक्तिशाली ब्रह्मस्त्र है''। **(सन्दर्भ (१३) – आत्मकथा, सत्य के साथ मेरे अनुभव के भाग ४ अध्याय नं० ३९ पृष्ठ नं० ३८५)**

गाँधी जी का कहना है ''मनुष्य जब तक स्वेच्छा से अपने को सबसे नीचे नहीं रखता है, तब तक उसको मुक्ति नहीं मिलती है। अहिंसा नम्रता की पराकाष्ठा है। और यह अनुभव सि(बात है कि इस नम्रता के बिना मुक्ति कभी नहीं मिलती है।'' **(सन्दर्भ (१४) – गाँधी जी की आत्मकथा, सत्य के साथ मेरे अनुभव के भाग ५, अध्याय ५ पूर्णाहुति के पृष्ठ नं० ५३९)**

इसी क्रम में गाँधी जी का कहना है कि **''भारत अपने मूल स्वरूप में कर्मभूमि है, भोग भूमि नहीं''। (सन्दर्भ (१५) – मेरे सपनों का भारत, अध्याय १, पृष्ठ नं०१ (सन्दर्भ – (१६) – यंग इण्डिया–२१.०२.१९२१ में प्रकाशित)**

इस प्रकार गाँधी जी की सत्य और अहिंसा की अवधारणा अलग नहीं बल्कि एक दूसरे से घनिष्ठता से जुड़े है। गाँधी जी के अनुसार **''सत्य ही ईश्वर है''।** उनके अनुसार सत्य वही है जिसकी सत्ता होती है अर्थात सत्य का अस्तित्व तीनो कालों में बना रहता है। सामान्यता सत्य का अर्थ सच बोलने से है लेकिन गाँधी जी ने सत्य का व्यापक अर्थ लेते हुये **''आचार विचार, विचार तथा वाणी में सत्य का होना आवश्यक माना है''। ''राजनीति में सत्य के पूर्ण पालन का गाँधी जी का प्रयोग विश्व इतिहास के लिये अविस्मरणीय घटना है (सन्दर्भ (१७) – हरिजन, १५.०१.१९३८ के पृष्ठ नं० ४१८)** गाँधी जी का मानना है **''अहिंसा सत्य प्राप्ति का मार्ग है''**। शब्दों की द्रष्टि से अहिंसा का अर्थ है हिंसा न करना अथवा किसी जीव को पीड़ा न पहुँचाना, परन्तु यह अहिंसा का नकारात्मक पक्ष है। जो यह संकेत देता है कि मनुष्य को क्या नहीं करना चाहिये लेकिन **''गाँधी जी अहिंसा के सकारात्मक स्वरूप के पक्षधर हैं। जिसमें मनुष्य को यह पता चलता है कि उसको क्या करना चाहिये''। (सन्दर्भ (१८) – हरिजन १८.०९.१९३८ में प्रकाशित के पृष्ठ नं० २५९)**

अहिंसा का सकारात्मक पक्ष है मानव प्रेम इसे प्रेम और करूणा की भावना कहा जाता है। **अहिंसा की द्रष्टि से कोई भी घृणा का पात्र नहीं हो सकता है यहाँ तक कि पापी भी नहीं।**

गाँधी जी बाईबिल के इस वाक्य के अनुयायी है कि ''**Hate the sin, Not the sinner.**'' यदि कोई भी पापी सम्पर्क में आता है तो अहिंसक उसे अपने चरित्र बल से पापमुक्त करके सन्मार्ग पर चलने के लिए प्रेरित करता है। अहिंसक समाज से अपना सम्बंध नहीं तोड़ सकता है, अर्थात समाज का प्रत्येक मानव से प्रेम करना सिखाता है।

गाँधी जी सर्वोदय के सिद्धान्त को समझाते हुऐ कहते हैं कि ''सबकी भलाई में हमारी भलाई निहित है''। **(सन्दर्भ (१९) – आत्मकथा, सत्य के साथ मेरे अनुभव के भाग ४ अध्याय १८ पृष्ठ नं० ३२८)**

गाँधी जी ने अपनी विचारधारा का जो दर्शन देश, विदेश व भारतीय समाज को दिया था आज के वर्तमन परिपेक्ष में वह शून्य की डिग्री पर है। आज के नेताओं की विचारधारा कथनी और करनी के बिल्कुल विपरीत जा रही है। आज अपने उद्देश्यों की पूर्ति हेतु विभिन्न पार्टियों के राजनेता असत्य एवं हिंसा के मार्ग पर अग्रसर है। आज वर्तमान युग में राजनेता आचार विचार, विचार तथा वाणी में तो सत्य के दिखावे का पाखण्ड करते नजर आते हैं। लेकिन वास्तव में वे असत्य और हिंसा के मार्ग को अपने जीवन में ग्रहण करते हैं। उनकी कार्यशेली इस कहावत पर निर्भर करती है **''मुख में राम बगल में छुरी''**। जिसके मार्ग पर चलते हुए आज की मानसिक, राजनैतिक, धार्मिक, सामाजिक, नैतिक, आर्थिक विचार धारा अपने वैचारिक मूल्य के पतन के निम्न स्तर के पायदान पर खड़ी है उनका गाँधी जी की विचार धारा से बिल्कुल विपरीत का मार्ग है। आज की राजनीतिक विचारधारा के परिप्रेक्ष्य में अगर अवलोकन करें तो आज के नेता देश को आर्थिक रूप से भी कमजोर कर रहे हैं बड़े बड़े घोटाले, जैसे सत्यम् घोटाला, टू जी स्पैक्ट्रम घोटाला, पी.एन.बी. घोटाला आदि ऐसे अनेक घोटाले है जिनके माध्यम से भारत को आर्थिक रूप से बहुत हानि हुई है जबकि गाँधी जी ने देश पर सब कुछ निछावर कर दिया।

गाँधी जी ने सभी देशवासियों से कहा था कि ''अपने घर के झगड़े भूल जाओं यदि इस का अर्थ यह है कि अत्याचार और अधिकारियों के अपकृत्य सहन कर लिये जायें जो यह असम्भव है, संगठित अत्याचार का सामना अपनी समूची शक्ति लगाकर करना मैं अपना धर्म मानता हूँ''। **(सन्दर्भ (२०) – आत्मकथा, सत्य के साथ मेरे अनुभव के भाग ५, अध्याय २७, पृष्ठ नं० ४८६)**

गाँधी जी ने देश की और जनता की सेवा में सारा जीवन एक धोती में रहकर गुजार दिया उनके इस रूप को देख कर ब्रिटेन के प्रधानमंत्री (विंस्टन चर्चिल) ने उन्हे द्वितीय गोलमेज सम्मेलन ०७.०९.१९३१ को **''अर्धनग्न फकीर''** कहा था और आज के नेताओं की पोशाक भी ५०—५० लाख की बनती है और उन कपड़ों पर प्रेस भी ब्रिटेन में होकर आती है। आजके नेताओं के खाते स्विस बैंक में खुले हुऐ हैं और खरबों रूपया इन खातों में हर साल जमा होता है यह काला धन कमाने में और इसको विदेशी बैंक में जमा करने में नेता अपना मौलिक कर्तव्य समझ रहे हैं। जबकि दूसरी तरफ गाँधी जी ने अंग्रेजों को भारतीय रूपया ब्रिटेन ले जाने के खिलाफ आमरण अनशन किये व्रत रखे और उनके खिलाफ आन्दोलन चलाए और अन्त में देश की सेवा करते करते एक चरम पंथी के हाथों अपनी छाती पर गोली भी खाई और ३० जनवरी १९४८ को सदैव के लिए इस संसार को छोड़ गये।

निष्कर्ष:—

आज अगर हमारे देश के नेताओं को अपने देश से वास्तव में ही प्रेम है तो उन्हें देश सेवा के लिए गाँधी के विचारों को अपनाना होगा तभी देश और पूरी मानवता का कल्याण हो सकता है।

गाँधी जी ने कहा था कि **''मुझे इस बात में सन्देह नहीं है कि सामप्रदायिक मदभेदों का कुहासा आजादी के सूर्य के उदय होते ही दूर हो जायेगा''। (सन्दर्भ (२१) — यंग इण्डिया २१.१०.१९३१, मेरे सपनों का भारत पुस्तक के अध्याय ६९ पेज नं० २६)**

गाँधी जी आगे कहते हैं कि ''अस्पृश्यता अभिषाप है हिन्दू धर्म में जो अस्पृश्यता देखने में आती है वह एक अमिट कलंक है, यह एक भयंकर अभिषाप है''। **(सन्दर्भ (२२) & Speeches and writings of M. Gandhi Page 378. मेरे सपनों का भारत के अध्याय ६ पृष्ठ नं० २६५)**

गाँधी जी का अटूट विश्वास था कि अन्याय और अत्याचार का मुकाबला हिंसा से नहीं बल्की प्रेम, दया, करूणा, त्याग और सत्य से किया जा सकता है। अहिंसा सिर्फ एक उपदेश नहीं है, बल्कि जीवन का एक क्रियात्मक सिद्धान्त है। विश्व शान्ति, समाजिक व्यवस्था तथा व्यक्तिगत जीवन संगठन के लिए एक बह्मस्त्र हैं। जिसका प्रयोग परिस्थिति जन्य है एवं आज की प्रासंगिकता भी है। दरअसल सर्व धर्म सम्भाव की जीती जागती तस्वीर समझने वाले गाँधी जी मानते थे कि हिंसा की बात चाहे किसी भी स्तर पर क्यों ना की जाये, परन्तु वास्तविक्ता यही है कि हिंसा किसी भी समस्या का सम्पूर्ण एवं स्थायी समाधान कतई नहीं है।

जिस प्रकार आज के दौर में आतंकवाद व हिंसा विश्व स्तर पर अपने चरम पर दिखाई दे रही है तथा चारो ओर गाँधी के आदर्शों की प्रासंगिकता की चर्चा छिड़ी हुई है, ठीक उसी प्रकार गाँधी जी भी अहिंसा की बात उस समय करते थे जब कि हिंसा अपने चरम पर होती थी। गाँधी जी शरीर के दुबले पतले लेकिन आत्मा के महान, शरीर पर कपड़े के नाम पर एक धोती लेकिन दिल के धनी, अपनी बात पर अड़ने वाले परन्तु अहिंसा के पुजारी, उनके इन्ही गुणों के कारण भारत के साथ साथ पूरा संसार उनके समक्ष नतमस्तक हो गया।

गाँधी जी ने विश्व को शोषण तथा अत्याचार के खिलाफ रहकर सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह और सामाजिक समरस्ता के मार्ग पर चलना सिखाया। हमें चाहिऐ कि हम महात्मा गाँधी के आदर्शों का अनुसरण करते हुऐ नैतिक मूल्यों को अपने जीवन का आधार बनायें। क्योंकि आज की भारतीय विचारधारा नैतिक पतन के निचले स्तर पर विचरण कर रही है।

गाँधीवाद, अहिंसा और सत्याग्रह पर टिका है जो चार उप सिद्धान्तों, सत्य, प्रेम, न्याय और अनुशासन पर आधारित है। जिनकी उपादेयता एवं प्रासंगिकता, वैश्वीकरण के वर्तमान हिंसक दौर में और बढ़ जाती है। इसी कारण संयुक्त राष्ट्र संघ ने गाँधी जी के जन्म दिन को ''विश्व अहिंसा दिवस'' के रूप में स्वीकार कर मान्यता प्रदान की है।

उनके बताये हुए नैतिक, सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक, अध्यात्मिक, मानवतावादी, सत्य और अहिंसा, जन कल्याणकारी विचारों को अपने देनिक जीवन में अनुकरण करके ही हम अपने देश को कल्याण कर सकते हैं और फिर से दुनिया में अपने देश को वास्तव में विश्वगुरू बना सकते हैं। इसके लिए हमको गाँधी जी जैसा कर्मयोगी होना पड़ेगा क्योंकि वाक योगी होने से कुछ भी प्राप्त नहीं किया जा सकता है।

अन्त में शोधकर्ता आशा करता है कि पाठकगण मेरे शोध से सहमत होंगे और यदि लेख के किसी भी पहलू में कहीं चूक हो गई हो तो उसके लिए क्षमा याचना करता हूँ।

सन्दर्भ ग्रन्थ एंव स्रोतः–

१.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" भाग ५ अध्याय ४३ पृष्ठ ५३९, युनिकोड संस्करण संजय खत्री, नवजीवन प्रकाश मन्दिर–अहमदाबाद ३८००१४

२.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग नं०५ अध्याय २६ पृष्ठ ४८०

३.बी.बी.सी. न्यूज़ २८.०६.२०२१ पर आधारित

४.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग ५ अध्याय ६ पृष्ठ ४२२

५.हरिजन पत्रिका ०६.०३.१९३७, मेरे सपनो का भारत पृष्ठ नं० २७१

६.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग ५ अध्याय ४३ पृष्ठ नं० ५३७

७.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग ४, अध्याय ३२, पृष्ठ नं० ३६७

८.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग ५, अध्याय ६, पृष्ठ ४२२

९.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग ५, अध्याय ३, पृष्ठ ४१६

१०.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग ५, अध्याय ५, पृष्ठ ५३८

११.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग ५, अध्याय ४३, पृष्ठ ५३८ व ५३९

१२.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग ४, अध्याय २६, पृष्ठ ३५१

१३.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग ५, अध्याय ५, पृष्ठ ५३९

१४.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग ४, अध्याय ३९, पृष्ठ ३८५

१५.हरिजन पत्रिका १५.०१.१९३८ के पृष्ठ नं० ४१८

१६.हरिजन पत्रिका १८.०९.१९३८ के पृष्ठ नं० ४१८

१७.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग ४, अध्याय १८, पृष्ठ नं० ३२८

१८.गाँधी जी द्वारा रचित पुस्तक "My Experiments With Truth" या "An Autobiography" के भाग ५, अध्याय २७, पृष्ठ नं० ४८६

१९.०२.१०.२०१९ के डी.डब्ल्यू न्यूज़ पर आधारित।

२०.०१.०९.१९५३ दा टाईम्स ऑफ इण्डिया में छपे शीर्षक पर आधारित।

२१.Speeches and writings of M. Gandhi Pg. No. 387

२२.मेरे सपनो का भारत पुस्तक के अध्याय ६१ पृष्ठ नं० २६५

शशि देशपांडे के उपन्यासों में मध्यवर्गीय महिला के मुददे और स्थिति: नारीवादी विवेचना

गुरपिंदर कुमार

सहायक प्रोफेसर, सेंटर फॉर वुमेन स्टडीज, इलाहाबाद विश्वविद्यालय, प्रयागराज

शोध-सारांश

शादी एक बहुत ही अजीब बात है। यह एक बहुत ही सार्वजनिक संस्थान है, यह दुनिया को यह बताने के लिए है कि दो लोग एक साथ रहने वाले हैं, यह घोषणा करने के लिए कि उनके बच्चे कानूनी होंगे, कि ये बच्चे अपनी संपत्ति विरासत में पा सकते हैं। यह सामाजिक जीवन के लिए है, यह सुनिश्चित करने के लिए कि कुछ नियम देखे जाते हैं, ताकि पुरुष और महिलाएं उनसे खींची गई रेखाओं को पार न करें। इसी समय, विवाह एक गहन निजी संबंध है, किसी बाहरी व्यक्ति को किसी और की शादी की स्थिति का पता नहीं चलेगा। यह एक बंद कमरा, एक बंद कमरा है। (शशि देशपांडे) यह व्यापक रूप से स्वीकार किया जाता है कि साहित्य समाज का प्रतिबिंब है। शशि देशपांडे ने आठ उपन्यासों, चार बच्चों की किताबों और कई छोटी कहानियों के महत्वपूर्ण योगदान के साथ अंग्रेजी में भारतीय साहित्य को समृद्ध किया है। वह एक बेबाक महिला लेखिका हैं, जो उद्देश्यहीनता और निडरता से नारीत्व की सेक्सिस्ट विचारधाराओं को उखाड़ फेंकती हैं और उदारता से अपनी महिला पात्रों को विकास और आत्म-पूर्ति की स्वतंत्रता प्रदान करती हैं। अपने उपन्यासों में, वह सोचती है कि पुरुष वर्चस्व महिला अहंकार को कैसे नुकसान पहुंचाता है और महिलाओं को बौद्धिक दासता की स्थिति में ले जाता है। अपने उपन्यासों में उन्होंने भारतीय मध्यवर्गीय महिलाओं के जीवन को दर्शाया है, जो लिंगीय भेदभाव के आधार पर अनुकूलित सामाजिक वातावरण में पैदा हुई और पली बढ़ी हैं। देशपांडे, हालांकि, अकेले पुरुषों पर दोष लगाने स्पष्ट समाधान से बचती हैं और स्त्री-पुरूष के रिश्ते को मजबूती से देखने की कोशिश करती हैं। शशि देशपांडे ने हमें आत्म निर्भर गृहिणियों के जीवन में एक झलक प्रदान की है जो पुरुष प्रभुत्व के अधीन नीचे दबी हई है। देशपांडे ने महिलाओं की पीड़ा और निराशा को व्यक्त करते हुए, उनके नायक द्वारा सामना किए गए आघात की जीवन गाथा को सच कर देता है। देशपांडे के उपन्यासों में स्त्री स्व के लिए चेतना महसूस करती है।

मूल शब्द: पुरुष-महिला संबंध, स्त्री-चेतना, नारीवाद, जेंडर, परिवार

परिचय

भारतीय महिला उपन्यासकार अपने अंग्रेजी उपन्यासों में स्त्री को विमर्श के केंद्र के रूप में प्रस्तुत करती रही हैं। पहचान के लिए महिला की खोज उनके कथा साहित्य में एक आवर्ती विषय है। शशि देशपांडे का नाम उनमें बेहतरीन और ज्यादा लिया जाता है। स्वतंत्रता के बाद के युग के अंग्रेजी में प्रतिष्ठित भारतीय उपन्यासकार जिन्हें अंतरराष्ट्रीय स्तर पर पहचाना जाता है। साहित्य समाज की धारणाओं और दृष्टिकोण को दर्शाता है। यह चरित्रों के माध्यम से मानव जीवन को चित्रित करता है, उनके शब्दों और कर्मों से, सूचना और प्रसन्नता का संदेश जाता है। यह कहना गलत नहीं है कि साहित्य युगों से महिलाओं के विकास का गवाह है। अतीत से वर्तमान तक के साहित्य में

महिलाओं की बदलती भूमिका, महिलाओं के विकास और सशक्तिकरण को इंगित करती है। नारीवादी सिद्धांतों का उद्देश्य जेंडर असमानता की प्रकृति और कारणों को समझनाए साथ में उससे उत्पन्न लिंग भेदभाव की राजनीति की व्याख्या करना होता है जो कि शक्ति संतुलन के सिद्धांतों को प्रभावित करते हैं। महिला विमर्श का राजनीतिक दबाव प्रजनन अधिकारों, घरेलू हिंसा, मातृत्व अवकाश, समान वेतन अधिकार, यौन उत्पीड़न, जेंडर भेदभाव और यौन हिंसा पर है। नारीवादी विमर्श के आदर्श का मूल कथन यह है कि जेंडर समानता से है। आधुनिक नारीवादी विमर्श की मुख्य आलोचना हमेशा यह रही है कि इसके सिद्धांत और दर्शन मुख्यतः पश्चिमी मूल्यों और दर्शन पर आधारित रहे हैं। हालाँकि, जमीनी स्तर पर, हर देश और भौगोलिक सीमाओं में हर स्तर पर नारीवादी विमर्श सक्रिय रहा है और हर क्षेत्र में नारीवादी विमर्श की अपनी समस्याएं भी हैं। नारीवाद राजनीतिक आंदोलन का एक सामाजिक सिद्धांत है जो महिलाओं के अनुभवों से लिया गया है। हालांकि यह मूल रूप से सामाजिक संबंधों से प्रेरित है, कई नारीवादी विद्वानों का मुख्य जोर लैंगिक असमानता और महिलाओं के अधिकारों आदि पर अधिक जोर है। लेकिन वास्तविकता यह है कि नारीवाद बीसवीं सदी में उपजा, बीसवीं शताब्दी में, कुछ ऐसे फ्रांसीसी लेखक सिमोन दी बुआ की पुस्तक द सेकेंड सेक्स (1949) मैरी अलमन की पुस्तक, थिंकिंग विमेन (1968)। लेकिन अधिकांश विद्वान ऐसे किसी विशेष वर्ग को स्त्री विमर्श के लिए प्रस्थान बिंदु नहीं मानते, क्योंकि बीसवीं सदी से पहले भी अलग पहचान, स्वतंत्र अस्तित्व और महिलाओं के अधिकारों की समस्याओं को उठाया जा रहा था। उदाहरण के लिए, वर्जीनिया वुल्फ ने अपनी पुस्तक ए रूम ऑफ वन्स ओन (अपना खुद का निजी कमरा 1929) में लिखा कि व्हाइटहॉल से गुजरने वाली कोई भी महिला अचानक अपनी चेतना में प्रकट होती है जैसे ही उसे अपनी स्त्रीत्व का एहसास होता है कि वह कैसे बाहर हो गई है। इसके बारे में, जब वह मानव सभ्यता का स्वाभाविक उत्तराधिकारी होगा, तो उसका निर्णय और आलोचनात्मक। वर्जीनिया वुल्फ की इस पुस्तक ने न केवल यूरोप और अमेरिका में महिलाओं के विमर्श को प्रभावित किया है, बल्कि भारतीय महिलाओं के विमर्शों को भी प्रभावित किया। जब तक साहित्य मौखिक परंपरा का हिस्सा था, तब तक साहित्य लेखन में महिलाओं का योगदान समान स्तर पर था, लेकिन इतिहास के पन्नों में उनका उल्लेख भी नहीं किया गया क्योंकि उन्हें जगह ही नहीं मिली, अगर महिलाओं का साहित्य में योगदान का मूल्यांकन करें तो वह किसी भी क्षेत्र में पीछे नहीं है। आज के दौर में महिलाओं ने पुरुषों के बराबर साझेदारी निभाई है। प्राचीन धर्मग्रंथों से भारत में महिलाओं की स्थिति पुरुषों के बराबर बताई जा सकती है। ऋग्वेद और उपनिषद जैसे धर्मग्रंथों में गार्गी और मैत्रेयी जैसी महिला ऋषि और द्रष्टा के बारे में लिखा गया है। प्राचीन साहित्य संस्कृत महाकाव्यों और पुराणों से शुरू होता है। ये बाद के कवियों को लिखने के लिए प्रेरणा स्रोत के रूप में कार्य करते हैं, जो महिला पात्रों को आकार देने में भी प्रभावित हुआ। महाकाव्य रामायण और महाभारत महिला पात्रों में जो लक्षण हैं वह उनके लिंग के कारण वशीकरण के अनुचित क्षण थे। महिलाओं को पुरुषों की तुलना में कम योग्य माना जाता था और अभी भी पुरुषों की खुशी के लिए महिलाएं उपयोग की जाने वाली वस्तुएं मात्र हैं। तथ्य यह है कि इन पात्रों को उत्पन्न किया गया और पितृसत्तात्मक समाज की आवश्यकताओं के अनुरूप संपादित भी किया गया। जबकि सीता को उनके त्याग की प्रकृति के लिए सम्मानित किया गया, द्रौपदी को उनके तीक्ष्ण वक्तृत्व और टिप्पणियों के लिए जाना जाता है और उन्हें महाभारत का कारण बनने वाली केन्द्रापसारक शक्ति के रूप में 'ब्रांडेड' किया गया है। ग्रीक मायथोलॉजी में प्रमाण मिलता है कि महिलाओं के अधिकार बहुत सीमित थे और उन्हें

अपनी स्वतंत्रता को व्यक्त करने की अनुमति भी नहीं थी। प्राचीन यूनानी जीवन में महिलाओं की भूमिका यूनानी पुरुषों की तुलना में महत्वहीन मानी जाती थी। ग्रीक में अधिकांश लोकप्रिय नाटकों में महिला पात्र जटिल होते हैं, जिसमें नायिका की भूमिका नामात्र, बल्कि खलनायक और पीड़ित की रूप में होती थी। मध्ययुगीन साहित्य महिलाओं को पत्नियों, माताओं की संकीर्ण भूमिकाओं का पालन कराता है। यह मध्ययुगीन साहित्य में महिलाओं पर लगाए गए प्रतिबंधों से स्पष्ट है कि जैसे-जैसे यह अवधि बढ़ती गई, महिलाएं धीरे-धीरे अपनी राय व्यक्त करने लगीं और समाज में हुए महत्वपूर्ण परिवर्तनों में भी उनकी समान भूमिका रही।

अलग-अलग उपन्यासों में सुशीला, रोजी, रुक्मिणी, लक्ष्मी आदि उनकी अलग-अलग महिला पात्र हैं, लेकिन वे महिलाओं का विरोध नहीं कर रही हैं। महिलाओं के इन चरित्रों में सामान्य स्त्री की कमजोरी है और पुरुष वर्चस्व के तहत खुद को आत्मसमर्पण करना है। वह उन महिला पात्रों को चित्रित करती हैं, जो शादी को अपनी किस्मत मानती हैं, जिसके बारे में वे धैर्य के साथ कुछ नहीं कर सकती हैं। ये पात्र कभी भी शर्मीले और अशिष्ट होते हैं क्योंकि पारंपरिक भारतीय महिलाओं को हमेशा होना चाहिए। भारतीय सामाजिक संदर्भ में, लिंगवाद या जेडर पुरुषों और महिलाओं दोनों के लिए बेहद शक्तिशाली और व्यापक मायने रखता है। सदियों से भारतीय परंपराओं, सामाजिक मानदंडों, संस्कृति और रीति-रिवाजों ने पुरुषों को यह महसूस करने के लिए अग्रणी किया है कि वे बेहतर और अलग हैं और महिलाओं को यह सोचने के लिए मजबूर करते हैं कि वे हीन मानव हैं, जिन्हें प्रत्येक व्यक्ति के पारंपरिक लोगों के अलावा कोई भूमिका निभाने की उम्मीद नहीं है अपने पति के लिए एक पत्नी, अपने बच्चों के लिए एक माँ और घर की देखभाल करने वाली। बेशक, इन वैचारिक संस्थानों ने भारतीय महिला की एक छवि बनाने में हमेशा मुस्कुराते हुए और हर्षित, सेवा करने के लिए उत्सुक और सफल पितृसत्ता द्वारा परिभाषित स्त्रीत्व की सीमाओं को स्थानांतरित करने और कभी नहीं करने में सफल रहे हैं। पारंपरिक लेखकों और महिला अपेक्षाओं ने भारत के पारंपरिक लेखकों ने या तो अपने कार्यों में वास्तविक महिला अपेक्षाओं और अनुभवों का प्रतिनिधित्व किया या गलत चित्रण किया और साथ ही साथ महिलाओं पर पितृसत्तात्मक अपेक्षाओं और मांगों के दबाव को लागू करने के लिए एक प्रभावी उपकरण के रूप में साहित्य का इस्तेमाल किया। भारतीय महिला लेखक, जिन्होंने साहित्य की संरचना के नीचे पितृसत्ता के वैचारिक कार्यों को मान्यता दी थी, अब उनके लेखन में प्रतिरोध के अभ्यास के रूप में वर्णित इस रवैये का विरोध करती हैं। वे अपने लेखन के माध्यम से भारतीय स्त्रीत्व की सच्ची तस्वीर को प्रकट करने के लिए पुरजोर प्रयास करते हैं, जो राजनीतिक, समाजशास्त्रीय, मनोवैज्ञानिक, आर्थिक, धार्मिक और साहित्यिक उत्पीड़न के तहत संघर्ष कर रही है। कमला मार्कंडेय, नयनतारा सहगल, अनीता देसाई, कमला दास, नमिता गोखले, शोभा डे और शशि देशपांडे जैसी कई महिला लेखिकाएँ हैं जिन्होंने अपने कथ्य में पितृसत्तात्मक भारतीय संस्कृति की परंपराओं का विरोध किया। अन्य समकालीन भारतीय नारीवादी लेखकों की तरह, शशि देशपांडे ने भारतीय संस्कृति और जीवन शैली में अंतर्निहित प्रमुख पितृसत्तात्मक परिसरों और पूर्वाग्रहों की खोज की और उन्हें उजागर किया।

भारतीय मध्यवर्गीय महिलाएं लगातार दो परस्पर विरोधी ताकतों, स्त्रीत्व के आदर्श सांस्कृतिक निर्माण और महिलाओं की समानता और स्वायत्तता के नारीवादी आदर्श के अधीन हैं। एक भारतीय महिला को पुरुषों पर

अंधी भावनात्मक निर्भरता के लिए समाजीकृत किया जाता है और एक महिला के जीवन का पूरा उद्देश्य और अर्थ, उसके जीवन में एक पुरुष के प्यार को जीतना और बनाए रखना होता है। जब भी उसे पुरुष के अनुमोदन और स्नेह में थोड़ी विचलन या भिन्नता होती है, तो वह बुरी तरह परेशान हो जाती है। इसके विपरीत, यदि वह अपने अधिकारों और मांगों पर जोर देती है, तो इसे एक सांस्कृतिक झटके के रूप में समझा जाता है, जो समाज के संतुलन को बनाए रखता है। शशि देशपांडे बड़ी संख्या में ऐसी मध्यवर्गीय महिलाओं को प्रस्तुत करती हैं, जो केवल अपने पति, बच्चों और घर से ही संबंध रखती हैं।

"रूट्स एंड शैडोज" उपन्यास मिनी की शादी से पहले दिन के विवरण के साथ शुरू होता है। घर की सभी महिलाओं ने बहुत जल्दी उठकर अपना काम शुरू कर दिया। यहां तक कि दुल्हन अपने पिता के स्नान के लिए बाल्टी में गर्म पानी ले रही है। उपन्यासकार ने अपने उपन्यास की शुरुआत में एक भारतीय वास्तविकता, पुरुषों के लिए पारंपरिक पितृसत्तात्मक अवधारणा 'महिलाएं हैं' को दिखाने के लिए इस विवरण को उद्देश्यपूर्ण रूप से शामिल किया है, यह भारतीय दिमाग में इतना गहरा है कि यह स्वाभाविक और निर्विवाद रूप से संचालित होता है। परिवार के प्रति महिलाओं की गहरी प्रतिबद्धता उनके चरित्र की ताकत को दर्शाती है। लेकिन यह अफसोस की बात है कि बहुसंख्यक भारतीय महिलाओं की असीमित क्षमता बस बर्बाद हो गई है या अप्राप्त है, क्योंकि लोग इसकी संभावनाओं से अनजान हैं। उनकी ऊर्जा और क्षमता खाना पकाने, धोने, सफाई और ऐसे अन्य घरेलू कर्तव्यों जैसे मामूली कार्यों में ही प्रयोग होती है। अव्यक्त रूप में महिलाओं की अनंत रचनात्मकता विनाशकारी हो जाती है और यह महिलाओं को क्रोधित, विद्रोही या उदास और चुप कर देती है। दूसरे शब्दों में, वे अपने दिल में एक खालीपन और अर्थहीनता महसूस करती हैं।

नारीवादी लेखक पुरुषों और महिलाओं की जगह के बीच के विभाजन पर सख्त सवाल उठाते हैं। घरेलू कार्यों को आमतौर पर महिलाओं का काम माना जाता है और वास्तव में ऐसी सेवाएं जो कि अवैतनिक और गैर-मान्यता प्राप्त हैं जिन्हें "श्रम" कहा जाता है। शशि देशपांडे भारतीय समाज में विद्यमान कठोर जेंडर भेदभाव को लेकर गुस्से में हैं। वह पितृसत्तात्मक ढांचे को हटाकर इस गुस्से को व्यक्त करती है, वह अपने महिला पात्रों को पुरुष प्रधान क्षेत्रों में अपना रास्ता बनाते दिखाती हंै। "स्मॉल रेमेडीज" में वह इस बात को साबित करने के लिए एक उदाहरण प्रस्तुत करती है। एक दिन जब लता खातों की जाँच करने के लिए अपने पिता की दुकान पर जाती है, तो हरि रसोई में उसकी जगह ले लेता है और रसोई का काम संभालता हैः "उसे काम करते हुए देख, जिस दक्षता के साथ वह मुझे बताता है कि रसोई में काम करते हुए, कि वह इस तरह के कार्यों में सहज है।" "स्मॉल रेमेडीज" में फिर से शशि देशपांडे लता और उसके पति हरि को चित्रित करने और लीला के पति जो कि अपनी पत्नी की सामाजिक प्रतिबद्धताओं को प्रोत्साहित करते हैं, की तुलना में अधिक काम करने का आनंद लेते हुए, पति की मांग की पारंपरिक छवि को प्रस्तुत करती हैं। उपन्यासकार द्वारा की गई इस तरह की तोड़फोड़ प्रासंगिक और उल्लेखनीय हो जाती है क्योंकि भारत की अधिकांश पत्नियां और माताएं बिना किसी इनाम या मान्यता के पितृसत्ता के सामाजिक ढांचे के भीतर अविश्वसनीय काम के बोझ से उखड़ी हुई जिंदगी बिताती हैं। संयुक्त परिवार प्रणाली जो एक साथ रहने के मूल्य को बढ़ाती है और जो कुछ दशक पहले भारत में अस्तित्व में थी, "रूट्स एंड शैडोज" में

वर्णित है। ऐसी प्रणालियों में, आमतौर पर एक पुरुष प्रधान या कुलपति सर्वोच्च सत्ता ग्रहण करता था और परिवार के सभी सदस्यों द्वारा उसका सम्मान और पालन किया जाता था। लेकिन ''रूट्स एंड शैडोज'' में, शशि देशपांडे विशेषाधिकार प्राप्त और शक्तिशाली पितृसत्तात्मक पिता की छवि को तोड़ती हैं और बहुत सारी शक्ति, बुद्धि, धन और समृद्धि के साथ एक महिला को उसकी स्थिति में बदलकर व्यवस्था को फिर से संगठित करती हैं।

''ए मैटर आफ टाइम'' में, सुमी के पति और तीन बेटियों के पिता गोपाल बिना किसी स्पष्टीकरण के अपने कर्तव्यों और जिम्मेदारियों से पीछे हट जाते हैं। सुमी एक शिक्षिका का काम करके अपने बच्चों को पालने की जिम्मेदारी लेती है। ''द बाइंडिंग वाइन'' में भी उर्मिला अपने पति की अनुपस्थिति में परिवार को बहुत अच्छी तरह से नियंत्रित करती है। महिलाओं को प्रमुख पदों पर रखकर, उपन्यासकार इस विचार को व्यक्त करती है कि पितृसत्ता प्राकृतिक नहीं है, यह मानव निर्मित है। इसलिए इसे बदला जा सकता है और इसे बदला जाना चाहिए। महिलाओं की उच्च शिक्षा और रोजगार के कारण पत्नियों की पारंपरिक भूमिका में बदलाव को शशि देशपांडे के कथा साहित्य में भी प्रस्तुत किया गया है। शशि देशपांडे ने अपने लगभग सभी उपन्यासों में कई कामकाजी पत्नियों को मुख्य किरदार बनाया है। जब पत्नी एक कमाऊ सदस्य बन जाती है, तो परिवार के भीतर शक्ति संरचना के संतुलन में बदलाव होता है। अपने उपन्यासों के माध्यम से, शशि देशपांडे बताती हैं कि कितने तनाव और कठिनाइयों के साथ, परिवार एक सत्तावादी से लोकतांत्रिक प्रकार के संबंधों में स्थानांतरित हो रहा है।

उपन्यासकार शहरीकरण, रोजगार और शिक्षा के प्रसार जैसे विभिन्न कारणों से सामाजिक परिदृश्य में तेजी से हो रहे बदलावों का भी अवलोकन करता है। आजकल बेटों को अपने माता-पिता को एक कैरियर के लिए छोड़ना पड़ता है और इससे सूक्ष्म परिवारों की एक नई व्यवस्था का निर्माण होता है जहां परिवार को शुरू करने के लिए (पुरुष और महिला) एक्ल जोड़ा ही साथ रहते हैं। ''रूट्स एंड शैडोज'' में, उपन्यासकार एक संयुक्त परिवार और एक सूक्ष्म परिवार दोनों को एक साथ चित्रित करता है और उन दोनों के फायदे और नुकसान को दर्शाता है। इंदु ने अपने बढ़ते वर्षों के दौरान संयुक्त परिवार के माहौल को नापसंद किया और अपने पति जयंत के साथ शहर के जीवन को आगे बढ़ाने के उद्देश्य से इसे पीछे छोड़ दिया।

दहेज की बुराई

शशि देशपांडे ने अपने उपन्यासों के माध्यम से दहेज की बुराइयों के खिलाफ भी आवाज उठाई। शशि देशपांडे के उपन्यासों में अपनी बेटियों की शादी के लिए पैसे जुटाने की चिंता करने वाले दुखी माता-पिता की व्यथा को भी प्रस्तुत किया है। ''रूट्स एंड शैडोज'' में पद्मिनी के माता-पिता उस भारी दहेज को लेकर बेहद चिंतित हैं, जिसे उन्होंने अपनी बेटी की शादी के लिए देना है, जो वास्तव में बहुत ही सही नहीं है। ''द बाइंडिंग वाइन'' में शकुंतला एक माँ हैं, जो अपनी बेटियों की शादी करने के लिए पैसे बचाने के लिए कड़ी मशक्कत करती हैं। शशि देशपांडे ने अपने उपन्यास ''स्मॉल रेमेडीज'' में मधु और सोम की शादी का वर्णन करते हुए दहेज-विरोधी कार्यक्रमों का जोरदार समर्थन किया। मधु के पास दहेज के रूप में देने के लिए पैसे तक नहीं हैंे क्योंकि उसने अपनी शिक्षा के लिए अपना सारा पैसा खर्च कर दिया था। सोम एक डॉक्टर है जो मधु को किसी भी चीज से अधिक महत्व देता है। उसी उपन्यास में शशि देशपांडे एक आदर्श युगल लीला और जो को प्रस्तुत करती हैं, जहाँ जो एक प्रख्यात ईसाई

डॉक्टर है, पन्द्रह साल एक विधवा लीला की सहमति के लिए इंतजार करने के बाद, लीला से शादी कर रहे है। इसी तरह, ''रूट्स एंड शैडोज'' में, इंदु की शादी बिना दहेज के हुई है। फिर ''डार्क होल्ड्स नो टेरर्स'' में सारू और मनु ने भी अपनी पसंद से शादी की, जहाँ दहेज काफी सारहीन था।

बेघर होना

एक बेघर महिला का अनुभव, जब उसके पति की मृत्यु हो जाती है या वह मर जाता है तो यह बहुत दर्दनाक होता है और इसे उपन्यासकार द्वारा सशक्त रूप से प्रस्तुत किया गया है। एक निर्जन पत्नी हमेशा परिवार के लिए एक अपमान है। उपन्यास ''ए मैटर ऑफ टाइम'' में शशि देशपांडे ने महिलाओं की पीड़ा का गंभीरता से अध्ययन किया है जब उन्हें उनके पति द्वारा अस्वीकार कर दिया जाता है। यदि कल्याणी को उसके पति द्वारा मानसिक रूप से त्याग दिया जाता है, तो वह किसी तरह समाज में अपना चेहरा बचा सकती थी क्योंकि यह एक निजी सजा थी जो उसे अकेले भुगतनी पड़ी। लेकिन उसकी बेटी सुमी के मामले में उसका पति गोपाल एक दिन गायब हो जाता है, जिससे उसकी पत्नी या तीन बेटियों का कोई सुराग नहीं लगता। सुमी अपने पति की लंबी अनुपस्थिति से हैरान नहीं है, क्योंकि जब भी वे आजाद जीवन जीना चाहते थे, तो वह खुद को मुक्त करने के अपने पहले वादे को याद करती है और उसने एक साल बाद अपने पति द्वारा त्यागे जाने व अपनी दयनीय दुर्दशा के लिए उसे कभी भी दोषी नहीेे ठहराती। लेकिन सुमी के लिए अपनी ही बेटियों और रिश्तेदारों सहित लोगों के अयोग्य प्रश्नों का सामना करना बेहद दर्दनाक है, जैसे कि वह अपने पति की बेवजह गायब होने के लिए जिम्मेदार है।

अविवाहित स्थिति

पितृसत्तात्मक व्यवस्था में एक महिला का अविवाहित रहना अस्वाभाविक और अवांछनीय है। स्वाभाविक रूप से इन विवाहित महिलाओं को अविवाहित महिलाओं की तुलना में उच्च दर्जा प्राप्त है, भले ही उन्हें शादी के बाद कम स्वतंत्रता हो। भारतीय महिलाएं सामाजिक स्थिति और शादी में सुनिश्चित सुरक्षा की भावना को अधिक महत्व देती हैं। ''रूट्स एंड शैडोज'' में ऐसी विशिष्ट भारतीय स्थिति को दर्शाया गया है। इंदु की चचेरी बहन पद्मिनी को कई योग्य कुंवारे लोगों के सामने प्रदर्शित किया जाता है, लेकिन किसी के द्वारा उसे स्वीकार नहीं किया जाता। उसके पिता उसे शादी के बाजार में ''अधिक वांछनीय महिला'' बनाने के लिए एक भारी दहेज देने की स्थिति में नहीं हैं। अंत में उन्होंने एक अशिक्षित, बेरोजगार और असंतुष्ट युवक को अपने दूल्हे के रूप में चुना, जिसका एकमात्र आकर्षण पद्मिनी से शादी करने की इच्छा व उसकी अपार संपत्ति और उसका धन है। यह इंदू के लिए एक बड़ा झटका है जो कि पद्मिनी के लिए कम पात्रता वाले दुल्हे को लेकर परेशानी में है। यह भारतीय महिलाओं के प्रतिसंतुलित और विनम्र रवैये पर प्रकाश डालता है और साथ ही उनके विवाह के संबंध में महत्वपूर्ण निर्णय लेते समय उनकी मुखरता और भयपूर्ण चुप्पी को रेखांकित करता है।

विधवापन

जब एक महिला अपने पति को खो देती है या यदि वह अविवाहित रहती है या यदि वह अविवाहित मां, या एक निःसंतान पत्नी बन जाती है, तो उसे एक बदसूरत वस्तु या बुरे शगुन के रूप में माना जाता है। ''रूट्स एंड शैडो'' में इंदु की चाची, नर्मदा अतीया एक निःसंतान विधवा हैं। कानून के घर में उसका जीवन बहुत कठिन था। इंदु

को एक विवाहित महिला के रूप में प्रस्तुत करके, जो अभी तक अपनी गंभीर व्यस्तताओं के कारण मातृत्व के लिए तैयार नहीं है, शशि देशपांडे इस मिथक को चुनौती देती हैं कि मातृत्व महिलाओं के जीवन की पूर्ण पूर्ति है। उपन्यासकार के अनुसार मातृत्व महिलाओं द्वारा किए गए सचेत चुनाव और निर्णय का विषय होना चाहिए। इसलिए देशपांडे ''स्मॉल रेमेडीज'' में एक शक्तिशाली महिला किरदार मधु को प्रस्तुत करती हैं जिनका उत्पादन और प्रजनन दोनों पर नियंत्रण है। मातृत्व को गले लगाने में अपनी देरी के बावजूद, उनका मानना है कि ''एक बच्चे का जन्म एक महिला के लिए एक पुनर्जन्म है। यह एक बार फिर दुनिया का हिस्सा बन रहा है।''

शशि देशपांडे ने कई महिला पात्रों का चित्रण किया है जो सचेत या अनजाने में पितृसत्तात्मक मूल्यों के प्रचारकों के रूप में कार्य करती हैं जब वे अपने बच्चों के साथ व्यवहार करते हैं। "डार्क होल्ड्स नो टेरर्स" में सारकुटा की माँ, "रूट्स एंड शैडोज" में अक्का और "बाइंडिंग वाइन" में कल्पना की माँ शकुंतला महिलाओं की परंपरा और बड़ों के प्रति उदासीनता के युगीन भारतीय विश्वास की शिकार हैं। पारंपरिक लेखक मातृत्व के आनंददायक और सम्मानजनक पहलुओं पर ध्यान केंद्रित करते हैं और पितृसत्तात्मक विचारधारा को स्पष्ट रूप से बताते हैं कि बच्चों की देखभाल और मौजूदा सामाजिक मूल्यों और सिद्धांतों को ध्यान में रखते हुए उन्हें शिक्षित करना महिलाओं की मुख्य जिम्मेदारी है। शशि देशपांडे के उपन्यासों में इन पुरुष कंेद्रित विचारों पर भी हमला किया गया है। दो नायक, ''रूट्स एंड शैडोज'' में इंदु और ''स्मॉल रेमेडीज'' में मधु ने बचपन में ही अपनी माँ को खो दिया था। लेकिन उन्हें अन्य साधारण महिला पात्रों के बीच चमकते सितारे के रूप में दर्शाया गया है। इंदु के पिता ने उसे अंग्रेजी माध्यम की स्कूली शिक्षा देने के अपने फैसले को छोड़कर बचपन के दौरान उसकी परवरिश में कभी हस्तक्षेप नहीं किया और जबकि उसे अलग-अलग मनोदशा के साथ परिवार के अंदर लिंग के सूक्ष्म संचालन का निरीक्षण करने के पर्याप्त अवसर थे।

शशि देशपांडे कई महिला पात्रों का निर्माण करती हैं जिन्हें महिलाओं की वर्तमान हीन स्थिति और इस स्थिति के लिए अग्रणी कई कारकों की गहरी जानकारी है। वास्तव में ये महिला पात्र स्वयं उनके मुख्य-पात्र बन जाती हैं, जो आम भारतीय महिलाओं के उत्थान की प्रक्रिया में लगी हुई हैं। स्ट्रीम ऑफ कॉन्शियसनेस विधि और एक कथा तकनीक का उपयोग करते हुए जो आगे और पीछे जाती है, शशि देशपांडे अपने उपन्यास में महिला प्रश्न और महिलाओं की आंतरिक दुनिया को जानने का प्रयास करती हैं। उपन्यास केंद्रीय महिला चरित्र द्वारा किए गए आत्म-अन्वेषण और आत्म-खोज के विषयों पर समझदारी और आश्चर्यजनक रूप से संरचित है। उपन्यासकार ने यह भी पता लगाया है कि महिलाओं को जब आत्म-खोज और आत्मनिर्भरता के लिए प्रयास करना पड़ता है, तो उन्हें किन-किन मुश्किलों का सामना करना पड़ता है। शशि देशपांडे वास्तव में मध्यम वर्गीय, शिक्षित भारतीय महिलाओं को उल्लेखनीय वास्तविक रूप से चित्रित करने में सफल हुई हैं, जो अक्सर लुप्तप्राय और पराक्रमी लिंगवाद से पीड़ित और परेशान महसूस करती हैं। वह महिलाओं सहित अपने अयोग्य अनुयायियों की मूर्खतापूर्ण शालीनता पर जोरदार हमला करती है

निष्कर्ष

देशपांडे के उपन्यासों में स्व के लिए स्त्री चेतना महसूस की जाती है। नैतिक साहस रखने वाली बोल्ड हीरोइनें स्वयं पहचान के लिए मुखर और विनम्र नायिकाओं की जगह लेती है जो सामान्य महिला पात्रों के रूप में

कभी स्वीकार नहीं की जाती। ऐसे समय में महिलाएं, कभी-कभी अपने अधिक मानवीय मूल्यों एवं गुणों के कारण पुरुष से अधिक प्रतिष्ठित होती हैं। वह परिवार के बनाने-संवारे के लिए ठोस आधार भी प्रदान करती हैं जो उनके सक्रिय भागादारी के बिना असंभव है। उन्हें उनकी भलाई के लिए परिवार और समाज में उनका उचित स्थान व सम्मान दिया जाना चाहिए। देशपांडे ने हमें अपने उपन्यासों में महिलाओं की स्पष्ट आवाज सुनाई है, क्योंकि इससे संपूर्ण मानव जाति का कल्याण हो सकता है। उनके उपन्यासों को भारतीय और विदेशी आलोचकों से व्यापक आलोचनात्मक प्रशंसा मिली है। वह वास्तव में भारत का गौरव है और विश्व का गौरव है। कल्पना में ऐसी महिला पात्रों का निर्माण करके, जो हमारे दिलों पर अमिट छाप छोड़ देती हैं, शशि देशपांडे ने खुद को अंग्रेजी साहित्य में अमर कर लिया। साहित्य ने उम्र के माध्यम से विकसित होने वाली महिलाओं की भूमिकाओं को देखा है, प्रकाशित लेखकों में से अधिकांश हाल के दिनों तक पुरुष थे, इसलिए महिलाओं का चित्रण बिना किसी संदेह के पक्षपाती था। वर्तमान में पहले खोजकर्ताओं के समय से, महिलाओं की भूमिकाएं और साहित्य में चित्रण महिलाओं के लिए ऐतिहासिक रूप से होने वाले परिवर्तनों को दर्शाते हैं। 19 वीं शताब्दी के मध्य से पहले महिलाओं का महत्व और उत्पीड़न साहित्य में महिलाओं की छोटी भूमिकाओं से संबंधित है। जैसे-जैसे महिलाओं ने समानता हासिल की, नायिका बदलती रही। इन परिवर्तनों का अध्ययन करने पर, यह देखा गया है कि न केवल महिला की पहचान के लिए पात्रों को अपनाया जाता है, बल्कि नायिकाएं उन नए आंकड़ों में भी बदल जाती हैं जो महिला होने की आकांक्षा रखती हैं।

संदर्भ

1. Deshpande, Shashi. The Dark Holds No Terrors. New Delhi: Penguin, 1990.
2. Deshpande, Shashi. That Long Silence. New Delhi: Penguin, 1989.
3. Deshpande, Shashi. Roots and Shadows. Hyderabad: Orient Longman, 1993.
4. Deshpande, Shashi. The Binding Vine. London: Virago Press, 1993.
5. Deshpande, Shashi. A Matter of Time. New Delhi: Penguin, 1996.
6. Barret, Michele. “Feminism and Definition of Cultural Politics”, Feminism, Culture and Politics. Eds. Rosalind Brunt and Caroline Rowan, London: Lawrence and Wishart, 1982.
7. Friedan, Betty. The Feminist Mistique. Norton. Penguin Books, 1965.
8. Joseph, Ancy. The Portrait of Womanhood in the novels of Shashi Despande and Paul Marshall. Shodganga.inflibnet. web.
9. Arora, Neena. “An Analytical Study of Sisters.” The Fiction of Shobha De. Ed. Jaydipsinh Dodia. New Delhi: Prestige 2000. 216-219. Print.
10. Barua, Gita. “Rise and Fall of a Star: A Study of Starry Nights.” The Fiction of Shobha De. Ed. Jaydipsinh Dodia. New Delhi: Prestige. 2000. 174-179. Print.
11. K.K. Ruthven, Feminist literary studies: an introduction (Cambridge, 1990).
12. "Revisiting Shakespeare and Gender." Almasy, Rudolph. Daniel, Rebecca. Gerlach, Jeanne. 1996

स्त्री-पुरुष गुणोत्तर आणि सामाजिक समस्या

प्रा. बाबुराव होनाजी राठोड

जूनियर लेक्चर, समाजशास्त्र, उच्च माध्यमिक आश्रम शाळा, चव्हाणवाडी ता.मुखेड जि नांदेड

देशाचा आर्थिक विकास पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांवर ही अवलंबून आहे. आर्थिक विकासाची फळे स्त्रियांच्या योगदान शिवाय मिळू शकत नाही. परंतु दुर्दैवाने आर्थिक विकासाच्या दुसऱ्या आधार स्तंभाची जन्माआधी व जन्मानंतर निर्घुण हत्या करण्यात येत आहे. हे पितृसत्ताक पद्धती चे कुळकरणी कार्य पाहावयास मिळते. स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील नैसर्गिक गुणधर्म परस्परांना अनुकूल असतात. दोघांपैकी कोणालाही श्रेष्ठ वा कनिष्ठ समजण्याचे काही कारण नाही. परंतु मानवी जीवनाच्या वेगवेगळ्या कालखंडात स्त्रियांना आर्थिक आणि सामाजिक पातळीवर दुय्यम स्थान दिल्याचे दिसून येते. भारतीय समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि मूल्यात्मक व्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात बदल झाले. जागतिकीकरणाच्या काळात भारतीय समाज व्यवस्थेत वर्तमान स्थितीत ही अनेक रूढी परंपरा चालवल्या जातात

भारतीय समाज व्यवस्थेत मूल्यात्मक स्वरूपात बदल घडून आले असले तरी मोठ्या प्रमाणात स्त्रीभ्रूण हत्या, बालविवाह करणे त्यामुळे कुपोषित बालके जन्मास येणे तसेच माता मृत्यूचे प्रमाण वाढणे आणि दारिद्र्य , निरक्षरता यामुळे लिंग गुणोत्तर घटत जाणे ही एक सामाजिक समस्या निर्माण झालेली आहे

मार्क्स म्हणतो "Rutting Ideas are the ideas of Ruling people"हे यातून सिद्ध होते. स्त्रीची जननक्षमता तिला श्रेष्ठत्व देत होती व आहे. च्या आधारावर ती कुटुंब प्रमुख होती. परंतु त्यावरच आक्रमण आणि नियंत्रण करुन पितृसत्तेने तिचे वस्तूकरण केले आणि काळानुरूप "मिसिंग विमेन्स, मिसिंग डॉटर्स "यासारख्या नवीन समस्या अनेक सामाजिक प्रश्नांना आपल्या कवेत घेऊन विशेषता: भारतासमोर उभ्या आहे. या समस्येवर सामाजिक स्वरूपात उपाय करून त्या थांबवणे गरजेचे आहे नाहीतर समाज व मानवी जीवनातील समतोल बिघडण्यास जास्त काळ लागणार नाही हे शास्त्रीय सैद्धांतिक सत्य आहे

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) स्त्री पुरुष गुणोत्तर ही संकल्पना समजून घेणे.

२) जागतिक लींग गुनोत्तर अभ्यासणे.

३) भारतातील लिंग गुणोत्तर अभ्यासने

४) महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तर अभ्यासणे

५) लिंग गुणोत्तर कमी असणाऱ्या कारणांचा शोध घेणे.

संशोधनाची गृहीतके :

१) भारताचे लिंग गुणोत्तर विकसित देशाच्या (अमेरिका जपान) तुलनेत कमी आहे.

२) भारत देशाच्या लिंग गुणोत्तरा पेक्षा महाराष्ट्र राज्याचे लिंग गुणोत्तर अधिक आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर करण्यात आला असून यामध्ये संदर्भग्रंथ, मासिके , शासकीय अहवाल व संकेतस्थळ इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

स्त्री पुरुष गुणोत्तर संकल्पना :

लोकसंख्येची संबंधित बाबीचा संशोधनात्मक अभ्यास करण्यासाठी लोकसंख्येच्या रचनेतील एकूण लोकसंख्येची स्त्री-पुरुष यानुसार केली जाणारी विभागणी अतिशय महत्त्वाची मानली जाते. एकूण लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुषांच्या परस्पर सापेक्ष प्रमाणात स्त्री पुरुष गुणोत्तर या नावाने ओळखले जाते साधारणपणे स्त्री-पुरुष गुणोत्तर हे दोन पद्धतीने मोजता येते.

१) दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या:

या पद्धतीमध्ये पुढील सूत्रांचा वापर केला जातो.

स्त्री पुरुष गुणोत्तर = स्त्रियांची एकूण लोकसंख्या÷पुरुषांची एकूण लोकसंख्या ×१०००

हे गुणोत्तर १००० असणे ही आदर्श स्थिती मानली जाते. जर हे गुणोत्तर १००० पेक्षा कमी असेल तर त्यातून स्त्री पुरुष गुणोत्तर यांमध्ये विषमता निर्माण होते.

२) दर शंभर स्त्रिया मागे पुरुषांची संख्या : या पद्धतीमध्ये पुढील सूत्राचा अवलंब केला जातो

स्त्री पुरुष गुणोत्तर = पुरुषांची एकूण लोकसंख्या ÷ स्त्रियांची एकूण लोकसंख्या × १००

हे १०० असणे ही आदर्श स्थिती मानली जाते जर हे गुणोत्तर १०० पेक्षा कमी असेल तर त्यातून स्त्री-पुरुष गुणोत्तरा मध्ये विषमता निर्माण होते.

जागतिक स्त्री पुरुष प्रमाण:

प्रत्येक जनगणनेनुसार जाहीर होणारे स्त्री-पुरुष प्रमाण हे केवळ भारताच्या किंवा महाराष्ट्राच्या चिंतेचा विषय नसून जगभराचा चिंतेचा विषय ठरावा अशी सध्या परिस्थिती आहे. सन २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार जागतिक स्तरावर स्त्री-पुरुष प्रमाण ९८४ इतके आहे . जे २००१ च्या जनगणनेनुसार ९८६ होता म्हणजेच २०११ च्या जागतिक स्त्री पुरुष गुणोत्तर दोन अंकाने घसरले आहे.

तक्ता क्रमांक - १

जागतिक स्त्री-पुरुष गुणोत्तर

देश	प्रमाण	देश	प्रमाण
रशिया	११६५	ऑस्ट्रेलिया	१०११
फ्रान्स	१०५६	इथिओपिया	१०१०
जपान	१०५४	इंडोनेशिया	१००३
जर्मनी	१०३८	नायजेरिया	९९५
युके इंग्लंड	१०३७	मलेशिया	९७०
ब्राझील	१०३१	इरान	९६८
दक्षिण आफ्रिका	१०२८	भारत	९४०
अमेरिका	१०२६	चीन	९२७
कोरिया	१०२०	सौदी अरेबिया	९२७
जागतिक सरासरी			**९८४**

स्त्रोत - World population (Midyear Estimates)2010

वरील तक्ता क्रमांक १ मध्ये जागतिक स्तरावरील स्त्री-पुरुष प्रमाण दर्शविले आहे. सर्वात जास्त स्त्री-पुरुष प्रमाण असलेल्या देशांमध्ये रशियाचा प्रथम क्रमांक असून त्याखालोखाल फ्रान्स व जपानचा क्रमांक आहे. त्याचे प्रमाण अनुक्रमे ११६५ ,१०५६,१०५४ आहे तर आर्थिक महासत्ता असलेल्या अमेरिकेचे प्रमाण १०२६ आहे. सर्वात कमी स्त्री-पुरुष प्रमाण असलेल्या देशांमध्ये सौदी अरेबिया, चीन, भारत हे देश आहेत. त्यांचे प्रमाण अनुक्रमे ९२७, ९२७ व ९४० आहे.म्हणजेच आर्थिक महासत्ता बनू पाहणाऱ्या भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाण १००० पेक्षा कमी आहे याचा अर्थ लिंग गुणोत्तरा मध्ये भारताची आदर्श स्थिती नाही ही अतिशय चिंतेची बाब आहे.

भारतातील स्त्री पुरुष प्रमाण:

जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणनाची धोरणे आपल्या देशात १९९१ पासून राबवायला सुरुवात झाली म्हणजेच जवळपास ३० वर्षाहून अधिक काळ लोटत आहे. त्यामुळे त्याचे स्पष्ट परिणाम आता देशाच्या अर्थव्यवस्थेत दिसायला लागले आहेत. बंद पडणारी उद्योगधंदे, अरिष्टात सापडलेला शेतकरी समुदाय, कोलमडलेली रेशन व्यवस्था, सातत्याने वाढणारी महागाई आणि बेकार तरुणांची फौज, आरोग्य शिक्षण व पायाभूत सुविधांचा पुरवठा करण्यातून शासनाने घेतलेली माघार हा सर्वसामान्य नागरिकांचा जागतिकीकरणाचा अनुभव आहे. तर संख्याशास्त्रातील पळवाटांचा उपयोग करून देशातील गरिबी रेषेच्या खाली जगणाऱ्या कुटुंबाचे प्रमाण कसे कमी झाले आहे. आर्थिक व सामाजिक विकास कसा झाला, महागाईचा दर कसा आटोक्यात आहे आर्थिक विकासात कशी वाढ होत आहे, तंत्रज्ञानामुळे कृषी उत्पादनात कशी वाढ घडून येत आहे हे सांगून देशातील सत्ताधारी जनतेत बुद्धीभेद करीत आहे.

मात्र एका बाबतीत सरकारला दिशाभूल करणे शक्य नाही कारण त्याची आकडेवारी केंद्र सरकारच्या जनगणनेतून पुढे आली आहे. या तथाकथित आर्थिक सुधारणांच्या दशकातच भारतातील स्त्रियांचे आणि विशेषता बालकांचे प्रमाण घटलेली दिसते. कोणत्याही देशाचा आर्थिक, सामाजिक दर्जा ठरविताना त्यात स्त्रियांचा दर्जा अंतर्भूत असावा हे तत्व स्त्री चळवळीच्या रेट्यामुळे सर्वसामान्यपणे स्वीकारले गेले आहे. स्त्री-पुरुष प्रमाण या दर्जाचा एक मूलभूत निकस समजला जातो. तेव्हा आर्थिक सुधारणाचे गोडवे गाणारयांनी भारतातील स्त्रियांचा दर्जा नेमका याच काळात का खालावला आहे? याचे उत्तर देणे खरे तर क्रमप्राप्तच आहे. काही प्रमाणात स्वतः व्यक्ती यास जबाबदार आहे तसेच भारतीय शासन व प्रशासन त्यास जबाबदार आहे. तरी भारतातील स्त्री पुरुष प्रमाण पुढील तक्त्यावरून आपणाला स्पष्ट करता येते.

भारतातील स्त्री पुरुष प्रमाण:

तक्ता क्रमांक २

वर्ष	प्रमाण	वर्ष	प्रमाण
१९०१	९७२	१९६१	९४१
१९११	९६४	१९७१	९३०
१९२१	९५५	१९८१	९३४
१९३१	९५०	१९९१	९२७
१९४१	९४५	२००१	९३३
१९५१	९६४	२०११	९४०

स्त्रोत- अर्थविचार २०११

वरील तक्ता क्रमांक २ मध्ये भारतातील १९०१ ते २०११ या कालावधीतील स्त्री पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास केला असून यावरून असे स्पष्ट होते.१९०१ मध्ये दर हजार पुरुषांमागे ९७२ स्त्रियांचे प्रमाण होते तर त्यामध्ये घट होऊन २०११ या कालावधीत महिलांच्या प्रमाणात दर हजार पुरुषांमागे ९४० प्रमाण झालेली दिसून येते म्हणजेच १९०१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ३२ ने स्त्रियांच्या संख्येत घट झाल्याचे दिसून येते म्हणजेच सामाजिक उन्नतीसाठी व विकासासाठी स्त्रियां मधील होणारी घट ही अधोगतीकडे नेणारी बाब आहे. कारण देशाचा समाजाचा विकास होण्यासाठी स्त्री पुरुष समानता असणे गरजेचे असते.

महाराष्ट्रातील स्त्री - पुरुष प्रमाण:

महाराष्ट्र राज्य हे औद्योगिक दृष्ट्या पुढारलेले राज्य आहे. जागतिक पातळीवर भारताचा मानवी विकास (HDI) १३४ वा क्रमांक आहे. म्हणजेच १३३ देशापेक्षा भारताची आरोग्य स्थिती खालावलेली आहे. तर भारतात महाराष्ट्राचा मानवी विकासातील चौथा क्रमांक असून त्यातील (HDI) चे मूल्य ०.५८ आहे ही महाराष्ट्रासाठी चांगली बाब असली तरी समाज व्यवस्थेत प्रचलित स्त्री पुरुष समानता जाणून घेण्यासाठी स्त्री-पुरुष गुणोत्तर हा महत्त्वाचा सामाजिक निर्देशांक मानला जातो. त्यामुळे स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील घट ही कोणत्याही काळात समाज व्यवस्थेसाठी घातक ठरू शकते. म्हणून महाराष्ट्रातील स्त्री पुरुष गुणोत्तरचा पुढील तक्त्यात अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

महाराष्ट्रातील स्त्री पुरुष प्रमाण:

तक्ता क्रमांक ३

वर्ष	प्रमाण	वर्ष	प्रमाण
१९०१	९७८	१९६१	९३६
१९११	९६६	१९७१	९३०
१९२१	९५०	१९८१	९३७
१९३१	९४७	१९९१	९३४
१९४१	९४९	२००१	९२२
१९५१	९४१	२०११	९२५

स्त्रोत- अर्थविचार २०११

वरील तक्ता क्रमांक ३ मध्ये महाराष्ट्रातील १९०१ ते २०११ या कालावधीतील स्त्री पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास केला असून सन १९०१ महाराष्ट्रात दर हजार पुरुषांमागे ९७८ स्त्रियांची संख्या होती तर त्यामध्ये घट होऊन ९२५ इतकी दर हजार पुरुषामागे स्त्रियांची संख्या झालेली दिसून येते म्हणजेच १९०१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये महाराष्ट्रात दर हजार पुरुषामागे ५३ स्त्रियांच्या संख्येत घट झाल्याचे दिसून येते. भारतात व महाराष्ट्रात स्त्रियांच्या संख्येमध्ये घट होण्याची वेगवेगळी कारणे आहेत त्या कारणांचा अभ्यास पुढील प्रमाणे करता येते.

स्त्री-पुरुष प्रमाण घटण्याची कारणे:

१) वंशाचा दिवा मुलगा या भावनेचा प्रभाव:

मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे. तो वृद्धापकाळाचा अंधार आहे. तसेच स्त्रियांच्या बाबतीत मुलीला दिली जाणारी भावनिक महत्त्व के पुत्र पसंती बाबत सर्वत्र अनुभवास मिळते. मुलगाच असावा हा पारंपरिक दृष्टिकोन व आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने होणारे लिंगनिदान व केला जाणारा गर्भपात या विषयाची आधुनिक दृष्टिकोन या दोन्ही बाबीचा समन्वय देखील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील घटी बाबत प्रभावी घट असण्याची शक्यता संभवते.

२) दारिद्र्य:

गरीबी व बेरोजगारी मुळीच मुलीला जन्मालाच घातल्या जात नाही. घरात आर्थिक ओढाताण भासेल. अन्न, वस्त्र तिला पुरविल्या जाणार नाही. या मानसिकतेतून समाज स्त्री ची हत्या करताना दिसत आहे. तिच्या विवाहातील हुंड्याचा प्रश्न, संरक्षण प्रश्न अशा कितीतरी प्रश्नांना सामोरे जाण्यापेक्षा तिला नष्ट करणे हा एक सोपा व जवळचा मार्ग वाटत असल्याने तसेच संस्कृतीत गरिबी व बेरोजगारीमुळे स्त्रीभ्रूण हत्या करताना समाजातील पुरुष दिसून येतात. तसेच उपासमारीमुळे स्त्रीच्या वाट्याला आलेले कुपोषण हे माता व मुलीच्या मृत्यूस जबाबदार घटक असल्याचेही दिसून येते.

३) बालविवाह

लहान वयात होणाऱ्या मुलीच्या विवाहमुळे बाळंतपणाचा भार लवकर पडतो. परिणामी मृत्यूतील लिंग भिन्नता प्रभावीत होते व त्याचा स्त्री-पुरुष गुणोत्तर यावर प्रतिकुल परिणाम घडून येतो.

४) लहान कुटुंबाकडे कल:

जगात आला छोटे कुटुंब सुखी कुटुंब हा विचार प्रसारित असल्याने एका अपत्याचा विचार आज शहरात होताना दिसून येतो. त्यामुळे एकच अपत्य तोही मुलगा असावा अशी लोकांची धारणा आहे. त्यामुळे मुलगी जर असली तर तिची हत्या होताना दिसून येते. पुत्राच्या इच्छेपोटी कित्येक स्त्रिया गर्भपात करतात व स्वतःही मरण पावत असतात म्हणून त्याचा प्रतिकूल परिणाम स्त्री पुरुष गुणोत्तर होतो.

५) निरक्षरता:

भारतात महिलांची साक्षरता ही पुरुषापेक्षा कमी आहे. तसेच बहुतांश महिला निरक्षर असल्यामुळे कौटुंबिक निर्णय प्रक्रियेत ते भाग घेत नाही व याचा सर्वात मोठा परिणाम म्हणजे त्यांचे आरोग्याकडे दुर्लक्ष होते त्यामुळे स्त्री-पुरुष गुणोत्तराच्या अधोगती बाबत काही प्रमाणात निरक्षरता ही असल्याचे दिसून येते.

६) स्त्री-आरोग्य:

भारतीय स्त्री ही आरोग्य ग्रस्त आहे भारतातील ८० टक्के स्त्रिया या रक्तक्षयग्रस्त तर काही स्त्रिया बीएमआय ग्रस्त असतात त्यामुळे आहार खालावला जातो. त्यामुळे कुपोषणाची स्थिती निर्माण होते व त्याचा परिणाम स्त्री कृत्रिम रित्या मरण पावते किंवा नवजात बालक अर्भक मृत्यू दराच्या खाईत जातो. म्हणजेच स्त्री-आरोग्य हे स्त्री-पुरुष प्रमाण घटक कारणीभूत असतात.

७) पितृसत्ताक पद्धती: भारतात

पुरुषांच्या वर्चस्वाने स्त्रीच्या वाट्याला बंदिस्त जीवन आले आहे. त्यामुळे सामाजिक आर्थिक राजकीय सांस्कृतिक व शैक्षणिक दृष्ट्या समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान मिळू लागले व मानवी अधिकारापासून ती वंचित राहू लागली. समाज तिची फरसाण करू लागला सर्वस्वी बनलेला पुरुष स्त्रीला कमी लेखू लागला आहे. एकंदरीत वर्तमान काळामध्ये जरी स्त्रियांना घटनात्मक स्वरूपात अधिकार दिले असले तरी भारतातील पुरुषप्रधान संस्कृतीची मानसिकता कमी झालेली दिसत नाही त्यामुळे स्त्रियांना निर्णय प्रक्रियेतून बाहेर ठेवले जाते तसेच स्त्रियांना अनेक हक्क आणि अधिकारापासून वंचित ठेवले जाते. त्यांना उपभोग्य वस्तू म्हणून पाहिले जाते ती त्रस्त पद्धतीचे कारणे आहेत याचा शेवटी स्त्री-पुरुष गुणोत्तरावरील प्रतिकूल परिणाम होत असतो.

निष्कर्ष:

1. जगातील विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत रशिया, फ्रान्स, अमेरिका भारतातील स्त्री पुरुष प्रमाण कमी आहे
2. भारतातील १९०१ (९७२) स्त्री पुरुष गुणोत्तरा च्या तुलनेत २०११ मध्ये ९४० इतके कमी झाले असून त्यामध्ये ३२ इतकी स्त्रियांची संख्या घटलेली दिसून येते.

3. महाराष्ट्रात १९०१ (९७८) स्त्री पुरुष गुणोत्तर च्या तुलनेत२०११ मध्ये(९२५) इतके स्त्री-पुरुष गुणोत्तर होते म्हणजेच यामध्ये ५३ इतकी स्त्रियांची संख्या घटलेली दिसून येते.
4. स्त्री-पुरुष गुणोत्तरात घट कोणासाठी बालविवाह, निरक्षरता, दारिद्र्य, पितृसत्ताक पद्धती, लहान कुटुंबाकडून कल, कुपोषण परिणाम, स्त्री-आरोग्य, लहान कुटुंबाकडे कल इत्यादी घटक परिणामकारक ठरत आहे.
5. जनगणना २०११ नुसार भारताच्या (९४०) स्त्री-पुरुष प्रमाणापेक्षा महाराष्ट्राचे ९२५ स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी आहे

शिफारसी

१) प्रसूतीपूर्व गर्भलिंग निदान प्रतिबंधक कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.

२) स्त्रियांसाठी स्वतंत्र आरोग्य अभियान राबवावेत.

३) बालविवाह प्रतिबंधक कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.

४) स्त्री समाज जीवनाचा प्रमुख स्तंभ आहे या विषयी लोकांमध्ये जनजागृती करावी.

५) स्त्रीभ्रूण हत्या रोखण्यासाठी सरकार, डॉक्टर, नर्स, समाज सुधारकांनी व स्वयंसेवी संघटनांनी सक्रिय सहभाग घ्यावा.

६) समाजातील पारंपारिक अंधश्रद्धा व चुकीच्या रूढी परंपरा नाहीशा कराव्यात.

संदर्भ:

1. भारती दिपक एम. (२०११) "महाराष्ट्रातील स्त्री पुरुष गुणोत्तर आढावा' लेख(महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास-एक चिंतन, संपादकीय पुस्तक), चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
2. पति शिवाजी (२०१२), "लिंग गुणोत्तर: एक गंभीर समस्या", लेख अर्थविचार, वर्ष-२, खंड-१, नांदेड प्रकाशन, नांदेड
3. वालचाळे अलका प्रदीप, गाडेकर गायत्री सोपान (२०१२), "स्त्रीभ्रूण हत्या व मानव अधिकार " लेख +Social Science reporter researcher compendium ,Vol- ८, Thematics publication, Latur.
4. सोळुंके रामकृष्ण, ठोंबरे कैलास (२००७): "महिलांचे घटते लिंग गुणोत्तर प्रमाण: एक गंभीर समस्या, लेख, अर्थबोध, खंड-१२ अंक-१ प्रकाशन नांदेड.
5. अहिरे प्रतिभा (२०११): "स्त्री विकास: भ्रम आणि वास्तव" , लेख (भाषा, विकास आणि राजकारण, संपादकीय पुस्तक), चिन्मय प्रकाशन , औरंगाबाद.
6. Government of India (2011) Provisional census, www.gov.org.in
7. Government of Maharashtra (2011), " Economic survey of Maharashtra, " Planning Development , Mumbai.
8. सावंत संदीप, नरवाडे मनोज (२०१३), लेख, घटते लिंग गुणोत्तर: एक ज्वलंत समस्या, (आर्थिक विकास: एक चिंतन संपादित पुस्तक) चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.

2000 नंतरच्या ग्रामीण कादंबरी : शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचीकारणे आणि उपाय

प्रा. गजानन व्यंकटराव जामगे
श्री. संत गाडगे महाराज उच्च माध्यमिक विद्यालय, लोहा जि. नांदेड

एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकातील गंभीर आणि ज्वलंत समस्या म्हणजे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही होय. या समस्येची सुरुवात ओरिसा (१९८८), आंध्रप्रदेशानंतर महाराष्ट्रात सन २००१ मध्ये झाली. आज वर्तमानपत्रे, ई–माध्यमांच्या आकडेवारवरून ही समस्या किती वेगाने व तीव्रतेने पसरत आहे, याची जाणीव होताना दिसते. तसेच या समस्येने शासन–प्रशासन, प्रतिभावंत कलावंतासमोर मोठे आव्हानं उभे केले आहे. या सामाजिक संकटाने समग्र मानवी समाज अंतर्बाह्य हादरूनं गेला आहे. तर दुसरीकडे मूठभर ब्राम्हणी शोषक प्रवृत्ती याबद्दल प्रतिक्रिया व्यक्त करताना म्हणते, ''नियोजनशून्य, व्यसनाधिन, आळसी, कामचूकार असून शासनाचे एक लाख रूपये मिळवण्यासाठी त्यांच्या घरच्यांनी त्याला मारले''[1]अशा पद्धतीची कारणे माध्यमातून समाजात रूजवण्याचा प्रयत्न करत; असंवेदनशून्य स्वार्थी वृत्तीचे दर्शन घडवत आहेत. हा अटापिटा शेतकऱ्यांच्या प्रेताचे सुद्धा भांडवल करण्यासाठीचा असल्याचे जाणवते. अशी ही बांडगूळी प्रवृत्ती कधी तरी आपल्या अस्तित्वाच्या मुळाचा विचार करणार आहे की नाही? हा प्रश्न संवेदनशील मनाला छळत राहतो.

शेतकऱ्यांची दुरावस्था का झाली? शेतकऱ्यांचे शोषण करणारे घटक कोणते? शेतकऱ्यांना आत्महत्येच्या कड्यापर्यंत कुणी आणले? शेतकऱ्यांनी आत्महत्याच करू नये अशा प्रकारची परिस्थिती का निर्माण केली जात नाही? या पाठिमागे कोणती शक्ती कार्यरत आहे? हे प्रश्न आत्महत्येचा मूळापर्यंत जाण्यासाठी पूरक ठरणारे आहे. या प्रश्नांचा शोध संवेदनशील कलावंत आपआपल्या परिने घेतच असतात. विशेषतः ग्रामीण कादंबरीकारांनी कादंबरीच्या माध्यमातून कार्यकारण भावासह मांडला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाची मर्यादा ओळखून 'दिवाकर चौधरी – बुर्झ्वागमन', 'कैलासदौंड – कापूसकाळ', 'आशोक कोळी – पाडा', 'रा. रं. बोराडे – रिक्त–अतिरिक्त', 'शंकर सखाराम–सेझ', 'सतीश जाधव–बळ', भालचंद्र देशपांडे –अंधार इंथला संपत नाही' आदी कादंबऱ्यांचा विचार केला आहे. या कादंबऱ्यांचे विशेष म्हणजे आत्महत्येच्या सामाजिक, मानसिक आणि सांस्कृतिक कारणांची मीमांसा केली आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येविषयी 'बुर्झ्वाग्मन' कादंबरीचा निवेदक म्हणतो त्याप्रमाणे, ''अन् आत्महत्या एका सालाची क्रिया नसते. सालोसालची क्रिया असते''[2] ही माणसाच्या मनात आत्महत्येसंबंधी विचार रुजण्याची प्रक्रिया 'बारोमास', 'बुर्झ्वागमन', 'पाडा', 'रिक्तअतिरिक्त', 'अंधार इथंला संपत नाही' आदी कादंबऱ्यांतून नैसर्गिक, सामाजिक, मानसिक व राजकीय कारणांसह उलगडली आहे. ''स्वातंत्र्यानंतर राजकीय आर्थिक, स्वास्थ्यातून भरमसाठ वाढलेली लोकसंख्या आणि तिचे हे लटाबंर पोसण्याासाठी इथल्या सरकारांना आपली सत्ता टिकवायची म्हणून जनतेच्या मूलभूत गरजा ज्या शेती उत्पादनातून पूर्ण होतात, त्याचे भाव नियंत्रणात ठेवणे गरजेचे राहिले. कारण तेल, साखर, कांदा, ज्वारी यांचे भाव थोडे जरी वाढले तरी लोकांचा रोष पत्कारावा लागतो. त्यामुळे ह्या मानसिकतेचे पहिले बळी शेती व शेतकरीच ठरत, आले आहेत. अन्न स्वत पाहिजे आणि सरकार टिकले पाहिजे. वास्तविक कोणत्याही उत्पादनाची किंमत त्याला लागणाऱ्या उत्पादन खर्चावर आधारभूत असली पाहिजे आणि असतेच; पण शेती उत्पादनाच्या दरा बाबत असे झाले नाही. मानेतल्या फासाशिवाय हे कटू सत्य आहे''[3] अशी रास्त भूमिका मांडत दिवाकर चौधरीनी राजकीय इच्छा शक्तीची शेतकऱ्यांविषयीची उदासिनता स्पष्ट होते. शेती मालाचे उत्पादन हे शेतकऱ्यांचा हक्क नसून राष्ट्रीय मूलभूत गरज आहे. म्हणून त्यास आपल्या शेती मालाची किंमत मिळत नाही; कारण नोकरदार व व्यापारी यांना कमी किंमतीत धान्य हवे असते. तसेच गोरगरिबांना अल्पदरात मतासाठी ते उपलब्ध करून दिले जाते. शेतीकरापेक्षा सिंचन, वीज, गुणवत्तापूर्ण बी बियाणे, शाश्वत बाजारपेठ, उत्पादन खर्चावर आधारित हमी भाव न देणे इत्यादी माध्यमांतून त्यांच्या हक्कावर गदा आणली जाते. ही व्यवस्था शेतकऱ्यास आत्महत्या करण्यास भाग पडते.

खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे विदेशी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतीय बाजारपेठेवर ताबा मिळविला. स्वस्ताचे विश्वासू बियाणे मोडित काढून, महागडी संकरीत बी–बियाणे किटकनाशके, खते बाजारात आणली. अधिकारी भ्रष्ट राज्यकर्ते यांच्या संगनमताने बोगस बियाण्यांतून शेतकऱ्यांची फसवणूक केली जाऊ लागली. विविध योजनेतंर्गत सबसिडीच्या नावाखाली दर्जाहीन कृषी साधने मिळू लागली. अशा निकृष्ट साधनामुळे 'अंधार इथंला संपत नाही' या कादंबरीतील शेतकरी जनार्धन तुपेनां लाखोचा तोटा सहन करावा लागतो. परिणामी उत्पादनापेक्षा उत्पादन खर्च वाढून शेतकरी कर्जबाजारी होऊ लागला. 'बारोमास' या कादंबरीतील कृषी रत्न शेतकरी रावसाहेब आत्महत्या करतो. त्यास वरील पार्श्वभूमी कारणीभूत आहे. म्हणून या कादंबरीतील निवेदक म्हणतो, ''निव्वळ शेतीवर अवलंबूलन असणारा हा जातवान शेतकरी नंतर आभाळाच्या लहरीने जेरीस आला. खर्चाची तोंडमिळवणी करता करता कर्जबाजारी झाला. बॅकेचं कर्ज तुबंल म्हणून त्याला बाल्याचं कर्ज काढावं लागलं आणि शेवटी अपमानाचं जगणं असह्य होऊन फासी घेऊन मरावं लागलं. हे सगळं आपली कृषी व्यवस्था मोडून पडल्याचे द्योतक आहे.''[4]अशा प्रकारे निसर्गाची अवकृपा, कर्जबाजारीपण, खाउजा संस्कृती, व्यापाऱ्यांचा उन्माद, भांडवली बाजारपेठ, शेतकऱ्यांचे बाजरमूल्याविषयीचे अज्ञान इत्यादी कारणामुळे कृषिसंरचनेची घडी विसकटल्याने शेतकरी नियतीला शरण जात, मरण पत्करावे लागत आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस वरील प्रमुख कारणांबरोबर काही सामाजिक आणि सांस्कृतिक कारणे सुध्दा कारणीभूतत आहेत. ते 'बारोमास', 'अंधार इंथला संपत नाही', 'बुर्झ्वागमन' या कादंबऱ्यांत कादंबरीकारांच्या सूक्ष्म निरिक्षणानं टिपले आहे. ते खालील प्रमाणे नमूद करता येतील.

1) आज शिक्षणाचे भांडवलीकरण झाल्यामुळे शेतकऱ्यांचा मुलगा पैशाच्या अभावी वैद्यकीय व तांत्रिक शिक्षण घेऊ शकत नाही. तेव्हा पारंपरिक शिक्षणामुळे उद्योगशीलतेऐवजी बेकारी वाट्याला आली. ही मुलं जगण्यासाठी अनैतिक वाटा धुंडाळत असल्याने शेतकरी कुटुंबाची अस्वथता वाढत आहे.

2) 'कृषिमूलं जीवन्म' हे ब्रीदवाक्य घेऊन स्थापित झालेल्या कृषी महाविद्यालयास आणि विद्यापीठांनी भ्रमनिराशा केली. त्यामुळे 'श्रीराम–धुळपेरणी', 'मधुकर गायकवा–कापूसकाळ' हे कृषी पदवीधर तरुण नोकरी की, शेती या संभ्रमावस्थेतून कृषिव्यवस्थेच्या बाहेर फेकले जात आहेत. त्यामुळे कुटुंब प्रमुखांचा मानसिक व भावनिक ताण वाढत आहे. या निराशेतून शेतकरी मरण जवळ करतो आहे.

3) विविध ठिकाणी महाराष्ट्र शासन, कृषीविद्यापीठे व विविध कृषिक्षेत्रातील संस्था शेती यांच्या वतीने शेतकऱ्यांच्या विकासांच्या नावाखाली परिषदा व परिसंवाद घेतले जातात. त्यात शेतकऱ्यांपेक्षा कंपनी, विक्रेते, माध्यमवाले, शहरी, नोकरदार आणि प्रचारासाठी प्रायोजकत्व स्वीकारणाऱ्या कंपन्या त्यांची अधिकारी मंडळीच उपस्थित राहून त्याचा मोठ्या प्रमाणात फायदा करून घेतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपण सर्व आजूनही लुटले जात आहेत; याची तीव्र जाणीव झाली. परिणामी त्यांचे मानसिक खच्चीकरण होऊ लागले.

4) कर्जबाजारीपणामुळे आपण आपल्या कुटुंबाच्या मुलभूत गरजा भागवू शकत नाहीत. त्यामुळे लोकलज्जेला घाबरून स्वतःच्याच कर्तृत्वार प्रश्नचिन्ह उपस्थित लागला. परिणामी आत्मक्लेषी वृत्तीने जखडत आत्मविनाशाकडे जाऊ लागला.

5) नोकरदार व इतरांना कमी श्रमात अधिक मोबदला आणि सामाजात प्रतिष्ठा मिळत असल्याने अहोरात्र काबाडकष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे मानसिक अवमानामुळे खच्चीकरण होऊ लागले.

6) शेतकरी मूर्ख असून त्यांने कर्जापाई आत्महत्या करण्यापेक्षा शेती विकावी असा काही लोक शेतकऱ्यांस उपऱ्या शहाणपणाचा सल्ला देतात; परंतु शेती ही वडिलोपार्जित असून त्यात त्यांच्या भावना गुंतलेल्या असतात. तो त्यास जीवनव्यवहाराची मूल्यसंस्कृती मानतो. तसेच शेती विकणे हे सामाजिक अप्रतिष्ठेचे लक्षण समजत असल्याने इच्छा असताना विकू शकत नाही.

7) खेड्यास वैश्विकतेचे स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे भौतिक संस्कृतीने ग्रामीण जीवनाला विळखा घातला. याबरोबरच कुटुंबातील प्रत्येक सदस्याच्या जगण्यातून शहरी–ग्रामीण, भौतिक–अभौतिक, अस्तित्ववादी–वर्चस्ववादी, नोकरदार–शेतकरी असे सांस्कृतिक ध्रुवीकरण होऊ लागले. परिणामी कौटुंबिक कलहातून अस्वस्थता पसरली.

अपरिहार्यपणे प्रतिष्ठेला जपणारा कुटुंब प्रमुख हतबलतेतून आत्महत्या करू लागला. या प्रकारे भौतिक संकटांपेक्षा अभौतिक संकटांच्या तीव्रतेने जीवनाचा तात्विक आधार असणारी सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्यचं उध्वस्त होत असल्याच्या अगतिकतेतून शेतकरी आत्महत्या करतो आहे.

अशाप्रकारे शेतक-यांच्या आत्महत्येमागील सामाजिक, मानसिक, नैसर्गिक कारणांची नोंद घेतली आहे. शेतक-यांना या सगळ्या विषण्ण अवस्थेतून बाहेर पडायचे असेल तर आपल्या हक्काची त्याला जाणीव होणे गरजेचे आहे. तसेच आत्महत्या रोखण्यासाठी काही कृतिशील सामाजिक जाणीव आणि जबाबदारीचे भान देणारे उपाय खालील प्रमाणे सुचवले आहेत.

सर्व समाज आरोग्य, शिक्षणासह स्वावलंबी बनला पाहिजे. 'शामराव आप्पा–बळ', 'नरुभाऊ–बारोमास', 'वसंत आमलेकर व अविनाश देशमुख –अंधार इथला संपत नाही' यांच्यासारखे पावसाचा पडलेला थेंब जमिनीत मुरवला पाहिजे. त्यासाठी सामूहिक प्रयत्नाने आणि शासनाच्या मदतीने जलसंधारणाची कामे केली पाहिजेत. गावात स्वयंरोजगार बचत गटाच्या माध्यमातून निर्माण केला पाहिजे. तसेच घर किंवा गावातून पैसा बाहेर न जाता शहरातून गावात कसा येईल, यासाठी उद्योग उभारणे. ''शेतक-यांवरील करांचे ओझे कमी करा. योग्य भाव द्या. बडे भांडवलदार व बहुराष्ट्रीय कंपण्यापासून शेतक-यांचे संरक्षण करा., परदेशातून अन्नधान्याची आयात बंद करावी, शेतीवरील लोकांचे अवलंबित्व कमी करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावेत. शेतीचे यांत्रिकीकरण झाले पाहिजे. अल्पभूधारकाला आपले हक्क कायम ठेवून शेतीचे यांत्रिकीकरण कसे करता येईल? असा मार्ग शोधला पाहिजे''[5]या बरोबरच पीक पद्धती, सेंद्रिय शेती, पाणी वाटप धोरणात बदल करावा, कमी व्याजदराने पतपुरवठा करावा इ. उपाय या काळातील कादंबरीकार कादंबरीच्या माध्यमातून सूचवते. आणि सामूहिक प्रयत्नाने परिवर्तनाचे शास्त्र अवगत करण्यास या काळातील ग्रामीण कादंबरी भाग पाडते.

अशा पद्धतीने 'खउजा' संस्कृती, निसर्गाचा लहरीपणा, शासकीय कल्याणकारी कृषिविषयक योजनांतील फोलपणा, बॅंका, सहकारी संस्था, कृषिक्षेत्राचे होणारे यांत्रिकीकरण, नव्या पिढीची शेतीविषयक उदासिनता, व्यापारी दलालांनी माजवलेला उन्माद, पारंपरिक पीकपद्धती, शेतीविषयक मूलभूत सोईसुविधांचा अभाव आणि शासकीय ध्येय धोरणातील संदिग्धता इत्यादी कारणामुळे शेतकरी आत्महत्या करतो आहे. याचे कलात्मक चित्रण रा. रं. बोराडे, भालचंद्र देशपांडे, सदानंद देशमुख, आशोक कोळी यांनी घडवले आहे. याबाबत भालचंद्र देशपांडे लिहितात, ''सगळ्याच सरकारांनी भारताचा शेती हा मूलभूत व्यवसाय असून सुद्धा त्यांच्या संबंधाने कोणत्याच प्रकारचे नियोजन केले गेले नाही. तसेच शेतीकडे बेरोजगारांना जाण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल, असे कोणतेच वातावरण नाही.''[6] याकडे समाजाचे विषेशत्वाने लक्ष वेधले आहे. हे या कादंबरीकारांचे यश म्हणता येईल.

संदर्भ :–

1. देशपांडे भालचंद्र : अंधार इंथला संपत नाही, रजत प्रकाशन औरंगाबाद, 2008, पृ. 39
2. चौधरी दिवाकर : बुर्ज्वागमन, अनुबंध प्रकाशन, पुणे, 2007, पृ.181
3. तत्रैव : पृ. 106
4. देशमुख संदानंद : बारोमास, कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे, 2004 पृ. 216
5. देशपांडे भालचंद्र : अंधार इंथला संपत नाही, रजत प्रकाशन औरंगाबाद, 2008, पृ. 185 व 86
6. मोहित्ते गणेश : समकालीन मराठी कादंबरी, जनशक्ती चळवळ, औरंगाबाद, 2013, पृ.177

केशव सखाराम देशमुखांच्या कवितेत अभिव्यक्त झालेले शोषणाचे स्वरूप

हरिदास गणपतराव शिंदे

श्री. संत गाडगेबाबा महाराज माध्यमिक विद्यालय, लोहा जि. नांदेड

भारतात खुली अर्थव्यवस्था खजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकिकरणाच्या साह्याने रूजवली गेली. विशेषत्वाने अविकसित देशांना मोठ–मोठी स्वप्ने दाखवली. या देशातील अतिसामान्य माणूस सर्वच पातळ्यावर समानता प्रस्थापित होईल ही अपेक्षा बाळगू लागला; परंतु ती ''अरिष्टग्रस्त भांडवलशहीच्या हितसंबंधाने जगाच्या अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना करण्याची प्रक्रिया''[1]असल्यामुळे अपेक्षा भंग झाला. या व्यवस्थेने समाजवादी कल्याणकारी व्यवस्था मोडित काढून बाजारू ग्राहक संस्कृती जोपासणारी शासनव्यवस्था जन्मास घातली. सर्वच वंचित वर्गांना भौतिक साधने पुरवण्याच्या नावाखाली आर्थिक शोषण होऊ लागले. या व्यवस्थेत रंगनाथ पठारे म्हणतात त्याप्रमाणे, ''मानवी समूहाच अस्तित्वच मुळी शक्तिशाली लोकांच्या इच्छेवर अवलंबून राहिले''[2] त्यामुळे शोषणाची तीव्रता वाढत गेली. सामान्य माणसांच्या जीवनाची कोंडी झाली. त्यातून बाहेर पडण्याची केविलवानी धडपड, त्यातून निर्माण होणाऱ्या जाणिवा, भावसंवेदना 1990 नंतरच्या कवी नारायण सुमंत, सुरेश सांवत, श्रीकांत देशमुख, वीरधवल परब, पी. विठ्ठल, एकनाथ पाटील, केशव सखाराम देशमुख, लक्ष्मण मलगीलवार, देविदास फुलारी, संतोष पद्माकर पवार, विनायक येवले, विनायक पवार, विष्णू पावले, विष्णू थोरवे, रवी कोरडे आदीं कवींनी शब्दबद्ध केल्या आहेत. तसेच समकालीन धधगत्या वास्तवाची त्यामागील कार्यप्रवण व्यवस्थाची परखड मीमांसा केला. त्या सर्वसामान्य माणसाचे अस्तित्व हिरावून घेणाऱ्या नव्या शोषणाच्या स्वरूपाची तेवढ्याच तीव्रतेने विद्रोहासह चिरफाड केली. हे या कालखंडातील कवितेचे विशेष नोंदवता येते. त्यापैकी प्रस्तुत शोधनिबंधात केशव सखाराम देशमुख यांच्या कवितेतून अभिव्यक्त झालेल्या शोषणाचे स्वरूपविश्लेषण केले आहे. ही या शोध निबंधाची व्याप्ती आहे.

केशव सखारा देशमुख हे मराठवाड्यातील कवी आहेत. मराठवाडा हा भूप्रदेश तसा अवर्षण व अभावग्रस्त असला तरी समाजजीवन समृद्ध होते. गावगाड्यात धर्म, जात, व्यवसायातील वैविध्यात सुद्धा 'मी एकटा नसून आपण सर्वजन आहोत' ही भावना जोपासली जात होती. हे सामूहिक मूल्यात्मक पर्यावरण आज झपाट्याने बदलत गेले. विशेषत्वाने 'खाउजा' संस्कृतीने नव्या समस्या, प्रश्न आणि नव्या शोषणव्यवस्था जन्माला घातल्या. तसेच भौतिक वस्तूची चंगळवादी संस्कृती, या संस्कृतीचा भाग बनण्याची ग्रामीण माणसाची धडपड सुरू झाली. यात आज माध्यमांनी भरच टाकली. अपरिहार्यपणे ''मानवी मनाच्या होणाऱ्या व्यापारीकरणामुळे एकमेकांपुढे जगण्याच्या आंधळ्या शर्यती सुरू झाल्या''[3] या शर्यतीत टिकून राहण्यासाठी नैतिकतेची मूर्ती म्हणून ओळखला जाणारा ग्रामीण माणूस सुद्धा अनैतिक वाटा धुंडाळू लागला. अशा वरकरणी शांत, समृद्ध व सुखी वाटणारा ग्रामीण समाज आतून विविध समस्यांनी पोखरला गेला. या समाजाचा एक्स–रे केशव सखाराम देशमुख यांनी 'पाढा', 'अथक', 'अनवाणी चालणारे पाय', 'गाभा' या संग्रहातून काढला आहे.

ग्रामीण माणसाला मर्यादित उत्पन्नातून अमर्याद गरजा भागवण्याची आस लागली. तर दुसरीकडे सांविधानिक व कल्याणकारी तत्वांचे अधिष्ठान असणाऱ्या शासनाने विकासाच्या नावाखाली भांडवली व्यवस्थेपुढे विनाअट सोयी–सुविधांच्या पायघड्या घातल्या आहेत. त्यासाठी विशेष कायदे केले गेले. पण त्यामुळे शेतकऱ्यांची जगण्याची शाश्वत आणि मूलभूत साधने हिरावून घेत आहोत याची राज्यकर्त्यांना खदे ना खंत वाटली नाही. या वर्तमान वास्तवाचा आणि मानवी अस्तित्वाचा शोध कवी केशव सखाराम देशमुख 'संग्रामशास्त्र', 'संग्रामसूर', 'गाणं भाकरीच', 'अंधारुनं आले आहे', 'सवाल', 'आमचा स्वर', 'अघोरी' इत्यादी कवितांतून घेताना दिसतात. आपल्या बांधवांचे दुःख दैन्यावस्था, भयावह वर्तमान स्थितीवर भाष्य करतात. केशव सखाराम देशमुख 'नंगानाच' या कवितेत लिहितात,

''जागजागी सौदे जागांचे आणि
माणसांच्या किंमती कःपदार्थ ''[4]

अशा पद्धतीने शेतकऱ्यांच्या शेतीचे सौदे विकासाच्या व नागरीकरणाच्या नावाखाली होत आहेत. शहरा लगतची गावेच्या गावे भांडवलदारांनी भांडवलदारांनी खिशात घालण्याचा सपाटा सुरू केला. त्यासाठी ग्रामीण भागातील हतबल, अभावग्रस्त व परिस्थितीने गांजलेल्या बेकार तरुणांना मोठी प्रलोभने दाखवून साधन म्हणून वापर करून घेत आहेत. या तरुणांच्या दलाली आणि भांडवली टोळधाडीच्या प्रवृत्ती विषयी कवी लिहितो,

''लुटारूंची गर्दी गावाकडे धावे
किती सोसावे गिधाड वृंद
भाकरीचा सौदा राजरोस केला
कुणबी मेला दारामधी.....
दलाल मुजोर राबणारे लिन
मोडली मान कुणब्याची.''[5]

वरील काव्यपंक्तीत कवीने भांडवली, स्वार्थी हितसंबधी प्रवृतीचा उन्माद आणि राबणाऱ्या माणसाची केविलवाणी अवस्था असे विसंगतीवर मार्मिक बोट ठेवले आहे. या जमिनीसी संबंधीत ग्रामीण माणसाच्या भावजीवनाचा सौदा केला जात आहे. म्हणून कवी म्हणतो माणसाचा कःपदार्थ झाला आहे. आजच्या ग्रामीण तरुणांना आपल्या हक्काचा विसर पडला. आपल्या मनगटात बळ असताना विवेकहीनता व भयग्रस्ततेमुळी भांडवली भूत उरावर बसून घेतले. या वास्तवतेची जाणीव कास्तकर तरुणांना कवी करून देतो आहे. आपल्या अस्तित्वासाठी स्वाभिमान, मातीवरील प्रेम निष्ठा ही मूल्य गरजेची आहेत. ती 'तालीम', 'स्वभाव' 'वावराच्या खिन्नतेचे अभंग', 'जन्मभर', 'सल्ला' या कवितेतून कवी रूजवू पाहतो आहे. तसेच वाचकास आत्मचिंतनातून विधायक परिवर्तनासाठी रसद पुरवते.

जागतिकिकरणाच्या माध्यमातून मॉल संस्कृती उदयास आली. ही संस्कृती वेळ व श्रमाची बचत करते असे अभासी जग माध्यमांनी निर्माण केले; पण यामुळे अनेक छोटे व्यावसायिक, विक्रेते, हस्त उद्योग बंद पडले. वेगाने बंद पडत आहेत. या संस्कृतीने विदेशी व स्वदेशी वस्तू असा सुप्त संघर्ष पेटवला. त्या विदेशी वस्तू स्वस्त आणि गुणवतेत वरचढ ठरल्या. स्वदेशी वस्तूंची विक्री थांबली.परिणामी ''देशी हस्तकला, हस्तव्यवसाय, कलाकुसर याला उठाव नसल्याने रोजगार संपवले की जगण्यातील नाविन्य संपून जाने''6 या प्रवीण बनसोडे यांच्या विधानानुसार ग्रामीण समाजातील विविध पातळीवरील कौशल्यपूर्ण चैतन्यदायी समाजजीवन हिरावून घेतले. याकडे कवीने 'निराधार', 'आमचा स्वर', आणि 'सभोवताल' या कवितांतून लक्ष वेधत; यामागे कार्यप्रवण असणाऱ्या यंत्रणाच्या अनंत पैलूवर प्रकाश टाकला आहे.

मॉल संस्कृतीचा लाभधारक हा शहरी व मध्यमवर्ग असला तरी बळी ठरला तो शेतकरी वर्ग. कारण भांडवलदार हा शेतकऱ्यांचा कमी किमंतीत माल घेऊन तोच माल लेबल चिटकवून चौपट किंमतीने बाजारात आणला जातो. खुल्या अर्थव्यवस्थेने शेतकऱ्यास आपल्या मालाचा भाव ठरवण्याचा अधिकार दिला खरा पण भांडवलदार वर्गाचे वर्चस्व कायम राहिले आहे. अशा भांडवली व्यवस्थेला प्रश्न विचारताना केशव सखाराम देशमुख 'आमचा स्वर' या कवितेत म्हणतात,

''तुझ्या साबणांच्या वडीवर भाव लिहिलेला.....!
डोकं दुखायचे थांबणाऱ्या
गोळीवर एक्सपायरी डेट
बॅच नंबरसह लिहलेली.....!
आमच्या विहिरीतलं पाणी तुझ्या मिनरल
बाटलीत.....
भूईमुग आमच्या मळ्यातला

शेंगदाने आमचे
भाव आणि डबा तुझा.....
काय चालू आहे आमच्या डोळ्यापुढे.....?[7]

या पद्धतीने व्यापारी आणि शेतकऱ्यांच्या मालाच्या किंमतीत फरक का? कशासाठी? तुमच्या लेबलखाली आमचाच माल गुणवत्ता पुर्ण कसा? तुमच्या हवा बंद डब्यात कोणत रसायन आहे? असे अनेक मूलभूत व गर्भित प्रश्न विचारत; या नव्या शोषणाची निर्भयपणे कार्यकारण मीमांसा केली आहे.

टाज ग्रामीण समाजापर्यंत बाजारू, ग्राहककेंद्रिततेने यशस्वीपणे प्रवास केला आहे. त्यासाठी गुणवतेपेक्षा फ्री, कॅशबॅक, घरबसल्या खरेदी विक्री गुणवत्तेपेक्षा संख्यात्मक प्रलोभने दाखवली गेली. तर प्रसंगी चर्चासत्रे, शिबिरे, परिसंवाद, घेतले. त्यातून ग्रामीण माणसाला गुणवत्ता व सुरक्षिततेपेक्षा मानसिक, शारीरिक, आरोग्यविषयक भीती व अस्थिरता प्राप्त होईल असेच सल्ले अप्रत्यक्षपणे दिल्ले गेल. या ग्रामीण माणसांच्या भितीचा फायदा उठवत अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी कष्टकरी माणसाचा खिसा रिकामा केला. याकडे लक्ष वेधताना 'अंधारुन आलं आहे' या कवितेत केशव सखाराम देशमुख लिहितात,

''आय. एस. आयची चिन्ह टाकलेल्या बाटल्यांमध्ये
गोमुत्र विकणारी दुकाने बघून डोळा भरून जपलेल्या
आमच्याच वावरात साबणाचा कारखाना तुम्ही पेटवला
आम्ही आमचे पाणी पीऊ शकत नाही याक्षणी
आमच्या सर्व विहिरीवर
मिनरल वाटरवाल्यांनी नवा सर्प आणून ठेवलाय
तुमच्या पोल्ट्री फॉर्मचा वास
मानसिकतेवरच स्वार झाला आहे
एक पराभूत हमी फक्त शिल्लक आहे माझ्याजवळ''[8]

यापद्धतीने हवा पाणी, शेण, गोमुत्र, माती, जैवसंपत्तीची लयलूट शासन मान्यतेने होत आहे. म्हणून कवीने या कवितेत 'संस्कृतीच्या नावावर आधुनिकतेचा बिबा' ही प्रतिमा वापरली आहे. ही संस्कृती कृषकतेला मारकच आहे. याबाबत अमिताभ पावडे लिहितात, ''प्रचंड मोठ्या लोकसंख्येच्या या देशातील राज्यकर्ते भूकेचे नियोजन व व्यवस्थापन करणाऱ्या अर्थव्यवस्थेलाच भार कमी करण्याच्या नावाखाली उद्ध्वस्त करत आहोत. कुठल्याही देशात हजार पटीने संपत्ती निर्माण करणारी व्यवस्थाच वेठिस धरली जात नसेल...?''9 यामुळे मोठ्या क्रयशक्तीच्या समूहावर आर्थिक गुलामगिरीचे संकट लादले गेले. या मॉल संस्कृतीच्या नव्या शोषणव्यवस्थेच्या परिणामाची नोंद 'आगपेटी', 'सवाल', 'दरारा', 'छळाच्या मीमांसेचे अभंग', 'सभोवताल', 'नंगानाच' या कवितेच्या माध्यामतून केली आहे. तसेच भांडवलीकरणातून नागवलर जाणारा शेतकरी, त्याचे जित्राबाच्या जगण्या–मरणाचे प्रश्न भावविवंचनेसह मांडले आहेत.

अशा प्रकारे केशव सखाराम देशमुख यांनी भांडवलीकरण, नागरीकरण, मॉल संस्कृती, भौतिक चंगळवाद निर्माण करणाऱ्या नव्या व्यवस्था हा ग्रामीण माणसांच्या गळ्याभोवती फास आवळाला आहे. या सर्व शोषण व्यवस्थाच त्याच्या निसर्गदत्त जगण्याच्या साधनासह त्यांची क्रयशक्तीच नाहीशी केली. त्यातून पदरी पडणाऱ्या दु:खाची मिती–रिती आणि घनता कवितेत मांडतात. एवढ्यावरच थांबत नाहीत तर बेशुद्ध पडलेली माणूसकी कशी जिवंत करण्यासाठी पडझड झालेल्या नैतिक मूल्यांची पेरणी करतात. तसेच वैचारिक बळ पूरवत समाजमनाला आत्मभान देण्याचा प्रयत्न देशमुख करत; ही कविता विधायक परिवर्तनाची आस बाळते.

संदर्भ टीपा :

1) उत्तम कांबळे (संपा.), जागतिकिरणाची अरिष्टे, कॉ. गोविंद पानसरे अमृत महोत्सवी समिती कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती 2013 पृ. 118
2) रंगनाथ पठोर, प्रश्नकिंत शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर प्रथमावृत्ती 2008 पृ. 08
3) शहा मु. बा.(संपा.), आमची श्रीवाणी, मराठी प्रगत अध्ययन संस्था देवापूर धुळे, अंक पहिला ऑक्टो–जानेवारी 2008–2009 पृ. 50
4) देशमुख केशव सखाराम, अथक, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती 2010 पृ. 63
5) देशमुख केशव सखाराम, गाभा, प्रतिमा पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती 2015 पृ. 109
6) जाधव मा. मा. (संपा.), अक्षरगाथा, वर्ष आठवे, अंक दुसरा, जुलै–सप्टें 2017 पृ.115
7)देशमुख केशव सखाराम, अनवाणी चालणारे पाय, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे,प्रथमावृत्ती 2008 पृ. 159
8) देशमुख केशव सखाराम, उनि. 63
9) जाधव मा. मा. (संपा.), जागतिकिकरण, शेती व शेतकरी(विशेषांक) अक्षरगाथा, वर्ष आठवे, अंक चौथा, जाने–मार्च 2018 पृ.142

लोक साहित्यातील आदिवासी स्त्री जीवनाचे स्वरूप

प्रा. कैलास दत्तराव खानसोळे
श्री. शिवाजी कनिष्ठ महाविद्यालय, बारड, ता. मुदखेड जि. नांदेड

लोकजीवन आणि लोक संस्कृतीचा आधार स्तंभ म्हणून स्त्रीकडे पाहिले जाते. कारण तिच्या संरक्षण संवर्धनाचे काम अव्याहत पणे करत असते. त्यासाठी रूढी, प्रथा, परंपरा, सणोत्सव साजऱ्या करण्याच्या पद्धती, लोककथा, लोकनृत्य आणि लोकगीताचे साह्य घेत असते. यास कुठल्याच समाजाची स्त्री अपवाद ठरत नाही. आदिवासी स्त्रीचे जीवन तर निसर्ग सन्मुख व मुक्त अशा स्वरूपाचे आहे. तिला सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. तरी ती आपल्या स्त्री सुलभ उत्कट भावनांच्या अभिव्यक्तीसाठी लोकगीतास जवळ करते. ''आदिवासींच्या जीवनात नृत्या प्रमाणेच लोकगीतांचेही स्थान फार मोठे आहे. लिखित वाङ्मयाचा संपूर्ण अभाव असल्यामुळे त्यांची संस्कृती ही त्यांच्या पिढ्यान्पिढ्य चालत आलेल्या गीतांच्या आणि कल्पनांच्याच द्वारा टिकून राहिली आहे. त्यामुळे त्यांच्या लोकगीतांचा अभ्यास केल्या शिवाय त्यांच्या संस्कृतीचे दर्शन होणे कठीण आहे''[1] म्हणून संस्कृती संरक्षक आदिवासी स्त्री जीवनाचे स्वरूप उलगडणारे नाही.

आदिवासी लोकगीतांना 'हाकारा,' 'आदिवासी संशोधन पत्रिका', 'नाहारकंद', 'सत्यकथा', 'सुगावा', 'सा. कालरंग', 'देवधनू' आदी नियतकालिकेता एकजूट, वार्ताहर, सकाळ या दैनिकांतून वेळोवेळी प्रसिद्ध देण्यात आली. तसेच काही संकलित स्वरूपाच्या लोकगीताच्या आधारे आदिवासी स्त्री चित्रणाचे स्वरूप मांडता येईल. याचे वर्गीकरण 'आदिवासी स्त्रीची कौटुंबिक व सामाजिक दैन्यवस्था चित्रित लोकगीते', 'आदिवासी स्त्री व विविध सणोत्सव', 'आदिवासी स्त्रीचे शेतीचे कर्म विषयक जीवन' इत्यादी विभागात करता येते.

आदिवासी स्त्री आपल्या जीवनात सण–उत्सवांना अनन्य साधारण महत्त्व देत असते. होळी, लग्न आणि पीक काढणीच्यावेळी सामूहिक नृत्य केली जातात. त्यातून त्या स्त्रिया आपला जीवन साथी निवडत असतात. त्यास भिल्ल भाषेत 'रोडावली' असे म्हणतात. लोकगीतातून लग्नापूर्वीच्या आदिवासी स्त्रीच्या प्रेम विषयक स्त्री सुलभ भावना व्यक्त होतात. तसेच तिला आपल्या लग्नाविषयी उत्सूकता लागलेली असते. म्हणून आदिवासी स्त्री भावाच्या लग्न आटोपण्याची वाट पाहत असते. हा भाव व्यक्त करताना म्हणते,

''माझ्या ग दारी सरावरा पुल
तेथे ग बामन अंघोळ सार
पलंगी बसून पोथिया वाच
वाचत वाचत तो शेवटा लागेला
भावाचे लगीन माहा शिमग्याला''

आदिवासी स्त्रीला आठ्रा विश्वे दारिद्र्याला सामोरे जावे लागते. त्यामुळे अहोरात्र काबाड कष्ट करून सुद्धा पोटभर अन्न व अंगभर कपडा मिळत नाही. तिथे सोन्या–चांदीच्या अलंकाराचा प्रश्नच नाही. हे दारिद्र्य पाहून आपल्या बहिणी सलग्नास नेण्यास नकार देताना म्हणतो,

''कळस तांब्या मी घेते । दादा मी लग्नाला येते
तुलानथ नाही । लग्नाला येऊन कोबाई
तुला पोल काबी नाही । लग्नाला येऊन कोबाई ।।''

आदिवासी स्त्रियाच्या जीवनात लग्नोत्सवाला अनन्य साधारण महत्व देतात. त्यासाठी मोठी तयारी करता. सामुहिक पणे लग्नासाठी भात कांडणे, हळददळणे, नवरा–नवरी सहळ दलावणे, जेवण तयार करणे. हे लग्नाच्या प्रत्येक विधीच्यावेळी उत्स्फूर्तपणे गीत म्हणतात. त्या गीतात प्रसंगाचे वर्णन करताना ती म्हणते,

हळदला विता कोण। नवऱ्या बाळाची बहिण
हळद लाविता कशी। नवऱ्या बाळाच्या चुल तिनीभाची।। धृ।। **किंवा**

''बेनाहळदी लागले।पाटील पुजाविले
ओडी का हा रोडे बावेना
बेनाहरी हरी चुडीयॉ। हात में फेरिले
ओडीका रोडे माबेना।।''

या दोन्ही गीता वरून लग्न प्रसंगी बहिण, चुलत्या, भाची, मैत्रिणी हळद लावतात. नंतर अंघोळ घालून पुजा करावयास लावतात. पुढील विधी कार्याचे सूचन करताना दिसतात. हळदीच्या वेळी वधू व वराच्या पक्षाकडील मंडळी एकमेकां विषयी थट्टा मस्करी गीतातून करतात. लग्नानंतर आदिवासी स्त्री सासरी जाताना आई संसार सुखाचा करण्याचा सल्ला देते. त्याचे वर्णन लोकगीतातून येते. सासरी गेल्यावर गृहप्रवेशाच्या वेळी स्वागत करताना म्हणतात,

''चालत लक्ष्मी घरात आली । चालत लक्ष्मी घरात आली
काय ग लक्ष्मे पाहतेस । काय ग लक्ष्मे पाहतेस
मी त पाहेत्या सासू सासरा । मी पाहते सासू सासरा
मीत पाहेते गाईचा गोठा । मीत पाहते गायीचा गोठा
मीत पाहते सासूचा भानस ।ीमत पाहते सासूचा भानस ''[2]

अशा पद्धतीने तिचे स्वागत केले जाते. ती सुद्धा आपल्या कर्तव्यासह जबाबदारी स्वीकारण्यासाठी घराची घराजी लमाणसांची कार्यपद्धतीची माहिती घेते आणि लगेच कामाला सुरुवात करते. अशी ही कर्तव्य दक्ष व आपल्या जबाबदारीची जाणीव असणारी स्त्री चित्रित केली आहे. सासुरवासीण स्त्री आपल्या संसारात रमून जाते. तरी बापाचे प्रेम, माहेरचा लळा कायम राहतो. सण उत्सवा प्रसंगी माहेरची आठवण येते तेव्हा ती आपल्या बापाला निरोप पाठवताना म्हणते,

''झार झुरू पाखरू मैना ग ।
आचडा निरोप मैना
संगजो बापाल, मैना ''[3]

या पद्धतीने फुलपाखरा करवी निरोप धाडते. हे फुल पाखरू म्हणजे माहेरच्या प्रेम भरे आनंदाचे प्रतिक म्हणून लोकगीतात वारंवार येते.

आदिवासी स्त्री ही पुरुषांच्या बरोबरीने कुटुंब सांभाळण्याचे काम करते. शेतात ती पुरुषांच्या बरोबरीने राबराबराबत असते. शेतात लावण, पेरणी, निंदणी, खुरपणी, कापणी, मळणी इत्यादी कामे स्त्री शिवाय पूर्ण होतच नाहीत. आदिवासी स्त्रीला कोण–कोणती कामे करावी लागतात या विषयी ..

''दोगी तिघी बहिनी आम्ही खानी पारखा या गेल्या गोजी
दोगी तिघी बहिनी आम्ही माटी खनाया गेल्या गोजी
दोगी तिघी बहिनी आम्ही कोदरी भरडाया गेल्या गोजी
दोगी तिघी बहिनी आम्ही कोदरी धुवाया गेल्या गोजी.''[4]

आदिवासी स्त्रिया ह्या समूहाने माती खणणे, ती वाहून नेणे, धान्य निवडून धुवून घेणे, कुदळी गोळा करणे आदी कामाची यादीच वरील गीतातून येते. ही कामे सुलभ व्हावी म्हणून शेतीची कामे करताना गाणे म्हणतात,

''नेंतानी आवळे ते पूंजा नारवळ ये पूंजा
नी नारवा येते पूंजातो वेडा बेयेय जासू
नव्या पू-या हाटे खांड मेड्या गिदल्सा
मिसी मिसी काडे सूरे''

या गीताचा अर्थ असा की, निदंणी करता येत नसेल तर तणभर, ते सुद्धा काम येत नसेल तर तणाच्या ढिगा खाली दाबली जाशील. तेव्हा तेथून तुला ओढून काढू. या गीतात एक अनुभवी स्त्री दुसऱ्या नव तरुणींना स्त्रियांच्या कामाची कुशलता आणि श्रमशील वृत्ती अंगी बाणण्यासाठी मदतीसह प्रेरणा देत राहते.

अशा पद्धतीने लोकगीतातून, प्रदेशावर अस्मिता असणारी, कष्टाळू श्रमशील, संस्कारशील, भावनिक, कौटुंबिक नाते जपणारी, कर्तव्य दक्ष आदी गुण वैशिष्ट्ये पूर्ण असणारी आदिवासी स्त्रीचे व्यक्तिमत्व उभा राहते. ती आपल्या जीवनातील गरिबीची कुठलीही तक्रार न करता प्रसन्न व निसर्ग सन्मुख जीवन जगताना दिसते. आदिवासी स्त्री आपल्या वयोगटानुरुप नैसर्गिक भावनेसह लोकगीतातून अभिव्यक्त होते. तसेच आदिवासी स्त्रीचे सामाजिक व सांस्कृतिक समृद्ध जीवनाचे प्रतिबिंब उमटते. मात्र तिच्या राजकीय, शैक्षणिक जीवन कुठेच आढळत नाही. तरीपण तीचे गुणसंपन्न व व्यवहारिक स्त्री लोकगीतातून चित्रित झाली आहे.

संदर्भ टीपा :

1. गोविंदगारे, संस्कृतीचे दर्शन घडवणारी आदिवासी गाणी (लेख), हाकारा, वर्ष 3 रे, अंक 394, जुलै–डिसें 1980, पृ. 5
2. सोपान देव चौधरी, 'आदिवासींची लोकगीते', हाकारा, वर्ष 3 रे, अंक 3, जुलै–डिसें 1982, पृ. 24 व 25
3. तत्रैव, पृ. 25
4. विनायक तुकाराम, आदिवासी नियतकालीकांचा अभ्यास, अप्रकाशित प्रबंध, पूणे विद्यापीठ , पूणे पृ.152

CONCEPT OF MASANUMASIK PARICHARYA OF GARBHINI ACCORDING TO AYURVEDIC SAMHITAS: A REVIEW ARTICLE

Dr. Shashikumar B. Wankhade
Asst. Prof. Strirog & Prasutitantra Department, R.T. Ayurved college Akola.
Dr. Shruti S. Wankhade
Community Health Officer, Dist. Akola.

ABSTRACT:

Masanumasik Paricharya of Garbhini is systematic supervision of a woman during pregnancy for the overall development of mother as well as the baby. It includes caring of pregnant women in the form of Ahara (Diet), Vihara (Lifestyle), Aushadha (Medications) and Paramarsha (Counseling) - preparing her for Sukha Prasava (safe delivery), both mentally and physically. Ayurvedic doctors devised certain herbs and foods to be taken each month of pregnancy. This regime is named as "Masanumasik Paricharya of Garbhini". Importance of this specific Regime prevents any deformity in the baby, ensures proper growth of baby, health of mother, softens & lubricates the mother□s body tissues and normal unobstructed delivery. In this paper we have described monthly dietary regimen and living style for whole pregnancy according to ayurved Samhitas.

KEY WORDS: Masanumasik pathya, Garbhini paricharya, Ahara, Vihara, Aushadha, Paramarsha

INTRODUCTION:

Pregnancy is the most important and critical part of every womens life. Hence it is very necessary to have proper systematic examination dietary and healthy mode of life. In Ayurveda, the systematic supervision is called as "Garbhini paricharya" (Antenatal care). Ayurveda consider food to be best source of nourishment as well as medication for the pregnant women. This nine months diet regimen is an unique concept in Ayurveda. The nine month diet regimen is an unique concept in Ayurveda. It changes in accordance with the growth of the foetus in the womb and at the same time ensures health of the mother. The things which are contraindicated in pregnancy are known as Garbhopaghatakara bhavas (activities and substances harmful for foetus) and to avoidance of these things is necessary for well being of foetus. In this paper we have described monthly dietary regimen and living style for whole pregnancy according to ayurved Samhitas (classics).

India's wisdom of Ayurveda complements modern obstetrics, offering advice for a healthy pregnancy, smooth delivery and a blissful, healthy baby. A planned program of observation, education and medical management of pregnant women directed toward making pregnancy and delivery a safe and satisfying experience. Goals of antenatal care to reduce maternal and prenatal mortality and morbidity rates, improve the physical and mental health of women and children, prepare the women for labor, lactation, and care of her infant, detect early and treat properly complicated conditions that could endanger the life or impair the health of the mother or the fetus. In order to support each developmental phase of the baby, Ayurvedic doctors devised certain herbs and foods to be taken each month of pregnancy. This regime is named as "Masanumasik Paricharya of Garbhini" It is Month-by-month diet & Medicinal Regimes for good, complete growth & development of the baby.

Mother and child must be considered as a one unit it is because during antenatal period fetus is a part of mother for about 280 days. During this period, the fetus obtains all the building material and oxygen from mother's blood. Child health is closely related to maternal health, a healthy mother brings forth a healthy baby, and there is less chance for premature birth, still birth or abortion. Most important phase of life of mothers and child is Antenatal period & how to take care of both is also known as Garbhini Paricharya in Ayurveda.

MASANUMASIK PARICHARYA OF GARBHINI:

During pregnancy foetus starts to get nutrition from mother through placenta. Adequate nutrition is needed for monthly constant and proper growth of embryo. The requirement of nutrition varies according to developmental stage of foetus month wisely. Pregnancy imposes the extra nutrients requirement. Thus the dietetic requirements of the mother also changes month wise. By following these dietetic regimens prescribed, the pregnant woman remains healthy and delivers a baby having good health, energy, strength, complexion and voice. In ayurvedic samhitas, the month wise dietetic regimen is given in details known as masanumasik paricharya. The monthly regimen is necessary to make pelvis, waist, back, healthy & flexible and downward movement of vata. This is needed for the normal delivery.

1st Month Pregnancy Care:

Pregnant woman should take medicated/non-medicated milk in proper quantity (as per her digestive power). Herbs like Yashtimadhu should be given.

2nd Month Pregnancy care:

Milk medicated with Madhura herbs like Kakoli, Kshir Kakoli, Shatavari etc. should be given.

3rd Month Pregnancy care:

Milk with Honey and Ghee, Specially cooked Shashti rice with Milk should be given. Krushara (Multi grain Khichadi) should also be given.

4th Month Pregnancy care:

Milk with Butter, Cooked Shashti rice with curd, Rice cooked with Ayurvedic herbs should be given.

5th Month Pregnancy Care:

Milk with Ghrita, Cooked Shashti rice with Milk, Yawagu (rice gruel), Payasa (rice cooked with milk and sweetened) should be given.

6th Month Pregnancy Care:

Ghrita and Milk medicated with the drugs of Madhura group, Ghrita or rice gruel medicated with Gokshuru, Sweetened curd should be given.

7th Month Pregnancy Care:

Ghrita and Milk medicated with the drugs of Madhura group, Ghrita medicated with Pruthak-parnyadi group of drugs. Ghrita khanda (a sweet dish) should be given.

8th Month Pregnancy Care:

Yavagu prepared with Milk & Ghee For Vata, Basti of decoction of herbs like Badar, Bala, etc. should be given followed by Basti with medicated oil (Shatavari thailam).

9th Month Pregnancy care:

Anuvasana Basti i.e. Basti with medicated oil prepared with Madhur gana herbs should be given. Also Yoni Pichu (Cotton ball soaked with medicated oil is kept in the vagina).

MASANUMASIK PARICHARYA AT A GLANCE:

Months	Charak	Sushrut	Ashtang
1st Month	Non medicated milk twice a day	*Madhur* (sweet), *Sheet*(cold) Liquid diet.	Medicated milk.
2nd Month	Milk medicated with	Same as first month.	Same as charaka
	Madhura rasa (sweet taste) drugs		Milk medicated With *madhura rasa* (sweet taste) drugs.
3rd Month	Milk with honey and *ghrita*. (clarified butter)	Same as first month	Milk with honey and *ghrita*
4th Month	Milk with butter	Cooked *sasti* rice with curd, pleasant food mixed with milk&butter	Milk with one *Tola* (12gm) of butter
5th Month	*Ghrita* (clarified butter) prepared from butter extracted milk	Cooked *sasti* rice with milk, *jangal masa* along with dainty food mixed with milk and ghrita	Same as *charaka*
6th month	*Ghrita* (clarified butter) prepared from milk medicated with *Madhura* (sweet) drugs	*Ghrita* or rice gruel medicated with *gokshura* (tribulus terrestris)	Same as *charaka*
7th Month	Same as in sixth month	*Ghrita* medicated with *prithakparnyadi* group of drugs. *Asthapanbasti* with decocation of *badari* mixed with *bala, atibala, satpushpa, patla*	Same as *charaka*
8th Month	Milk and rice gruel mixed with *ghrita*	*Anuvasan basti* of oil medicated with milk, *madhura* drugs	Same as *Charak* and *sushrut*
9th Month	*Anuvasan basti* with oil prepared with drugs of *madhura* (sweet) group, vaginal tampon of this oil	Unctuous gruels and *jangal mansa rus* up to the period of delivery	Same as *charak*

Garbhopaghatak bhavas: (Activities and Substances which are harmful to fetus)

Acharya charak says that the pregnant women should avoid excessive use of pungent things, exercise and coitus. Excessive use of heavy, hot and pungent substances Harsh and violent activities (beyond owns capacity). Avoid intoxicating substances. Ride over vehicle, excessive eating of non-veg food, heavy exercise, lifting of heavy weights, sleeping in day and waking up in night these habits should be avoided. Suppression of natural urges, Acts likely to promote anger and disgrace, talking in high pitch should also be avoided. All these psychological and physical strain may precipitate abortion due to sudden increase in intra abdominal pressure.

OTHER CARE DURING PREGNANCY:

Hygiene:

- Daily all over wash is necessary because it is stimulating, refreshing and relaxing.
- Warm shower or sponge baths is better than tub bath.
- Bath with very Hot water should be avoided because they may cause fatigue & fainting
- Regular washing for genital area, axilla, and breast due to increased discharge and sweating.

Dental care:

- The teeth should be brushed carefully in the morning and after every meal.
- Encourage the woman visit her dentist regularly for routine examination & cleaning.
- Encourage the woman to take nutritious foods, such as fresh fruit & vegetables to avoid sugar coming in contact with the teeth.

Dressing:

- Woman should avoid wearing tight cloths such as belt because these could impede lower extremity circulation.
- Suggest wearing shoes with a moderate to low heel to minimize pelvic tilt & possible backache.
- Loose and light clothes are the most comfortable.

Travel:

- Early in normal pregnancy, there are no restrictions.
- Late in pregnancy, travel plans should take into consideration the possibility of early labor.

Sexual activity:

- Sexual intercourse is allowed with moderation, is absolutely safe and normal unless specific problem exist such as: vaginal bleeding or ruptured membrane.
- If a woman has a history of abortion, she should avoid sexual intercourse in the early months of pregnancy.

Exercises:

- Exercise should be simple. Walking is ideal, but long period of walking should be avoided.
- The pregnant woman should avoid lifting heavy weights such as: mattresses furniture, as it may lead to abortion.
- She should avoid long period of standing because it predisposes her to varicose vein.
- She should avoid sitting with legs crossed because it will impede circulation.

Sleep:

- The pregnant woman should lie down to relax or sleep for 1 or 2 hours during the afternoon.
- At least 8 hours sleep should be obtained every night & increased towards term, because the highest level of growth hormone secretion occurs at sleep.
- A good sleeping position is „sims position, with the top leg forward. This puts the weight of the fetus on the bed, not on the woman, and allows good circulation in the lower extremities.
- Avoid resting in supine position, as supine hypotension syndrome can develop.

Immunization:

- Live attenuated virus vaccines as measles, rubella, mumps, poliomyelitis are contraindicated.
- Inactivated virus vaccines as influenza, rabies, Inactivated bacterial vaccines as cholera, meningococcus, and typhoid are safe to be given.
- Toxoids as tetanus and diphtheria toxoid are safe to be given.
- Immune globulins as for hepatitis, tetanus and rabies can be given.

Yogas / Asanas poses for pregnant women:

Tadasana, Trikonasana, Viparitkarni, Veerbhadrasana, Anuloma-Viloma, Pranayama, Shavasan

Importance of Garbhini Paricharya (Antenatal care):

- Prevents any Deformity in the Baby.
- Ensures Proper Growth of Baby.
- Health of Mother.
- Softens & Lubricates the Mother's Body Tissues.
- Normal Unobstructed Delivery

REFERENCES:

1. Vagbhata, Commentary, Indu Commentary of Vaidya Anant Damodar Athavale on Astanga Sangraha, Sharirasthana, Pune, Shree Mada Atreya Prakashana, 1980; 279(3): 3- 1.
2. Harita, Commentary, Nirmala Hindi Commentary of Acharya Ramavalamba Shastri on Harita Samhita, Tritiya Sthana Varanasi: Prachya Prakashana, 1985; 86(49): 2-1.
3. Yadavji Trikamji, editor, Commentary: Vidyotini Hindi Commentary of Acharya Kasinath Shastri and Gorakhnath Chaturvedi on Charaka Samhita of Charaka, Sharira Sthana, Varanasi: Chaukhambha Bharati Academy, 1996; 93(8): 32-22.
4. Yadavji Trikamji, editor, Commentary: Ayurveda Tatva Sandipika Hindi Commentary of Acharya Ambika Datta Shastri on Sushruta Samhita of Sushruta, Sharira Sthana, Varanasi: Chowkhambha Sanskrit Sansthan, 2002; 73(10): 3-13.
5. Vagbhata, Commentary, Indu Commentary of Vaidya Anant Damodar Athavale on Astanga Sangraha, Sharirasthana, Pune, Shree MadaAtreya Prakashana, 1980; 279(3): 3-1.
6. Harita, Commentary, Nirmala Hindi Commentary of Acharya Ramavalamba Shastri on Harita Samhita, Tritiya Sthana Varanasi: Prachya Prakashana; Chaukhambha Bharati Academy, 1985; 86(49): 2-1.
7. Dutta D.C. Text book of Gynaecology. 4th edition. Culcutta: New central book Agency LTD, 421. (431, 523, 549, 558).
8. Tewari P.V. Ayurveda Prasuti Tantra Evam Stri Roga, Stri Roga, Chaukambha Orientale. Varanasi, 1996; 169. (192). Part-II.
9. Charak Samhita- Hindi commentary by Dr.Kashinath shastri, Chowkhamba Bharati Academy.
10. Shushruta Samhita, Ayurved Tatva samdipika Hindi, commentary by Dr.Ambika Datta Shastri, Chowkhamba Sanskrit sansthan.
11. Kashyap Samhita –Vidhyotini Hindi commentary by Vd. Shri Satyapal Chowkhambha Sanskrit sansthan.
12. Ayurvediya Prasuti Tantra evam Stree Roga, Part 1, Prof. Premvati Tiwari, Chowkhambha Orientalia.
13. Textbook of Obstetrics, D C Dutta Edited by Hiralal Konar, New Central Book Agency (P) Ltd London.
14. Williams Obstetrics, 24th Edition, Kenneth J Leveno and Steven L. Bloom.
15. www.pubmed.com.
16. www.google.co.in.

ROLE OF SAMANYA & VISHESH GUNA IN THE MANAGEMENT OF DISEASES: A REVIEW ARTICLE

Vd. Manish Madhukar Hake
Reader, Samhita Department, Sai Ayurved College Khandala, Vaijapur, Aurangabad, Maharashtra.
Dr. Girish Shriramrao Shrungarputale
Reader, Dravyaguna Vigyan Department, Aditya ayurved college, Beed Maharashtra.

ABSTRACT:

A strong Foundation is essential to build a big building, as such if the roots are strong, tree also will be strong. Like that the entire knowledge of Ayurveda is based upon Mool Siddhantas i.e. basic fundamental principles only. Samanya Vishesha Siddhanta is one of the important Siddhanta for treatment. Samanya means similarity and Vishesha is dissimilarity. Ayurveda state that unbalanced between Dosha, Dhatu, Mala, Mana, Aatma, Agni leads to formation of diseases this condition can be balanced by Samanya Vishesha Siddhanta. Likewise, in most of the conditions, formation of the disease is due to unbalanced condition of Agni along with Dosh/Dhatu/Mal and this condition can be treated with the help of Samanya Vishesha Siddhanta. Aim of the present article is to bring back in-focus the principles and importance of Samanya Vishesha Siddhanta while treating disease to achieve healthy condition faster.

KEY WORDS: fundamental principles, Samanya, Vishesha, Agni, Dosh/Dhatu/Mal, Faster

INTRODUCTION:

The ancient wisdom of Ayurveda is based on time-tested theories proven by observation, trial and experimentation. The main motive of Ayurveda is to maintain the health of a healthy person and treat the diseased one. As per Ayurvedic ideologies any disturbance at the level of dosha, dhatus and malas leads to disease origin and their equilibrium state is known as proper health. The unbalanced state of dhatus is treated by Samanya-Vishesha siddhant by using dravyas having similar and dissimilar attributes respectively. The Padarthas which causes growth or increases of bhav-padarthas such as dravyas (substance), gunas (attributes) and karmas (actions) of everything at all times is called as Samanya and Vishesha.

Just as trees remain completely dependent on its root, similarly, Ayurveda also remain dependent on its fundamental principles. Main fundamental principles of Ayurveda are Tridosha siddhanta, Panchamahabhoota siddhanta, Dosha-dhatu-mala siddhanta, Rasa-guna-veerya-vipaka siddhanta, Prakriti siddhanta, Karya-kaarana siddhanta, Lok-Purush samya siddhanta and Samanya-vishesha Siddhanta etc. Through these principles, the Acharyas had attained longevity and good health over many years, these principles are also equally confident and authentic even today at 21st century.

Among these various principles to attain of equilibrium stage of dosha, dhatus and malas is achieved by basic concept of Samanya and Vishesha. This principle is mentioned as Shad karanas or Shad Padarthas mentioned in Charak Samhita which are Samanya, Vishesha, Guna, Dravya, Karma, and Samavaya. These Shad padarthas are also explained in Vaiseshika philosophy with the different sequence as Dravya, Guna, Karma, Samanya, Visesa, and Samavaya. This sequence of these padarthas is different because aim of both Shastras is different. Darshana uses these concepts for Moksha (salvation) while Ayurveda for the health condition or treatment purpose. Samanya-Vishesha siddhanta is useful for every living person from life to death because increase and decrease

is a continuous process. Unbalance state of dosha (vriddhi or kshaya) can create a disease condition and balanced state can be related as a state of health. According to this siddhanta to get a balanced state increased and decreased stated of body elements are treated with food, physical activity and medicine having opposite and similar qualities respectively

REVIEW OF SAMANYA & VISHESHA:

SAMANYA:

The padarthas which causes growth or increases of bhav-padarthas such as dravyas (substances), gunas (attributes) and karmas (actions) of everything at all times is called as Samanya.

In Ayurveda Samanya has been used in three references:

1. It is always the cause of augmentations of all the beings.
2. It brings about the sense of oneness.
3. It carries a sense of similitude.

Types of Samanya:

1. Dravya, guna and karma samanya
2. Ubhayavriti samanya and Ekvritti samanya

Applied aspect and specific factors of Samanya according to Acharya Chakrapani:

Dravya Samanya	Guna Samanya	Karm Samanya
• The similarity visualized in substances represents this type of Samanya. • When dravyas are directly use to increase same type of dravyas. • Enhancement of muscle tissue by eaten flesh. • Blood transfusion in acute blood loss. • Use of I..V fluids in dehydration. • Use of Insulin in diabetes mellitus	• This type of Samanya produces oneness. • When administration of similar dravyas is not possible davyas having same qualities are given in form of Ahara and Aushada. • Milk and semen are dissimilar but madhura rasa of milk increases the quantity of semen. • Jeevaneeya, Brahanganeeya, stanyajajnana, sukrajanana, sonitasthapana, sonitsthapana etc. mahakashaya are similar by their jeevan, brahangan etc karmas. • Deha prakriti and their qualities in the body like snigdh gunasnigdhaangata.	• The common result of the actions belongs to this Samanya. • When any activity is used to increase the Dhatus. • Kapha dosha is increased by continuous sitting.

Ubhayavriti Samanya and Ekvritti Samanya:

1. Ubhayavriti Samanya:

This Samanya is applicable where there is similarity in both the ends means in nourishing agent and the thing which is to be nourished. For example - the flesh element s grow more by the intake of flesh, here flesh is having its dual entity.

2. Ekavritti Samanya;

Where the nourishment or enhancement of the particular tissue or element is not based on the dual common similarity, the single ended Samanya is applicable. For example - use of ghrita increases agni and excessive exercise increases vata dosha but here action of taking ghrita and excessive exercise have no similarity with agni and vata dosha.

Vishesha:

According to Ayurveda Visesha or Variant factor is cause of reduction in all times.

Vishesha has also been used in three references.

- The variant factor is the cause of diminution of all things at all the times.
- It brings about the sense of separations.
- It carries the sense of dissimilitude.

Applied aspect and specific factors of Vishesha according to Acharya Chakrapani:

Dravya Vishesha	Guna Vishesha	Karm Vishesha
• Directly administration of heterogeneous dravyas. • Gradually decreases of bala in Sisiara, Vasantha and Grishma ritus.	• Admiration of dravyas which have dissimilar attributes. • Godhuma which is having the properties like snigdha and guru guna pacify the vata dosha having ruksha and laghu guna. • Kulatha with its ushna veerya will pacify Kapha having sheet guna. • Yava is having sheet guna will pacify pitta.	• Use of opposite activities will decreases respective gunas in the body such as: • Ratrijagaranas indicated in sleshmaa vriddhi due to divasvapna. • Vataprakopa is treated by Pravahan in udavritta. • Running and fasting in kapha dosha. • Maithunam is indicated in shukra vegavarodhjanya vikara.

Mechanism of action by Samanya and Visesha dravyas:

Samanya is not an augmentation factor itself. It is an augmenting factor only when related to the two object having common characters. Use of amalaki not aggravated the amla property of pitta because shaitya guna is opposite to amla in it20. Sometimes dissimilar objects also cause augmentation. For example ghee is dissimilar to medha and jathragni, it causes augmentation both of them due to its specific action. 21 Samanya is always not work as a cause of augmentation; it will do

so only in the absence of inhibiting factors. 22 Samanya and Visesha dravyas cannot be effective without having relation to the body.23 When Samanya and Vishesha related to the body, they show their vriddhi and kshaya effect on tissue elements respectively. Dhatus inside the body of the individual get increased by the habitual use of food preparations which are either of similar attributes or are dominated by such attributes.24 Habitual use of food having opposite qualities reduces the dhatus.

Thus Samanya increases the dhatus in two manners which are:

- **By using of saman guna dravyas:** All dhatus get increases by the use of substances having similar properties. There are among Dhatus in the body the muscle (mamsa dhatu) gets more increased by the administration of meat, rakta dhatu by blood, meda dhatu by fat, asthi dhatu by cartilage, majja dhatu by bone marrow, Sukra dhatu by semen and Garbha by immature foetus (Amagarbha) like egg.
- **By use of dravyas having dominance of similar attributes (samangunabhuyistham):** When use of saman guna dravyas is not possible samangunabhuyistham drvayas are used.

Certain examples are given below:

- In semen deficiency milk, ghee and other substances which have madhura, snigdha and sheet qualities should be given.
- In deficiency of urine, sugarcane juice, varuni type of wine, manda, liquid things and substances which have madhura, amla, and lavana rasa and upakledi guna (soak nature) should be given.
- In feces deficiency kulmasa (Paste of barley mixed up with hot water and slightly boiled so as to form a cake), masa (Phaseolus), kuskunda(Mushroom), ajamadhya (midle portion of goat consisting of intestines and other abdominal viscera's), yava (Barley) leafy vegetables and dhanyamla (sour fermented liquor from rice gravel) should be given.
- In the patients of diminution of vata substance having katu, tikta , kashaya rasa and ruksha, laghu and sheet guna should be given. e. In the patients of diminution of pittta substance having amla, lavana , katu rasa and alkaline, teekshna and usna guna should be given.
- In the patients of diminution of kapha substances having madhura rasa and Snigdha, guru, Sandra and pichchila guna should be given.

Treatment of vitiated Doshas by Rasa Prabhava and Dravya Prabhava can be explained by Visesha Chikitsa:

- Rasa prabhava- In the course of interaction between the rasas and doshas inside the body, doshas are aggravated by such of the rasas which are entirely or considerably homologous with them. On the other hand, doshas get alleviated by the habitual utilization of the rasas having contradistinctive properties entirely or considerably.
- Dosha prabhava - Continuous use of oil alleviates vata, as oil is sneha, usna and guru gunas while vata is ruksha, sheet and laghu guna is of the opposite nature. When there is the interaction between substances having mutually opposite qualities, the stronger dominates over the weaker; therefore continuous use of oil alleviates vata. Similiarly madhura taste, sheet and manda gunas, ghee alleviates pitta bacuse pitta is amadhura in taste, usna and teekshna gunas. Honey alleviates kapha as it is ruksha, teekshna and kashaya while kapha is snigdha, manda and madhura gunas.

Role of Shamanya-Visesha siddhanta in different field of Ayurvedic Chikitsa:

1. **Tridosha siddhanta:**

   According to tridosha theory of Ayurveda all the diseases occur due to the vitiation of vata, pitta and kapha. Samanya and Visesha play the most important role in maintaining the equilibrium of vitiated doshas. For example vata which possesses ruksha, laghu, sheeta, sookshma, chala, vishada and khara gunas is reconciled by using of medicines having opposite properties. So it is with pitta and kapha doshas.

2. **Shatkriya kala:**

   Six stages of the aggravation of humours are sanchaya, prakopa, prasara, sthanasamshraya, vyakti and bheda. These all stages are example of Samanya or enhancement. If the increase dosha are not alleviated soon i.e. opposite (Visesha) treatment is not given, they can reach the incurable stage of the disease, for this purpose, substances having the opposite qualities and actions are used.

3. **Ritucharya:**

   Agrabala in varsha , sharad and hemant ritu 32can be explained by Samanya siddhanat in which snigdha and soma guna and madhura rasa is responsible. Ksheena bala in sisir, vasant and grism ritu is just opposite to it and can be explained by Vishesha siddhanta.

4. **Dinacharya:**

   Abhyanga and vyayama is treatment method of vata and kapha respectively, so they can also be explained as Samanya to kapha and vata and Vishesha to kapha and vata respectively.

5. **Agra dravyas:**

   According to Acharya Charaka hitahara and ahitahara are cause of vriddhi of purusha and disease respectively:

Samanya	Vishesha
6. Balyanam- kukkuta	13. Sleshmaharanam- Vamana
7. Jivaniyanaam – ksheera	14. Pitaaharanam- Virechana
8. Vritikaranaam – Anna	15. Vataharanam- Basti
9. Hridyanaam- amla	16. Kusthaghnanam- Khadira
10. Bramhaniyaanam – mamsa	17. Vishaghnanam- Shirish
11. Purishjanananam- yava	18. Krimighnanam- Vidang
12. Vatjanananam- jambav	19. Sleshmpittaprashmananam- Madhu

20. In kshaya and vridhdhi of doshas, dhatus and malas:

Treatment of ayurveda is based on kshaya and vriddhi of dhatus. Kshaya and vridhdhi of dhatus is treated with the help Samanya and Vishesha guna with the use of substance having similar and dissimilar attributes respectively

21. Srotasa vikruti:

Disease of related srotas leads to consumption of similar Ahara and Vihara similar to gunas of doshas and dissimilar to Dhatus. Consumption of opposite ahara and vihara from the causes of srotodusti is help in maintaining.

22. Ama dosha treatment:

Indigested Ahararasa present in the stomach is called as “Ama”39 . There are two possible treatment of ama , one is to increase the jatharagni and other one is pachana (digestion). In first type

usna property substances are used. This is a type of Samanya chikitsa and the other one is include under Vishesha chikitsa.

23. Mahakashayas:

Mahakashayas are also included under Samanya and Viseesha chikitsa as they have properties of vriddhi and kshaya. Jeevaneeya, Brahanganeeya, stanyajajnana, sukrajanana, sonitasthapana, sonitsthapana etc. mahakashaya are seem example of Samanya due to their jeevan, brahangan…. etc karmas in the body, on the other hand triptighna, kusthaghna, krimighna, vishaghna, arshoghna, kandooghna, svaasahara, sothahara, jwarahara, shramhara, kasahara maahakashayas etc. are seem example of Vishesha.

DISCUSSION:

The object of Ayurveda has been said to be of maintaining the homeostasis to the level of physiological equilibrium. The Samanya and Visesha are dynamic forces which keep the normal condition of the body. Samanya is the cause of increase of the all things at all the times and Visesha is cause of decrease, whereas the application of these principles in the treatment leads to increase or decrease of body elements consequently.

If a same diet and regimen will remain continue, gradually he will suffer from Prameha, obesity and such other problems and due to kapha dosha dyspepsia, loss of activity and lethargy etc. symptoms will be developed. In this condition, the treatment will be based on depletion of Kapha dosha and diet and regimens will be required on these lines because habitual use of substances having homologues qualities result in enhancement of Dhatus and variant decreases them.

The knowledge of Samanya padartha is essential for the treatment as it is useful and required for both purpose of Ayurveda. In Ayurveda tridosha siddhant, vriddhi and kshaya of dosha, dhatu and malas, srotodusti, shatkriyakaal, mahakashaya, Ama dosha treatment, Dinacharya, ritucharya, dvividha upakram, shadvidha upakrama, triupastambha, action of pancha bhootas in the body and other any action of bhava-padartha is not possible besides the Samanya-Visesha siddhanta. According to modern aspects application of this siddhanta is seen in the case of blood loss by trauma and severe anaemia, I.V. fluids in dehydration and use of Insulin in diabetes mellitus.

CONCLUSION:

Any disturbance in doshas, dhatus and malas is leads to disease and equilibrium of these leads to health. This process is done by the vriddhi and kshaya in dhatus. This process can be normalized by the continuous uses of similar and dissimilar bhavas which is possible by Samanya-Visesha siddhanta.

REFERENCES:

1. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Caraka samhita Of Agnivesa , Cakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016, Ch.Su.1/43, page no. 26
2. Agnivesa, Caraka samhita, Cakrapani dutta's Ayurved dipika edited by by yadavji trikamji acharya, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Su.30/26 ,page no.187
3. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Charaka Samhita Of Agnivesa , Chakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Chakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016,, Ch.Su.9/4,page no.184
4. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Caraka samhita Of Agnivesa , Cakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016, Ch. Su.1/28-29,page no. 22
5. Agnivesa, Charaka samhita, Chakrapani dutta's Ayurved dipika edited by by yadavji trikamji acharya, Chaukhambha Surabharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Su.9/4 ,page no.62

6. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Caraka samhita Of Agnivesa , Cakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016, Ch.Su.1/44, page no. 27
7. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Caraka samhita Of Agnivesa , Cakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016, Ch.Su.1/44, page no. 26
8. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Caraka samhita Of Agnivesa , Cakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016, Ch.Su.1/45, page no. 29
9. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Caraka samhita Of Agnivesa , Cakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016, Ch.Su.1/45, page no. 30
10. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Caraka samhita Of Agnivesa , Cakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016, Ch.Su.1/44, page no. 27
11. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Caraka samhita Of Agnivesa , Cakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016, Ch.Su.1/45, page no. 29
12. Yadavji trikamji Acharya, Caraka samhita of Agnivesa , Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Su. 6/6 ,page no.45
13. Yadavji trikamji Acharya, Caraka samhita of Agnivesa , Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Su. 27/21,page no.154
14. Yadavji trikamji Acharya, Caraka samhita of Agnivesa , Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Su. 27/26 ,page no.155
15. Yadavji trikamji Acharya, Caraka samhita of Agnivesa , Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Su. 27/19 ,page no.154
16. Yadavji trikamji Acharya, Caraka samhita of Agnivesa , Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Ni. 1/10,page no.195
17. Yadavji trikamji Acharya, Caraka samhita of Agnivesa , Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Ni. 1/10,page no.195
18. Yadavji trikamji Acharya, Caraka samhita of Agnivesa , Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Vi. 6/18,page no.256
19. Yadavji trikamji Acharya, Caraka samhita of Agnivesa , Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Su. 7/11,page no.49
20. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Caraka samhita Of Agnivesa , Cakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016, Ch.Su.1/44, page no. 29
21. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Caraka samhita Of Agnivesa , Cakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016, Ch.Sa.6/9, page no. 431
22. Yadavji trikamji Acharya, Caraka samhita of Agnivesa , Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Su. 19/5,page no.111
23. Yadavji trikamji Acharya, Caraka samhita of Agnivesa , Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Su. 1/59-61,page no

THE STUDY OF CONCEPT OF SNEHAPANA W.S.R. TO ASHTANG HRUDAYA: A REVIEW ARTICLE.

Vd. Manish Madhukar Hake
Reader, Samhita Department, Sai Ayurved College Khandala, Vaijapur, Aurangabad, Maharashtra.
Vd. Sunil Manikprabhu Pimple
Reader, Kayachikitsa Department, Dr. Vedprakash Patil Ayueved College & Research institute, Revgaon Road, Rohanwadi, Tq. & Dist. Jalana.

ABSTRACT:

In Ayurveda, there are two methods Of chikithsa described classically in terms of Sanshodhana & sanshamana. The Sanshodana are Panchakarma procedures which include Vamana, Virechana, Basti, Nasya and Raktamokshana and have been applied in almost all diseases. The Snehapana therapy aims to prepare the body for Shodhanakarma and helps to bring the Doshas situated in peripheral tissues to the Koshtha a (bowel) so that they can be easily expelled out. This is achieved by Vriddhi (increase) and Vishyandana (dissolution or diffusion) karma of Snehapana therapy. Snehana decides the whole outcome of Shodhana therapy. If Snehana is not done properly, it affects the Shodhanakarma performed afterward. Without the proper digestion and absorption of Sneha in Koshtha, it cannot produce Samyak snigdha lakshana (the symptoms appear in proper oleation) in the body. Hence the mode of action of Sneha in Koshtha during Snehapana should be thoroughly studied for the success of Snehapana therapy. Primary data were collected from Ashtang Hrudaya various review articles, scientific research papers of Senhapana therapy.

INTRODUCTION:

Snehapana is one of the unique treatment principles of Ayurveda. Snehapana i.e. internal Oleation is the most important Purva karma to be performed before Shodhana treatment because the whole outcome of Shodhana procedure depends upon the proper mobilization of Dosha from the Shakha (peripheral tissues) to Koshtha which is to be achieved with the help of Snehana and Swedana (sudation therapy). Snehapana is the process of administering Sneha (fat) to achieve the desired effect in a precise duration before Vamana and Virechanakarma. Sneha undergoes various digestive processes in Koshtha as a result; it creates Doshotklesha which is the prerequisite for Shodhana therapy.

Koshtha is considered as the seat of all Doshas. During the Samprapti (pathogenesis) of a disease Dosha spread from their principal seat to shakhas in upward, downward and transverse direction. To eliminate the disease, two types of treatment are advised in Ayurveda, i.e. Shodhana and Shamana. The diseases eliminated by Shodhana will not recur. Snehana and Svedana aim to bring out vitiated Doshas from the Sakhas back to the Koshtha and to remove them from the body by Shodhana treatment. After these Purva Karma, consequently, the Dosha in the Shakha are brought to Koshtha; Doshas in the Linavastha (the deep-seated Doshas) change to Prachala or Pravahanaavastha (displacement) due to which they could be removed easily. The Dosha are moistened by the Snehana, and liquefied by Swedana and can be easily expelled out by Shodhana treatment.

Koshtha as Described in Ashtang Hrudaya:

There are three types of Koshtha based on the predominance of Dosha such as

1) Krurakoshtha,
2) Mrudu koshtha,

3) Madhya koshtha.

In Krura koshtha predominance or increase of Vata produces hard feces with difficulty of elimination or even no elimination. In Mrudu-koshtha predominance or increase of Pitta dosha causes watery or semisolid feces, expelled out more than once or twice in a day. In Madhya koshtha predominance or increase of Kaphadosha causes soft, solid feces moving out smoothly. According to Ashtanga Hrudaya, Madhya-koshtha is of two types:

1) Due to the predominance of Kapha dosha and

2) Due to the Samavastha of three Dosha.

In Krura-koshtha as the predominant Dosha being Vata, Koshtha is dominated mainly by Ruksha and Kharaguna (qualities) of Vatadosha. Hence Krura-koshtha will be poorly secretive and absorptive. Mrudu-koshtha is characterized by Sara(laxative), Drava (fluid property), Snigdha (unctuousness), and Laghu (lightness) Guna of Pitta dosha. Hence the Koshtha will be smooth, lubricated and slippery. Secretions will be more but it will be poor in absorption. In Madhya-koshtha which is dominated by Kapha dosha, there will be a predominance of Snigdha, Guru (heaviness) and Sthira (stable) Guna. Koshtha will have more lubrication but less slippery due to Guru and Sthira guna. This Koshtha will be secretive but movements will be less due to Guru guna of Kapha dosha.

Madhyakoshtha which is due to the Samavastha of three Dosha, there will be optimum secretion and absorption. Before the fixation of Matra (dosage) in Snehapana treatment, one should be well aware of Koshtha of the patient. In the case of Mrudu Koshtha, Uttamamatra (larger dose) Sneha should not be administered, if so, it causes Agnimandya (decrease in digestive capacity), Drava-malapravritti (loose stools), etc. Also, in Krura-koshtha, Madhyama (medium dose) or hrasvamatra Sneha (smaller dose) is not beneficial because it does not bring the required therapeutic effects. Hence, while deciding dose, one should thoroughly investigate the Koshtha and of the patient.

ACCHA-SNEHAPANA:

Accha Snehapana is the intake of a large quantity of Sneha without mixing with any other materials after the digestion of the previous night meal especially for Shodhana. It is considered as the best Snehana therapy. Snehana therapy aims to prepare the body for Shodhanakarma i.e. to bring the Dosha situated in the peripheral tissues to the Koshtha so that they can be easily expelled out. This is achieved by Vriddhi and Vishyandanakarma of Snehana treatment.

ACTION OF SNEHA IN KOSHTHA:

The administered Sneha undergoes various digestive phases in Koshtha. The digestion and absorption of administered Sneha in Snehapana creates certain physiological changes in the body. These changes create Doshotklesha and prepare the body for the Shodhanakarma. Sneha fulfils this function through the property of Sneha, Vishyan-dana, Mardava (softness) and Kledakarakatva.

The action of Sneha in Koshtha can be accessed through the following parameters:

- Changes in the movement of Vayu in Koshtha or Vatanulomata
- Changes in Agni (Digestive fire)
- Consistency and Snigddhata (unctuousness) of Purisha (stool)
- Touch, luster, and texture of the skin
- Physical and mental orientation like Saada (weakness), Klama (fatigue), etc.

VATANULAOMANA:

The normal Gati of Vata in Koshtha is Anulomagati (downward direction). Dravya (drugs) which can mitigate Vata by promoting its normal Gati should have the cardinal property 'Snigdhata'. By the Snigdhaguna, Sneha acts against its exact opposite quality i.e. Rukshata (dryness), Due to clearance of way and clean channels, Vata can move in its passage without any disturbance. Rukshata in Koshtha obstructs the normal course of Vata and leads to Pratilomagati (opposite direction) of Vata. By proper Snehana therapy, the fecal matter becomes Snigdha and can be easily evacuated leading to proper Gati of Vata. Vatanulomana (making the direction of Vata in the right way) is the very first Samyak snigdha symptom that appears in sequence after the Snehana. If the quantity of Sneha given will not be sufficient, Vatanulomata does not happen. Rukshata (dryness) in Koshtha remains the same.

In Krurakoshtha, Rukshaguna will be predominant. Obstruction to the normal course of Vata occurs by hard fecal matter. A large quantity of Sneha will be required to overcome the Rukshata of Koshtha. Then only Sneha can produce Samyak Snigdha Lakshana in Krurakoshtha. In Mrudukoshtha and Madhyakoshtha due to the Snigdhaguna of Pitta and Kapha dosha, the amount of Sneha required to overcome Rukshata and to produce Koshtha-snigdhata will be less as compared to Krurakoshtha. That's why Acharya Vagbhata suggested 7 days of Snehapana for Krurakoshtha, 5 and 3 days for Madhyama and Mrudukoshtha respectively. The word Vatanuloman not only means moving Vata in the right direction, but it also emphasizes all biological reactions, transportations, and movements of the gastrointestinal tract.

CHANGES IN AGNI (digestive fire):

Due to Sneha intake, Anulomana of Apana Vayu occurs, which results in the good functioning of Samana Vayu and Pachakapitta. Hence Agni Dipti (increase in a digestive fire) will be observed during the period of Snehapana. The Ghrita (ghee) induces production and secretion of several digestive juices or enzymes necessary for excess lipid molecules to get digested there by eliminate unwanted molecules away from the body. When fatty food reaches the duodenum, about 30 minutes after a meal the gallbladder begins to empty. Cholecystokin in which is the potent stimulus for gall bladder contractions is secreted by the presence of fatty food that enters the duodenum. Bile helps to maintain the suitable pH of the duodenal contents and thus helps the action of all enzymes. Changes about Purisha (stool) Due to the Snigdhaguna of Sneha, Purisha becomes Snigdha and by Drava and Sara (laxative) Guna, Purisha gets softened. Purisha-snigdhata, Asamhatvarchas (loose stool) and Adhastat-sneha darshana (presence of fat in the stool) - these three symptoms indicate that Kos□tha snigdhata has occurred. By administration of Sneha in large quantities, the large intestine fails to absorb it completely, hence the excretion of Sneha through the anal route is observed.

Adhastat-sneha-darshanam denotes that, Sneha has reached up to Majjadhatu (6th Dhatu) as told in the Ashtang Hrudaya, "Majjasneho akshivittvacham". So, examination of Purisha (stool) is to be done regularly. The lipid molecules entering the intestinal tissues through bile, as well as through diffusion, make them too unctuous and smooth. There will be more production of water molecules during the final stage of lipid metabolism. Bile salts increase the peristaltic movements and gastric motility. It has laxative property. In Krura, Mrudu, Madhya koshtha amount of secretion of bile juice may be different. In Krura koshtha more water is absorbed compared to Mrudu and Madhya-koshtha and this will lead to dryness of fecal matter. Hence Purisha-snigdhata will be different in each type of

Koshtha. Touch, texture, and luster of skin Snehadravyas constitute Snigdha, mrudu (softness), and Shita (coldness) Guna, which enhances the same qualities in the body according to the Samanya sidhantha. Thus, produces Gatram-ardavata (softness of body) and Twaksnigdhata. These Lakshana denote that Sneha has reached up to Mansa-majja dhatu. The cell membrane of all animals contains fatty acids. In high temperature, their bonding can rotate causing chain shortening and this makes the cell membrane thinner enabling a rapid exchange of substances between the cells. In Snehapana, the whole qualities of Grihta will enter into each cell due to Samana Guna (equal qualities) of Ghrita and cell membrane, making the body soft, smooth and unctuous to touch.

PHYSICAL AND MENTAL SYMPTOMS:

Klama, Glani (lassitude), Gaurava (heaviness), Jadya, Angalaghava (lightness of body) are the symptoms produced by Snehapana. Klama and Glani develop due to Guruguna of Sneha. This symptom occurs due to the excess physical exertions of musculoskeletal cells as well as due to mental exertions during the period of Snehapana therapy. As the Snehapana process goes on, Samyak Snigdha Lakshana appears one by one. First of all, Annavahasrotas becomes Snigdha, so that Vatanulomana and Agnidipti are observed in initial days. When Purishasnigdhata and Aamhatavarchas appear, it indicates that Snehana of Annavaha and Purishavahasrotas has achieved. When Gatramardavata, Twaksnigdhata, and Angalaghava appears, it indicates that Snigdhata has reached up to Dhatu level. Snehodvega (aversion towards Sneha) and Adhastad Snehadarsana suggest that there is no need for further Snehana.

PHYSIOLOGY OF SNEHAPANA:

For primary energy requirements, our body utilizes carbohydrate metabolism, not fat metabolism. Our body has got two reservoirs for the storage of nutrients to keep the cells of the body nourished when the gut is empty. Liver cells, under the influence of insulin, convert the soluble glucose into insoluble glycogen and store it, till it is again converted into glucose by the influence of glucagon when the gut is empty. The carbohydrate reservoir of the liver is primarily meant for the Central nervous system. If the system is not replenished by the glucose, the CNS has to find out alternative energy sources from the products of the long-term reservoir of fats. This consists of triglycerides, stearic acid, oleic acid, and palmitic acid. In the fasting phase, aided by the sympathetic system, glucose converted from stored up glycogen of liver provides energy for the CNS whereas energy demands for other cells are met with by fatty acids.

By doing Snehapana, the body is being resorted to fat metabolism temporarily as the carbohydrate intake is too low during that period to which the body is not adapted. Presumably, there are two sets of receptors, one in the brain at the blood-brain barrier level sensitive to glucoprivation and another in the liver sensitive to both glucoprivation and lipoprivation that monitor the level of metabolic fuels. Through the Snehapana body repairs the damaged pathways. The triglycerides are used in the body mainly to provide energy for different metabolic processes.

In humans, pancreatic lipase plays a major role in fat digestion. It acts on triglycerides and hydrolyzes the molecule to fatty acid and glycerol. Bile plays an important role in the digestion and absorption of fat. Bile salts have two important functions in the intestinal tract. Bile salts help in the absorption of lipids from the intestinal tract by forming small physical complexes (micelles) with these lipids. Bile serves as a means of the excretion of several important waste products from the blood. Consumption of a large amount of fat during Snehapana causes excess production of bile which is necessary for fat digestion. Bile excretes some metals like copper, Zn, Hg, and Pb. The

precursor of bile salts is cholesterol. In humans, about 500mg of cholesterol is converted to bile acids and eliminated in bile every day.

This route for elimination of excess cholesterol is important particularly in situations of massive cholesterol ingestion. Without the presence of bile salts in the intestinal tract up to 40% of the ingested fats are lost into the feces. Cholecystokinin, which is secreted mainly by the presence of fatty food in the duodenum, causes the contraction of the gall bladder. Increased levels of CCK causes nausea, anxiety during the digestion of fat and decreases the desire to eat. As the Snehana procedure continues, CCK gets excessively secreted and which may be the reason for Snehod vega (aversion towards Sneha). Hydrolysis of triglycerides into fatty acid and glycerol is the first step in fat metabolism. The glycerol is converted into glycerolphosphate which can merge with the stream of glycolysis or it canform glucose. Most of the fatty acids are metabolized by βoxidation in the cytosol. Fatty acids reach the cytosol where it is converted into fatty acyl Co-A. Fatty acyl Co-A reacts with carnitine to form fatty acid - carnitine complex and enters the mitochondrial matrix. Inside the mitochondria, carnitine is released and the fatty acid combines with another molecule of Co-A to become fatty acid Co-A. Carnitine crosses the mitochondrial membrane and returns to carry again another molecule of fatty acid. Inside the mitochondrial matrix, fatty acyl Co-A is converted to acetyl Co-A. Acetyl Co-A can have many fates as it is involved in many biochemical reactions in the body.

The active acetate molecule normally combines with oxaloacetic acid to form citric acid which enters the Kreb's cycle to yield ATP molecules. Some of the active acetate molecules are utilized for the re-synthesizing of fatty acids. Some molecules are utilized to form ketone bodies which can cross the blood-brain barrier and can be used for energy when glucose metabolism is severely deficient. Acetyl Co-A is involved in melatonin synthesis. Acetyl Co-A affects cell growth and mitosis. Acetyl Co-A is also involved in the synthesis of a neurotransmitter called acetylcholine. Active acetate is also utilized for the synthesis of an amino acid glycine. According to Sushruta, the disease is produced due to the dislodgement of vitiated doshas in the channels during their circulation in the body.

During Snehapana treatment qualities of Ghrita reaches into each cell of the body and the toxins from the cells diffuse back into the Ghrita medium through active and passive transportation. Swedanakarma increases the exchange process between the cells. Sneha reaches to Srotas and acts as a solvent to remove the obstruction by dissolving those vitiated Doshas in it, resulting in the removal of Srotorodha (blockage in channels), which is one of the important steps in Samprapti-vighatana (reversal of pathogenesis). By the combined effect of Snehana and Swedana, Doshas will come to the Koshtha by Anupravana bhava and after that, they will be expelled out through the nearest route by proper Shodhanakarma

CONCLUSION:

- Koshtha functions as the main route for Shodhana therapy. The action of Sneha differs in each type of Koshtha. Hence duration to achieve Samyak-snigdhata differs according to the type of Koshtha.
- The action of Sneha in different Koshtha can be understood based on Samyak snigdha Lakshana.
- For Mrudukoshtha snehapana treatment requires a short duration and for Krura-Koshtha, it takes a long duration to achieve Samyaksnigdhata.

- The appearance of Snehajeeryamana Lakshana (symptoms appeared during the process of digestion) and Jeerna lakshana (symptoms appeared after the digestion of Sneha) will be different according to the digestion and absorption of Sneha in Koshtha.
- Hence Koshtha should be given prime consideration during Snehapana treatment because it is being the platform for the action of Sneha.
- Dosha are present throughout the body. Sneha, by its Sukshmaguna and Kledanakarma, brings the Dosha to Koshtha from Shakhas.
- Kledana (moistness or wetness) karma of Sneha acts as a solvent of the morbid Doshas, by which the fat-soluble impurities in the body will be eliminated.

Hence the knowledge of digestion and absorption of Snehadravya is very important while doing Snehana procedure. Hence the knowledge of digestion and absorption of Snehadravya is very important while doing Snehana procedure.

REFERENCES:

1. Vagbhata. Ashtang Hridayam sutrastana. Dr. K.R. Srikkanta Murthy. Ayushkaameeya adhyaya. Sutra 8, 10th edition, Varanasi Chowkhamba Krishna das Academy; 2014, P.7. Sangeetha Lawrence & Ajitha K./Int. J. Res. Ayurveda Pharm. 9 (3), 201824
2. Vagbhata. Ashtang Hridayam sutrastana. Dr. K.R. Srikkanta Murthy. Ayushkaameeya adhyaya. Sutra 8, 10th edition, Varanasi Chowkhamba Krishna das Academy; 2014, P.212.
3. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Caraka samhita Of Agnivesa , Cakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016, Ch.Su.1/44, page no. 29
4. R.K.Sharma and Vaidya Bhagwan Das, Caraka samhita Of Agnivesa , Cakrapani dutta's Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Vol. 1, Chaukhambha Sanskrit series Office, Varanasi, reprint 2016, Ch.Sa.6/9, page no. 431
5. Yadavji trikamji Acharya, Caraka samhita of Agnivesa , Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Su. 19/5,page no.111
6. Yadavji trikamji Acharya, Caraka samhita of Agnivesa , Ayurved dipika commentary by Cakrapani dutta, Chaukhambha Surbharti prakashan, Varanasi, edition 2014, Ch.Su. 1/59-61,page no
7. Vagbhata Ashtang Hridayam sutrastana. Dr. T. Sreekumar Snehavidhi, adhyaya 5th edition, Thrissur: Harisree Hospital; 2016.p.28.
8. Arthur c. Guyton, John E. Hall, Medical physiology, Secretory functions of the alimentary canal. 11th edition, Philadelphia: Elsevier; 2008. P. 804.

महात्मा गांधीजींचे स्वच्छता आणि ग्रामीण विकासातील विचार

स्वाती वसंतराव सूर्यवंशी
शोधविद्यार्थी

ABSTRACT

भारतासारख्या विकसनशील संवैधानिक आणि मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारलेल्या लोकशाही राष्ट्रामध्ये आजही महात्मा गांधी यांच्या विचारांची गरज आहे. महात्मा गांधी यांनी सत्य, अहिंसा या बाबींचा मोठ्या प्रमाणात अंगीकार केला. खेड्यात दारिद्र्य आर्थिक विषमता, अनारोग्य उद्योगाचा अभाव अशी परिस्थिती होती. हे सर्व नष्ट करून प्रत्येक खेडे स्वतंत्र स्वंयपूर्ण विकसित झाले पाहिजे. यासाठी त्यांनी स्वतंत्र खेड्याची संकल्पना स्वीकारली गांधीजींनी खेड्यांच्या कल्याणाच्या विकासाच्या योजना लोकांच्यापुढे मांडण्यासाठी सेवा ग्राम केंद्र चालु केले. ज्या खेड्यामध्ये स्वयंपुर्णता नाही तेथे दवाखाना स्वच्छ रस्ते, समाज मंदिरे, खेड्यांची संरक्षणाची व्यवस्था, सार्वजनिक हॉल, उत्तम सहकार, न्यायपूर्ण पंचायत जीथे असेल तेथील आत्मनिर्भर प्रकारचा विकास बनत जाईल.

प्रस्तावना :

महात्मा गांधीजींच्या संपूर्ण जीवनाकडे जर आपण पाहिले तर असे लक्षात येते की, ते साधेपणाचे अनुयायी होते. साधेपणांत त्यांना पावित्र्य जाणवत होते. त्यांच्या दृष्टिकोणातून पाहिल्यास हा साधेपणा ग्रामीण भागात पुरेपुर बघायला मिळतो. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांची कष्ट करण्याची वृत्ती, कारण कष्ट करणाऱ्या माणसांच्या मनात इतरांविषयी द्वेषभावना वाढीस लागत नाही. ते आपल्या कष्टात आणि कष्टातून मिळणाऱ्या फळात समाधान मानुन जगत असतात.[१] महात्मा गांधीजींच्या मते आपण खेड्यांकडे अक्षम्य दुर्लक्ष केलेले आहे. याला कारण म्हणजे आपण बुध्दी आणि श्रम यात केलेली फारकत होय. यामुळे आपल्या देशातील खेडी उकिरडे बनली आहेत. निसर्गाच्या सानिध्यात बसलेल्या सुंदर खेड्यांत सर्वत्र घाण व दुर्गंधीचे साम्राज्य पसरलेले आहे.[२] त्यामुळे आज खेड्यात गेल्यावर आपले मन प्रसन्न व प्रफुल्लित होत नाही. म्हणुन कार्यकर्त्यांनी खेड्यात जाऊन तेथील लोकांमध्ये वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्व व आवश्यकता समजावून सांगितली पाहिजे. सार्वजनिक स्वच्छता हा सदगुण आहे. हे त्यांच्या मनावर बिंबविले पाहिजे. त्यांनी सर्व प्रकारच्या स्वच्छतेचे आदर्श नमुने स्वत:च्या आचरणातुन व प्रयत्नांतुन लोकांसमोर ठेवले पाहिजेत. ते आजही उपयुक्त ठरत आहेत. त्यांनी ग्रामस्वराज्य स्वंयपूर्ण ग्राम ग्रामोद्योग व कुटीर उद्योग, खादी, सर्वोदय आदर्श ग्राम विश्वस्त इत्यादी संकल्पनाच्या माध्यमातून आत्मनिर्भर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.[३]

प्रस्तुत शोध निबंधात म.गांधीजींचे स्वच्छता आणि ग्रामीण विकासातील विचार स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे

शोध निबंधाचा उद्देश :–

१. म.गांधीजींचा स्वच्छतेचा दृष्टिकोण अभ्यासणे.
२. स्थानिक पातळीवर स्वच्छतेला प्राधान्य देणे.
३. म. गांधीजींची ग्रामीण विकासातील भुमिका स्पष्ट करणे.
४. म. गांधीजींच्या स्वप्नातील ग्रामीण विकासाचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

१. ग्रामीण व शहरी भागात स्वच्छतेमुळे आरोग्याच्या समस्या निर्माण होत नाहीत.
२. सुदृढ आरोग्यासाठी स्वच्छता ही काळाची गरज आहे.
३. ग्रामीण भागाचा विकास करतांना म. गांधीजींच्या विचारांची नितांत गरज आहे.
४. ग्रामीण विकासासाठी म. गांधीजींचे तत्वज्ञान महत्वपूर्ण आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पध्दतीचा वापर करण्यात आला.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत संशोधन पेपरसाठी प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला. दुय्यम स्रोतांमध्ये पुस्तके, शासकीय अहवाल, मासिके, स्वच्छता आणि ग्रामीण विकासा संदर्भातील संशोधन अहवाल, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे, वेबसाईट इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला.

अ) स्वच्छतेविषयी महात्मा गांधीचे विचार :

महात्मा गांधीजींनी बालपणापासून भारतीयांची स्वच्छतेच्या संदर्भातील मानसिकता जाणुन घेतली होती. गांधीजी जेव्हा विदेशात विशेषत: दक्षिण आफ्रिकेत गेले होते. त्या दिवसांत ते तेथील भारतीयांना स्वच्छतेच्या संदर्भात जागरूक करत राहिले. सन १८८५ मध्ये ब्रिटिश सरकारने दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीय आणि आशिया व्यापाऱ्यांना त्यांच्या व्यापारी ठिकाणांचा परिसर अस्वच्छ ठेवल्याबद्दल ताकीद दिली होती.[४] ही गोष्ट गांधीजींच्या मनावर बिंबवली तेव्हापासून ते त्यांच्या शेवटच्या श्वासापार्यंत स्वच्छतेचा पुरस्कार करत राहिले आणि इतरांना स्वच्छतेच्या संदर्भात जागरूक करत राहिले. लोकसेवक संघाच्या कार्यकर्त्यांशी हितगुत करतांना महात्मा गांधीजी म्हणाले होते. कार्यकर्त्यांनी गावाची स्वच्छता आणि स्वच्छतेमुळे पसरवणारे आजार या बाबत ग्रामस्थांमध्ये जागरूकता निर्माण करायला हवी.[५]

१. मनाची आणि देहाची स्वच्छता ही शिक्षणांमधील पहिली पायरी. आपला परिसर स्वच्छ करण्याचे काम जसे बादली आणि झाडु करतात. तसेच मनाच्या शुध्दीकरणाचे काम हे प्रार्थना करते. म्हणुनच आपण कुठल्याही कार्याची सुरूवात ही प्रार्थनेने करतो. आपण हिंदू प्रार्थना म्हणतोय की मुस्लिम नमाज वाचतोय की, पारसी, ह्याने काही फरक पडत नाही. हृदयाचे शुध्दीकरण हाच कुठल्याही प्रार्थनेचा मूळ हेतु असतो.
२. जेव्हा आंतर–बाह्य स्वच्छता असते तेव्हा धार्मिकतेकडे वाटचाल होते.
३. खरी बाह्य स्वच्छता म्हणजेच खरी आतील स्वच्छता आपला शेजारी जर अंर्तमनाने स्वच्छ नसेल तर त्याचा परिणाम देखील आपल्यावर होईल.
४. आपण आपल्या घरामागील अंगण जर स्वच्छ ठेवले नाही तर स्वराज्यावर सगळीकडे दूर्गंधी पसरेल यांचा परिणाम अनेक रोग उत्पन्न होण्यात होईल.
५. मानसिक अस्वच्छता ही शारिरीक अस्वच्छतेपेक्षा जास्त धोकादायक असते. नंतरची गोष्ट ही आधीच्या गोष्टींची सूचक आहे.[६]
६. जो कोणी खरोखरच आतून स्वच्छ असतो. तो बाहेरून अस्वच्छ राहू शकत नाही.
७. आपले शेजार जर स्वच्छ नसेल तर आपल्या स्वच्छतेला फारसा अर्थ नाही.
८. आतील स्वच्छता बाहेरील स्वच्छतेने इतकीच महत्वाची असते कारण जर आपला शेजार आतून अस्वच्छ असेल तर त्याचा परिणाम आपल्यावर पण होईल.[७]

महात्मा गांधीजींनी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून अस्वच्छतेचे महत्व पटवून सांगितले. आजही अस्वच्छतेचा विचार जेव्हा केला जातो. त्या वेळी आपणही महात्मा गांधीजींचेच अनुकरण करतो. आज देशात एक स्वच्छतेची मोहिमच सुरू झाली आहे. महात्मा गांधीजीची स्वच्छतेची ही शिकवण सर्वांच्या भल्यासाठी, कल्याणासाठीच आहे.[८]

गांधीजी आणि ग्रामीण विकास :

गांधीजींची ग्रामीण विकासाबाबतची संकल्पना एक–दोन वाक्यात सांगणे कठीण आहे. पण समाजातील व्यक्ती स्वातंत्र्यचाला ते फार महत्व देत असत. सामाजिक उन्नतीसाठी व्यक्तीगत उन्नती माणसामाणसातील प्रेम, सेवाभाव, श्रमजीवी बद्दल आदर भाव राखणे, अहिंसा आणि समानता या मूल्यांना गांधीजींनी महत्व दिले होते.[९]

वाढते औद्योगिकीकरण मानवाचे यांत्रिकीकरण करून टाकते, असे त्यांना वाटे त्यामुळे आर्थिक ताकद काही विशिष्ट हातांमध्ये एकवटते, आणि त्यामुळे भ्रष्टाचारास चालना मिळते. माणसाच्या मुलभूत गरजाच कमी झाल्या तर त्याला भ्रष्टाचार करावासा वाटणार नाही. खाजगी मालमत्ता आणि संपत्ती ही मुळातच असमानतेची आणि असंतोषाची मूळ कारण आहेत, असे गांधीजी म्हणत श्रीमंतानी अधिक श्रीमंत होत जाणे आणि गरीबांनी अधिक गरीब राहणे ही पध्दतच सर्वसामान्यांमध्ये असंतोष निर्माण करते.[१०]

गांधीजी म्हणत की गावकऱ्यांचे रक्त म्हणजे जणू सिमेंट आहे, ज्यामुळे शहरांमधील जीवन बांधले जाते. हे गावकऱ्यांचे रक्त पुन्हा गावामधील धमन्यांमधून वाहिले पाहिजे. गांधीजींच्या संकल्पनेतील विकेंद्रीकरणात गावांचा आणि गावकऱ्यांचा मोठा सहभाग

होता. ते एका गावाला एक समूह मानत. गाव स्वंयपूर्ण असावे, तरच खरे विकेंद्रीकरण साध्य होईल असे त्यांना वाटत असे. ग्रामीण दारिद्र्य नष्ट करणे सर्वात महत्वाचे आहे, आणि तेथील जनतेला निरोगी राखणे ही बदलत्या काळाची गरज आहे. असे गांधीजी म्हणत. तेथील परिस्थिती खालावण्यास बेरोजगारी आणि अनारोग्याची कारणीभूत आहे असे ते म्हणत यामुळेच गरीबी वाढते. देशाच्या स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ या लोकांमधील लोकशक्तीला जागे करून त्यांना त्यांच्या ताकदीची जाणीव करून देण्यात येत आहे. त्यांचे प्रश्न सोडविण्याची ताकद त्यांच्यातच असते. फक्त या ताकदीची त्यांना जाणीव करून द्यायला लागते. स्वराज्य मिळविणे, हे या जागृतीची जाणीव करून देण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. तसेच अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणासाठीही अत्यावश्यक आहे. असे गांधीजी ठामपणे सांगत.[११]

१. स्वंयपूर्ण खेडे :

ग्राम स्वराज्याची संकल्पना स्पष्ट करतांना गांधीजींनी प्रामुख्याने खेड्यांच्या स्वंयनिर्भयतेवर भर दिला. त्यांना असे वाटत असे की, प्रत्येक खेडे हे आपल्या गावाच्या गरजा भागवण्यासाठी स्वंयपूर्ण असणे गरजेचे आहे. सामुदायिक तत्वावरच गावाचा विकास करणे गरजेचे आहे. गांधीजींच्या दृष्टिकोणातून मुख्य प्रश्न असा होता की, शेतकऱ्याची परिस्थिती कशी सुधारणार? याच गोष्टींचा आम्हाला प्रामुख्याने विचार करायला हवा असे त्यांना वाटे. कारण खरा भारत हा शहरात नाही तर खेड्यात आहे. ही गोष्ट ते पक्की जाणून होते. जर आपण ग्रामीण भागातील नागरिकांचे जीवनमान उंचावण्यास हातभार लागणार आहे. या बाबींचा अभ्यासपूर्ण विचार करून गांधीजींनी ग्राम स्वराज्याची संकल्पना मांडली. केवळ संकल्पना मांडून ते थांबले नाहीत तर खेडी स्वंयपूर्ण करताना नेमक्या कोणत्या गोष्टींना प्राधान्य दिले पाहिजे या संदर्भातील त्यांची भूमिका स्पष्ट होती. गांधीजींनी मांडलेली ग्राम स्वराज्याची संकल्पना आजही आपल्यासाठी मार्गदर्शकाची भूमिका पार पाडत असलेली दिसून येते.[१२]

२. स्वदेशी :

ब्रिटीशांनी ग्रामीण भागातील लघु उद्योग धंदे बंद करून स्वत:चा माल विक्रीला आणला होता. त्यामुळे गांधीजी निराश होते. त्याला प्रतिउत्तर म्हणून गांधीजींनी स्वदेशी संकल्पना लोकांच्या मनात रूजवून उत्पादनाला प्रखर विरोध केला. गांधीजींच्या मते, ज्या वस्तू स्थानिक पातळीवर उत्पादित होत नाहीत. व ज्या वस्तू देशहिताच्या आहेत. अशा वस्तू बाहेर आणल्या पाहिजेत. तसेच प्रत्येकाने आपल्या गरजा कमी केल्या तर अशा वस्तुंची गरज सुध्दा भासणार नाही. केवळ अत्यावश्यक वस्तु आयात केल्या तरी चालतील. परंतू अनेक वस्तूंच्या बाबतीत आपण परकीयांवर अवलंबून राहिलो तर भारतीय संकट येईल. ते संकट घालण्याकरिता स्वस्त विदेशी वस्तू ऐवजी स्वदेशी वस्तू महाग असल्या तरी त्यांचा वापर केला पाहिजे.

आमच्या देशासमोर दारिद्र्य, बेकारी व त्यातुन उत्पन्न होणारी उपासमार या कायमच्या समस्या आहेत. याला काही नैसर्गिक तर काही अनैसर्गिक कारणे कारणीभूत आहेत. पूर वा अनावृष्टीमुळे पडणारा दूष्काळ हे एक नैसर्गिक कारण आहे. पण याबरोबर सदोष आर्थिक धोरणेही या प्रश्नाला कारणीभूत आहेत. अशा स्थितीत लोकांना आधार देणारा कोणताही व्यवसाय नसतो. कोट्यावधी लोक बेकार वा अर्धबेकार होतात. ते निरूपयोगी होतात. असे बेकारीचे व उपासमारीचे जीवन हे लोकांचे नित्य जीवन बनले आहे. विनाशकारी उद्योगवाद या समस्येवर समाधानकारक उत्तर देऊ शकत नाही.[१३]

उद्योगवादांनी दारिद्र्य, बेकारी, वा विषमता नष्ट होत नाही. कारण यातील यंत्रांणी उत्पादित वस्तू बाजारात श्रममुल्य इतके खाली आणतात की, कष्टकऱ्याच्या कुटूंबाला दोन घास मिळणे अशक्य होते. उद्योगवादाचा आधार शोषण असतो. मुठभरांच्या हातात अतिरिक्त मूल्यातून शोषणाला प्रोत्साहन देते.[१४]

३. ग्रामसमृध्दी :

गांधीजींनी ग्रामसमृध्दीचा अभ्यास करताना त्यांनी शेतकऱ्यांचे जीवनमान जवळून पाहिले आहे. ग्रामीण भागाचा विकास करतांना शेतीचा विकास करणे गरजेचे मानले. शेतीचा विकास करतांना गांधीजींनी काही स्वंयसेवकांचे पथक तयार करण्यावर भर दिला होता. त्यांच्या योजनेनुसार हे स्वंयसेवकांचे हे पथक ग्रामीण भागात जाऊन शेती विकासाचे मार्ग शेतऱ्यांना समजावून सांगेल. विशेष म्हणजे हे स्वंयसेवक गावातूनच पूढे आले पाहिजेच यावर त्यांचा विशेष भर होता. अशा पध्दतीने जर स्वंयसेवक पुढे आले तर भारतातील ग्रामीण भागातील शेती आणि शेतकऱ्यांचा विकास निश्चितपणे होईल. गांधीजींनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात मांडलेला हा विचार आजही शाश्वत आहे.[१५]

४. गावांसाठी सिंचन :

गांधीजी म्हणतात प्रत्येक गावासाठी आणि गावाचा विकास करण्यासाठी सिंचनाची व्यवस्था असायला हवी. शेतीच्या उन्नतीसाठी ही गोष्ट आवश्यक आहे. अन्यथा शेती केवळ जुगार बनून राहिल. विहीर खोदणे, तलावांचा विस्तार करणे, नाले स्वच्छ करण्यासाठी लोकसहभाग घेणे आवश्यक आहे. श्रमदानातून अशी कामे उभी राहिल्यास लोकांना त्यांचे महत्व आणि उपयोगिता नक्कीच वाटेल.

सत्य अहिंसेच्या मार्गाने चालत असताना गांधीजींनी श्रम प्रतिष्ठेचे महत्व जाणले होते. त्यामुळे कोणतेही काम करत असतांना ते पूर्णपणे एकरूप होऊन करावे असे ते नेहमी सांगायचे. शेतात राबणे, कष्ट करणे, घाम गाळणे, या गोष्टींना इतरांच्या दृष्टिने फारसे महत्व नसले तरी गांधीजींनी शेतकऱ्यांची ही श्रमप्रतिष्ठा जाणली होती. शेतकऱ्यांच्या श्रमप्रतिष्ठेची जाणीव सर्वांनीच ठेवावी आणि त्यांचा आदर करावा. [१६]

ग्रामीण विकास संदर्भामध्ये काही उपाय योजना :

१. ग्रामीण भागात अधिकाधिक खादी आणि कुटीर उद्योगांची स्थापना करून विकासांच्या कार्यक्रमांमध्ये ग्रामोद्योगांना प्राधान्य देणे.
२. ग्रामीण भागातील सामाजिक व्यवस्थेत परिवर्तन करण्यासाठी दलित आणि आदिवासी समुदायाला समानतेची वागणुक प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणे.
३. ग्रामीण जनतेला समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी सर्व प्रकारची आधुनिक तंत्रज्ञान व सुविधा त्यांना उपलब्ध करून देणे.[१७]
४. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य व बेकारीची समस्या सोडविण्यासाठी शेतमाल प्रक्रिया उद्योग व शेतीपूरक शेतमाल प्रक्रिया उद्योग व शेती पूरक व्यवसायांचा विकास करणे.
५. ग्रामीण जनतेच्या किमान गरजा पूर्ण होतील अशा व्यूहरचनेचा स्वीकार करणे आणि तिची अंमलबजावणी करणे. [१८]

निष्कर्ष :

भारत हा खेड्यांचा देश लाखो खेड्यापाड्यांनी भारताची रचना झाली. गेल्या शतकाच्या पूर्वार्धात तर भारतात एका हातांच्या बोटावर मोजता येतील इतकीच प्रदेश होती. महात्मा गांधीजींनी याही ग्रामीण प्रदेशात स्वच्छतेचे महत्व पटवून सांगितले. आजही स्वच्छतेचा विचार जेव्हा–जेव्हा केला जातो. त्या वेळी आपणही महात्मा गांधीजींचेच अनुकरण करतो. आज देशात स्वच्छतेची एक मोहिमच सुरू झाली आहे. त्याचबरोबर ग्रामविकास, विकेंद्रीकरण, लघु आणि कुटीर उद्योग, पर्यावरण संरक्षण, सत्य, अहिंसा इत्यादी बाबत त्यांनी आपले आदर्श विचार मांडले आहेत. आजची चंगळवादी संस्कृती, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय शोषण, भौतिक सुखाची लालसा व जागतिकीकरणातील गळेकापू स्पर्धा या अनिष्ट बाबींना पायबंद घालण्यासाठी महात्मा गांधीजींचे विचार मार्गदर्शक ठरणार आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :

१. M.K. Gandhi Tanning Village Industries Ahmedabad. Navajivan Trust.
२. M.K. Gandhi 'My Idea of Living In a Village'.
३. Louis Fischer (1955) The life of Mahatma Gandhi, Bhartiya Vidya Bhavan Bombay.
४. Sharma Arpita (2014) Swachha Bharat Mission in Hilly Regions gets astounding sucess kurukshetra-Monthly journal,November-2014, Publication Division, New Delhi. P-38-39
५. दीक्षित हर्षाली, स्वच्छतेचा उपासक, लोकराज्य, युगपुरूष माहिती व जनसंपर्क, महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन वर्ष ७१ वे अंक४, ऑक्टोबर, २०१९, पृ.क्र. १२
६. राऊत भारत कुमार अर्थविचारांची ग्राह्यता लोकराज्य युगपुरूष, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन वर्ष ७१ वे अंक ४, ऑक्टोबर २०१९ पृ. क्र. २४
७. डॉ. बरड सुगन, स्वकल्याणाचा मार्ग : स्वदेशी माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन वर्ष ७१ वे, अंक ४, ऑक्टोबर २०१९ पृ.क्र. ४१
८. बलराम नंदा, गांधी और उनके आलोचक, सारांश पब्लिकेशन्स, दिल्ली १९९७, पृ.क्र. ३२
९. महात्मा गांधी – मेरे संपनों का भारत, उदधृत रचना जुलाई–अगस्त १९९७, पृ. क्र. ४५
१०. डॉ. शिवलकर रा.शि. भारत में ग्रामीण विकास की कथा और व्यथा, कृषि आर्थिक अनुसंधान केंद्र भारतीय विकास संघ, दिल्ली. १९८९
११. जी. वी. के राव – दी कमेटी ऑन एडमिनिस्ट्रेस्टिव एडजेस्टमेंट फॉर रूरल डेव्हलपमेंट अॅंड पावर्टी एलोविएशन, चेयरमन, ग्रामीण विकास विभाग, नई दिल्ली १९८५
१२. शर्मा के. एल, भारताची सामाजिक रूपरेषा व बदल, रावत पब्लिकेशन्स जयपूर, २००८ पृ.क्र. ५८
१३. आर.के. प्रभू, पंचायत राज नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद १९५९ पृ.क्र. १८
१४. गांधीजी के रचनात्मक कार्यक्रम नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, १९४६ पृ.क्र. ४८
१५. बोबडे भुजंग रामराव, अलौकिक लौकिकत्व लोकराज्य युगपुरूष माहिती व जनसंपर्क, महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन वर्ष ७१ वे अंक ४, ऑक्टोबर २०१९ पृ. क्र. ३२

१६. राऊत भारत कुमार, अर्थविचारांची ग्राह्यता, लोकराज्य युगपुरूष माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन वर्ष ७१ वे अंक ४, ऑक्टोबर २०१९ पृ. क्र. २४

१७. दीक्षित हर्षाली, स्वच्छतेचा उपासक लोकराज्य युगपुरूष, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन वर्ष ७१ वे अंक ४, ऑक्टोबर २०१९ पृ.क्र. १२

१८. महात्मा गांधी, माझ्या स्वप्नातील भारत–परमधाम प्रकाशन, वर्धा पृ.क्र. ५६

फकीरा कादंबरीतील संघर्षमय जीवन जगणाऱ्या नायकांचा तुलनात्मक अभ्यास

आशा विठ्ठलराव संगेवार

सहशिक्षक बहिर्जी स्मारक विद्यालय वसमत

साहित्याला समाजाचा आरसा म्हणतात. साहित्यामुळे त्या त्या समाजातील चालीरीती, परंपरा वैचारिक क्षमता, खानपान, राहणीमान आपल्याला लक्षात येते. त्यातूनही मराठी साहित्य काही निराळे नाही. आज पर्यंतच्या अनेक लेखकांनी कवींनी आपल्या साहित्यातून तत्कालीन समाज उभारण्याचे काम केले आणि हे ते काम साहित्यामध्ये गुंफलेल्या नायका द्वारे दाखवण्याचा प्रयत्न करतात. समाजातील प्रत्येक घटकाला प्रमाणे दलितांच्या जाणिवा, संघर्ष, अस्पृश्यांना मिळणारी वागणूक देखील टिपण्याचे काम साहित्यिकांनी केले. अण्णाभाऊ साठे यांची फकीरा ही कादंबरी तर फकिराची शौर्य सांगणारे कथा तर आहेच. पण यात कथेतील रानोजी, राधा आई, सत्तू, सावळा, फकीरा इत्यादींच्या सहकार्य व प्रेरणा यामधून फकीरा ही कादंबरी फुलत गेली आहे.

फकीरा कादंबरीतील रानोजी हा आपल्या गावची जत्रा सुरू होण्यासाठी आपल्या जिवाची पर्वा न करिता जोगीण आपल्या गावात आणतो .आपल्या गावात जर जत्रा सुरू झाली तर आपल्या गावाला आलेली मरगळ दूर होईल या प्रयत्नात रानोजी होता. त्यासाठी तो शिगावच्या लोकांसोबत संघर्ष करण्यासही तयार होतो .असा हा रानोजी जोगिन आपल्या वाटेगावात आणून जत्रा भरण्यासाठी एकीकडे जिद्दीला पेटलेला दिसतो तर दुसरीकडे आपल्या परीवारा बाबतीत आपल्या नंतर ते कसे जगतील या भावविश्वात रमलेला ही दिसतो. अण्णाभाऊ साठे यांनी अतिशय सुरेखते ने मांडले आहे. हा रानोजी वडिलांच्या कर्तव्यात ही कमी पडलेला नाही. आपल्या मुलाने आणायला सांगितलेला पेढ्याचा पुडा ही कंबरेत खोचून तो काखेत तलवार दाबून जोगीन मिळवण्यासाठी गर्दीत वावरत होता. त्यावेळेची गांभीर्य जाणत रामा लोहार ला आडवा करत जोगिन मिळवण्यासाठी सर्वांसोबत लढत होता, संघर्ष करीत होता. याच लढाईत त्याचा गबरया सारख्या मूक जनावरा सोबत झालेला जिवंत संवाद व त्यावरील विश्वासही दिसून येतो. या संघर्षात वेळ प्रसंगी आपले शीर देऊनही रानोजी ने आपल्या गावात जोगिन आणून जत्रा सुरू करण्याच्या परंपरेत पायाभरणी केली आहे.

फकीरा ही कादंबरी सावळा मांग च्या सभोवताली ही गुरफटलेली आहे. चोरी ही पोटासाठी व पोटापुरती करावी अशा विचाराचा डाखैल सावळा धाडसी होता आपल्या मांग बांधवाची उपास मार बघवत नसल्यामुळे

रामोशी सोबत मिळून वेळप्रसंगी सावळ्या ने लुटालूट केलेली दिसते. यातून आपल्या समाज बांधवांसाठी समाज बांधवासाठी धडपडणारा सावळा दिसतो शिगाव च्या खोताचा खोट्या तक्रारीमुळे खुणाचाही आळ आपल्या मांग समाज बांधवावर येतो तेव्हा तो ठाम पणे आपली बाजू मांडत आपण कसे निर्दोष आहोत हे प्रांताला समजावून देतो प्रांताचा व सावळ्या मांग चा संवादही लेखक अण्णा भाऊंनी अचूक टिपला .आठ - नऊ वर्ष प्रांताने गावा पासून हद्दपार केल्यापासून जत्रा बघण्यास आसुसलेला सावळा जेव्हा गावात परतला तेव्हा त्याच्या आनंदाला ही पारावार राहिला नाही.

रानोजी सावळ्या प्रमाणेच सत्तू देखील संघर्षमय जीवन जगत होता. स्वतःच्या दारिद्र्याची जाण निर्माण झाल्यावर सत्तु लष्करात घोडदळात नोकरी धरली .निर्भय धाडसि सत्तू ने आपल्या जिवाची पर्वा न करता एका निष्पाप महारीनचा जीव देखील वाचविला त्याबदल्यात त्याची होणारी होरपळ या कादंबरीतून दिसून येते.

दोन पिढीचा इतिहास पुढे चालविणारा मुख्य नायक म्हणजे फकीरा .महार मांग या जगण्यासाठी जो संघर्ष झाला तो प्रामुख्याने फकिराचा होता फकीरा हा बापू खोताचा जोगणी पळवण्याचा प्रयत्न मातीमोल करतो. नाना तरी चे आरोप घालून जेव्हा महार मांगांना दररोज हजेरी ची सक्ती केली जाते तेव्हा आपल्या सभोवतालच्या समाज बांधवाचे होणारे शोषण न बघवत असल्यामुळे आपल्या साथीदारांसह गाव सोडतो. असा हा उपेक्षितांचा नायक समाजाच्या हक्कासाठी न्यायासाठी विद्रोहाने पेटलेला असतो.शोषित माणसावर होणारा अन्याय अत्याचार सहन न झाल्या मुळे शेवटी लुटीचा मार्ग स्वीकारून हा दलित समजणारा फकीरा गरिबांवर प्रेम करणारा श्रेष्ठ नायक ठरतो. शेवटी हाच फकीरा आपल्या बांधवांना दार कोंडा पासून मुक्त करण्यासाठी आत्मसमर्पण करतो. फकीरा चा हा जीवनसंघर्ष केवळ त्याच्यापुरता मर्यादित नसून तो सामाजिक न्याय व स्वातंत्र्यासाठी होता.

असा हा फकीरा कादंबरीतील सर्व पात्रे त्यांचे जगणे, त्यांचा होणारा जीवनसंघर्ष हा समाज परिवर्तनात थोडी भर घालतो. महार मांग स्वतःच्या अस्तित्वासाठी लढाई लढत होते केवळ इंग्रज किंवा ब्रिटिश सोबत नाही तर ही लढाई त्यांची उच्चभ्रू समजल्या जाणाऱ्या लोका सोबत होती. त्यातून त्यांचे जीवन संघर्ष दिसून येते .दोन पिढ्या चा इतिहास व जातिव्यवस्थेत काही समाज कसा होरपळून गेला व जगण्यासाठी कसा संघर्षमय कसा प्रयत्नशील असतो हे दिसते.

संदर्भ सूची

1) विद्रोही कलावंत अण्णाभाऊ साठे- राजेश्वर दुडूकनाळे
2) अण्णाभाऊ साठे -फकीरा .श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर
3) विकिपीडिया

देशातील दारिद्र्याची समस्या एक अध्ययन

प्रा. माणिक उत्तमराव बाभुळगावकर

अर्थशास्त्र विभाग, कै. बाबाराव नाईक कनिष्ठ महाविद्यालय, वरुड तांडा, ता. कळमनुरी जि. हिंगोली

प्रस्तावना:

भारतातील दरिद्री हे देशाच्या एक महत्त्वपूर्ण आव्हान आहे. जागतिक बँकेने काढलेल्या निष्कर्षानुसार जगातील 1.2 अब्ज लोकसंख्या अत्यंत हलाखीची व दारिद्र्यात जीवन जगत असून यापैकी एक तृतीयांश लोकसंख्या एकट्या भारतात आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार याचे 29.5 टक्के एवढे होते. याचा अर्थ नियोजनाचा स्वीकार करून 65 वर्षे लोटली तरीदेखील दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण मात्र 29 टक्के पेक्षा कमी झाले नाही.

प्रस्तुत शोधनिबंधात देशातील दारिद्र्याचा अभ्यास करताना सर्वप्रथम झाले ते म्हणजे काय? हे पहावे लागेल. "जे लोक आपल्या दैनंदिन राहणीमानाची नाहीत किंवा किमान उपभोग पातळी उपभोगता येत नाही अशा व्यक्ती दारिद्र्यात जीवन जगत असतात. "भारताचे मिसाइल मॅन" म्हणून ज्यांची ओळख होती त्यांनी आज भारत देशातील सर्वात मोठा शत्रू म्हणजे दारिद्र्य आहे असे सांगितले होते. अर्थशास्त्रज्ञ अमर्त्य सेन कल्पनेनुसार जोपासलेल्या मुल्याप्रमाणे न जगता येणे म्हणजे दारिद्र्य होय. याशिवाय आनंद तेलतुंबडे म्हणतात की, poverty is a cancer of economy तर गीलीन आणि गीलीन यांच्या मते, ज्या परिस्थितीत एखादी व्यक्ती अपुरे उत्पन्न किंवा गैर खर्चामुळे स्वतःची तसेच मुलांची शारीरिक व मानसिक व्यवस्था ठेवू शकत नाही व सामाजिक मुल्याप्रमाणे जीवन व्यतीत करू शकत नाही त्या परिस्थितीला दारिद्र्य असे म्हणता येईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील दारिद्र्याचा अभ्यास करणे.

२) दारिद्र्याच्या कारणांचा शोध घेणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लिखाण करताना संशोधनासाठी दुय्यम साधनांचा आधार घेतला असून यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, दैनिक, मासिक, पाक्षिक, इंटरनेट, यासह वेगवेगळ्या शोध ग्रंथ व निबंध यांचा आधार घेतला आहे.

दारिद्र्याची संकल्पना

भारतातील दारिद्र्याचे अध्ययन निश्चित रूपात उपभोगाच्या क्षमतेच्या आधारावर केली जाते. म्हणजेच आशा व्यक्तीला दारिद्र्यरेषेखाली समजले जाते की, ग्रामीण भागामध्ये प्रतिदिनी 2400 उष्मांक व शहरी भागामध्ये 2100 उष्मांक जेवणातून मिळविणे शक्य होत नाही. दारिद्र्य हे सर्वच देशातील समस्या असली तरीदेखील दरिद्री विभाजन तसेच व्यक्तिपरत्वे भिन्नता आढळून येते. त्यामुळे दारिद्र्याच्या संकल्पनेचा सविस्तर विचार करताना सापेक्ष दारिद्र्य आणि निरपेक्ष दारिद्र्य घेणे गरजेचे आहे.

1) निरपेक्ष दारिद्र्य

निरपेक्ष दारिद्र्याचा संबंध किमान निर्वाह पातळीशी जोडला जातो निरपेक्ष याचा अर्थ असा इतरांशी कोणतीही तुलना न करता मापन करणे होय. ज्या व्यक्तीस आपल्या उत्पन्नातून किमान गरजा भागविणे शक्य होत नसते त्यास निरपेक्ष दारिद्र्य

असे म्हटले जाते. म्हणजेच निरपेक्ष दारिद्र्य आपल्या उत्पन्नातून स्वतः कुटुंबाच्या कोणतेही गरजा पुरुष शकत नाही. पर्यायाने तो दारिद्र्यात जीवन जगताना आढळतो.

सापेक्ष दारिद्र्य

दारिद्र्याचे स्तर निश्चित करताना जेव्हा दोन व्यक्ती, दोन समूह अथवा दोन देशांच्या तुलनात्मक अभ्यास केला जातो. यावेळी सापेक्ष दारिद्र्य या संकल्पनेचा वापर केला जातो. एकाच देशातील उच्चप्रतीची उत्पन्न(जास्त उत्पन्न) आणि निम्न (कमी) उत्पन्न असणाऱ्या लोकांच्या उत्पन्नाची उपभोग उपभो उपभोगाची तुलना केली जाते. तेव्हा सापेक्ष दारिद्र्य संकल्पनेचा वापर केला जातो. 2012 मध्ये भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण 21.92 टक्के होते. यावेळी देशातील वेगवेगळ्या राज्यांच्या दारिद्र्याचे प्रमाण कमी अधिक असल्याचे आढळले. यामध्ये गोवा राज्य हे सर्वात कमी (5.09) टक्के दारिद्र्य असणारे तर छत्तीसगड हे राज्य सर्वाधिक (39.93) टक्के दारिद्र्य असणारे राज्य ठरले. अशा स्वरूपाचा जेव्हा दारिद्र्याची तुलना केली जाते तेव्हा मात्र सापेक्ष दारिद्र्याची संकल्पना उपयोगात आणली जाते.

भारतातील दारिद्र्याची कारणे

जागतिक स्तरावर लोकसंख्या वाढ, आर्थिक विषमता, शिक्षणाचा अभाव अशा महत्वपूर्ण कारणामुळे दारिद्र्याची पाळेमुळे पसरत आहेत. भारतातील दारिद्र्याच्या कारणांचा आढावा घेतला असता यामध्ये प्रचंड वाढणारी लोकसंख्या, श्रमिक वर्गांचा पुरवठा, देशाचा मंद विकास दर, प्रचंड आर्थिक विषमता, शिक्षणाचा अभाव, निरुपयोगी ठरणारी शिक्षण व्यवस्था, नैसर्गिक आपत्ती, कृषी उत्पन्नाची अनिश्चितता, महागाई, दारिद्र्याचे दुष्टचक्र, प्रादेशिक असमतोल, सामाजिक विषमता, भांडवलाचे केंद्रीकरण इत्यादी अनेक कारणांमुळे देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण प्रचंड वाढताना आढळते आहे.

दारिद्र्य निर्मूलनाचे उपाय

देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण घटविण्यासाठी आणि दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांच्या विकासासाठी पुढील स्वरूपात महत्त्वपूर्ण उपाय करता येतील.

1) देशातील आर्थिक विकासाचा वेग वाढविणे.

2) लोकसंख्या नियंत्रणासाठी शासन स्तरावरून प्रयत्न करणे.

3 देशातील नागरिकांना अर्थसाक्षर करण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे.

4) शेतीचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी वेगवेगळ्या उपाययोजना व योजनांची निर्मिती करणे.

5) देशाच्या समतोल व संतुलित विकासासाठी उपाययोजना आखणे.

6) देशातील नागरिकांना सामाजिक व आर्थिक सुरक्षा प्राप्त करून देणे.

7) लोकांचे दरडोई उत्पन्न वाढविण्यासाठी कौशल्य विकासावर आधारित उपक्रमांची आखणी करणे.

संदर्भ-

1) तेलतुंबडे आनंद विसाव्या शतकातील आव्हान गृह मुंबई, प्रकाशन मुंबई.

2) दत्त रुद्र व सुंदरम भारतीय व्यवस्था अर्थव्यवस्था एस चंद्र अँन्ड, कंपनी, नई दिल्ली.

3) Suresh Tendulkar (2010) Report of poverty in Bihar pattern dimensions eradication strategies.

4) Economics and Political weekly F.(2010)

MAJOR ELEMENTS OF NATIONALISM IN INDIAN FICTION

Yuvraj Ramchandra Tattapure
Teacher, P.N. High School, Nanded.

ABSTRACT

The Indian English novels a proper literary form appeared in India mid-nineteenth century depict the long narrative of Indian nationalism. The elements of nationalismthat shaped and moulded the growth of the Indian Fiction. The substantial input of Indian English Fiction proved nation building. The parallel growth of novel in Indian regional languages and in English owed much to certain definite socio-economic and socio- political condition. The strong point of Indian citizen has always lain in its ability to absorb foreign influence and to transform them. The present paper entitle 'Major Elements of Nationalism in Indian fiction' reflected in the Indian fiction.

The nation and nationalism, these concepts often used to connoted their ambivalence. A dominant point of view in the past was that to become a nation, a citizen sharing similar race, culture, language and religion, etc must live together in a geographical area. A nationality is converted into a nation when it arranged a state or at least cherishes a similar will live together in a nation / state for the further. It follows from this that "nations may be generated by the transformation of an ethnic group in a multi-ethnic state into a self-conscious political, social entity or by the amalgamation of convert groups and the formation of an inter-ethnic, composite or homogeneous national culture and language through the agency of the modern state"

NATION AND NATIONALISM

While tracing the explanation of the concept of nationalism thought the age of John Huizinga in his lesser known but well-known work Men and Ideas (1984) argued that by mid-nineteenth and beginning of the twentieth century, the idea of nationalism and patriotism become the main stream strike to dominate, the urge to have one's own state, one's own nation and to assert itself over and above, at cost of others. Such an aggressive stream of nationalism could be seen in as well by mid-nineteenth and beginning of twentieth century in the form of rise and growth of the concept of revolutionary terrorism represented by people like BalGangadharTilak and AurobindoGhoseSimilarlyan level of India. The concept of nationalism very aggressive disturbed many of the contemporary writer and thinker thought in the world and especially in India. In the Indian context, it was Mahatma Gandhi and Rabindranath Tagore who Structure developed a critique of contemporary nationalism.

MAJOR ELEMENTS OF INDIAN FICTION

The fictional world of Indian English writing reflects Indian culture, tradition, nativism, social values and even Indian history through the depiction of life in India and Indians living elsewhere. The recent Indian English fiction has been trying to explain to the Indian experience of modern predicaments. The socio-culture forces important for the imagination and creation of fiction of Indian English like a large audience, an learn class, a new questioning of age-old socio-

culture and religious dogmas and an over-whelming advise for knowledge and elucidated of society got naturally combined to genre suited to the anger of the newly educated intelligential.

I. INDEPENDENCE AND GANDHISM

Before get freedom there was a certain elements of other countries fiction can be found it shows the influence of western models in the use of narrative techniques, themes, characterization, structure and style. The new budding Indian English fiction writers found no faults in the western culture and started blindly imitating their ways and mannerisms. The very important impact of British aspect was reflected in all walks of life including art and literature.Starting with BakimchandraChaterjee's only English novel Rajmohan's Wife (1864), the odyssey of the Indian English fiction was followed by such outstanding novels as Tarachand Mukherjee's The Scorpions or Eastern Thoughts (1868), LalBehari Day's, Govind Samantha (1874), Toru Dutt's unfinished novel Bianca (1878) and M. Dutt'sBijoy Chand: An Indian Tale (1888). The credit of founding the modern school of Indian imaginary story, with common consent, goes to BankimchandraChatterjee who brought the text novel "from nothing to a summit whence it could assert gratitude in India and out of the country". Before the Freedom Indian English fictions of the 'heroic age' explain characters as propagators of the worlds of Gandhi; his words were of very valuable.

II. NATIVISM

A long essay of B. S. Mardhekar, 'Literary Greatness' (WangmayinMahatmata), published in the magazine 'Sahyadri'in (1939). In his essay he portrayed that Marathi fiction is one sided dependent. B. S. Mardhekar objected the point of view that Marathi Literature is dependent on other literatures but he thought it is not entirely dependent. Mardhekar's idea was like that of Rajwade'sview. Mardhekaropinioned in his work 'WangmayinMahatmata' that Marathi fictional world has been lopsidedly imitating English fictional literature and thoughts – lacking creative power. While explainingthese views, Mardhekar indicated two principles – (1) prewriting sincerity and (2) writing sincerity. There had been an absence of sincerity in Marathi fiction.

Indian people came in contact with western literature, literary criticism and poetics in eighteenth century because of the British people,they ruled in India. Some philosopher, writers and thinkers thought that it was the very beginning of the modern age. In this process of becoming tradition and influence of modernism, our literary creation was improve at large scale. On this background, BhalchandraNemade wrote his essay 'SahityatilDeshiyata'(nativism) in (1983), and began a new topic for discussion. Before that S. K. Kshirsagar wrote his essay on deshivad in 'Rahasyaranjan' in 1961. In1978, in an interview with ChandrakantPatil, he emphasized the need of 'Villageliration' synonymous to 'Indianization.' 'English culture and Indian culture do notmatch. Indians develop an inferiority complex against foreign culture and white skin people. Our journalists and writers have created various myths about England.' These statements show the views of S. K. Kshirsagar.

III. PARTITION

Kushawant Singh, the versatile writer of indian English fiction, the work Train to Pakistan is a story everyone wants to forget; yet one cannot overlook this starkreality of our past. Train to Pakistan is main novel consisting the trauma of partition of India and Pakistan.Train to Pakistan ,the novel studied as a pathetic story of individual who suffer a lot of in the swirl partition. When

the country was on the threshold of new dawn, it also struggledunprecedented destruction, bloodshed and trauma. Khushwant Singh has successfully explainedthis unpleasant phase of our national history of two countries in the novel.Khushwant Singh‘s maintained the balance presentation of Partition element concerns the way in whichhe describes news of the atrocities. Though the violence brutal provides the basis of the story, therestraint with which Singh approaches this element iscommendable. Thus Singh so manipulates the version partition that a gradual and refracted revelation of theatrocities is necessary to coincide with the villager‘s growing suspicions: psychologically themain interest is in the impact the violence takes on their minds.Khushwant Singh‘s Train to Pakistan differs from most of the other novels on Partitionin respect of place and action. It has greater unity of time and place.

IV. THE ANCIENT MYTH

Ancient myths specially presentation of contemporary social and literary reality through the use of ancient myths like; Mahabharata, Ramayana. Many Indian writers portrayed mythological characters in their fictional literature.ShashiTharoor’s Great Indian novel (1989), he uses of ancient myths and legends. The novel seeks to explain the myth of the Mahabharata in its meditation and subversion. The work of Tharoor is very captivating Indian History in concept of ancient Indian myth with development of the device of ironic reversal. Tharoor supports remote history with the recent history. For TharoorMahabharata is the main source of inspiration to write this work.Tharoor takes this work from the Mahabharata and reacts it in the subject of Indian Independence movement. It also pictures out the first three decades of post-independence and shows

V. THE MAGIC REALISM

The term magic and realism started off as a movement first in the 1920 in Europe and later in the 1940 by Latin writers, they mixed myth and magic reality to battle against the unyielding magic of western literature. While the concept of magic realism in Salman Rushdie’s Midnight Children, and another a number of writer like Chitra Banerjee and ShubhangiSwarp have worked quite a lot of amazing nonel in this concept. All About Mr Halter (1948) By Indian Fictionalwritwe G. V. Desani mainly comprises a bildungstroman tetralogy. Importance of fictional values, which dominated post colonal and postmodern novel also after the beginning the magic reaism.The valuable threshold novel of Salman Rushdie’s Midnight’s Children (1981) that unrole the whole panorama of Indian Independence struggle and the year of independence.ShubhangiSwarup’sLatitide of Longing which magical worlds and times featuring charaters like Philosopher who studies tree and a clairvoyant who take them.

VI. INDIAN DIASPORA

The era of 1980s brought forth the quickly spirit of creative writing and the sense ofawareness of the plurality of the nation. The fine work of art, the novels, the other forms of making works brought out the all over side conflict and explain the new Post-Colonial India with its evolving outlook, which is important a blend of tradition andmodernism. It shows the cosmopolitan outlook of the next generation who strives tostrike a maintain between the inherited traditional values and imbibed foreign culture.Trans-national and Trans – continental in nature, the modern authors were well-knownin every aspect. Writers such as Salman Rushdie, the Man Booker Prize winner, AmitavGhosh and UpamanyaChatterjee are the writers who published books of well-known repute. The three authors deftly portray the hurdles faced by newly independence

country, which at times a harsh depiction of reality. These writers have made bold attempts to aspect the altered perceptions of Post - colonial India and the use of revolutionary narrative technique has explain their position among the authors of Indian Fiction in English.

VII. INDIAN FEMINISM

The concept of feminism in India alludes to a lot of developments planning to characterize, build up, and guard equal political, economic, cultural and social rights and equal open doors for Indian women. Like their feminist writers on the planet, feminists in India look for sexual orientation equality. This can be the right to work for equal wages, to think wellbeing and instruction just as political and social rights. It level referencing that feminists in India have likewise battled against social issues inside the man centric society of India, for example, legacy laws and the act of widow immolation known as Sati.

The historical backdrop of feminism in India can be isolated into three stages: the first stage, starting in the mid-nineteenth century, started when male European pioneers started to take a stand in opposition to the social shades of malice of Sati (Gangoli, 2007). The second stage, from 1915 to Indian independence, when Gandhi joined women's developments into the Quit India development, and free women's associations started to rise. At last, the third stage, post-independence, which has cantered 011 reasonable treatment of women in the work power and right to political equality.

KumariJayawardena in her pioneer chip away at feminist developments in Asia, in the late nineteenth and mid twentieth century, characterizes feminism as "grasping developments of equality inside the present framework and noteworthy battles that have endeavored to change the framework". In this definition, she resources these development as the plan and combination of national personalities which assembled against colonialist developments during the independence battle, and the redoing of pre-industrialist religion and primitive structures in endeavors to 'modernize' the third world social orders.

VIII. THE SUBALTERN

The ‘Subaltern’ is a term used by Antonio Gramsci to refer to those groups in society who are under the hegemony of the ruling elite class. Subaltern classes include peasants, tribes, women and other groups denied access to gethegemonic power.Mahasweta Devi, a fictional writer left behind an impressive collection of more than 100 novels and many short stories,namely Breast Givers, Dhowli, Draupadi, and Rudali encompassing aspect of dispossession, rebellion, insurgenciesand student movements in Calcutta. She has written mainly in the Bengali language but incorporating ‘tribal’ dialects.She goes against all sorts of hegemonic socio-political ideologies to voice subalterns. In subaltern’s writing the majorbreakthrough, especially in the global literary world, came with the English translation of Imaginary Maps by GayatriSpivakChakravorty, considered one of the most influential post-colonial writers. Her powerful narratives on themesof social reality, caste and most important, Adivasi allows us to meander through the complex and more intensestruggle faced by a particular section of society on the map of the world.

CONCLUSION

The discussion of the major elements in Indian English Fiction, the literary cannon of post-independence times proclaims a strong need that the question of fresh definition of history, political, social and culture is of paramount values in this alternative situation. As Jonathan White

argues that the fictional work is changing way of doing history politics. In the narrative technique ofUpamanyuchattrjee, Firdaus Kanga and FarrukhDhondi, we Find one thing the representation and predicament of modern youth in the globalise and westernized indian society. Authors of Indian English fiction, AmitavGhosh and Arundhati ray are historiographers unclosing history with different level and variegated nuances.NayantaraShehgal and ShashiTharoor express a very different way and perception to the nation, nationalism and nativism. The different culture role ofwomen in the Indian society.

Whether it is voices of women, Dalit voice, one find in their work that they have crossed the establishment phase from subjugation and are looking toward future beyond the horizon. What these authors are projecting at is defiantly not the euphoria of Indian culture and society as one thing we see that the writers trying to present the globalization and metamorphosed Indian society that is leading towards 21st century.

BIBLIOGRAPHY:

1. Anderason, benedict.(1983). Imagined communities. London: verso.
2. Bahktin, M. M. (1981). The Dialogic Imagination.Tr. Holquist and Emarson. C. Austin: University of Texas Perss.
3. Chatterjee, P. (2019), ‘After Subaltern Studies’, Economic and Political Weekly, 47(35), 44–49.
4. Dr.Pramod Kumar Singh (2001). “Major Indo-English Novelists & Novels; (Jaipur, Sublime Publication) P. 40.
5. Digole, D.P. 2016. Post Colonial Indian Novel: A Comparative Study in Socio-cultural Dynamics.New Delhi: Prestige
6. Kasabe, Raosaheb, 'Deshivad: SamajaniSahitya', LokvangmayGrihPrakashan, (2016).
7. Iyengar, Srinivas K. R. (2001). Indian Writing in English. New Delhi. Sterling Publishers.
8. Naik, M. K. (1982). History of Indian English Literature. New Delhi: SahityaAkademi
9. Reddy, K. Venkata and Reddy K. Bayapa. (1999). The Indian Novel With Social Purpose. New Delhi: Anlantic Pub. And Distributors.
10. Surendran, K. V.(2002). Indian English Fiction: New perspectives. New Delhi: Sarup& Sons.

सुखी जीवन के मूलमंत्र – सत्य, स्वीकारोक्ति तथा रहस्योद्घाटन

डॉ. केशवमणि शर्मा
प्राध्यापक वाणिज्य, शास. माधव महाविद्यालय, उज्जैन (म. प्र.)

''समुद्र से अलग की गई पानी की बूंद बिना किसी को लाभ पहुंचाये सूख जाती है किंतु यदि वह समुद्र का अंग बनकर रहती है तो अपनी छाती पर विशाल जहाजी बेड़े को ले जाने का यश कमाती है।''

मो. क. गांधी

महात्मा गांधी का संक्षिप्त जीवन परिचय

1. महात्मा गांधी का जन्म 02 अक्टूबर 1869 को पोरबंदर (काठियावाड़) गुजरात में हुआ। उनका नाम मोहनदास था परंतु परम्पराओं के अनुसार उनका नाम मोहनदास कर्मचंद गांधी (एम.के.गांधी) के रूप में प्रसिद्ध हुआ।
2. महात्मा गांधी की प्रारंभिक शिक्षा 7 वर्ष की आयु में पोरबंदर में प्रारंभ हुई। 17 वर्ष की आयु में उन्होंने राजकोट से 1887 में मैट्रिकुलेशन पास किया। महाविद्यालयीन शिक्षा उन्होंने शामलदास कालेज भावनगर (गुजरात) से पूर्ण की। विदेश यात्राएं (विलायत जाना) धर्म विरुद्ध मानी जाती थी परंतु गांधी जी ने उस समय कानून की पढ़ाई 'यूनिवर्सिटी कॉलेज' लंदन से की एवं बैरिस्टर बन गए।
3. पिता का नाम करमचंद गांधी (कबा गांधी के नाम से प्रचलित) था। वे पोरबंदर के दीवान थे बाद में राजकोट में दीवान हो गए। वह कर्मनिष्ट एवं ईमानदार व्यक्ति थे। उनकी माता श्रीमती पुतलीबाई एक धार्मिक महिला थी।
4. गांधी जी का विवाह मात्र 13 वर्ष की आयु में ही कस्तूरबा बाई (बा के नाम से प्रचलित) से हो गया था। 18 वर्ष की आयु में वे पिता भी बन गए थे।
5. गांधी जी के 4 पुत्र थे – जिनके नाम एवं संताने निम्नलिखित हैं –

(अ) हरिलाल पत्नी का नाम गुलाब गांधी। हरिलाल एवं गुलाब गांधी के 5 पुत्र थे।

(आ) मणिलाल पत्नी का नाम सुशील मसरूवाला । मणिलाल सुशील के 3 बच्चे सीता, अरुण एवं ईला गांधी थे। अरुण गांधी के पुत्र तुषार गांधी ळें

(इ) रामदास पत्नी का नाम निर्मल। रामदास और निर्मल के तीन बच्चे थे सुमित्रा कनु एवं ऊषा गांधी।

(ई) देवदास पत्नी का नाम लक्ष्मी। देवदास और लक्ष्मी के चार बच्चे थे –

(उ) राजमोहन, गोपालकृष्ण, रामचंद्र गांधी एवं तारा (भट्टाचार्य) रामचंद्र गांधी की पुत्री लीला गांधी है।

6. खेलकूद एवं अन्य गतिविधियां – गांधी जी को किसी भी प्रकार के खेलकूद या अन्य किसी प्रकार की शैक्षणेत्तर गतिविधियों में कोई रुचि नहीं थी, बचपन में उन्होंने ''हरिशचंद्र'' एवं ''श्रवण कुमार'' नाटक जरूर देखे थे उनका प्रभाव मोहनदास के बाल मन पर स्थायी रूप से पड़ा जिसके कारण वे सत्य निष्ठ एवं भारतीय संस्कृति के प्रबल समर्थक बने।

सत्य के प्रति निष्ठा –

आम आदमी जीवन में गलतियां तो करता है लेकिन उनको स्वीकार करने से हमेशा हिचकता रहता है। महात्मा गांधी जब अध्ययन के लिए विदेश जाने लगे तो उनकी माताजी ने तीन प्रतिज्ञाएं करवाई –

(अ) मदिरापान नहीं करेंगे (ब) मांस नहीं खाएंगे (स) परस्त्री से संबंध नहीं बनाएंगे ।

गांधीजी ने जीवन पर्यंत इन वचनों का पालन किया। गांधीजी ने बम्बई में वकालत प्रारंभ की परंतु पहले ही मुकदमे में घबरा गए और मुकदमा बीच में छोड़कर राजकोट वापस आ गए और वहां पर वकालत करने लगे। राजकोट में भी उनकी आय यद्यपि 300 प्रतिमाह तक हो गई थी। परंतु इस पेशे की व्यवहारिकता से वे असंतुष्ट थे। संतुष्ट होते भी कैसे? जिसने सत्य और स्वाभिमान को अपने जीवन का लक्ष्य बना लिया हो, वह सफल वकील कैसे हो सकता है?

जीवन में क्रांति का बीजारोपण –

गांधी जी अपने बड़े भाई के साथ किसी गोरे अंग्रेज से मिलने गए थे किंतु उसने पूरी बात सुने बिना ही इनको चपरासी से बाहर निकलवा दिया। यह उनके आत्मसम्मान पर पहली चोट थी। वह उद्विग्न होकर अन्यत्र जाने का विचार करने लगे। इसी बीच अप्रैल 1893 में पोरबंदर की एक व्यवसायिक संस्था के आग्रह पर उन्होंने दक्षिण अफ्रीका जाना स्वीकार किया और यही प्रवास उनके जीवन में क्रांति पैदा करने वाला बन गया।

यद्यपि वे जो मुकदमा लड़ने दक्षिण अफ्रीका गए थे वह लम्बा चलता परंतु उन्होंने उसका निपटारा आपसी सहमति के आधार पर न्यायालय के बाहर ही करवा दिया। इससे उनकी प्रतिष्ठा काफी बढ़ गई थी, परंतु दक्षिण अफ्रीका में ब्रिटेन का साम्राज्य था इसलिए गांधीजी को बेरिस्टर नहीं बल्कि ''कुली बेरिस्टर'' कहा गया क्योंकि वहां हर भारतीय को 'कुली' कहा जाता था और उन्हें अपमानित भी किया जाता था चाहे वह कितने भी पढ़े–लिखे क्यों नहीं हो।

एक मुकदमे के सिलसिले में जब वे डरबन से प्रीटोरिया के लिए रेलगाड़ी के प्रथम श्रेणी के डिब्बे में बैठकर रवाना हुए तो एक गोरे को यह सहन नहीं हुआ, उसने गांधी जी को तुरंत उतर जाने को कहा। बेरिस्टर गांधी ने साफ–सुथरी अंग्रेजी भाषा में कहा ''मेरे पास प्रथम श्रेणी का टिकट है।'' सुनकर गोरा आग बबूला हो गया और उसने पुनः कहा कि उतर जा वरना पुलिस तुझे उठा कर फेंक देगी तब गांधी जी का उत्तर था ''मैं अपनी इच्छा से यहां से नहीं हटूंगा आप चाहे जिसको बुला लीजिए'' आखिर पुलिस का सिपाही आया और सूटेड बूटेड गांधी को डिब्बे से बाहर उतार दिया और सामान भी फेंक दिया। कड़ाके की सर्दी में गांधी जी ने सारी रात उसी छोटे से स्टेशन पर बिताई।

एक बार चार्ल्सटाउन से जोहन्सबर्ग जाते समय उन्हें घोड़ा गाड़ी में गोरो के साथ नहीं बिठाकर पहले कोचवान के साथ और थोड़ी ही देर बाद पायदान पर टाट बिछाकर पायदान पर बैठने को विवश किया गया । यहाँ तक कि कई बार उन्हें गोरे अफसरों के हाथों की मार भी खाना पड़ी। उन्हें कचहरी में जाने के लिए पगड़ी उतारकर प्रवेश करने का आदेश भी जारी हुआ परंतु उन्होंने इसे स्वीकार नहीं किया बेरिस्टर गांधी ने भारतीयों के प्रति जो अमानुषिक व्यवहार देखें उनमें कुछ निम्नांकित है जो उनके लिए असहाय थे –

(A) अफ्रीका में नाई भारतीयों के बाल काटने के लिए मना कर देते थे।

(B) भारतीयों को ''कुली'' नाम से पुकारा जाता था ।

(C) भारतीयों को मताधिकार से वंचित रखा जाता था।

(D) रात्रि को 9 बजे बाद बिना आज्ञा पत्र के भारतीयों को घर से बाहर निकलने पर प्रतिबंध था।

(E) जमीन खरीदने का अधिकार भारतीयों को नहीं था।

(F) भारतीयों के अंगूठे के निशान लिए जाते थे।

(G) केवल ईसाई पद्धति से किये गये विवाह ही मान्य किए जाते थे।

(H) भारतीय मजदूरों के लिए निर्धारित कार्यावधि के पश्चात मुक्ति के लिए तीन पौंड का टैक्स देना जरूरी था अन्यथा उन्हें पीटकर, धमका कर पुनः बंधुआ मजदूरों जैसे काम लिया जाता था।

(I) हिंदुस्तानी फुटपाथ पर अधिकार पूर्वक नहीं चल सकते थे।

बेरिस्टर गांधी के लिए ये अमानुषिक व्यवहार असहय था। वे इससे बहुत दुखी हुए । 1896 में कुछ समय के लिए भारत आये और उन्होंने दक्षिण अफ्रीका में भारतीयों की दुर्दशा पर कुछ व्याख्यान दिए जिनकी चर्चा दक्षिण अफ्रीका में भी हुई। जब वे पुनः दक्षिण अफ्रीका गए तो गोरो ने उन्हें बहुत पीटा। यदि एक अंग्रेज पुलिस अधीक्षक की पत्नी बचाव नहीं करती तो उनकी मृत्यु भी हो सकती थी। उन्होंने अपमानित भारतीयों को संगठित करके उनका नेतृत्व अपने हाथ में लिया और ''नैटाल इंडियन कांग्रेस'' की स्थापना करके यहां से शांतिपूर्ण सत्याग्रह आंदोलन प्रारंभ किया। 1914 में उनके आंदोलन की सफलता के परिणाम स्वरुप ही भारतीयों की स्थिति में सुधार हुआ। उन्होंने स्पष्ट किया कि – ''जो मनुष्य अपमान सहता है, वह भी मानवता के विरुद्ध कार्य करता है। प्रत्येक प्राणी का कर्तव्य है कि वह आत्मसम्मान की रक्षा करें, परंतु आत्म सम्मान के लिए दूसरों पर अत्याचार करना बुरा है।'' इसी नीति के कारण दक्षिण अफ्रीकी सरकार को झुकना पड़ा और गांधी जी की विजय हुई।

प्रेरणा प्रसंग – गांधी जी की जीवन कथा ऐसे प्रसंगों से भरी पड़ी है जो हमारे लिए प्रेरणा के स्रोत हैं और भटके हुए लोगों के लिए मार्गदर्शक हैं। इनमें कुछ प्रेरणा प्रसंग यहां उद्धृत किए जा रहे हैं–

अ) श्रम के प्रति निष्ठा एवं स्वालंबन – मगनवाड़ी आश्रम में सभी को अपने हिस्से का अनाज पीसकर आटा बनाना पड़ता था । एक दिन आटा खत्म हो गया आश्रम में रसोई का मालिक सीधे महात्मा गांधी के पास गया और बोला ''बापू आज रसोई घर में आटा नहीं है और कोई भी पीसने वाला नहीं है, आप ही बताएं मैं क्या करूं ? बापू बड़े शांत स्वभाव से बोले ''घबराने की कोई बात नहीं चलो मैं चलकर पीस देता हूं'' बाबू अपना काम छोड़कर अनाज पीसने लगे। जब रसोई के मालिक ने बापू को चक्की चलाते देखा तो उसे आत्मग्लानि हुई वह लज्जित होकर बोला बापू आप जाइए मैं स्वयं ही पीस लूंगा। इसका सभी व्यक्तियों पर बहुत प्रभाव पड़ा। बापू मानते थे कि दूसरों की सेवा किए बिना जो अपनी ही सेवा के इरादे से कोई काम शुरू करता है वह अपनी और संसार की हानि करता है।

ब) धर्मांधता का विरोध – एक बार बापू बिहार में चंपारण गए हुए थे, वहां उन्होंने एक जुलूस देखा जिसमें एक मोटा बकरा आगे–आगे चल रहा था वह तुरंत समझ गए और जुलूस में साथ चल दिए। जुलूस देवी के मंदिर के पास जाकर रुक गया। जैसे ही बकरे की बलि दी जाने लगी बापू भीड़ को चीरते हुए आगे आ गए और पूछा कि ''इस निरापराध बकरे की बलि क्यों दी जा रही है'' उत्तर मिला कि बकरे के ताजे खून से बलि देने पर देवी प्रसन्न होती है'' बापू ने फिर कहा कि ''क्या आदमी का खून बकरे के खून से अच्छा नहीं होता क्या ? यदि होता है तो क्या देवी आदमी के खून की बलि से अधिक प्रसन्न नहीं होगी ? यदि होगी तो आप में से कौन व्यक्ति ऐसा है जो देवी को प्रसन्न करने के लिए अपनी बलि देने को तैयार है? यदि कोई नहीं तो मेरा सिर हाजिर है'' बेचारा बकरा बच गया ।

गांधी जी ने स्पष्ट कहा था कि ''धर्म का अर्थ कट्टरपंथ नहीं है उसका अर्थ है विश्व की एक नैतिक सुव्यवस्था में श्रद्धा/धर्म एक महान वृक्ष है जिसकी अनेक शाखाएं हैं। यदि कोई ईसाई मेरे पास आता है और कहता है कि वह भागवत पाठ से मुग्ध हो गया है और अपने को हिंदू घोषित करना चाहता है तो मैं उससे कहूंगा – ''ऐसा मत करो। जो बात भागवत कहती है वही बाइबल कहती है। तुमने इसे खोजने का प्रयत्न नहीं किया, प्रयत्न अच्छी तरह से करो और अच्छे ईसाई बनो।''

स) सादगी – गांधीजी सादगी पर विश्वास करते थे। थोथे आडम्बरों से उन्हें घृणा थी। एक पैसे की बर्बादी को भी वह देश की बर्बादी मानते थे। एक बार देवीपुर गांव के लोगों ने बापू के स्वागत में गांव को रेशम की पट्टियों, फुलजरी, लाल पीले कागज मंगवाकर बहुत सजाया साथ ही तेल के दीपक भी जलाए गए। यह सजावट देखकर गांधीजी गंभीर हो गए और उन्होंने पूछा इस सजावट के लिए इतने पैसे कहां से आए। कुछ व्यक्तियों ने बताया कि हिंदुओं से आठ–आठ आने तथा श्रद्धानुसार अधिक चंदा करके 300 रूपये एकत्रित किये। इससे बापू और चिढ़ गए और बोले ''तुम्हारी यह सजावट क्षण भर में कुम्हला जाएगी। इससे तो मुझे तुम धोखा देकर मेरे नाम पर यह ठाटबाट जुटाकर कौमी झगड़े को बढ़ावा दे रहे हो, जितने फूलों के हार तुमने मुझे

पहनाए उनके स्थान पर यदि सूत के हार पहनाते तो वह बाद में कपड़ा बुनने के काम आता।'' ऐसी सादगी से प्रेरणा लेना आज आवश्यक है।

द) सत्याग्रह– सत्याग्रह के सिद्धांत का मूल तथ्य है कि विरोधी के हृदय को अंतरात्मा की आवाज हेतु जागृत किया जाए। एक पक्ष विजेता बने और दूसरा पक्ष पराजित हो ऐसा सत्याग्रह में कभी नहीं होता है। सत्याग्रह के अंत में दोनों पक्ष मित्र बन जाते हैं। इस संबंध में दक्षिण अफ्रीका की एक घटना उल्लेखनीय है। ट्रांसवाल सरकार ने एक ऐसा काला कानून बनाया जिसमें प्रत्येक भारतीय को रजिस्टर में अपना नाम दर्ज करना अनिवार्य था अन्यथा उसे ट्रांसवाल छोड़ना था। भारतीय लोगों सहित गांधी जी ने इसका विरोध किया फलस्वरुप गांधी जी को 2 माह की जेल हुई। एक समझौता हुआ कि भारतीय यदि स्वेच्छा से अपना नाम रजिस्टर में दर्ज कर देते हैं तो कानून वापस ले लिया जाएगा। परंतु लोगों को विश्वासघात की आशंका थी। इसी आशंका के चलते मीर आलम नाम के व्यक्ति ने यह घोषणा कर दी थी कि ''मैं अल्लाह की कसम खाकर कहता हूं कि जो कोई रजिस्ट्री कराने जाएगा, उसे जान से मार दूंगा।'' गांधी जी जब अपना नाम रजिस्टर में अंकित करने जा रहे थे तो मीर आलम ने पूछा – ''कहां जा रहे हो'' गांधी जी ने जवाब दिया – ''रजिस्टर में नाम अंकित करने।'' इतना कहते ही उनके सिर पर एक डंडा पड़ा और वे बेहोश हो गए। जब वह होश में आए तो उन्होंने सबसे पहले मीर आलम के बारे में पूछा। पता चला कि उसे गिरफ्तार कर लिया गया है। गांधी जी ने कहा कि ''उन्हें छोड़ देना चाहिए मुझे उन पर मुकदमा नहीं चलाना।'' साथ ही समझौते पर ईमानदारी से अमल करने को भी कहा गया परंतु जब ईमानदारी से समझौता लागू नहीं हुआ तो जोहन्सबर्ग की हमीदिया मस्जिद में बुलाई गई भारतीयों की सभा ने थोड़ी ऊंचाई पर एक कड़ाई रखी और उसमें 2000 से अधिक प्रमाण पत्र डालकर मिट्टी का तेल छिड़ककर आग लगा दी गई।

गांधीजी को पुनः जेल में डाल दिया गया परंतु जीत सत्याग्रही गांधीजी की हुई और उस काले कानून को वापस लेना पड़ा। गांधी जी का कहना था कि ''सत्याग्रह जबरदस्ती से बिल्कुल उल्टी चीज है। इसमें किसी भी प्रकार की प्रकट या छिपी हुई हिंसा का पूरा बहिष्कार है फिर वह चाहे कर्म की हो या मन और वाणी की हो। सत्याग्रह कभी किसी को चोट नहीं पहुंचाता तथा उसके पीछे किसी विरोधी का बुरा चाहना या उसे हानि पहुंचाने की भावना नहीं रहती है।''

य) छुआछूत और सांप्रदायिकता – इन दोनों को गांधीजी भारत की उन्नति में सबसे बड़ा बाधक मानते थे। उनकी दृष्टि में छुआछूत का वर्तमान स्वरूप ईश्वर और मनुष्य के खिलाफ किया गया भयंकर अपराध है। अस्पृश्यों की स्थिति को दूसरे वर्गों के बराबर लाने हेतु किए प्रयत्न का एक प्रसंग उल्लेखनीय है – अहमदाबाद में गुजरात विद्यापीठ की स्थापना हुई। प्रश्न यह पैदा हुआ कि इसमें हरिजनों को प्रवेश दिया जाए या नहीं। विद्यापीठ के नियामक मंडल में कुछ लोग ऐसे थे जो हरिजनों को प्रवेश देने के पक्ष में नहीं थे। इस अनिर्णित प्रश्न को लेकर सदस्य गांधी जी के पास शायद यह सोचकर गए कि गांधी जी स्वयं मोढ़ बनिया होकर वैष्णव धर्मावलंबी है, परंतु गांधी जी ने हरिजनों को अनिवार्यतः प्रवेश देने पर बल दिया। बम्बई के कुछ वैष्णव श्रमिकों ने गांधीजी से कहा कि शिक्षा का कार्य बड़ा धर्म का कार्य है इस हेतु गांधी जी कहे उतनी राशि (पांच से सात लाख रूपये) देने को तैयार है परंतु हरिजनों के सवाल को इससे दूर ही रखना चाहिए। गांधीजी ने जो उत्तर दिया वह बहुत महत्वपूर्ण है उन्होंने कहा कि ''विद्यापीठ निधि की बात तो अलग रही, कल अगर मुझे कोई छुआछूत कायम रखने की शर्त पर सारे हिंदुस्तान का स्वराज भी दे दे तो मैं नहीं लूंगा''।

गांधी जी का कहना था कि ''मैं फिर से जन्म नहीं लेना चाहता लेकिन अगर मेरा दूसरा जन्म हो तो मैं अछूत के रूप में पैदा होना चाहूंगा ताकि मैं उनके दुख दर्दो में, उनकी मुसीबतों में और उनके अपमानों में हिस्सा ले सकूं और मैं अपने आपको तथा अछूतों को उस दयनीय स्थिति से मुक्त करने का प्रयत्न कर सकूं।''

इसी प्रकार वे भारत में हिंदू और मुस्लिमों को भारतीय समाज का अंग मानते थे और इनमें पनपे सांप्रदायिकता के विष को दूर करने में वे निरंतर लगे रहे।

र) अहिंसा – गांधीजी अहिंसा के पुजारी थे उनके अनुसार ''अहिंसा और कायरता कभी साथ नहीं चलती। मैं पूरी तरह शास्त्र–सज्जित मनुष्य के हृदय से कायर होने की कल्पना कर सकता हूं। हथियार रखना कायरता नहीं तो डर का होना तो प्रकट करता ही है, परंतु सच्ची अहिंसा शुद्ध निर्भयता के बिना असंभव है।

ल) ट्रस्टीशिप का सिद्धांत – गांधीजी को सरकार अथवा राज्य के प्रति जवाबदेही के लिए वे मानते थे कि जनता के हम प्रतिनिधि हैं तो उनके प्रति जवाबदार भी हैं। आचार्य जेबी कृपलानी उनके सचिव थे। वे और गांधी जी एक बार बिहार गए। एक स्थान पर उन्हें तांगे से जाना पड़ा। जिसका किराया 6.25 रुपया देना था परंतु कृपलानी जी उसे 10 का नोट देकर 3.75 वापस लेना भूल गए। गांधी जी को पता चला तो उन्होंने कहा कि जनता का पैसा बर्बाद क्यों किया, इसका आपको प्रायश्चित करना चाहिए। प्रायश्चित के रूप में कृपलानी जी को उपवास रखकर आर्थिक क्षति पूर्ति करनी पड़ी।

व) श्रम के प्रति निष्ठा – स्वतंत्रता के समय नोआखाली वाली दंगों में दंगा पीड़ितों के शिविरों का जब गांधी जी ने अवलोकन किया तो उनकी व्यवस्था हेतु भेजी गई सुचेता कृपलानी से उन्होंने पूछा कि पीड़ितों को भोजन मुफ्त खिला रहे हैं या उनसे कोई काम भी ले रहे हैं? सुचेता जी ने बताया कि उनसे शिविर व्यवस्था संबंधी काम करवाए जा रहे हैं। इससे गांधीजी संतुष्ट हुए, बिना श्रम के भोजन पाने के वे सख्त विरोधी थे। वे कहते थे कि ''मनुष्य की मनुष्यता तभी तक रहती है जब तक वह आत्म सम्मान के साथ जीवन व्यतीत कर रहा हो।''

स) सत्य स्वीकारोक्ति एवं रहस्योद्घाटन – गांधीजी के अनुसार सत्य में कोई भी जाति धर्म नहीं होता। सत्य भूख को भूख और अन्याय को अन्याय कहता है। इसे कुछ समय के लिए छुपाया जा सकता है परंतु यह नष्ट नहीं होता इसलिए हमेशा सत्य बोलना चाहिए। सत्य नहीं बोलकर मौन रहना भी असत्य का अनुसरण करना है। अपनी गलती को छिपाने से हमें जीवन भर आत्मग्लानि महसूस होती रहती है। हमारी गलती या कमजोरी की स्वीकारोक्ति हमें नीचा नहीं दिखाती बल्कि हमारा साहसिक व्यक्तित्व उजागर करती है। यदि हमें कोई रहस्य पता है जिससे मानव जाति की भलाई होती है तो उसको उजागर कर देना चाहिए। ऐसा नहीं करना असत्य की राह पर चलने जैसा ही है।'' अर्थात सत्य की राह में भय नहीं होता है।

संदर्भ

1. स्त्रोत : ''बापू ने कहा था – प्रकाशक गांधी भवन न्यास, गांधी भवन, श्यामला हिल्स, भोपाल।
2. स्त्रोत : 5 (ए,बीसीडी) – पत्रिका, दैनिक समाचार पत्र – मंगलवार, 2 अक्टूबर 2012 पृष्ठ क्र.9
3. स्त्रोत – 1. रजतपथ द्विमासिक पत्रिका अप्रैल से जुलाई 2010 पृष्ठ क्र. 14 इंदौर
4. स्त्रोत – 1. रजतपथ द्विमासिक पत्रिका अप्रैल से जुलाई 2010 पृष्ठ क्र. 14 इंदौर
5. स्त्रोत 8 (एबीसीडीईएफजीएचआई) – सत्य के प्रयोग, मो.क.गांधी, पृष्ठ क्र. 130 – सस्ता साहित्य मंडल दिल्ली
6. स्त्रोत : प्रेरक जीवनियां – 1991 प्रकाशक माध्यमिक शिक्षा बोर्ड राजस्थान अजमेर

कोविड – १९ महामारीचा उच्चशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर झालेल्या परिणामाचे समाजकार्यात्मक दृष्टीकोणातून अध्ययन : विशेष संदर्भ – नांदेड तालूका

राजरत्न निवृती पवार

प्रस्तावना :

भारतातील तसेच जगातील प्रत्येक घटकावर कोविड – १९ महामारीचा परीणाम झालेला आहे. परंतू या सर्वांमध्ये सर्वात जास्त परीणाम झालेले जर कोणते क्षेत्र असेल तर ते शिक्षण क्षेत्र हे होय. या महामारीमुळे जगातील अनेक देशांना नाइलाजास्तव लॉकडाउन करावे लागले होते. मोठ–मोठ्या उद्योगधंछद्यां पासून ते प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा ह्या पूर्ण पणे बंद कराव्या लागल्या आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेने दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार ज्या ठिकाणी जास्त प्रमाणात लोकांची गर्दी होते ती सर्वच क्षेत्रे ही बंद करण्यात आली तसेच सोशियल डिसटन्सींग चे सुध्दा पालन करण्यात आले होते.

कोविड – १९ महामारीचा पहिला रूग्ण हा चीन या देशातील वूहान या ठिकाणी आढळला होता व हाळूहाळू या महामारी प्रसार हा जगातील अनेक देशांमध्ये झाला. २०२० या वर्षी जागतिक आरोग्य संघटनेनी कोविड – १९ या आजारास महामारी असे घोषित केले होते. या महामारीच्या दरम्यान जगातील अनेक लोकांना आपला जीव गमवावा लागला होता. युनेस्कोच्या रीपोर्टनुसार जगातील ९० टक्के उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर या महामारीचा अतिगंभीर स्वरूपाचा परीणाम झालेला आहे. तसेच या महामारीमूळे विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक स्थितीवर आघात झालेला आहे. अनेक शैक्षणिक संस्था ह्या बंद ठेवल्यामुळे शैक्षणिक वर्ष, परीक्षा आणि स्पर्धा परीक्षा ह्या अनेक वेळेस पूढे ढकलण्यात आलेल्या आहेत. ह्या उच्च शिक्षण संस्था बंद झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांपूढे आरोग्यापासून ते संपत्ती पर्यंतच्या समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही संपूर्णपणे ठप्प झाल्यामूळे याचा परिणाम समाजातील उच्चशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर झालेला दिसून येतो. ह्या महामारीचा सर्वात महत्वाचा परीणाम म्हणजे भारतातील जी वर्गामध्ये हजर राहून देण्यात येणारे शिक्षण हे आता ऑनलाइन पध्दतीने देण्यात सूरूवात झाली. विद्यार्थी हा आपल्या घरी व शिक्षक हे त्यांच्या घरी राहून ऑनलाईन शिक्षणास देण्यास प्रोत्साहीत करण्यात येवू लागले. परंतू या ऑनलाईन शिक्षणामध्ये सर्वात जास्त जर परवड कोणत्या विद्यार्थ्यांची झालेली असेल तर ती ग्रामिण भागात राहणारे विद्यार्थी तसेच समाजातील गरीब कुटूंबातील विद्यार्थी यांची होय. तसेच उच्च शिक्षणाचे प्रमूख ध्येय अध्यापन, आध्यायन आणि संशोधन हे पूर्ण पणे बदलूनच गेले.

भारतामध्ये ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात तांत्रिक अडचणी निर्माण झाल्या. तसेच भारतातील उच्चशिक्षण देणाऱ्या अनेक शैक्षणिक संस्था अशा आहेत की ज्यांच्याकडे मुबलक प्रमाणात तांत्रिक सोयि–सूविधा उपलब्ध नाहीत. तसेच भारतातील उच्चशिक्षण घेणारे अनेक विद्यार्थी हे ग्रामिण भागातील असल्यामुळे त्यांना त्यांच्या गावामध्ये कनेक्टीवीटी तसेच मोबाइल, आणि रीचार्जसाठी लागणारे पैसे यांची पण समस्या निर्माण झाली कारण ग्रामीण भामधील अनेक रोजगार हे लॉकडाउन दरम्यान बंदच होते.

संशोधनाचे उद्देश :

१. नांदेड तालुक्यातील उच्चशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर कोविड – १९ महामारीचा झालेल्या परीणामाचे अध्ययन करणे.
२. नांदेड तालुक्यातील उच्चशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना लॉकडाऊन दरम्यान आलेल्या समस्याचे अध्ययन करणे.
३. नांदेड तालुक्यातील उच्चशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर ऑनलाइन शिक्षणाचा झालेल्या परीणामाचे अध्ययन करणे.
४. नांदेड तालुक्यातील उच्चशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यी आणि पालक यांच्या सामाजिक, आर्थीक, मानसिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
५. कोविड – १९ महामारीमुळे परीवर्तीत झालेली उच्च शिक्षण पध्दतीचे अध्ययन करणे

संशोधन पध्दती :

सदर संशोधनासाठी नांदेड शहर आणि तालुक्यातील उच्च शिक्षण घेणाऱ्या २००० विद्यार्थ्यांपैकी ३६० विद्यार्थ्यांची निवड ही लॉटरी पध्दतीने नमूना म्हणून करण्यात आलेली आहे. तसेच त्यांच्याकडून तथ्य संकलन करण्यासाठी मुलाखत अनुसूची या तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे.

समाजकार्यात्मक दृष्टीकोन :

प्रस्तुत संशोधनासाठी समाज कार्यातील आत्मनिर्णयाचा दृष्टीकोन याचा वापर केला आहे. हा दृष्टीकोन समाज कार्यातील प्रमूख दृष्टीकोन आहे. हा सिध्दांत असे सांगतो की कोणत्याही व्यक्तीला आपल्यासाठी सर्वात चांगले काय आहे. हे निवडण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. परंतू कोविड – १९ महामारीच्या दरम्यान विद्यार्थ्यांना आपल्या निवडी प्रमाणे शिक्षण घेण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला नाही.

नांदेड तालुक्यातील उच्चशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर कोविड –१९ महामारीचा झालेला परीणाम :

नांदेड तालुक्यामध्ये प्रामुख्याने नांदेड शहरामध्ये एकूण उच्च शिक्षण देणारे महाविद्यालये ही १० आहेत. तसेच स्वामी रामानंद तीर्थ विद्यापीठ परीसरामध्ये अनेक संकुलातुन उच्चशिक्षण देण्यात येत आहे. परंतु कोविड – १९ या महामारीमुळे भारताप्रमाणेच नांदेड शहर हे सूध्दा लॉकडाउन करण्यात आले. त्यामूळे येथे उच्चशिक्षण घेणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांना विविध समस्या निर्माण झाल्या आणि त्यांचा त्यावर अतिगंभीर स्वरूपाचा परीणाम झालेला आपणास दिसून येतो. तो खालिल प्रमाणे आहे.

१. ऑनलाईन शिक्षण सूरू झाल्यामूळे विद्यार्थ्यांना तांत्रिक समस्या निर्माण झाल्यामूळे त्यांच्या शिक्षणावर परीणाम झाला.
२. ग्रामिण भागातील विद्यार्थ्यांना मोबाईल, कनेक्टीवीटी या समस्या निर्माण झाल्यामुळे त्यांच्या व मानसिक ताण येवू लागला आणि परीणामी त्यांचे स्वास्थ बिघडू लागले.
३. अनेक विद्यार्थ्यांना तांत्रिक ज्ञान नसल्यामूळे तसेच त्यांच्याकडे ऑनलाईन शिक्षण घेण्याच्या सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे असा परीणाम झाला की त्यांना शिक्षणापासून वंचीत राहावे लागले.
४. अनेक विद्यार्थी हे तासंतास ऑनलाईन शिक्षण घेवू लागल्यामुळे त्यांना अर्थिक समस्या येवू लागल्या आणि त्याचा परीणाम असा झाला की त्यांच्या कूटूंबामध्ये वाद निर्माण झाले.
५. अनेक विद्यार्थी हे ऑनलाइन शिक्षण घेताना गैर हजर राहील्यामूळे त्यांच्यामध्ये शिक्षण विषयक उदासिनता निर्माण झालेली आहे.
६. कोविड – १९ महामारीचा असा देखिल परीणाम झाला आहे की अनेक उच्चशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी शिक्षण सोडून दिले आहे.
७. अनेक शहरी विद्यार्थी यांना ऑनलाईन शिक्षण घेत असताना डोळाचे आजार, मानेचे आजार अशा परीणामांना सामोरे जावे लागले आहे.
८. उच्च शिक्षण घेणारे अनेक विद्यार्थी ऑनलाइन शिक्षणामुळे अनेक विषय हे समजू न शकल्यामुळे ते मागे राहिले.
९. कोविड – १९ महामारीच्या काळामध्ये शैक्षणिक वर्ष हे वेळे वर सूरू न झाल्यामूळे अनेकांना आपल्या आयुष्यातील दोन वर्ष हे गमवावे लागले.
१०. उच्चशिक्षण घेणारे अनेक विद्यार्थ्यांना परीक्षा देतांना अनेक तांत्रिक अडचणी निर्माण झाल्यामुळे त्यांना नापास व्हावे लागले.

शिफारशी :

१. उच्च शिक्षण देणाऱ्या सर्व शैक्षणिक संस्था ह्या शंभर टक्के क्षमतेने सूरू करून सर्व विद्यार्थ्यांना ऑफलाईन शिक्षणाची व्यवस्था करावी.
२. या पुढील सर्व परीक्षा ह्या ऑफलाईन पध्दतीनेच घेण्यात याव्यात.
३. विद्यार्थ्यांना ऑफलाईन शिक्षणासाठी प्रोत्साहीत करावे.
४. शासनाने विद्यार्थ्याची सर्व प्रकारची फिस माफ करावी कारण कोविड च्या दरम्यान त्यांची आर्थिक पीळवणूक झालेली आहे.
५. सर्व विद्यार्थ्यांचे आरोग्य विषयक तपासणी शासनाने मोफत करून घ्यावी कारण कोविड काळामध्ये त्यांना मानसीक आणि शारीरीक आजार जडलेले आहेत.

संदर्भग्रंथ सुची :

१. चौधरी आर. (२०२०), कोविड – १९ पॉनडामिक इमपॅक्ट फॉर एज्यूकेशन, इकोनॉमिक टाईम्स.
२. डॉ. प्रीयंका धूत, (२०२१), डिजीटल शिक्षण आणि प्रशिक्षण.
३. अहमद मिर्जा,(२००४), समाज कार्य दर्शन आणि पध्दती, शाइनिंग प्रेस लखनऊ.
४. मदन जी.आर. (२०१२), परीवर्तन आणि विकासाचे समाजशास्त्र, विवेक प्रकाशन दिल्ली.
५. मिश्र पी.डी. (२०१०), समाज कार्य इतिहास व पध्दती, न्यू रायल बुक कम्पनी लखनऊ.
६. डॉ. आर. सचदेवा, समाज कार्याचे सिंध्दांत.
७. डॉ.जी.आर मदन, समाज कार्य.
८. डॉ. धर्मपाल चौधरी, समाज कार्याचा परीचय.
९. डॉ. सिंह सुदन, समाज कार्य सिध्दांत आणि अध्ययन.
१०. प्रा. आगलावे, सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्रे व तंत्रे.

"A STUDY OF VALUES AMONG SCHOOL TEACHERS AT SECONDARY LEVEL IN RELATION TO THEIR GENDER, LOCAL AND MARITAL STATUS: WITH SPECIAL REFERENCE TO SWAMI VEVEKANAND MADYAMIK SCHOOL PARTUR "

Shri S. T. Mundhe
Assistant Teacher in Swami Vivekanand Madyamik School Partur

INTRODUCTION:

"Good teachers radiate knowledge everywhere. They are unique, divine Looking personalities. They inspire the young students and prepare them to face any challenges in life. They instill in them courage, hope, confidence and a sense of victory, values, so that they march on the path of brilliance to achieve their rightful destiny."

A.P.J. Abdul Kalam

Swami Vivekanand Madyamik School Partur has 05 teachers with one female teacher . This study mainly focus on "A Study of Values among School Teachers at Secondary Level in Relation to their Gender, Local and Marital Status: with Special reference to Swami Vivekanand Madyamik School Partur "

1.1 Definitions of values "Value is worth, utility, desirability and qualities on which these depend." Oxford English Dictionary

1.2 "It has been pointed out that man acts to satisfy his wants, anything which satisfies, a human want becomes thereby a value." Henderson

1.3 "A value is a conception explicit or implicit, distinctive of an individual or characteristic of a group, of the desirable which influences the s election from available modes, means and ends of action". Kluckhohn

1.4 According to National Police on Education (NPE)-1986 the terms as religious education, moral education and character education were used but NPE (1986) for the first time coined it as" value education"

Review of related research & literature:

According to Encyclopedia of Education Research: "The related literature is the embodiment of complete informational knowledge. This helps the researcher to highlight the studies and their findings related to the problem undertaken for research."

Warnock, M. (1996) Moral Values. In, J.M. Halstead and M.J. Taylor (eds.). Values in Education and Education in Values. **The Falmer Press. London. Purple, D. (1998)** Values Education in the United States of America. In, Stephenson et al (eds). Values in Education. Routledge. London. Stephenson,J., L.Ling, E.**T.Burman and M. Cooper (Eds.) (1998)** Values in Education. London: Rout ledge.**Kristiansen and Hotte (1996)** hold that relation between values, attitudes and behavior is moderated both by self-concept, moral development and moral orientation variables.**Rani (2009)** stated that urban girls have high moral values than rural girls. Government school students have high moral values then private school students

Statement of the problem: The title of the study is stated as: "A Study of Values among School Teachers at Secondary Level in Relation To their Gender, Locale and Marital Status"

Objectives of the study: The present study aimed at realizing the following objectives:

4.1. To study and compare the teacher values with its dimensions viz. theoretical, economical, aesthetic, social, political and religious values of Male and Female School Teachers.

4.2. To study and compare the teacher values with its dimensions viz. theoretical, economical, aesthetic, social, political and religious values of Rural and Urban School Teachers.

4.3. To study and compare the teacher values with its dimensions viz. theoretical, economical, aesthetic, social, political and religious values of Married and Unmarried School Teachers.

Hypothesis of the proposed study:

5.1. There is no significant difference between Male and Female School Teacher in respect to their Theoretical Values.

5.2. There is no significant difference between Male and Female School Teacher in respect to their Economical Values.

5.3. There is no significant difference between Male and Female School Teacher in respect to their Aesthetic Values.

5.4. There is no significant difference between Male and Female School Teacher in respect to their Social Values.

5.5. There is No significant difference between the Married and Unmarried School Teacher in respect to their Economical Values

Research methodology of the study:

Various reports of national and international agencies on "A Study of Values among School Teachers at Secondary Level in Relation to their Gender, Local and Marital Status:to collect data for current study. Present study totally depends on primary and secondary data. The study have been review for formulateconclusion's and e-contents relating to Intellectual Property Rights and International Trade.

Highlight and Discussion:

7.1Educational values contribute the following advantages for individual and social life:

7.1.a) Development of healthy and balanced personality.

7.2.b) Capacity to earn livelihood and acquire material prosperity.

7.3.c) Development of vocational efficiency.

7.4 d) Creation of good citizenship.

7.5 e) Reorganization and reconstruction of expense.

7.6 f) Adjustment with the environment and its modifications.

7.7 g) Fulfillment of the needs of the man.

7.8 h) Development of character.

7.9 i) National integration and national development.

7.10j) Promotion of social efficiency. k) Cultural values. l) Utilization of leisure

School Teacher: Those teachers teaching at school level called School teacher.

Gender: Either as two main groups (Male and Female) in which living things are placed according their reproductive function

Local: The Locality of operation or events .it denotes the residential status of teachers as Rural and Urban.

Marital Status: Those Human being Married or Unmarried called Marital Status.

Scope of the study: The present study confined only overview "A Study of Values among School Teachers at Secondary Level in Relation to their Gender, Local and Marital Status: with Special reference to Swami Vivekanand Madyamik School Partur " and based on Primary as well as secondary data only.

Conclusion of the study: It is observer from study concluded that, teacher values with its dimensions viz. theoretical, economical, aesthetic, social, political and religious values of Rural and Urban School Teachers are difference. Present Study also focused on teacher values, theoretical, economical, aesthetic, social, political and religious values with Married and Unmarried, Male and Fem and Rural and Urban School. Lastly study concluded There is no significant difference between Male and Female School Teacher in respect to their Economical Values.

Suggestions of the Study:

There is significant difference between Male and Female School Teacher in respect to their Economical Values. So study suggested that gives special attention on Male and Female School Teacher in respect to their Economical Values.

REFERENCES:

1. Anderson, J. 1980 Cognitive Psychology and Its Implications. San Francisco, Calif.: W.H. Freeman.
2. Banks, J. 1982 Educating minority youths: an inventory of current theory. Education and Urban Society November 15(1):88–103.
3. Bartlett, F.C. 1932 Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology. Cambridge, England: Cambridge University Press.
4. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. 1992. Research and Education Reform: Roles for the Office of Educational Research and Improvement. Washington, DC: The National Academies Press. https://doi.org/10.17226/1973.
5. www.google.com/ education/ male and female relation.

आदिवासी महिलांच्या समस्या आणि त्यांचे मुलभूत अधिकार : विशेष संदर्भ–मराठवाडा विभाग

आनंद दिलीप कदम

प्रस्तावना :

आदिवासी किंवा आदिम जमाती किंवा समाजाला विविध विचारवंतानी विविध नावे दिलेली आहेत. त्यातील प्रमूख व्यक्तीमध्ये ए.व्ही. ठक्कर, यांच्या मते अगदी प्राचीन किंवा मुळचे रहीवासी म्हणजे आदिवासी होत. तर हटन यांनी आदिवासींना आदिम किंवा आदिवासी असे संबोधले आहे. भारतातील आदिवासी समाजावर ज्या विचारवंतानी कामकेलेले आहे डॉ. घूर्ये यांच्यामते, तथकथित मुळचे रहिवासी व मागासलेले हिंदू म्हणजे आदिवासी होत. मानवंश शास्त्रज्ञांनी वैज्ञानिक पध्दतीने आदिवासी समाजाच्या व्याख्या करून आदिम समाजाविषयीचे चुकीचे पुर्वग्रह दुर केले आहेत. पण त्याच बरोबर आदिवासी कोणाला म्हणावे याही प्रश्नाचे त्यांनी उत्तर दिले आहे.

आदिवासी जमाती किंवा समाजाच्या व्याख्या :

विविध मानव वंश शास्त्रज्ञ आणि विचारवंत आदिवासी समाजाच्या केलेल्या व्याख्या ह्या खालिल प्रमाणे आहेत.

१. **म्दन मुजूमदार यांच्या मते,** ''समान भाषा व समान संस्कृती असणाऱ्या व आर्थिक दृष्टीने परस्पर–संबंधित असणाऱ्या ग्रामीण समुदायाच्या समुच्च याचा उल्लेख आदिवासी समाज म्हणून केला जातो.''

२. **गिलीन व गिलीन यांच्यामते,''** एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा, समान बोली भाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटांच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.''

३. **आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना यांच्या मते**, ''आदिवासी म्हणजे स्वतंत्र देशतील असे लोक ज्यांची सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिकस्थिती देशातील मुख्य समाजातील लोकापेक्षा भिन्न आहे आणि ज्यांचा दर्जा स्वतंत्र रूढी, परंपरा किंवा कायदे आणि नियमांनी स्पष्ट होतो.''

४. **जागतिक बॅंक,** ''एक असासामाजिक समुह ज्याचे कुटूंब, पुर्वज किंवा पिढ्यांच्या स्वतंत्र चालीरीती आहेत. जो एक विशिष्ट भू–प्रदेशात मुख्य समाजापासून दूर राहत असतो.''

मराठवाडा विभागातील आदिवासी जमाती :

मराठवाडा विभागामध्ये यामध्ये औरंगाबाद, जालना, बीड, नांदेड, परभणी, लातुर, हिंगोली, या जिल्ह्यांचा समावेश होतो आणि या जिल्हामध्ये कातकरी, वारली, गोंड, भिल्ल, महादेव कोळी, ठाक्कर अशा अनेक प्रकारच्या आदिवासी जमाती वास्तवास आहेत.

आदिवासी महिलांच्या समस्या आणि मुलभूत अधिकार :

महाराष्ट्रामध्ये कातकरी, काथोटी, कोलाम, माडीयागोंड, परधान, गायतागोंडा, राजगोंड, हलबी, माना इत्यादी आदिवासी जमाती दिसून येतात. यापैकी गोंदिया जिल्ह्यात गायता गोंडही जमात प्रामुख्याने बहूसंख्येने दिसून येते. हिगोंडाची सुधारीत जमात असून उच्चसमाज व संस्कृतीमुल्ये जपणारी आहे. १९९१ च्या जनगणने नुसार महाराष्ट्रातील विदर्भात गोंडाची लोकसंख्या जास्त असून ती १३.३७ टक्के एवढी आहे.

आदिवासी महिलांच्या प्रमुख समस्या ह्या खालिल प्रमाणे आहेत.

१. शिक्षणाचा अभावाची समस्या :

आदिवासी समाज हा प्राचीन काळापासूनच मूख्य प्रवाहा पासून दूर राहिलेला आहे. त्यामुळेच या समाजातील महिलांचा शैक्षणिक विकास हा ज्या प्रमाणात झालापाहीजे तसा झाला नाही. त्यामुळेच या समाजातील महिला या शिक्षणामध्ये मागासलेल्या दिसून येतात.

२. मागासलेपणाची समस्या :

आदिवासी समाजाचे प्रमुख वैशिष्ट्य कोणते असेल तर ते मागासलेपणा हे होय. तेव्हा या समाजातील महिलां देखिल मासलेल्याच आहेत कारण हा समाजातील महिलांवर त्यांच्या जाती पंचायतीचे अनेक बंधने असल्यामूळे त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर ठेवले जात असते.

३. अंधश्रध्देची समस्या :

आदिवासी महिलांपुढील सर्वात गंभीर जर कोणती समस्या असेल तर ती अंधश्रध्देची समस्या होय कारण या समाजामध्ये अनेक काळापासून लोक हे देवावर, बुआबाजीवर विश्वास ठेवत असतात. आणि त्यांना जर एखादा आजार झाला तरी ते दवाखाण्यामध्ये न जाता देवकडे किंवा एखाद्या बुआकडे जातात यामुळेच त्यांचा तो आजार वाढत जावून अनेक आदिवासी महिला या मृत्युमुखी पडतात तसेच त्यांचा देववादावर विश्वास असल्यामुळे ते आधुनिकरणाचा स्विकार करत नाहीत.

४. जातपंचायतीचे समस्या :

अनेक आदिवासी जामातीमध्ये जातपंचायती कडून या महिलांवर अनेक प्रकारचे अन्याय अत्याचार केले जातात आणि ह्या महिला ते निमुटपणे सहन करत असतात. कारण जाती पंचायतीने घेतलेला निर्णय हा आदिवासी जमातीतील प्रत्येक महिलेसाठी बंधनकारक असतो जर या नियमांचे पालन केले नाही तर त्यांना जात पंचायती मधून बहिस्कृत केले जात असते.

५. विकासाच्या संधीचा अभाव:

आदिवासी जमातीतील महिला ह्या विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आलेल्या नाहीत काही प्रमाणात आदिवासी जमातीतील पुरूष हे विकासाच्या प्रवाहामध्ये आलेले आहेत परंतु स्त्रियांना ज्या प्रमाणात विकासाची संधी दिली पाहिजे ती मिळत नाही.

६. सामाजिक समस्सा :

आदिवासी समाजामध्ये महिलांना अनेक समस्याचा सामना करावा लागत असतो. उदा. कौमार्य परीक्षा, विवाह विषयक बंधने, केशभूषा, वेशभूषा, चालिरीती, परंपरा ह्या सर्व बंधनामध्ये राहूनच त्यांना आपले जीवन जगावे लागत आहे.

७. आर्थिक समस्या :

आदिवासी समाजातील महिला ह्या विशिष्ट भूप्रदेशावर राहत असल्यामुळे त्यांना आपला आर्थिक विकास साधणे शक्य होत नाही. कारण त्या शिक्षीत नसतात तसेच त्यांच्याकडे विशिष्ट अशा प्रकारचे कौशल्य सुध्दा नसते त्यामुळे त्यांना आपला आर्थिक विकास साधणे शक्य होत नाही.

आदिवासी महिलांचे मुलभूत अधिकार :

भारतीय संविधानामध्ये कलम १२ ते ३५ मध्ये भारतातील सर्वच नागरीकांना हे मुलभूत अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. त्याप्रमाणे आदिवासी महिलांसुध्दा ते प्राप्त झालेले आहेत.

१. आदिवासी समाजातील महिलांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार आहे.

२. आदिवासी जमातीतील महिलांना त्यांची वेशभूषा, केशभूषा आणि परंपरा यांचे पालन करण्याचा अधिकार आहे.

३. आदिवासी जमातीतील महिलांना आपल्या धार्मिक संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे.

४. आदिवासी जमातीतील महिलांना भारतामध्ये कोठेही वास्तव्य करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे.

५. आदिवासी जामातीतील महिलांना त्यांच्या भाषेमध्ये शिक्षण घेण्याचा अधिकरप्राप्त झालेला आहे.

६. आदिवासी जातीतील महिलांना त्यांचे सण–उत्सव हे साजरे करण्याचा अधिकार आहे

अशा प्रकारे आदिवासी महिलांचे काही मुलभूत अधिकार हे वरील प्रमाणे आहेत. भारतीय संविधनामध्ये आदिवासी जमातीतील महिलांना मुलभूत अधिकार प्रदान केलेले आहेत. परंतु अनेक ठिकाणी या मुलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केले जात असते आणि या महिला ते निमुटपणे सहन करत असतात.

सारांश :

अशाप्रकारे आदिवासी समाजाच्या समस्या आणि त्याचे मुलभूत अधिकार हा संशोधन लेख लिहण्यामागे हा हेतू आहे की, आदिवासी जमातीतील महिलांना भारतीय संविधानाने अनेक अधिकार प्राप्त करून दिलेले आहेत परंतू भारतामध्ये संविधानाची अंमलबजावणी करणारे लोक हे त्याची योग्य अंमलबजावणी करत नाहीत त्यामुळे या अधिकाराचा त्यांना फायदा होत नाही.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

१.अजमेरा सुर्यकांता (२०१०), आदिवासी आणि ग्रामीण विकास, अथर्व पब्लिकेशन्स धूळे.

२.आगलावे प्रदीप (२००८), आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

३.गारे गोविंद (२००१), पेनगंगानदीच्या खोऱ्यातील आंध आदिवासी, श्री. विद्या प्रकाशन, पुणे.

४.गुप्ता कमलेश कुमार (२००६), महिला सशक्तीकरण, बुक एनक्लेव, जयपूर.

५.देवगांवकर एस. जी. (२००९), आदिवासी विकास प्रकाशन, श्री. साईनाथ प्रकाशन.

६.मुळे सुमन (२००१), आदिवासी स्त्री जीवन, सुगावा प्रकाशन पुणे.

७.संगवे विलास (१९७६), सामाजिक मानवंशास्त्र, बॉम्बे पॉप्यूलर प्रकाशन.

८.पनिकर रजनी (१९९०), भारतीय नारी प्रगती के पथपर, नॅशनल पब्लिशिंग हाउस दिल्ली.

९.Desai A.R. (1969) Rural Sociology in India, Popular Prakashan, Bombay.

१०.Acharya Sarthi (1987), Women and Rural Development in the Third World, Tiss Bombay.

''संजीव के उपन्यासों में चित्रित औद्योगीकरण से प्रताड़ित आदिवासी समाज''

प्रा. नटवर संपत तडवी

सहायक प्राध्यापक हिंदी विभागाध्यक्ष

संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंड़ल कला व वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, खापर, ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

समकालीन हिंदी उपन्यास परंपरा में राजेंद्र यादव, उषा प्रियवंदा, मन्नू भंडारी, मोहन रोकेश इन बहुचर्चित उपन्यासकारों के साथ ही आज संजीव जी का नाम उनके साहित्यिक योगदान के कारण लिया जाता है। सन् १९४७ में सुलतानपुर (उ.प्र.) के बांगरकला गॉव में एक बेहद गरीब किसान परिवार में इनका जन्म हुआ। इसलिए आर्थिक स्थिति से बेहाल जीवन जीने की उनकों अनुभूति परिवार से ही मिली। समाज के दबे कुचले गरीब, उपेक्षित और अपने मानवीय अधिकारों से वंचित आदिवासी समाज का चित्रण उनके साहित्य का केंद्र रहा है। आदिवासी समाज का चित्रण अध्ययन, चिंतन कड़ी मेहनत करने के बाद ही यथार्थ तथ्यों के आधार पर ही उनके उपन्यासों में दिखाई देते हैं। उन्होंने अभितक तक बारह उपन्यास लिखे हैं। किसनगढ़ के अहेरी, सर्कस, सावधान! नीचे आग है, धार, पॉव तले की दूब, जंगल जहॉ शुरू होता है, सूत्रधार, रानी की सराया, रह गई दिशाएँ इसी पार आकाश चम्पा, अहेर और फॉस आदि उपन्यास संजीव जी ने लिखकर अपना साहित्यिक योगदान हिंदी को दिया है। इन उपन्यासों के केंद्र में अधिक से अधिक आदिवासी समाज ही रहा है। जो सदियों से शहरीकरण और औद्योगीकरण के कारण प्रताड़ित शोषित जीवन जी रहा है।

आदिवासी शब्द का अर्थ मूल निवासी होता है। भौगोलिक क्षेत्र के निवासियों के साथ इनका संबंध जोडा जाता है। आदिवासियों को कई नामों से संबोधित किया जाता है। जैसे– जनजाति, अनुसूचित जनजाति, आदिवासी, वनवासी, आत्विका, गिरीजन आदि। आदिवासी किसी प्रदेश या राज्य के मूल निवासी होते हैं। डॉ. एन मजूमदार इस संदर्भ में कहते हैं–''एकमात्र सामाजिक जाति, एक ही भूप्रदेश, में वास्तव्य करने वाले, एक ही भाषा बोलने वाले, विवाह, व्यवसाय आदि में एक ही नियम का पालन करनेवाले, पारंपारिक संबंध और व्यावहार के बारे में पूर्वानूभव पर आधारित निश्चित नियमों का पालन करने वाले पारिवारीक समूह आदिवासी जाति है।''[१] प्रो. गिलानी आदिवासी के बारे कहते हैं–''एक विषिष्ट भूप्रदेश में रहनेवाला, समान बोली बोलने वाला, अक्षरों की पहचान न होनेवाले समूह गट आदिवासी है।''[२]

अभिजात्य साहित्य के बाहर एक बहुत बडा समाज है, जो सदियों से अपने विकास से वंचित रहा है। जिनके पास अजिविका का कोई साधन नही है। वह है आदिवासी समाज। औद्योगीकरण से अन्य समाजिक वर्गों का फायदा हुआ है, लेकिन आदिवासी समाज बरसों से आज तक मानवीय विकास से दूर है। औद्योगीकरण सामान्य एक आर्थिक प्रक्रिया का नाम है। इससे मानव समूह की सामाजिक, आर्थिक स्थिति, बदल जाती है। जिसमें उद्योग धंधों का बोलबाला होता है। वस्तुत: यह मानवीय आधुनीकरण का ही एक अंग है। और दूसरा जो अंग है वह है उपेक्षित समाज के नुकसानी का होता है, जिसमें आदिवासी समाज आता है। अन्य समाजिक वर्गों की उन्नती के लिए आदिवासी समाज का नुकसान किया जाता है। मानवीय विकास के नाम पर बार–बार विकास की कींमत आदिवासियों को ही चुकानी पडती है। औद्योगीकरण के नाम पर इन्हें जल, जमीन और जंगल से बेदखल किया जाता है। सरकार और पूँजीपति औद्योगीकरण के नाम पर इनकी जमीन तो हथिया लेते हैं पर उचित मुआवजा इन्हें नहीं देती। उद्योगों में न इनकी कोई भागिदारी होती है और न ही कोई नौकरी के लिए कोई प्रावधान। मानवीय प्राथमिक सुख–सुविधाओं के अभाव में ही आदिवासी समाज जीता है। औद्योगीकरण का लाभ गैर–आदिवासी उठा रहें है और मूल निवासियों के नसीब में केवल उपेक्षा आती है। औद्योगीकरण के कारण आदिवासियों के जीवन में उपेक्षाओं के साथ ही विस्थापित भी होना पड़ता है। संजीव ने आदिवासी क्षेत्रिय भागों का जिज्ञासा की दृष्टि से झारखंड बिहार आदि भागों का अध्ययन किया है। आदिवासी समाज औद्योगीकरण के कारण प्रताड़ित जीवन जीता

उन्हें नजर आया। मानव विकास के नाम पर उन्हें लूटा जाता है। जमीन, घर, जंगली संपदा जैसी उनकी संपत्ती के साथ ही उनकी अरण्य संस्कृति को भी लूटा जाता है। परिणाम स्वरूप उनकों जीवन से बेदखल किया जाता है। इसकी कसक संजीव के उपन्यास में मिलती है।

'पाव तले की दूब' उपन्यास में औद्योगीकरण और आदिवासी के दुष्परिणामों का अंकन दर्शाया है। झारखंड के मेझियॉ गॉव बाघमुंडा में स्थित डोकरी के एन.टी.पी.सी. के लिए सरकार आदिवासियों की जमीन अधिग्रहण कर लेती है जो एक समय आदिवासी इन जमीनों के मालिक थे। झारखंड खनिज संपदा भांडार होने के कारण यहॉ औद्योगीकरण के नए–नए उद्योग शुरू करने की दृष्टि से सरकार और औद्योगपति आदिवासियों की जमीनों पर कारखानों को शुरू करते हैं। जिनकी जमीनों के कारण बड़े–बड़े उद्योगों का निर्माण होता है, उन्हें जमीनों को मुआवजा तक नही मिलता है। क्योंकि मुआवजा की रक्कम भृष्ट अफसर ही हडप लेते हैं। और आदिवासियों को उपेक्षित रखा जाता है। इसी का परिचय देते हुए संजीव लिखते हैं–''नए–नए उद्योग लगाए जा रहे हैं, नयी दुनिया की पगध्वनि! टगर सरकार ईमानदारी से इनका हक दे दे तो एक ही छलांग में कई मंजिले आपने–आप तय हो जाती है–पर अन्याय देखो, आदिवासियों को जमीन पर ये कारखाने लग रहें, उन्हें टोटली डिप्राइव किया जा रहा है– इस संपति में उनकी भागीदारी तो खत्म की ही जा रही है, उन्हें जमीन से भी बेदखल किया जा रहा है, मुआवजा भी अफसरों के पेट में।''[३] सदियों से उपेक्षित आदिवासी समाज विस्थापन और असुरक्षा में जीता है। उनकी जमीनों पर प्लांट बनाए गए है, लेकिन उन्हीं के लिए बिजली नहीं है। प्लांट की चिमनियों से निकलता जहरीला धुंआ और गेसों से आदिवासी बिमारी से जूझते हैं।

औद्योगीकरण के कारण आदिवासीयों का उनकी जमीनों पर अब उनका अधिकार नही रहा है। अपने पुरखों के अरण्य संस्कृति, उत्सव और जंगलों का उपयोग वे नही कर सकते हैं। सदियों से जूडे हुए यादों के साथ ही उन्हें अपना जीवन जीना पडता है। आदिवासी कालिचरण किस्कू अपने इसी उदासीन स्वर का परिचय देते हुऍ कहता है–''सरकार तो बहुत मेहरबान हैं न हम पर?....ये ई मेहरबानी है न कि जिस छोटा बुरू के जंगल शालवनी से हमरा बाप–दादा काट–काट के लाता रहा, अब हमरा लडका–जनाना दुतुअन भी नहीं तोड़ सकता?''[४] इस कथन से स्पष्ट होता है कि औद्योगीकरण के कारण आदिवासी समाज तूट जाता है। क्योंकि औद्योगीकरण ने आदिवासियों का केवल नुकसान ही किया है फायदा कूच भी नही। उन्हें जमीन और जंगलों के बदले रोग और प्रदूषण ही मिला। परिणाम स्वरूप प्रदूषण के कारण लकवा के शिकार आदिवासी होते गये। इसके खिलाफ गैर आदिवासी नायक सुदाम डोकरी ताप विद्युत प्रतिष्ठान में बी.इ. होकर भी आदिवासियों के जमीन, इज्जत और अस्तित्व के लिए संघर्ष करने की प्रेरणा देता है। सुदाम आदिवासियों के आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक सभी स्तरों पर विकास के लिए कोशिश करता है। विस्थापितों के लिए सहयोग करने की कोशिश करता रहता है। मगर सुदाम की कोशिश औद्योगीकरण से प्रताड़ित समाज के लिए उनके शोषण को रोक नही सकती। औद्योगीकरण व्यवस्था आदिवासियों के जीवन को बरबाद करकर ही छोडती है।

'धार' उपन्यास औद्योगीकरण की अधिष्ठित है। कोयला क्षेत्र और तेजाब फैक्टरी जैसे उद्योग झारखंड के बॉसगडा संथल परिसर में आते हैं। आदिवासी मैना का बाप टेंगर स्वयं अपनी जमीन ठेकेदार महेंद्रबाबू को दान देता है। इसी का फायदा लेकर महेंद्रबाबू उस जमीन पर तेजाब की फैक्टरी शुरू करते हैं। और फैक्टरी से निकले तेजाब के पानी से आदिवासियों की प्राकृतिक संपदा को प्रदूषित करता है–''हवा जब गॉव की ओर घूमती है तो अपनी रही–सही जान लिए बॉसगडा खॅसता है...न, बॉसगडा नहीं, उनकी उॅगली फैक्टरी की ओर उठ रही थी, वह उजली–उजली फफूॅदी की झुर्रियों में लरजती तेजाब की फैक्टरी खॉसती है, अपनी धीमी बत्तियों की बुझी ऑखों की चिलम में गॉव को भरकर पीती और सों–सों की खुश्क आवाज के साथ उजला–उजला जहर उगलती हूई फैक्टरी।''[५] तेजाब की फैक्टरी के कारण कुऍ तथा तालाब का पानी जहरीला बन जाता है। जमीन बंजर बन जाती है, संथाल आदिवासियों को पीने का पानी मिलता नही है। तेजाब की फैक्टरी से पहले बॉसगडा गॉव खेतों, पेड–पौधों से हरा भरा था, लेकिन जेजाब की फैक्टरी के कारण जंगल संस्कृति, प्राकृतिक संपदा नष्ट होती है,

जिनपर आदिवासियों की उपजीविका चलती है–''हमको याद आता है, जब हम बच्चा था, खेती से चार–छे महीना का काम चल जाता, आज एक दिन का भी नई! खेत–खतार, पेड, रूख, कुआॅ, तलाब, हम और हमरा बाल–बच्चा तक आज तेजाब में गल रहा है, भूख में जल रहा है।''[६] इस कथन से यह स्पष्ट होता है कि औद्योगीकरण के आड में आदिवासियों का शोषण किया जाता है। विकास के नाम पर सिर्फ गैर आदिवासियों का ही विकास होता है जिसमें महेंद्रबाबू जैसे ठेकेदार होते हैं, आदिवासी नही।

सरांशत: कहा जा सकता है कि औद्योगीकरण की प्रक्रिया मानव समूह के विकास की दृष्टि से प्रावधिष्ठित हुई है, लेकिन विकास के नाम पर आदिवासियों का केवल शोषण ही किया जाता है। परिणाम स्वरूप आदिवासी समाज सदियों से उपेक्षित जीवन जी रहा है। जमीन, खेत, घरों से विस्थापिक होकर आज वे असूरक्षित जीवन जी रहे हैं। इसका कारण है सरकार का औद्योगीकरण धोरण, जो उनको बर्बाद करके छोडता है। संजीव के उपन्यासों में आदिवासियों के उपेक्षित जीवन का वास्तविक चित्र रेखांकित किया हुआ नजर आता है। 'धार', 'पॉव तले की दूब', 'जंगल जहॉ शुरू होता है' और 'सावधान नीचे आग है' आदि उपन्यासों में संजीव ने झारखंड, बिहार जैसे पीछडे क्षेत्रो में जी रहे उपेक्षित आदिवासियों के जीवन के बारे में अध्ययन शिलता के आधार पर चित्रित किया है। बाह्य जगत या सभ्य समाज की तुलना में आदिवासियों की स्थिति दयनीय और गरीब की परिधी में आने वाली है। आदिवासी समाज अपनी जमीन, खेत, प्रकृतिक संपदा से भी पूॅजीपति, ठेकेदार, महाजन और सरकार की औद्योगीकरण की नीति से वंचित होता है। विकास के नाम पर आदिवासियों को सदियों से विस्थापित और असूरक्षा में जीवन जीना पड़ रहा है। वर्तमान में भी आदिवासी समाज इस प्रक्रिया से जाकर उपेक्षित जीवन जीता हुआ नजर आता है। याने संजीव के उपन्यास आदिवासियों के उपेक्षित जीवन की प्रासंगिकता व्यक्त करते हैं। औद्योगीकरण आदिवासियों के लिए वरदान नही शापित नजर आता है। क्योंकि औद्योगीकरण की संस्कृति में आदिवासियों को कोई स्थान नही है

संदर्भ सुची :

१. आदिवासी साहित्य के विविध: आयाम सम्पा. डॉ. रमेश कुरे, डॉ. मालती शिंदे
२. वही
३. पॉव तले की दूब – संजीव पृ. सं. १७
४. वही पृ. सं. ३२
५. धार – संजीव पृ. सं. ३६
६. वही – संजीव पृ. सं. ५४

जीवनात खेळाचे महत्व

प्रलोभ माधवराव कुलकर्णी

सह शिक्षक, जिल्हा परिषद हायस्कूल, वाघी तालुका, जिल्हा नांदेड.

आजच्या काळात पुस्तके वाचायला, ग्रंथ वाचायला कुणालाच वेळ नाही पण तुम्ही तर त्याच्या थोडासा वेळ दिला आणि आवड निर्माण केली तर तुमच्या असे लक्षात येईल खूप वर्षांपूर्वी सांगितलेल्या गोष्टी आणि भाकिते हे आज सर्व खरी झालेली आहेत आपली आजची प्रगती आणि प्रगत देश याविषयी संतांनी आधीच लिहून ठेवले होते आणि कल्पना केलेली होती. याविषयी आपण थोडी माहिती घेऊ या

बालकांचे साठी। पंतें धरले पाटी

तैसे संत जगी । क्रिया करून दावती अंगी

संत केवळ उपदेश न करता स्वतःच्या आचरणाचे आदर्श समाजापुढे ठेवून समाजाचा सन्मान दाखवतात. आधी केले मग सांगितले या उक्तीप्रमाणे ते वर्तन करतात. संत मंडळी बहुजन समाजाला ईश्वरप्राप्तीचा सोपा भक्तिमार्ग दाखवला; पण भासागरात राहून परमार्थाचे पैलतीर कसे गाठावे, याची शिकवण दिली.

वारकरी संप्रदायाचे प्रवर्तक संत ज्ञानेश्वर यांनी पसायदान आतून संपूर्ण मानवजातीचे हित केले आहे. संत एकनाथांनी हिशोब आतील एका पैशाची हुडकून काढण्यासाठी रात्रभर जागरण केले. या साध्या गोष्टीतून जनसामान्यांना ही व्यवहारात चूक राहण्याचा जणू आदर्श घालून दिला. नेटका प्रपंच करून परमार्थ कसा साधावा, याची शिकवण समर्थ रामदासांनी समाजाला दिली.

"जे का रंजले गांजले। त्यासी म्हणे जो आपुले।।

तोचि साधू ओळखावा। देव तेथेचि जाणावा।।

यासारखे अभंगातून संत तुकारामांनी भूतदयेचा मंत्र दिला. आज आम्ही झाडे लावा, देश वाचवा, हुंडा पद्धती बंद करा अशी घोषवाक्य देत झाडांचे मानवी जीवनाचे महत्त्व जनतेला पटवून देण्याचा प्रयत्न करतो. पण ही झाली संत तुकारामांनी "वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे" याच कारणातून कितीतरी शतकापूर्वीच करून दिली आहे. आणि झाडे लावा झाडे जगवा याचे महत्त्व पटवून दिले

आम्हाला हा ऑलम्पिक खेळाचे महत्त्व वाटते. पण रामदास स्वामींनी तर बलोपासना, व्यायाम याचे महत्व समाजाला पटवून देण्यासाठी तीनशे वर्षापूर्वी ठिकाणी आखाडे उभारले होते. शक्तीदेवता मारुतीची स्थापना केली होती; व्यायाम शाळा सुरू केल्या होत्या. लोकांना अन्यायाचा प्रतिकार करायला शिकवले; प्रयत्नवाद शिकला. स्वामी विवेकानंद, तुकडोजी महाराज, गाडगे महाराज या राष्ट्र संतांनी समाजातील दोन घालून राष्ट्राचे चैतन्य निर्माण केले. स्वतःच्या आचरणातून, विचारातून विचारातून जनतेला प्रकार राष्ट्रनिष्ठ चे झालेले.

जनसेवा हीच ईश्वरसेवा मानणारे बाबा आमटे, मदर टेरेसा, ताराबाई मोडक आधुनिक संतांनी मानवतेची महान शिकवण समाजाला दिली. संताची शिकवण ही ' बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' अशीच होती. कालप्रवाहात

समाज बदलतो; पण सत्य निती, चारित्र, मानवता, कर्मयोग, प्रेम, बंधुभाव, दीनदुबळयांची सेवा ही संतांची तत्वे त्रिकालबाधित व अविनाशी राहतात.

असे हे संत खरोखरच समाजाचे सच्चे मार्गदर्शक आहेत. त्यांचा सहवास ईश्वर प्राप्तीपेक्षा अधिक मोलाचा आहे. म्हणून संत तुकाराम ईश्वराजवळ मागणे मानताना म्हणतात, ' नलगे मुक्ती धनसंपदा। संत संग देई सदा।। ज्ञानेश्वरी, दासबोध, भागवत, अभंग गाथा अशासारख्या अमूल्य ग्रंथातून हे विचारधन संग्रहित करण्यात आली आहे. हे ग्रंथ भांडार पुढील पिढ्यानपिढ्या दीपस्तंभाप्रमाणे पथदर्शक ठरणार आहे, हे निश्चितच यात काही शंका नाही !!!

आपण बघितला संत यांचे आपल्या समाजावर थोर उपकार आहेत याची परतफेड करणे शक्य नाही त्यांनी दिलेले संस्काराचे मोती हे आदर्श व्यक्तिमत्व घडण्यात प्रेरणादायी आहेत. एवढेच नाही तर आज आपली आधुनिक संस्कृती कितीही बदलली कितीही पाश्चात्त्य अनुकरण केलं तरीही विदेशी लोकांनाही आपले थोर समाज संत आहेत. त्यांच्या लिखाणाचा साहित्याचा सर्व जगात अभ्यास केला जातो. एवढे त्यांचे विचार प्रभावी आहेत

जीवनात खेळाचे महत्व* सर्व सजीवांमध्ये फक्त मनुष्य हा एकच प्राणी असा आहे की जो नियोजनबद्ध पद्धतीने कोणत्याही प्रकारचे खेळ खेळू शकतो.म्हणजे इतर प्राणीही खेळतात परंतु मनुष्य व्यवस्थित नियोजन करून कोणतेही खेळू शकतो. सध्याच्या धावपळीच्या युगामध्ये मनुष्य किंवा सध्याची तरुण पिढी ही खेळापासून दुरावलेले आहे . मैदानी खेळ खेळण्यासाठी आता तर मैदानेच उरलेले नाहीत. पण यामुळे खेळाचे महत्त्व अजिबात कमी होत नाही. आपल्या जीवनामध्ये खेळांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या खेळांचे महत्त्व आपण या निबंधा मध्ये बघूया...

खेळांचे महत्त्व

खेळ खेळायला आवडत नाही, असे फारच थोडे लोक आपल्याला बघायला मिळतील. परंतु त्यांनाही कोणत्या ना कोणत्या तरी खेळाविषयी माहिती मात्र असतेच . खेळ खेळायला आवडत नसले तरीदेखील खेळाडूंना खेळताना बघण्याची आवड मात्र बऱ्याच जणांना असते.

खेळाचे महत्व सांगायचे झाले तर खेळ खेळल्याने माणसाचे शरीर, मन निरोगी राहते. आरोग्य उत्तम राहण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात मदत मिळते. जे व्यक्ती आनंदी असतात त्यांचे आरोग्य उत्तम असते आणि खेळांमधून खूप मोठ्या प्रमाणामध्ये आनंद मिळत असतो. मानसिक समाधानही मिळते

निरोगी शरीरात निरोगी मन वास करते. असे आपणा सर्वांना माहीतच आहे विविध प्रकारचे खेळ खेळल्यामुळे शरीरातील प्रत्येक अवयवाला व्यायाम मिळतो. व्यक्तिमत्वाच्या विकासासाठी आवश्यक असणारे अनेक गुण मानवामध्ये निर्माण होतात.

काही खेळ वैयक्तिक प्रकारे खेळायचे असतात बैठे खेळ मैदानी खेळ छोट्या मैदानावर खेळले जाणारे खेळ एकट्याने खेळले जाणारे खेळ जसे लपाछपी, लपंडाव, चोर-पोलीस, पकडापकडी, लंगडी इत्यादी खेळामुळे स्वतः एकट्याने जय-पराजय मिळवण्याचे कौशल्य निर्माण होते चिकाटी कष्ट करण्याची वृत्ती निर्माण होते त्याचप्रमाणे गाणे गटागटाने खेळले जाणारे खेळ जसे की खोखो कबड्डी क्रिकेट फुटबॉल हॉलीबॉल या खेळांमध्ये इतर सर्व खेळाडूंबरोबर समतोल साधत खेळावे लागते. कोणीतरी संघनायक असतो या प्रकारच्या खेळामुळे आपल्या सहकाऱ्यांना एकत्र घेऊन काम करण्याची प्रवृत्ती निर्माण होते संघभावना निर्माण होते संघ नायकाची भूमिका

केल्यामुळे नेतृत्व गुण विकसित होतो व भविष्यात एक चांगला नेता किंवा मार्गदर्शक निर्माण होण्यासाठी या गुणांची नक्कीच मदत होते.

खेळांमध्ये धावणे, उठणे, बसणे, लपणे अशाप्रकारच्या विविध कौशल्यांचा समावेश होतो. आजूबाजूच्या परिस्थितीवर पूर्णपणे लक्ष ठेवून वागण्याची प्रवृत्ती खेळाडूंमध्ये निर्माण होते. या कौशल्यामुळे भविष्यामध्ये जीवन जगताना ज्या अनेक अडचणी निर्माण होतात त्या वेळी खचून न जाता त्यामधून मार्ग काढण्याचे विविध पर्याय मनुष्य शोधू लागतो. अडचणींवर मात करतो. खूप मोठ्या प्रमाणात खेळ खेळणारे खेळाडू अथवा व्यक्ती आत्महत्या करण्यासारख्या पर्यायाला कधीही स्वीकारत नाही. प्रत्येक संकटावर स्वार होण्याची वृत्ती त्यांच्यामध्ये निर्माण झालेली असते.

खेळण्याचे फायदे

आपल्या कुटुंबातील वडीलधाऱ्या माणसांबरोबर भावंडांबरोबर वागताना देखील योग्य अलिखीत नियमांचे पालन करत जगण्यास देखील यामुळे मदत मिळते. पचनक्रिया सुरळीत असल्यामुळे चेहऱ्यावर देखील एक तेज निर्माण होते हे तेज जगण्यात, वागण्यात आत्मविश्वास निर्माण करते व अशा आत्मविश्वास पूर्ण व्यक्तीच्या मागे माणसे उभे राहतात. त्याचा आपला नेता म्हणून नक्की स्वीकार करतात.

फार पूर्वीच्या काळी काही ठरलेले पारंपारिक खेळ फक्त खेळले जात असत. जसे की कुस्ती, कबड्डी परंतु अलीकडच्या काळामध्ये हॉलीबॉल ,क्रिकेट, बास्केटबॉल, फुटबॉल यांसारखे खेळ मोठ्या प्रमाणात आता खेळले जातात. शरीराच्या विविध अवयवांवर मध्ये समन्वय साधत खेळ खेळताना फारच मजा येते जिंकल्यानंतर जिंकण्याची मजा अनुभवता येते आणि पराभव झालाच तर पराभव स्वीकारण्याची खेळाडू वृत्ती देखील निर्माण होते. चौकस व्यक्तिमत्व निर्माण होते.

खेळांचे व्यावसायिक महत्त्व:

सध्याच्या काळामध्ये तर खेळांना खूपच प्रसिद्धी प्राप्त झालेली आहे .भारतामध्ये क्रिकेट खेळ सोडून इतर खेळांना गौण स्थान दिले जात होते आता मात्र सर्व खेळांकडे आणि खेळाडूंकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदललेला आहे . कबड्डी सारख्या खेळाला देखील वैभव प्राप्त झालेले आहे.

खेळांमध्ये चांगली कामगिरी करणाऱ्या खेळाडूंना सरकारी नोकऱ्या देखील आता मिळतात. उपजीविकेचे साधन म्हणून खेळाकडे बघण्याचा व्यवसायिक दृष्टीकोण हळूहळू जोर धरू लागलेला आहे खेळांच्या विकासासाठी विविध प्रकारचे मैदाने उपलब्ध करून खेळाचे व्यवसायीकरण आता होऊ लागले आहे या व्यवसायिकरणामुळे खेळाडूंना पैसा आणि प्रसिद्धी दोन्ही मुबलक प्रमाणात मिळत आहेत.

खेळांच्या बाबतीत सांगायचे झाले तर बलोपासना करण्यासाठी अत्यंत आकर्षक व मनोरंजक प्रकार म्हणजे खेळ होय. खेळांमुळे संपूर्ण व्यक्तिमत्व विकास होतो .

नंदुरबार जिल्ह्यातील प्राथमिक शिक्षण स्तरावरीत सद्यस्थितीचा आढावा.

श्रीमती– शमा बन्सिलाल नेरकर

माध्यमिक विद्यालय देवमोगरा (आमली पुनर्वसन) ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

प्रस्तावना:

''शिक्षणाशिवाय कोणताही व्यक्ती आणि समाज समृध्द, परिपूर्ण व स्वाभिमानी जीवन जगू शकत नाही. हे सर्वमान्य आहे. म्हणूनच स्वतंत्र्य भारताच्या राज्यघटनेमध्ये कलम ४५ नुसार प्राथमिक शिक्षण ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुला–मुलींना सक्तीचे व सार्वजनक स्वरूपाचे शिक्षण असावे असे नमूद केलेले आहे.'' शिक्षण सर्वापर्यंत पोहचावे यासाठी शासनाने शासकीय–निमशासकीय सतरावरून आतापर्यंत बरेच पर्यंत झालेले आहेत. प्रथमिक शाळा, शिक्षण, शैक्षणिक साहित्य पाठ्येपुस्तके व इतर सुविधा ग्रामीण आदिवासी भागापर्यंत पोहचल्या नाहीत. सध्याची शिक्षण व्यवस्था ही पैसेवाल्याची बनली आहे. सध्या इंग्रजी शाळामध्ये प्रवेश घेण्यासाठी लोकांची जीवघेणी स्पर्धा झाल्याचे दिसुन येते. याचे कारण इंग्रजी शाळामध्ये मोठ्या प्रमाणात सुविधा दिला जात आहेत–ए–जिल्हापरिषदेच्या प्रमाणात सुविधा दिला जात आहेत तर जिल्हापरिषदेच्या शाळामध्ये सुविधाचा अभाव दिसुन येतो. त्यामुळे सध्या प्रत्येक जन आपल्या पाल्यांना इंग्रजी शाळामधुन शिक्षण देण्यासाठी उत्सुक आहे. परंतु जे गरीब शेतकरी, आदिवासी भटक्या विमुक्त जातीतीत विद्यार्थ्यांच्या शाळामध्ये सुविधाचा अभाव दिसन येतो. त्यामुळे सध्या प्रत्येक जन आपला पाल्याला इंग्रजी शाळामधुन शिक्षण देण्यासाठी अत्सुक आहे. परंतु जे गरीब, शेतकरी, आदिवासी भटक्या विमुक्त जातीतील विद्यार्थी आहेत त्यांच्या पालकाची आर्थिक परिस्थिती ही हालाखाची असल्यामुळे ते आपना मुलांना इंग्रजी शाळेतून शिक्षण देऊ शकत नाही. या कारणामुळे त्यांना नगरपालीका व जि. प. शाळेतूनच शिक्षण घ्यावे लागते.

सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेमधून राज्यघटनेच्या कलमाची पायमल्ली होत असल्याचे आपणास लक्षात येते. कारण ६ ते १८ वयोगटातील मुलांना प्रथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत घ्यावेत्र असा काय़ामध्ये नमूर आहे. परंतु जिल्हा प्रथमिक शिक्षण कार्यक्रमातुन १०० टक्के शिक्षणाचे सार्वत्रिकरणाचे उद्दिष्ट पूर्ण होऊ शकले नाही ६ ते १४ वयोगटातील मुलांना गुणवत्ता पूर्ण व दर्जेदार शिक्षण मिळण्यासाठी ब+याच प्रमाणात अडचणी आहेत. उदा तांड्यावर वाडीवर शाळा नसते, भौतिक सुविध्यांचा अभाव शिक्षण व प्रशिक्षणातील त्रुटी, पटनोदणी, उपस्थितीमधीत सुविधा संक्षणिक साहित्य, गणवेश आणि विविध समस्येचा सामता जि. प. आगते येणाची प्रथमिक शिक्षण व्यवस्थे वर भार पडतो. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण होऊ शकले नाही.

नंदुरबार जिल्यातील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर असुन महाराष्ट्र राज्यात जिल्हा तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. सन् २०११ च्या जनगननेनुसार १६,४८, २९५ लोकसंख्यैपैकी ११,४१,९३३ लोकसंख्या म्हणते ६९.२८ टक्के लोकसंख्या अनुसूचित जमातीची जिल्हा म्हणुन ओळखला जाते.

नंदुरबार जिल्ह्याच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात सातत्याने वाढ होत असुन २०११ चय जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील साक्षरतेचे प्रमाण ६४, ३८ टक्के आहे. साक्षरतेचे प्रमाण ग्रामीण भागात ५९.७५ टक्के आहे. साक्षरतेचे प्रमाण ग्रामीण भागात ५९.७५ टक्के तर नगदी भागात ८६.६० टक्के आहे. तसेच पुरूष व स्त्री यांचे साक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे ७२ व ५६.४७ आहे.

जिल्यात कार्यरत एकूण २,४५२ अंगणवाड्यामध्ये ग्रामीण व शहरी भागात अनुक्रमे १,४५, ५७८ व १५१७१ विद्यार्थी दाखल करण्यात आलेले आहेत. नंदुरबार जिल्यात २०१९.२० मध्ये १,८३५ प्राथमिक शाळा,

३३५ माध्यमिक शाळा व उच्च माध्यमिक (कनिष्ठ महाविद्यालय) शाळा तसेच ३० महाविद्यालये आहेत त्यातील शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थींची संख्या पुढील प्रमाणे आहे.

अ.क्र.	शाळा/महाविद्यालय		विद्यार्थी संख्या	
		मुले	मुली	एकूण
१	प्राथमिक	१,१६,६५७	१,१४,९८८	२,३१,६४५
२	मध्यमिक व उच्च माध्यमिक (कनिष्ठ महाविद्यालय सह)	८६,०००	६७,७८०	१,५३,८७०
	वरीष्ठ महाविद्यालये	१०,६८२	७,५६७	१८,२४९

वरील तक्यावरून आपणास असे सांगता येईल की, प्राथमिक स्तरावरील मुले व मुली यांच्यातील १६६९ एवढा दिसून येतो तर, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (कनिष्ठ महाविद्यालय) स्तरावरील मुले व मुली यांच्यातील फरक १८,२२० एवढा सर्वाधिक दिसून येतो तर वरीष्ठ महाविद्यालय मुले व मुली यांच्यातील फरक ३,११५ एवढा दिसून येतो यावरून आपणास असे दिसून येते की, प्राथमिक सतरावरील शिक्षण व्यवस्थेमध्ये मुले व मुली चे प्रमाण समान पातळीवर दिसते परंतु माध्यमिक कनिष्ठ व वरीष्ठ महाविद्यालय पातळीवर मुला पेक्षा मुलीचे प्रमाण कमी दिसुन येते. म्हणून मुलीना माध्यमिक, कनिष्ठ व वरीष्ठ पातळीवरील शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहान देण्याची गरज आहे.

जिल्ह्यातील प्रथमिक शाळांबाबतची माहिती

जिल्हा : नंदुरबार **संदर्भ वर्ष : २०१६–१७**

अ.क्र.	तालुका	बाब	शासकीय शाळा				
			संख्या	शिक्षकांची संख्या	विध्यार्थ्यांची संख्या		स्वच्छता गृ. सुविधा अ. शाळा
					मुले	मुली	
१	२	३	४	५	६	७	८
१	अक्कलकुवा	एकूण	१७	१४६	२८८६	२४६८	१७
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
२	अक्राणी	एकूण	१७	१२३	३११६	३०९५	१७
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
३	तळोदा	एकूण	०८	८४	१२०७	१३१७	०८
		पैकी मुलीकरिता	०१	१२	००	३०९	०१
४	शहादा	एकूण	११	९५	२२१४	१७०७	११
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
५	नंदुरबार	एकूण	०८	७६	१२३२	१०७७	०८
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
६	नवापूर	एकूण	१६	१२२	२९६१	२९५३	१६
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
	एकूण जिल्हा	**एकूण**	**७७**	**६४६**	**१३६१६**	**१२६१७**	**७७**
		पैकी मुलीकरिता	**०१**	**१२**	**००**	**३०९**	**०१**

.क्र.	तालुका	बाब	स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळा				
			संख्या	शिक्षकांची संख्या	विध्यार्थ्यांची संख्या		स्वच्छता गृ. सुविधा अ. शाळा
					मुले	मुली	
१	२	३	**९**	**१०**	**११**	**१२**	**१३**
१	अक्कलकुवा	एकूण	३११	८२१	९९२७	१०५३०	३११
		पैकी मुलीकरिता	०२	०८	००	२४६	०२
२	अक्राणी	एकूण	२९०	७२१	७९७५	८४७५	२९०
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
३	तळोदा	एकूण	१३९	४४१	६२२९	६१५२	१३९
		पैकी मुलीकरिता	०४	२७	००	६७३	०४
४	शहादा	एकूण	२४७	९०२	१३०७३	१३१४८	२४७
		पैकी मुलीकरिता	०६	३४	००	६८६	०६
५	नंदुरबार	एकूण	१८८	६५०	८३६४	८६१६	१८८
		पैकी मुलीकरिता	०३	१५	००	३१४	०३
६	नवापूर	एकूण	२५३	५८४	५५३७	५६३४	२५३
		पैकी मुलीकरिता	०४	१३	००	२०४	०४
	एकूण जिल्हा	**एकूण**	**१४२८**	**४११९**	**५११०५**	**५२५५५**	**१४२८**
		पैकी मुलीकरिता	**१९**	**९७**	**००**	**२१२३**	**१९**

जिल्ह्यातील प्रथमिक शाळांबाबतची माहिती

जिल्हा : नंदुरबार **संदर्भ वर्ष : २०१६–१७**

अ.क्र.	तालुका	बाब	खाजगी अनुदानित शाळा				
			संख्या	शिक्षकांची संख्या	विध्यार्थ्यांची संख्या		स्वच्छता गृ. सुविधा अ. शाळा
					मुले	मुली	
१	२	३	**१४**	**१५**	**१६**	**१७**	**१८**
१	अक्कलकुवा	एकूण	०९	७६	२६१७	२०२६	०९
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
२	अक्राणी	एकूण	०९	१६	१६१	१३१	०९
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
३	तळोदा	एकूण	२१	३६८	४५४४	३८६७	२१
		पैकी मुलीकरिता	०१	१०	००	२३६	०१
४	शहादा	एकूण	८८	१३३७	२७११३	२३१२९	८८
		पैकी मुलीकरिता	०३	४२	००	१७५७	०३
५	नंदुरबार	एकूण	१२३	८७४	१८६६९	१५७३७	१२३
		पैकी मुलीकरिता	०३	८०	००	१५७६	०३

६	नवापूर	एकूण	२६	२६८	४८२३	४६८७	२६
		पैकी मुलीकरिता	०१	१४५	००	२६८७	०१
	एकूण जिल्हा	**एकूण**	**२७६**	**२९३९**	**५७९२७**	**४९५७७**	**२७६**
		पैकी मुलीकरिता	**०८**	**२७७**	**००**	**६२५६**	**०८**

अ.क्र.	**तालुका**	**बाब**	**खाजगी विना अनुदानित शाळा**				
			संख्या	**शिक्षकांची संख्या**	**विध्यार्थ्यांची संख्या**		**स्वच्छता गृ. सुविधा अ. शाळा**
					मुले	**मुली**	
१	२	३	**१९**	**२०**	**२१**	**२२**	**२३**
१	अक्कलकुवा	एकूण	०७	५६	१५१७	१२१३	२३
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	०७
२	अक्राणी	एकूण	०४	१६	४६१	२३१	०४
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
३	तळोदा	एकूण	२३	१६६	१८६२	१३५३	२३
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
४	शहादा	एकूण	४३	३४९	६६२८	४४६७	४३
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
५	नंदुरबार	एकूण	३६	३४५	६०५६	४०१८	३६
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
६	नवापूर	एकूण	१०	४२	१०१४	६२९	१०
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
	एकूण जिल्हा	**एकूण**	**१२३**	**९७४**	**१७५३८**	**११९११**	**१२३**
		पैकी मुलीकरिता	**००**	**००**	**००**	**००**	**००**

जिल्ह्यातील प्राथमिक शाळांबाबतची माहिती

जिल्हा : नंदुरबार **संदर्भ वर्ष : २०१६–१७**

अ.क्र.	**तालुका**	**बाब**	**एकूण शाळा**				
			संख्या	**शिक्षकांची संख्या**	**विध्यार्थ्यांची संख्या**		**स्वच्छता गृ. सुविधा अ. शाळा**
					मुले	**मुली**	
१	२	३	**२४**	**२५**	**२६**	**२७**	**२८**
१	अक्कलकुवा	एकूण	३४४	१०९९	१६९४७	१६२३७	३४४
		पैकी मुलीकरिता	०२	०८	००	२४६	०२
२	अक्राणी	एकूण	३२०	८७६	११७१३	११९३२	३२०
		पैकी मुलीकरिता	००	००	००	००	००
३	तळोदा	एकूण	१९१	१०५९	१३८४२	१२६८९	१९१

		पैकी मुलीकरिता	०६	४९	००	१२१८	०६
४	शहादा	एकूण	३८९	२६८३	४९०२८	४२४५१	३८९
		पैकी मुलीकरिता	०९	७६	००	२४४३	०९
५	नंदुरबार	एकूण	३५५	१९४५	३४३२१	२९४४८	३५५
		पैकी मुलीकरिता	०६	९५	००	१८९०	०६
६	नवापूर	एकूण	३०५	१०१६	१४३३५	१३९०३	३०५
		पैकी मुलीकरिता	०५	१५८	००	२८९१	०५
	एकूण जिल्हा	**एकूण**	**१९०४**	**८६७८**	**१४०१८६**	**१२६६६०**	**१९०४**
		पैकी मुलीकरिता	**२८**	**३८६**	**००**	**८६८८**	**२८**

टिप:

१) उपरोक्त माहितीमध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास विभागा अंतर्गत येणाऱ्या आश्रम शाळांची माहिती समाविष्ट करण्यात आलेली नाही.

२) उपरोक्त माहिती सप्टेंबर २०१६ च्या पटसंख्येवरून देण्यात आलेली आहे. पटसंख्ये अभावी काही शाळा बंद करण्यात आलेल्या आहेत तसेच काही शाळा नव्याने सुरू करण्यात आलेल्या आहेत. त्यामुळे गत वर्षाच्या प्रकाशनातील शाळांची संख्या व या वर्षाच्या शाळांची संख्या यात फरक आहे.

आधार : शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक) विभाग, जिल्हा परिषद, नंदूरबार.

वरील तक्त्यावरून आपणास असे म्हणता येते की, नंदुरबार जिल्ह्यातील प्राथमिक शाळाबाबदची माहिती सविस्तर पणे देण्यात आली आहे वरील तक्त्यानुसार स्वच्छता गृहाची सुविधा असलेल्या शासकीय शाळामध्ये पैकी मुलीकरीता एक दाखवण्यात आले आहे. तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या एकूण शाळामध्ये स्वच्छता गृहाची सुविधा असलेल्या शाळाची संख्या मुलीकरीता एकोन्नविस आहे. तसेच खाजगी अनुदानित शाळा मध्ये स्वच्छता गृहाची सुविधा असलेल्या शाळांची संख्यापैकी मुलीकरीता ८ असल्याचे दिसुन येते. तर नंदुरबार जिल्ह्यातील प्राथमिक शांळाच्या एकूण शाळेची संख्या १९०४ आहे. त्यापैकी १९०४ ठिकाणी स्वच्छता गृहांची सुविधा असल्याचे या तक्त्यावरून दिसुन येते.

संदर्भ सूची :

१. भारताचे संविधान, चौधरी लॉ.पब्लिकेशन, जळगाव / पुणे.
२. शिक्षणाधिकारी –प्राथमिक' विभाग, जिल्हा परिषद, नंदुरबार.
३. जगताप ह. ना. शिक्षणातील नवप्रवाह व नवप्रवर्तने, नुतन प्रकाशन, पूणे.
४. जिल्हा वार्षीक अहवाल, नंदूरबार.
५. गारे गोविंद, आदिवासीचे शिक्षण, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.

जिंतूर विधानसभा सदस्यांचे विकासात्मक कार्य

(२००४-२००९)

डॉ. भालचंद्र वै. धर्मापूरीकर

विधानसभा सदस्य- बोर्डीकर रामप्रसाद
पक्ष- अपक्ष

तक्ता क्र. २२

बांधकाम

विधानसभा सदस्याने केलेल्या कार्याचा तपिशल	खर्च केलेला निधी (रु.लाखात)
मौ. हट्टा ता. सेलू येथे सी.सी. रोडचे बांधकाम करणे.	७.०४
मौ. भांगापूर ता. सेलू अंतर्गत सि.सि. रस्ता बांधकाम करणे.	१०.००
मौ.दुधना ता. जिंतूर अंतर्गत सि.सि. रस्ता बांधकाम करणे.	१०.००
कुपटा ते वालुर सेलू रस्त्याचे मजबुतीकरण करणे.	१०.००
रोहीला प्रिंप्री ते कसर रस्त्याचे ता. जिंतुर खडीकरण करणे.	१०.००
माळेगाव तांडा नं. १ व २ ता. जिंतुर रस्त्याचे खडीकरण व मजबुतीकरण करणे.	९.००
शेख (श्रीरामपुर) जोड रस्त्याचे मजबुतीकरण करणे.	०.५०
मौ. चांदज ता. जिंतुर अंतर्गत सी.सी. नाली बांधकाम करणे.	५.५०
मौ. कावी ता. जिंतुर सी.सी. रस्ता बांधणे.	१.५०
मौ. कवठा ते त्रिंबक महाराज रस्त्याचे बांधकाम करणे.	१०.००
मौ. मुडा ता. जिंतुर कृषी विद्यालया जवळ सी.सी. रस्ता करणे.	२.९२
मोहाडी ता. जिंतुर अंतर्गत सी.सी. रोड बांधकाम करणे.	१.९०
येलदरी ता. जिंतुर येथील मुस्लीम कब्रस्तानला कुंपण करणे.	४.५०
निवळी खु. ते निवळी बु. ता. जिंतुर रस्त्याचे मजबुतीकरण करणे.	४.००
मौ. लिंबाळा ता. जिंतुर अंतर्गत सी.सी. रस्त्याचे बांधकाम करणे.	४.४४
दूधगाव ते रोहीला पिंप्री रस्त्याचे मजबूतीकरण करणे.	५.००
मौ. डोहरा येथे सी.सी. रस्ता व नाली बांधकाम करणे.	४.७०
जोडरस्ता हट्टा भांगापूर ते दत्त मंदीर पर्यंत ता. सेलू रस्त्याचे मजबुतीकरण करणे.	१.८०
मौ. कसर ता. जिंतुर गावाजवळ रोहीला पिंप्री ते कसर रस्त्यावर पूल बांधकाम करणे.	१०.००
मौ. शेख ता. जिंतुर येथे कब्रस्थानला तार कुंपन करणे.	०.५०
मौ. पुंगळा ता. जिंतुर अंतर्गत रोडचे मजबुतीकरण करणे.	१.४२
मौ. माथला ता. जिंतुर अंतर्गत सी.सी. रोड व नाली बांधकाम करणे.	१०.००
मौ. हट्टा ता. सेलू येथे नाली बांधकाम करणे.	१.२५
मौ. सेलवाडी ता. सेलू येथे सी.सी. रोड व नाली बांकाम करणे.	१.००
मौ. पांगरी ता. जिंतुर येथे धनगर वस्तिमध्ये (वार्ड क्र. १) सी.सी. रस्ता करणे.	९.५०

मौ. दुधगाव ते रोहीला पिंप्री ता. जिंतुर रस्त्याचे मजबुतीकरण करणे.	९.५०
मौ. कोरवाडी ता. जिंतुर अंतर्गत सिमेंट रोडचे बांधकाम करणे.	१०.००
मौ. मालेगाव बु. ता. जिंतुर येथे सी.सी. नाली बांधकाम करणे.	१.००
मौ. बामणी (बु.) ता. जिंतुर येथील कब्रस्तानला तारकुंपन व नळकांडि पुलाचे बांधकाम करणे.	२.३०
मौ. वाघी (बोबडे) ता. जिंतुर येथे स्मशानभूमीस तारेचे कुंपन करणे.	०.५०
मौ. वाघी (बोबडे) ता. जिंतुर येथे दलीत वस्तीमध्ये सी.सी. नाली करणे.	१.४५
मौ. नागापूर ता. जिंतुर दलीत वस्ती अंतर्गत सी.सी. नाली व रस्ता बांधकाम करणे.	१०.००
मौ. भागापूर ता. सेलू अंतर्गत सी.सी. रस्ता करणे.	१.००
मौ. कापडसींगी ता. सेनगाव जि. हिंगोली येथे रोडचे बांधकाम करणे.	४.००
मौ. कापडसींगी ता. सेनगाव जि. हिंगोली येथे मागासवर्गीय वस्तीमध्ये सी.सी. रोडचे बांधकाम करणे.	१.००
मौ. डोहरा ता. जिंतुर येथील रिंगरोडचे बांधकाम करणे.	५.००
मौ. सिमनगाव ता. सेलू येथे नाली बांधकाम करणे.	१.५५
मौजे मालेगाव ता. जिंतुर येथे नाली व सी.सी. रस्त्याचे बांधकाम करणे.	८.८०
मौ. निवळी (बु.) ता. जिंतुर येथे सिमेंट रोडचे बांधकाम करणे.	१०.००
मौ. कुंभारी ता. जिंतुर येथे सी.सी. रस्त्याचे बांधकाम करणे.	१०.००
मौ. माथला ता. जिंतुर येथील जोडरस्त्याचे बांधकाम करणे.	१०.००
मौजे बोरी ता. जिंतुर येथे स्मशानभूमीसाठी कंपाउंड वॉलचे बांधकाम करणे.	४.००
मौ. पुंगळा ता. जिंतुर अंतर्गत रस्त्याचे (पुंगळा ते पाणी पुरवठा विहीरीपर्यंत) खडीकरण व मजबुतीकरण करणे.	४.९९
मौ. जवळा खु. येथे सी.सी. नाली व रस्ता बांधकाम करणे.	१०.००
जिंतुर मतदार संघातील मौ. आडगाव दराडे (सेलू) ता. पाथरी अंतर्गत सी.सी. रोड व सी.सी. नाली बांधकाम करणे.	२.५९
मौ. वरुड ता. जिंतुर येथे सी.सि. रोडचे बांधकाम करणे.	२.५०
मौ. बोर्डी ता. जिंतुर येथे सी.सी. रोड व पुलाचे बांधकाम करणे.	१०.००
मौ. बोर्डी ता. जिंतुर येथे (रिंग रोड) वळन रस्त्याचे बांधकाम करणे.	४.५०
मौ. निवळी (बु.) येथे दलीत वस्तीमध्ये नालीचे व रस्त्याचे बांधकाम करणे.	९.५०
मौ.नागठाणा ते गोंधळा ता. जिंतुर येथील रस्त्याचे मातीकाम व मजबुतीकरण करणे.	५.००
मौ. नांदगाव (दुधना) ता. जिंतुर येथे सी.सी. रोडचे बांधकाम करणे.	९.५०
मौ.दौडगांव औंढा येथे सी.सी. रोडचे बांधकाम करणे.	१०.००
मौ. बोरी ता. जिंतुर येथे सी.सी. रोड व सी.सी. नालीचे बांधकाम करणे.	४.७५
मौ. टाकळकोपा येथे दलीत वस्तित सी. सी. रोड व सी.सी. नाली	९.४०

बांधकाम करणे.	
मौ. सांगवी (म्हाळसा) ता. जिंतुर येथे सी.सी. रोड व नालीचे बांधकाम करणे.	३.००
मौ. दुधगाव ता. जिंतुर येथे सी.सी. रोडचे बांधकाम करणे.	१०.००
मौ. बोर्डी ते देगाव रस्त्याचे मजबुतीकरण करणे.	१०.००
मौ. देवसडी ता. जिंतुर येथे सी.सी. रोड व नाली बांधकाम करणे.	१०.००
मौ. बोर्डी ता. जिंतुर येथे सी.सी. रोड व नाली बांधकाम करणे.	९.५०
मौ. कान्हड ता. सेलू येथे सी.सी. रोड व नाली बांधकाम करणे.	१०.००
मौ. सिमनगाव ता. सेलू येथे सी.सी. रोड व नाली बांधकाम करणे.	९.६०
मौ. बामणी ता. जिंतुर येथे सी.सी. रोड व नाली बांधकाम करणे.	३.००
मौ. पाचलेगाव ता. जिंतुर येथे सी.सी. रोड व नाली बांधकाम करणे.	५.००
मौ. हट्टा ता. सेलू येथे सी.सी. रोड व नाली बांधकाम करणे.	५.००
मौ. अंबरवाडी ता. जिंतुर येथे सी.सी. रोड व नाली बांधकाम करणे.	५.००
मौ. मुडा ते मांगदेव रोडचे बांधकाम करणे.	५.००
मौ. पांगरी ता. जिंतुर येथे महादेव मंदीर परीसरात खडीकरण व मजबुतीकरण करणे.	५.००
मौ. कावी ता. जिंतुर येथे सी.सी. रोड नाली बांधकाम करणे.	२.२५
मौ. केमापूर ता. सेलू येथे सी.सी. रोडचे बांधकाम करणे.	२.२५
मौ. रायखेडा ता. जिंतूर येथे सी.सी. रोड व नालीचे बांधकाम करणे.	२.५०
मौ. चिंचोली काळे ते कडसांगवी रोडचे खडीकरण व मजबुतीकरण करणे.	२.८०
मौ. कवडा ता. जिंतुर येथे नालीचे बांधकाम करणे.	२.८०
मौ. मालेगाव ता. जिंतुर येथे नाली बांधकाम करणे.	१.७०
मौ. इटोली ता. जिंतुर जि. परभणी येथील येलदरी रोडचे सी.सी. रस्त्याचे व नाली बांधकाम करणे.	१.३०

तक्ता क्र. २३

शिक्षण

विधानसभा सदस्याने केलेल्या कार्याचा तपिशल	**खर्च केलेला निधी (रु.लाखात)**
परभणी येथे जवाहर नवोदय विद्यालय स्थापनेसाठी मराठवाडा कृषी विद्यापीठ जवळ येथील जुन्या फ़लोत्पादन विभागाची उपलब्ध करुन देण्यात आलेली इमारतीची विशेष बाबी अंतर्गत दुरुस्ती करणे.	२.६१
मौ. देवगाव फ़ाटा ता. सेलू येथील शांताबाई नखाते विद्यालय देवगाव येथील शाळेसाठी संगणक संच पुरविणे.	०.४६
संस्कार प्राथमिक विद्यालय जिंतुर या शाळेसाठी डेस्कटॉप संगणक व प्रिंटर देणे.	०.६३
मौ. पुंगळा ता. जिंतुर जिल्हा परिषदेच्या शाळेस कंपाउंडवॉलचे बांधकाम करणे.	४.००

तक्ता क्र. २४

क्रीडा

विधानसभा सदस्याने केलेल्या कार्याचा तपिशल	**खर्च केलेला निधी (रु.लाखात)**
मराठवाडा कृषी विद्यापीठ परभणी येथे माहे नोव्हे. २००५ मध्ये आयोजीत करण्यात आलेला महाराष्ट्र राज्य आंतरविद्यापीठ क्रीडा स्पर्धेसाठी विद्यापीठ संकुला अंतर्गत धावन मार्ग बांधकाम करणे.	४.४०
क्रीडा व युवकसेवा संचालनालय म.रा.पुणे व सरस्वती व्यायाम शाळा व क्रीडा मंडळ परभणी यांच्या संयुक्त विद्यमाने जिंतूर येथे माहे डिसेंबर ०५ मध्ये आयोजीत शालेय राज्यस्तरीय तलवारबाजी स्पर्धेच्या खेळाडूंच्या भोजन, निवास व क्रीडा साहित्य देण्याची व्यवस्था करणे.	२.००
परभणी येथे सन २००६-०७ मध्ये आयोजित केलेल्या राज्य अजिंक्यपद स्पर्धे अंतर्गत खेळाडुसाठी पूरस्कार देणे.	१.००

तक्ता क्र. २५

पाणीपुरवठा

विधानसभा सदस्याने केलेल्या कार्याचा तपिशल	**खर्च केलेला निधी (रु.लाखात)**
मौ. सिंगठाणा ता. सेलू येथे नळ पाणीपूरवठा योजना करणे.	१.००
मौ. सोरजा राजगढ तांडा ता. जिंतुर येथे एक विंधन विहीर बांधणे.	०.३४
मौ. वर्णा ता. जिंतुर शकुंतलाबाई बोर्डीकर शाळेजवळ एक विंधन विहीर बांधणे.	०.३४
मौ. दहेगाव ता. जिंतूर येथे पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करणे (नवीन वसाहतीत) पाण्याच्या टाकीचे बांधकाम करुन, मोटार बसविणे व पाईपलाईन द्वारे पाणीपूरवठा करणे.	४.५२
न.प. जिंतुर अंतर्गत प्रभाग क्र. २० मध्ये बलसा रोड हारुण किराणा समोर १ विंधनविहीर घेणे व त्यावर हातपंप बसविणे.	०.३२
न.प. जिंतुर अंतर्गत प्रभाग क्र. २० मध्ये जनार्दन लहाने यांच्या घरा समोर १ विंधनविहीर घेणे व त्यावर हातपंप बसविणे.	०.३२
न.प. जिंतूर अंतर्गत प्रभाग क्र. ११ मध्ये करीम भाई यांच्या घरा समोर एक विंधन विहीर व हातपंप बसविणे.	०.३२
न.प. जिंतुर अंतर्गत प्रभाग क्र. १९ मध्ये नामदेवनगर गोपाळराव यांच्या घरा समोर १ विंधनविहीर घेणे व त्यावर हातपंप बसविणे.	०.३२
न.प. जिंतुर अंतर्गत प्रभाग क्र. ७ मध्ये कासारगल्ली १ विंधनविहीर घेणे व त्यावर हातपंप बसविणे.	०.३२
न.प. जिंतुर अंतर्गत प्रभाग क्र. २० मध्ये १ विंधनविहीर घेणे व त्यावर हातपंप बसविणे.	०.३२

न.प. जिंतुर अंतर्गत प्रभाग क्र. २० मध्ये १ विंधनविहीर घेणे व त्यावर हातपंप बसविणे.	०.३२
न.प. जिंतुर अंतर्गत वरुड रोड गुरुकुल आश्रमासमोर १ विंधनविहीर घेणे व त्यावर हातपंप बसविणे.	०.३२
न.प. जिंतुर अंतर्गत आमदार कॉलनीमध्ये १ विंधनविहीर घेणे व त्यावर हातपंप बसविणे.	०.३२
जिंतुर मतदार संघातील खालील ७ गावामध्ये दर्शविलेल्या ठिकाणी प्रत्येकी १ विंधन विहीर घेवुन त्यावर हातपंप बसविणे १) मौ. देवगाव ता. सेलू २) मौ. बोरकीनी ता. सेलू ३) मौ. बोर्डी ता. जिंतुर ४) मौ.बोरी ता. जिंतुर ५) मौ. अंबरवाडी ता. जिंतुर ६) मौ.बोर्डी ता. जिंतुर ७) मौ. मालेगाव ता. जिंतुर	२.६२

तक्ता क्र. २६

इतर सुविधा

विधानसभा सदस्याने केलेल्या कार्याचा तपिशल	**खर्च केलेला निधी (रु.लाखात)**
मौ. कुपटा ता. सेलू सांस्कृतिक सभागृह बांधणे.	५.००
मौजे टाकळी ता.मानवत मागासवर्गीय वस्तीत सांस्कृतिक सभागृह बांधणे.	२.२०
मौ. वरुड ता. जिंतुर येथे नदीवर घाटाचे बांधकाम करणे.	५.००
मौ. डोहरा ता. जिंतुर येथे सामाजिक सभागृहाचे बांधकाम करणे.	३.५०

विधानसभा सदस्यांनी वरील केलेल्या कामावरुन आपणास काही ठळक गोष्टी लक्षात येतात. इ.सन २००४ ते २००९ या कालावधीत जिंतूर विधानसभा मतदार संघात मान्यता प्राप्त निधी पुर्ण मिळालेला आहे. या निधीचा पुर्ण उपयोग किंवा संपुर्ण निधी मतदार संघा अंतर्गत कामासाठी विधानसभा सदस्यांनी खर्च केला आहे. बांधकामाशी संबंधीत कामावर ९३.१८%, शिक्षणावर १.२९%, क्रिडा १.५९%, पुरवठा २.७९ %, इतर सुविधा १.१३ %, इतका निधी खर्च केला गेलेला आहे. या कालावधीत उपलब्ध निधीपैकी सर्वात जास्त निधी बांधकाम क्षेत्रावर खर्च झालेला आहे. तर सर्वात कमी निधी पाणी इतर सुविधेवर खर्च झालेला आहे. या कालावधीत प्राप्त झालेल्या एकूण निधी पैकी ३% निधी शहरी भागात तर ९७% निधी ग्रामीण भागात खर्च केलेला आहे. या भागातील नागरीक झालेल्या कामाबद्दल समाधानी आहेत. तसेच या कामामुळे त्यांच्या भागाचा विकास झाला आहे असे त्यांना वाटते.

तक्ता क्र.२७

जिंतूर २००४ -२००९

एकूण निधी	४४००००००
शहरी भागावर केलेला खर्च	१२८९०००
ग्रामीण भागावर केलेला खर्च	४२७११०००

आलेख क्र. ७

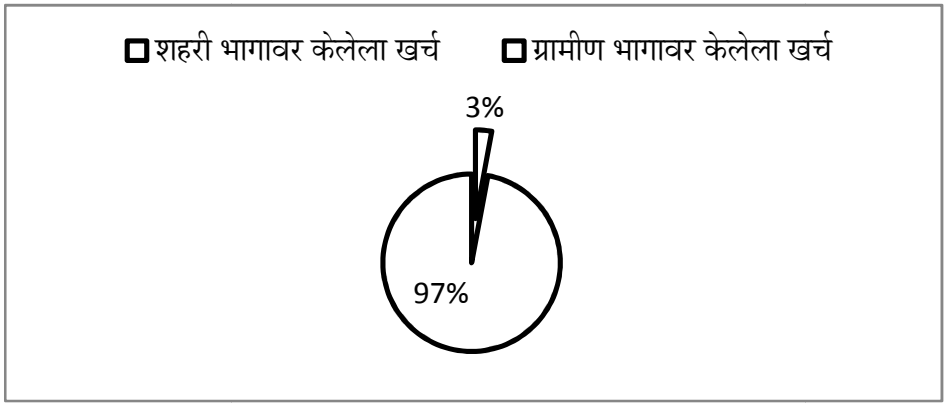

तक्ता क्र.२८

जिंतुर विधानसभेला मिळालेला निधी व खर्चाचा तपशील २००४-२००९

(प्राप्त निधी ४,४०,००,००० कोटी)

कामे	खर्चाचा तपशील	टक्केवारी
बांधकाम	४१०००००	९३.१८
शिक्षण	५७००००	१.२९
क्रीडा	७०००००	१.५९
पाणी पुरवठा	१२३००००	२.७९
इतर सुविधा	५०००००	१.१३
एकुण	**४४०००००**	**१००**

आलेख क्र. ८

जिंतुर विधानसभेला मिळालेला निधी व खर्चाचा तपशील दर्शविणारा आलेख (टक्केवारीत)२००४-२००९

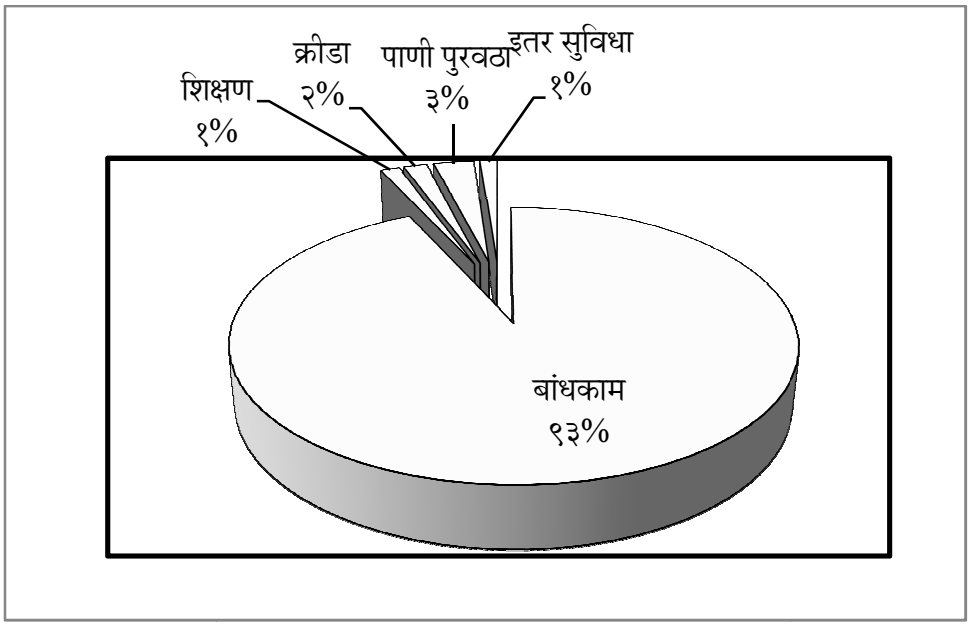

संदर्भ :-

१. जिल्हा नियोजन समिती कार्यालय, जिल्हाधिकारी कार्यालय, परभणी

SELF HELP GROUPS IN INDIA
A STUDY ON QUALITY AND SUSTAINABILITY

Rajshree Babasaheb Mahalle
Chairmen**,** Godavari Urban Multistate co-operative credit Soc. Ltd Nanded

INTRODUCTION:

India's Self Help Group (SHG) movement has emerged as the world's largest and most successful network of community based organizations (CBOs). It is predominantly a women's movement. As some experts have pointed out, it is a development innovation inits own right.

The SHG bank linkage program (SBLP), which is the India's own innovation has proved to be one of the most effective poverty alleviation and women empowerment programs. The SBLP had a modest beginning with 255 credit linked groups and loan amount of Rs.29lakh in 1992-93. Since then the program has grown exponentially. In the process, SHGs emerged as a mass movement across the country and largest community based microfinance model in the world. As per NABARD's microfinance report by March 2012,

79.6 lakh SHGs, with an estimated membership of 9.7 crores, have savings accounts in the banks, with aggregate bank balance of Rs. 6,551 crores. Over 43.54 lakh SHGs have loan accounts with total loan outstanding of Rs. 36,340 crores. However, there remain regional disparities in the growth of the SHG movement with limited progress in eastern and western regions.

MYRADA was an early promoter of SHGs. In the early eighties, MYRADA and the Bhagavatula Charitable Trust, of the Visakhapatnam district in Andhra Pradesh began mutual savings and credit groups in rural areas, mostly among women. These were probably the first instances of rural savings and credit groups in the country, for and of women. In the mid eighties, there were a few more similar experiments, mostly in Andhra Pradesh and Tamil Nadu. The results were inspiring, and the rural development departments of the Government of India, in the late eighties, invited NGOs, donors and bankers to discuss the possibility of consciously promoting savings and credit groups of women, across the country, in place of the earlier DWCRA groups (Development of Women & Children in Rural Areas).

In the mid nineties, SHGs became visible across the country. Several NGOs, most state governments, donors and lenders saw in SHGs an opportunity to mobilize rural women to work for their own social and economic betterment. By the late nineties, SHGs were not just savings and credit groups, but were seen as common interest groups. SHGs began sprouting up in many villages, with multiple SHGs being promoted in the same villages.

OBJECTIVE

The basic objective of the 'Self Help Groups' (SHG's) is to organize the rural poor, in particular, women, into small groups so that they can pool in their savings. Usually belonging to one neighbourhood, these SHG's consist of 15-20 members who meet and save regularly. The savings per member varies from Rs 25 to Rs 100 or more, depending upon the ability of the people to save.

1. Member of these SHG's can take small loans from the group itself to meet their needs such as for releasing mortgaged land, for meeting working capital needs or for buying housing materials etc. Although the group charges interest on these loans, it is way less than the interest charged by the moneylenders present in villages.

2. Saving on a regular basis, after a year or two, the group also becomes eligible for availing loan from the bank. The loan is sanctioned in the name of the group and is meant to create self-employment opportunities for the members.
3. The SHG's not only collect and save money regularly but also provide the members of the group, an opportunity to discuss regarding the amount of loan and the interest rate to be charged. It, therefore, provides a platform to seek financial independence to the rural poor and women.
4. The SHG's help borrowers overcome the problem of lack of collateral while getting loans. Being the building blocks of organizing the rural poor, they also provide a platform to discuss and act on a variety of issues such as health, nutrition, domestic violence, etc.

HYPOTHESIS

Women-led self-help groups (SHGs) are increasingly being utilized as platforms for delivering development activities by funding agencies and governmental bodies. However, there is currently little understanding as to whether SHGs are effective or equitable platforms for delivering health or livelihoods interventions. Social capital is hypothesized as a comparative advantage when utilizing SHGs as development platforms; however the specific mechanisms have yet to be explored. This paper investigates the efficacy and equity of SHGs as platforms for development programs through analyzing 64 interviews and 6 focus group discussions collected from agriculture and behavior change intervention delivered through SHGs in eastern India. We find that while, theoretically, SHGs are a promising platform for health messaging this is largely dependent on SHG norms of attendance, which itself is closely tied to socioeconomic conditions and social capital. Social capital is important both *within* SHGs as well as between SHGs and the implementing organization. Sites with more mature SHGs had greater economic security allowing more active participation in the intervention than sites with more poverty and young SHGs. The former sites also had greater norms of trust and reciprocity (social capital) with the implementing organization that led them to accept additional interventions. In the latter sites, SHG members had competing demands on their time and less trust in the implementers, making it difficult to attend both SHG meetings and health sessions. We put forth a materialist understanding of social capital formation, where SHG members must have already received substantive benefit from membership for new activities to be successfully incorporated into their agenda. Further, using SHGs as a nutrition message delivery platform should not detract from individual engagement with more vulnerable members of the community.

A STUDY ON THE FACTORS AFFECTING CONSUMERS BUYING BEHAVIOUR IN E-COMMERCE MARKETING

Mr. Somesh S Sangewar
Officer, Godavari Urban Multistate, Credit Co-op soc Ltd Nanded

INTRODUCTION:

E-commerce is the heart of online marketing. E-commerce is the buying and selling of goods and services, or the transmission of funds, over an electronic network, primarily the internet. Online shopping is a fast-growing phenomenon. E-commerce includes technologies such as mobile commerce, electronic fund transfer, supply chain management, electronic data exchange, inventory management systems etc.

E-commerce is mostly used by customers for paying bills using digital wallets, selling online and purchasing items and various online services. Due to online shopping, the product is available on the doorstep at a discounted and competitive price.

E-commerce is the latest trend due to Covid 19. The small, large and medium businessmen also preferred online business and selling. The important role of online marketing does not carry cash for is the purchase of item and available at yours place at a reasonable rate.

According to Peter Drucker, e-commerce is profoundly changing markets, industry structures, products and services, consumer segmentation, consumer values and consumer behaviour; jobs, and labour markets.

E-commerce term was coined by and first employed by Dr. Robert Jacobson in 1984 in the title and text of California's electronic commerce Act. (wikipedia) e- commerce online transaction started on the first time on the August 1994 by Mr. Dan Kohn who is creating website called NetMarket, the shopify video reports. The first online transaction Kohn sold a CD ofsting's "TenSummoners' Tales" to a friend in a Philadelphia. (Peter H. Lewis wrote in New York time).

The scope of e commerce includes following types:

- **B2B commerce**: When the business transaction takes place between two business houses, through the electronic channel, it is called B2B commerce.
- **B2C commerce**: When the exchange of goods and service takes place between the business entity and the customer, over the internet, then it is known as B2C commerce.
- **C2C commerce**: When the buying and selling of goods and services take place between customers using electronic medium, then it is called C2C commerce
- **Intra-B commerce**: When the exchange occurs within the firm or business house, with the use of electronic media, it is called as Intra B-commerce

CONSUMER BEHAVIOUR:

Consumer behaviour is the study of individuals, groups, or organizations and all the activities associated with the purchase, use and disposal of goods and services. Consumer behaviour consists of how the consumer's emotions, attitudes and preferences affect buying behaviour.

Consumer behaviour is the study of when, why, how, and where people do or do not buy a product (Schiffmen, L.G., Wisenblit, J. & Kumar, S.R., 2015). Consumer behaviour is the study of how people are making purchase decisions to satisfy their needs, wants or desires, and how their emotional, mental, and behavioural responses influence the buying decision. To analyse consumer behaviour, people are using concepts and ideas from various fields such as psychology, economics, biology, and chemistry.

FACTORS AFFECTING BUYING BEHAVIOUR OF CONSUMER:

1. Access: e-commerce sites are easily accessed through the internet.
2. Easy & comfort: The variety of options available to the e-commerce customers.
3. Search option: The search option is helpful for customers for ease of convenience.

4. User friendly: the e-commerce site gives multiple options for payment gateway, promotions, free shipping.

5. These factors are perceived ease of use, perceived risk, perceived usefulness, effect of website design, economic factors, availability of products, and customer satisfaction.

E-COMMERCE SITUATION IN NANDED -

Online shopping is blooming in Nanded. In the city, like Nanded, some of the international brands are not available in local shops. Therefore, people choose online shopping over the local market. On e-commerce sites, companies give more offers, vouchers, gift coupons, cash backs to attract the consumers to buy the product.

Some of the e-commerce sites, apps & companies like Myntra, Nayaka, Amazon, FlipKart provide different types of varieties along with the best quality for the consumer, which is as per the demand made by them and also provide more beneficial discounts and offers which in return make consumers the purchase again and again from E-commerce world. The sites provide more customized products and an option to search for products through the photo. The customer gets the desired product. The consumer gives the payment option COD, credit card, Debit card and payment gateway. The e-commerce sites provide a free delivery option at the doorstep and also provide services like exchange of products and give feedback from customers regarding the quality, delivery, communication etc

REVIEW OF LITERATURE:

- Pandey and Parmar (2019) investigated the factors affecting consumer's online shopping behavior. Study used judgmental sampling for selecting sample the primary and secondary data was used for data collection. 100 sample data was collected from Kanpur. Non parametric test was used to analyze the data. Study found that there are two factors that affect consumers online shopping behavior that is perceived ease of use and perceived risk.
- Seng Chee Lim, Seng Poh Lim and Trakulmaykee (2018) investigated that an empirical study on factors effecting e-commerce adoption among SMEs in West Malaysia. The data collected by the quantitative survey method. The result shows that organization readiness and competitive pressure are two variables.
- Shergill and Chen (2005) in New Zealand studied that Consumers Attitudes towards Online Shopping. The sample collected from non-Probability and convenience sampling. Data collected from 149 online shoppers selected, Response given by 102 online shoppers. The primary data collected through questionnaires. The study concluded that the many consumers were security issue. The online shoppers were not satisfied with web design.
- Kutz (2015) defines e -commerce as the electronic where powerful ICT systems and a globally standardized network infrastructure are used to exchange goods and services between organizations and individuals.
- According to Turban et al. (2015), if E-commerce was limited to only commerce activities, its usage would be fairly narrow. Hence, E-Commerceis not only referred to as selling and buying E-commerce online but conducting all types of business activities using the internet, intranet, and extranet.
- Mittal, A. (2013) consumers prefer the factor like information availability, reputation of websites, security and after sales services while purchasing online.

SCOPE OF THE STUDY:

The present study aimed at analyzing online shopping trends. The customer preferred online shopping rather than traditional shopping. The customers give them more fun and convenience. Due to covid 19, the policies and precautions taken by the government, most consumers choose online shopping.

The aim of the research study is to find out the factors affecting the buying behavior of consumers. The study regarding e-commerce affects the local markets.

OBJECTIVES OF THE RESEARCH -

1) To analyze the factors affecting the buying behavior of consumers.
2) To analyze the change of buying behavior of consumers after covid pandemic.
3) To compare the effect on e-commerce sites on the local market.
4) To study the challenges faced by e-commerce companies with technological uneducated people.
5) To study recent buying behavior of consumers.

HYPOTHESIS –

- There is a significant difference with the e-commerce user's different age group persons.
- There is a significant difference with the e- commerce user's different income group.
- There is a significant impact of social media advertising on consumer buying behavior.

RESEARCH METHODOLOGY –

METHODS OF SAMPLING -

The data is collected through the simple Random sampling method. The descriptive and analytical study of the variables.

PRIMARY DATA -

The study based on primary data has been collected through the interview and questionnaire. With the help of primary data, we can draw a conclusion and analyse the factors.

SECONDARY DATA –

The secondary data collected from the research paper, thesis, magazines, journals, articles. The researcher has also used the data from various published sources.

STATISTICAL ANALYSIS TOOLS –

The data collected from the sources we will analyze and interpret the data in tabulations, graphical representations and figures. The researcher used various statistical tools, techniques and methods used for collection and classification data and also used appropriate techniques of statistical analysis.

IMPORTANCE OF STUDY:

INTERNATIONAL STATUS:

The total world population is 7.9 billion people out of which 27% of global population turns to online shopping. E-commerce sales grow 17.9% year by year in US also Europe a same trend has seen yearly growth of e-commerce is a 22.15%. The pandemic also contributes to increasing number of first time online shoppers, resulting in larger audiences to target. By employing on-point marketing strategies and fostering an excellent customer experience, you can turn new shoppers into returning buyers.

Digital and mobile wallets also contributed for 45% of global e-commerce transaction. China domination in the e-commerce market. 67% of global online retail sales come from mobile devices.

NATIONAL STATUS:

India E-commerce order volume increased by 36% in the last quarter of 2020, with personal care, beauty & wellness (PCB&W) segment being the largest beneficiary. India E-commerce market is expected to reach US$ 111 billion by 2024. In 2020, Flip kart heavily outsold Amazon by almost two to one by sales during festive retail season. The Indian E-commerce market is expected to grow to US$ 111.40 billion by 2025.

LIMITATION OF STUDY –

- The study is limited to the geographical location of Nanded city.
- The study is limited to the factors affecting buying Behavior of the e- commerce users.
- The study is limited to the different categories(income Level, age, gender)

CHAPTER PLAN:

1. Introduction
2. Factors affecting of buying behavior.

3. E-commerce marketing in Nanded.
4. Problems of E-commerce marketing in Nanded.
5. Analysis and interpretation of the study
6. Conclusions, findings, suggestion

EXPECTED OUTCOME:

1) E-commerce enables customers in enjoying personalized shopping with large varieties of products as per their choice and needs without any restrictions. It is expected that the awareness of ecommerce will be rapidly growing in small towns in next 5 years.

2) As India is rapidly developing digitally and government is also taking effective steps. Government has made many policies to make India digitally strong. As digital India scheme, 2015. These types of schemes boosting up the digital economy of India.

3) There is rise in digital transactions and BHARAT NET program has reach more than 1.15 lacs grampanchayat in country.

4) As expected e-hospitals and Hospital Management Information System (H.M.I.S.), e-pathshala, DG Lockers, Digital empowerment etc. will grow rapidly by 2025.

5) As expected many small and medium scales will be digitally connected and adopt new modern technology by 2025.

REFERENCE/BIBLIOGRAPHY:

1. Pandey and Parmar (2019). Factors Affecting consumer online Shopping Behavior: proceedings of 10th International conference on digital strategies for Organizational success
2. Kumar and Kaushal (2017). Examining Factors Affecting Consumers' Attitude and Purchase Intention with Special Reference to Electronic Durable Goods: ISSN: 0971-1023 | NMIMS Management Review Volume XXXV | Issue 3 | October 2017
3. Dan-Cristian Dabija, Catalina SorianaSitnikov, Anca Bandoi, Dana Danciulescu and CristinelVasiliu. *Sustainability* **2022**, *14*(1), 101.
4. Seng Chee Lim, Seng Poh Lim and Trakulmaykee (2018) investigated that an empirical study on factors effecting e-commerce adoption among SMEs in West Malaysia.
5. Omniconvert/blog/ customer value optimization.
6. Schiffmen, L.G., Wisenblit, J. & Kumar, S.R., (2015).consumer behaviour: 11th edition
7. Manisha R. & Jordana A., Mar 17,2022
8. India brand equity foundations: Dec 2021.

डॉ. मनमोहन सिंग आणि अणुकरार

साईनाथ बागडे

संशोधक विद्यार्थी, पीपल्स कॉलेज, नांदेड, जि. नांदेड

प्रस्तावना :-

देशाचे १४ वे पंतप्रधान राहिलेले डॉ. मनमोहन सिंग मुळात राजकारणी नव्हते. ते अपघाताने आणि देशाची गरज ओळखून राजकारणात आले. कॉंग्रेस सत्ताकाळात पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधानपदी विराजमान झाले तेव्हा देशापुढे आर्थिक संकट उभे राहिले होते. त्यामुळे हे संकट दूर करण्यासाठी त्यांना अर्थमंत्रीपदी अर्थतज्ज्ञ आणि प्रशासकीय अनुभव असलेली व्यक्ती हवी होती. त्यावेळी नरसिंहराव यांनी मनमोहनसिंग यांना पसंती देत त्यांच्याकडे अर्थखात्याचा कारभार सोपवला आणि अपेक्षेप्रमाणे मनमोहन सिंग यांनी आपले कौशल्य पणाला लावत देशाला आर्थिक संकटातून दूर करण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना केल्या होत्या. हा डॉ. मनमोहन सिंग यांचा राजकारणातील प्रवेश होता. देशाच्या आर्थिक घडामोडीत मैलाचा दगड मानल्या जाणाऱ्या सन १९९१ ते १९९६ या पाच वर्षांच्या काळात डॉ. सिंग यांनी देशाचे अर्थमंत्रीपद भूषविले. देशातील आर्थिक सुधारणांना महत्त्वाचे पैलू पाडण्याचे आणि आवश्यक त्या आर्थिक सुधारणा घडवून आणण्याचे काम डॉ. सिंग यांनी केले. डॉ. मनमोहन सिंग सन १९९१ पासून संसदेचे वरिष्ठ सभागृह असलेल्या राज्यसभेचे सदस्य आहेत. १९९८ ते २००४ या काळात त्यांनी राज्यसभेचे विरोधी पक्ष नेते म्हणूनही जबाबदारी पार पाडली. २२ मे २००४ रोजी पार पडलेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर ते पंतप्रधानपदी विराजमान झाले. त्यानंतर २२ मे २००९ मध्ये डॉ. सिंग यांनी दुसऱ्यांदा पंतप्रधानपदाची शपथ घेतली.

तत्पूर्वी म्हणजेच राजकारणात प्रवेश होण्यापूर्वी डॉ. मनमोहन सिंग पंजाब विद्यापीठ आणि दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये प्राध्यापक म्हणून कार्यरत होते. या काळात युएनसीटीएडी सचिवालयातही त्यांनी काम पाहिले. त्यानंतर दोन वेळा ते जिनिव्हा येथील साउथ कमिशनच्या सरचिटणीसपदी नियुक्त झाले. १९७१ साली वाणिज्य मंत्रालयात आर्थिक सल्लागार, १९७२ साली अर्थ मंत्रालयात प्रमुख आर्थिक सल्लागार, त्यानंतर अर्थ मंत्रालयाचे सचिवपद, नियोजन आयोगाचे उपाध्यक्ष, रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर, विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे (यूजीसी) अध्यक्ष, पंतप्रधानांचे प्रमुख आर्थिक सल्लागार अशा अनेक जबाबदाऱ्या त्यांनी समर्थ आणि यशस्वीपणे पार पाडल्या.आपल्या पंतप्रधानपदाच्या कार्यकाळात डॉ. मनमोहन सिंग यांनी परराष्ट्र धोरणाबरोबरच आर्थिक सुधारणांवरही भर दिला. सन १९९१ मध्ये अर्थमंत्री असताना डॉ. सिंग यांनी खुल्या अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करण्याचा प्रस्ताव मांडला. यामध्ये आर्थिक उदारीकरण, परदेशी गुंतवणूक, कर सुधारणा यासह आर्थिक घडामोडी आणि आर्थिक बाबींशी संबंधित अनेक महत्वाच्या बदलांचा समावेश होता. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून सन १९९१ पर्यंत भारताचा विकासदर ४.३४ टक्के एवढाच होता. तोच विकासदर १९९१ ते २०११ या दशकात सरासरी ६.२४ टक्के इतका झाला. त्याचबरोबर २०१५ मध्ये भारताची अर्थव्यवस्था २ ट्रिलियन अमेरिकन डॉलरपर्यंत पोहोचली, म्हणजेच भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा विकासदर वाढविण्याचे काम डॉ. मनमोहन सिंग यांनी केले.

भारत-अमेरिका अणुकरार :

भारत आणि अमेरिका यांच्यात झालेला अणुकरार १८ जुलै २००६ रोजी अंमलात आला. भारताच्या वतीने पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग आणि अमेरिकेच्या वतीने राष्ट्राध्यक्ष जॉर्ज डब्ल्यू बूश यांनी या करारावर स्वाक्षरी केली. या करारातील दोन-तीन बाबींवर बऱ्याच काळापर्यंत दोन्ही देशांची सहमती झाली नाही. भारताचे म्हणने होते की, हा करार अस्तित्वात आल्यानंतर भविष्यात भारताने अणुचाचणी केली त्याचा कुठलाही परिणाम या करारावर होऊ नये आणि दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे या करारांतर्गत मिळालेल्या अणुपुरवठ्यातून भारतात तयार होणाऱ्या विजेबाबतचा निर्णय भारत घेईल. या दोन मुद्द्यांवर बराच काळ खल झाल्यानंतर अखेर या कराराला अंतिम स्वरुप मिळाले. हा करार भारताच्या अंतर्गत राजकारणावर आणि परराष्ट्र धोरणावर मोठा

परिणाम करणारा ठरला. या करारामुळे तत्कालीन युपीए सरकारचा पाठींबा काढण्याचा निर्णय डाव्या पक्षांनी घेतला. मात्र, पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग आपल्या भूमीकेवर ठाम होते. तिकडे अमेरिका देखील आर्थिक गर्तेत सापडली होती. जर या मुद्द्यावरून मनमोहन सिंग सरकार पडले असते तर हा करार अमलात आला नसता आणि देशाची जगभरात नाचक्की झाली असती. मात्र, ती वेळ आली नाही. मनमोहन सिंग सरकारने विश्वासदर्शक ठराव जिंकला. दोन्ही देशातील अंतर्गत परिस्थिती आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील अतिशय किचकट आणि तांत्रिक प्रक्रिया पूर्ण करून हा करार अस्तित्वात आला. या कराराच्या निमित्ताने स्वातंत्र्योत्तर काळात पहिल्यांदाच एखादा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मुद्दा देशातर्ंगत राजकारणात एवढा चर्चेचा आणि कळीचा ठरला होता. या करारामुळे भारताला आपल्याकडे असलेली अण्वस्त्रे सोबत ठेऊन आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अणुक्षेत्रात पुन्हा सन्मानाने प्रवेश करता आला. भारत हे सर्वार्थाने महत्त्वाचे राष्ट्र आहे हे ओळखूनच अमेरिकेने हा महत्त्वपूर्ण करार भारताशी पूर्णत्त्वास नेला. या करारामुळे अणुक्षेत्राला मोठा फायदा तर झालाच परंतु त्याबरोबरच देशाच्या संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणावरही त्याचे सकारात्मक परिणाम झाले.

या कराराने भारताला काय दिले? :

१) या करारामुळे भारत-अमेरिका यांच्या परराष्ट्र धोरणात अमुलाग्र बदल झाला. शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिकेच्या मनात भारताविषयी असलेली संशयाची भावना या निमित्ताने दूर होऊन दोन्ही देश मित्र राष्ट्र म्हणून उदयाला आले. भारत-अमेरिका यांच्यातील व्यापार, परस्पर सहकार्य यांच्यात वाढ झाली. दोन्ही देशांमध्ये अणु तंत्रज्ञान क्षेत्रातील सहकार्य वाढण्याबरोबरच द्विपक्षीय संबंधात अमुलाग्र बदल झाला. चीनच्या वाढत्या सामर्थ्याला अंकुश लावणे आणि इस्लामीक दहशतवादाचा मुद्दा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चर्चिला जाऊन त्या दृष्टीने उपाययोजना करणे क्रमप्राप्त आहे, ही भारताची भूमिका अमेरिकेलाही मान्य झाली. दरम्यानच्या काळात दक्षिण आशियातील बांगलादेश, श्रीलंका, नेपाळ या देशांमध्ये राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली, त्यावेळी भारत आणि अमेरिका या दोन्ही राष्ट्रांची भूमिका परस्पर पूरक होती.

२) अणुकरार अंमलात येण्यापूर्वी उर्जासुरक्षा ही बाब सर्वात महत्त्वाची असल्याने ती भारताच्या नजरेसमोर होती. देशातील विकासाच्या दृष्टीने उर्जेची वाढती गरज लक्षात घेता अणुउर्जा हा महत्त्वाचा स्त्रोत ठरू शकत होता. अणुउर्जा हा उर्जेचा स्वच्छ स्त्रोत मानला जातो. त्यामुळे वातावरणीय दृष्ट्या देखील ही महत्त्वाची बाब होती. यानिमित्ताने अमेरिका, फ्रान्स, कॅनडा या देशांमधील अणुउर्जा कंपन्यांना भारतीय बाजारपेठ खुली होऊन भारताची अणुउर्जेच्या माध्यमातून स्वच्छ उर्जास्त्रोताची गरज भागली असती, या दोन्ही गोष्टी याद्वारे साध्य होण्यास मदत होणार होती.

३) या करारानुसार भारताच्या अणुकार्यक्रमाचे लष्करी आणि नागरी असे दोन भागात विभाजन करून नागरी प्रकल्प आंतराष्ट्रीय देखरेखीखाली आणायचे होते. देशातील २२ पैकी १४ अणुप्रकल्प आंतरराष्ट्रीय देखरेखीखाली आणण्यास भारताची सहमती होती परंतु भारताने १४ ऐवजी १८ प्रकल्प देखरेखीखाली आणावेत कारण या प्रकल्पात जे अण्विक इंधन वापरले जाते त्याचा पुनर्रवापर करणे आणि त्याची विल्हेवाट लावणे, या प्रक्रियेवर अमेरिकेला देखरेख करायची होती, त्याला भारताने स्पष्ट शब्दात नकार दिला. कालांतराने अमेरिकेने भारताचे म्हणने मान्य केले कारण जगभर हेटाळणी झालेले अमेरिकेचे तत्कालीन अध्यक्ष जॉर्ज बुश यांनी हा करार करण्यात अत्यंत रस दाखवला होता.

४) डॉ. मनमोहन सिंग यांनी अटलबिहारी वाजपेयी सरकारने सन २००३-०४ या काळात पाकिस्तान, चीन, अमेरिका या राष्टांसोबत सुरू केलेली परराष्ट्र धोरणाविषयीची आखणी पुढे नेण्याचे काम केले. त्यामुळे सन २००४ ते २००८ या काळात पाकिस्तानसोबतचे संबध सुधारण्यात मदत झाली आणि सन २००५ मध्ये चीनसोबत सीमाप्रश्नाबाबत महत्त्वाचा करार करण्यात डॉ. मनमोहन सिंग सरकारला यश आले. अमेरिकेसोबत केलेला अणुकरार देखील याच धोरणांची फलश्रुती होती. हा करार पूर्णत्वास जात असताना अनेक राजकीय अडचणी येऊन

देखील डॉ. सिंग यांनी शांतपणे आपल्या वाटाघाटी आणि चर्चा सुरूच ठेवली. दुसरीकडे त्यांनी देशातील प्रसारमाध्यमांना देखील वेळोवेळी याबाबत अवगत केले आणि संसदेत स्वत: उपस्थित राहत त्यांनी यासंदर्भातील प्रश्नांना उत्तरे देत शंकाचे निरसन केले.

५) अणुकराराच्या निमित्ताने भारत आणि अमेरिका हे दोन्ही देश परस्परांच्या खूप जवळ आले. याची दखल आंतरराष्ट्रीय समुदायाने देखील घेतली. विशेषत: चीन आणि पाकिस्तान यांनी याची दखल घेतली. त्यामुळे सन २००८ नंतर भारत-चीन आणि भारत-पाकिस्तान यांच्यातील संबंधात तणाव निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर देखील भारताच्या हिताच्या निर्णयाविरोधात चीनने प्रकर्षाने विरोध करण्यास सुरुवात केली. (उदा. सन २०१६ मध्ये अणु पुरवठदार देशाचे (एनएसजी-न्युक्लीयर सप्लायर ग्रुप) सदस्यत्व भारतास मिळू देण्यास चीनने कडाडून विरोध केला.)

संदर्भ सूची

1. डॉ. देवळाणकर शैलेंद्र, मोदी कालखंडातील भारताचे परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतर, सकाळ प्रकाशन, २०१६
2. डॉ. देवळाणकर शैलेंद्र, भारतीय परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००७
3. भारद्वाज अतुल व गर्ग विवेक,डॉ. मनमोहन सिंह : आँकडों के जादूगार का सफर, मानस पब्लिकेशन, दिल्ली, २००५
4. डॉ. स्नेहलता, गठबंधन सरकार में प्रधानमंत्री की भूमिका, सिद्धार्थ एण्टरप्राइजेज, जोधपूर, २०११
5. https://www.loksatta.com/lokrang/lekha/article-about-indo-us-nuclear-deal-1770918/
6. https://www.weeklysadhana.in/view_article/pm-manmohan-singh-speech-in-parliament
7. https://www.pmindia.gov.in/mr/former_pm?/डॉ. मनमोहन सिंग

(SJIF) Impact Factor-8.575 ISSN-2278-9308
ISSUE No- (CCCXVIII) 348

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

'Role of Social Sciences in Contemporary Society'

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Prof. Sujata Awati
Editor
The New Miraj Education Society's
Kanya Mahavidyalaya, Miraj

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Impact Factor – 8.575 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

ISSUE No- (CCCXLIX) 348 -A

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Prof. Sujata Awati

Editor
The New Miraj Education Society's

Kanya Mahavidyalaya, Miraj

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	The Role Of Geography And Social Sciences For Inclusive Development Of The Society — **Dr. Prabir Kumar Rath**	1
2	A Comparative Study On Mental Health Among Undergraduate College Students. — **Mr.Deepak Prakash Kognole , Asso Prof.Dr.Bharat H. Mimrot**	9
3	A Geographical Study Of Area Under Soyabean Crop & Production In Latur District (2000-01 to 2009-10) — **Dr.A.A. Kalgapure , Dayanand Shivajirao Dhawane**	13
4	Indian New Education Policy for Higher Education System – Historical to Modern Approach — **Dr Nishant Chandrakant Nirmale**	17
5	The effects of Athletics Training on Electromyographic activity, Isometric Strengthand Resistance training in male adolescent Athletes. — **Dr. Abhijit A. Vanire**	21
6	Tourism Places In Buldhana District — **Dr. Ashok Shamrao Patil**	25
7	An Economic Review of International Trade — **Dr. Mrs. N. S. Gaikwad**	28
8	Financial Inclusion — **Dr. P. Dhanalakshmi**	31
9	Digitization of the Library: A Study of Technological Aspects and Challenges — **Bhavna B. Teraiya**	35
10	FinTech to Virtual Currency — **Dr. Shubhnagi B. Patil**	39
11	Positive Impact Of Psychologicalhealthiness Of Covid Patient Through Meditation — **Dr.Sushant T. Magdum**	43
12	The Effects of the COVID- 19 Pandemic on Indian Society — **Dr. Usha Kiran Tiwari**	46
13	Social Problems, Gender and Society in India — **Dr. Yallappa**	49
14	Socialmedia: A Double Headed Weapon — **Dr. Hemchandra Narsingrao Deshmukh**	52
15	Social Sciences: Backbone of Society for Peace, Prosperity, Growth and Development — **Dr. Hemchandra Narsingrao Deshmukh**	56
16	Corruption in Education — **Mr. Ghatage Jayant Chandrakant**	59
17	Mahatma Gandhi and Dr. B. R. Ambedkar's Views on Rural development in India. — **Mr. Milind R. Ghate**	63
18	Women's sport leadership styles — **Prof. P.G. Kandekar**	67
19	Psychological Study Of Aggression And Locus Of Control Among College Student — **Pramila Adhikrao Surve**	71

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 348 (CCCXLIX) A

ISSN : 2278-9308

May, 2022

The Effects of the COVID- 19 Pandemic on Indian Society

Dr. Usha Kiran Tiwari

Assistant Professor & Head Department of Sociology B. M. Ruia Girls' College Mumbai

Abstract-

Covid- 19 was a sudden pandemic that brought measure changes all over the world. Here in this research paper, I will focus on measuring the changes in the Indian society during the COVID-19 pandemic. The main focus will be on urban society. The sources of data are primary and secondary. Primary data is s collected by using research technique "Observation".

Key Words – COVID-19 Pandemic, Indian Society, Change

Introduction-

The great Greek philosopher Heraclitus said"only one thing is constant and that is change". But human beings are so used to things staying in a state of constant and the comfort that lies with it, that any form of change brings a great amount of discomfort to human beings, and eventually, the society. But COVID -19 pandemic stole the freedom of human kind, which is of, making choices. This happened not just in the developed countries but also developing as well as underdeveloped countries. This pandemic was sudden and so powerful that people could not think or react much, but only had to sit back, accept as the world unfolded in front of their eyes and suffer. People now were completely dependent on the support they received from their own country in the form Government efforts or social system. Panic and fear became normal as independence was stolen from human kind, and the power of taking decisions and making choices, no more resided with individuals, or the society.

Positive effects on society

There is no doubt that the COVID 19 pandemic was a dangerous situation for the whole world. But Sociologists had a firm belief that not every negative situation/ behaviour is bad for society. There are some hidden benefits in undesirable situations in every society. Due to the COVID-19 pandemic, and it leading to the lockdown and eventually, an establishment of a virtual world where people stayed connected, personally as well as professionally, there have undoubtedly been some positive shifts in the society, which we cannot ignore.

Increase in Digital Learning

The biggest positive effect of Covid-19 was seen that due to the lockdown, everyone in India, whether in the field of education, whether in government or private jobs, had to learn to work in a virtual set up. Due to this, people who felt were technologically declined due to reasons like disinterest, discomfort or simply wanting to conduct manual work, had no option but to learn to work and operate in the virtual world. Digital Education became a necessity, and now, people use this knowledge even when the world has opened up.

Positive Effects on Family Institution

During COVID -19 pandemic period, people were forced to stay at home, and they understood the importance of family members. No matter how much money one had when the outside world was shut down, only family members were together. As Sociologists said," Humans cannot live in isolation. They have to be interdependent". During the lockdown period, due to the absence of domestic helpers, people had to work even if they were under compulsion, even though intentionally or so on. Many people enjoyed household work and cooking and learned many other things too. But many people did not like it. The thing to understand is that on this pretext, people understood that no matter how bright the world is looking good, in the end, when any serious problem comes, one has to stay with the family members and take their help.

Negative effects on society

There are a lot of negative effects on Indian society during the COVID 19 pandemic period. I am mentioning a few here.

Behavioural Changes in relations

The vast changes were seen in relationships. People were so afraid of Coronavirus during the COVID-19 pandemic that their fear eventually took a toll on their emotional health, which took a toll on their relationships with family, friends and colleagues. The sudden changes in behaviour were seen when people got to know about the person who is suffering or canprobably be suffering from the illness.

People were afraid to talk, meet, or visit each other. We can say the real face of relationships started to reveal during the pandemic.

Negative Effects on Family Institution

Many types of relationships are found in a family, some relationships are close in nature, and some are avoidant in nature, where distance is necessary between two people. During the COVID-19 period, when all the people were locked in their homes, then it is obvious that there was a closeness forced in all the relationships. But this closeness did not bring a positive effect for everyone or every relationship. The distance kept in the avoidant relationship, due to some specific reason, was now more present which led to conflict and eventually brought negative effectsin the family-like quarrels, mutual tension, depression and in many cases, also led to relationships breaking, in the form of divorce. By the end of the lockdown, many families, directly or indirectly, started to realise that a lot of relationships seemed to be happy and healthy due to the distance that were present in them. Post such realisations, a lot of them started to wait for the lockdown to end such that their family members could start going back to the physical world and the distance was brought back at home, and in relationships. We can say that a belief that majority held, that living with family all the time is a pleasant experience, was proved to be an illusion for many people which was not good for the family institution.

Space issues at home in the urban area

The biggest problem people had to face during Covid-19 was space, especially the lower class and middle-class people who lived in a slums/chawl or small flats. Majority of the people within this stratum faced theproblem of privacy, because their privacy was snatched away. Due to living 24 hours with each other, their shortcomings, which were hidden earlier, started coming to the fore due to each other's faults, and the scope of quarrels increased, as well as the need for private space increased, which was not felt earlier as such.

Decrease in Employment

The worst effect of COVID-19 was a bad influence on the economy. Lakhs of people became unemployed during the lockdown period and due to the virtual work set ups. Spatially unorganised sector was affected badly. Once the online market flourished, on the other side people working in the unorganised sector became unemployed. There were no jobs for many housemaids, cooks, drivers, waiters, hotel staff, people working in the travel industry and so on during the lockdown period and with fifty per cent occupancy.

Problems Faced by Migrated people working in unorganised sector

Migrated people working in unorganised sector had to move to their villages because there were no jobs for them in cities and there was no certainty to when the things will open up and they could return to their respective jobs. The absence of proper transportation, lack of money, feeling of insecurity, an unsecured future and many reasons made people's life crucial on their journey to their own village. People died during their journey due to hunger, thirst, illness, panic attacks and so on. After reaching their own village people had to go through a quarantine period of fourteen days and in most the cases they had to stay outside or a corner of their village in any temple/ school building etc. Staying outside was not that problematic, but people's behaviour was shocking for them in most cases. First of all, villagers thought the city people could bring the COVID-19 pandemic to their pure villages. So they kept their distance from them for some days. One of the families lost the head of a family member during the lockdown period and after the sad demise, they went to their village. But there was no sympathy for their losses. They found the behaviour to be unexpected and cruel.

Conclusion

The Covid-19 pandemic taught a great lesson to the whole world where the myth that our progress in the field of health and science could protect us, and would keep any sort of epidemic away from us, was brutally shattered. Epidemics and wars have been and continue to be a threat to the world. But people thought the epidemic ended the threat to the world by the 18th and 19th centuries. It has been proved that even today, despite the progress that science has made, we should be ready for any such sudden epidemic. This pandemic erased the differences between developed, developing and underdeveloped countries. Everyone had to face this pandemic equally. It is a different matter that people who were from developed countries may or may not have to face the problem of unemployment, but in all other areas, everyone had to face the problems unanimously. Earlier Sociologists had said that "Interdependence is a must for human beings". People who did not have many members in the family or who were used to the outside world and the relationships they formed in, had to live completely cut off

from it. Many people faced mental health issues like anxiety, depression and so on. It has been proved again, that no matter how many years pass, and no matter how much we believe we have progressed, the fundamental rules of a society will never change.

References

- Maciver, R.M. & Page C.H.(1962). Society;An Introductory Analysis. MacMilan
- Tripathi, B.D. (1990).Society: Today and Tomorrow. Himalaya Publishing House, Bombay
- http://www.econlib.org/library/Smith/smWN1.html#B.I,
- http://www.econlib.org/library/Smith/smWN13.html#B.IV,

SRJIS

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 ISSN 2319-4766

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

JAN-MAR, 2022, VOL- 10, ISSUE-60

Special Issue of Department of Sociology, Shivaji Arts, Commerce & Science College

Rajura, Dist. Chandrapur

ON

WHITE COLLAR CRIMES IN INDIAN SOCIETY & ITS IMPACT ON NATIONAL DEVELOPMENT

Chief Editor
Dr. S. M. Warkad
Principal

Editor
Mr. Vitthal S. Atram
Head, Department of Sociology

IMPACT FACTOR SJIF 2021 = 7.380
ONLINE ISSN 2278-8808 PRINTED ISSN 2319-4766

AN INTERNATIONAL, PEER REVIEWED, REFEREED & QUARTERLY

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

Special Issue of Department of Sociology,

Shree Shivaji Arts, Commerce & Science College Rajura, Dist. Chandrapur

On

White Collar Crimes in Indian Society & Its Impact on National Development

Chief Editor

Dr. S. M. Warkad
Principal

Editor

Mr. Vitthal S. Atram
Head, Department of Sociology

Amitesh Publication & Company,
TCG's, SAI DATTA NIWAS, S. No. 5+4/ 5+4, D-WING, Flat No. 104, Dattnagar, Near Telco Colony, Ambegaon (Kh), Pune. Maharashtra. 411046. India.
Website: www.srjis.com **Email:** srjisarticles16@gmail.com

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380

(E)ISSN 2278-8808 (P) ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

JAN-MAR, 2022, VOL- 10, ISSUE-60

Index

SR. NO.	TITLE OF PAPER & AUTHOR (S) NAME	PG. NO.
1	**WHITE COLLAR CRIME IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGES** *Dr. S. R. Manza*	1-5
2	**CORRUPTION FREE INDIA** *Dr. Sangita Kumar*	6-10
3	**WHITE COLLAR CRIME IN INDIAN EDUCATIONAL INSTITUTIONS: AN ANALYSIS** *Dr. Vinod Kumar Yadav*	11-18
4	**CONCEPT OF WHITE COLLAR CRIME** *Dr. Vanita. Y. Wanjari*	19-22
5	**CONCEPT OF WHITE COLLAR CRIME** *Mr. Abhijit Abaso Patil*	23-26
6	**साठेबाजी एक पांढरपेशी गुन्हा** *अंबादास भगवान तिरणकर*	27-33
7	**पुरुषांवरील बलत्कार !** *प्रा. डॉ. सुरेश एम. डोहणे*	34-41
8	**पांढरपेशीय गुन्ह्याचा समाजावर होणाऱ्या परिणामांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास** *डॉ. कविता दि. मुनेश्वर*	42-45
9	**पांढरपेशी गुन्हा एक सामाजिक समस्या** *डॉ. आर. बी. काळे*	46-48
10	**पांढरपेशी गुन्ह्याचे स्वरूप** *डॉ. सोमा पी. गोंडाणे*	49-54

		55-58
11	**पांढरपेशीय गुन्हेगारीची समस्या** *सहा. प्रा. प्रकाश साहेबराव काळवणे*	59-62
12	**भ्रष्टाचार मुक्त भारत** *प्रा.जी.व्ही. लांडगे*	63-66
13	**पांढरपेशीय गुन्हेगारीचे एक समाजशास्त्रीय अध्ययन** *प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार*	67-71
14	**भारतीय समाज के सफेदपोश अपराध का राष्ट्रीय विकास पर प्रभाव** *अनिल कुमार यादव & डा॥ राजेन्द्र प्रसाद यादव*	72-74
15	**श्वेतवसन अपराध का हिंदी फिल्मों में चित्रण: एक समाजशास्त्रीय विवेचन** *डॉ. उषा किरण तिवारी*	75-80
16	**पांढरपेशी गुन्ह्याचे विविध क्षेत्रातील वाढते प्रमाण – एक समाजशास्त्रीय अध्ययनअध्ययन** *डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे*	81-84
17	**आदिवासी एकात्मता आणि अस्मिता वृध्दिगत करणाऱ्या घटकांचा आढावा** *प्रा. मनिषा नि. अवगान*	85-87
18	**सोशल मिडिया आणि सायबर गुन्हेगारीचा महिलांवर होणारा परिणाम** *प्रा. एस.एस.खेडेकर*	89-93
19	**वाढती बेरोजगारी : प्रश्न आणि आव्हाने** *प्रा. शोभा पांडूरंग ताजने*	94-99
20	**भ्रष्टाचार सामाजिक समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्यन** *प्रा. डॉ.राजेंद्र यादवराव बारसागडे*	100--104
21	**पांढरपेशी गुन्ह्याचा भारतीय समाजावरील प्रभाव पांढरपेशी गुन्हे** *कु. चेतना विठ्ठलराव कामडी*	105-109
22	**पांढरपेशीय गुन्हेगारीची संकल्पना** *नामदेव गणपत बावणे*	

Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, Print ISSN 2319-4766, SJIF 2021 = 7.380, www.srjis.com
PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL SPECIAL ISSUE JAN-MAR, 2022, VOL- 10/60

श्वेतवसन अपराध का हिंदी फिल्मों में चित्रण: एक समाजशास्त्रीय विवेचन

डॉ. उषा किरण तिवारी
सहायक प्रोफेसर और विभागाध्यक्ष, समाजशास्त्र विभाग, बी.एम. रुइया गर्ल्स कॉलेज मुंबई

Abstract

जिस प्रकार प्रत्यक्ष दुश्मन से कहीं अधिक खतरनाक परोक्ष दुश्मन होता है, उसी प्रकार समाज में संगठित अपराधों से अधिक खतरनाक श्वेत वसन अपराध है, क्योंकि इनका पता जल्दी नहीं चल पाता और यह दीमक की भांति समाज को अंदर ही अंदर खोखला करते रहते हैं। श्वेत वसन अपराध की परिकल्पना नई है, किंतु इनका अस्तित्व सदियों पुराना है। इसी श्वेत वसन अपराध पर अनेक हिंदी फिल्मों का निर्माण किया गया है। जिनमें से एक प्रमुख फिल्म है "कारपोरेट" जो 2006 में निर्मित है और वास्तविकता के करीब होने वाली फिल्में बनाने के लिए मशहूर निर्देशक मधुर भंडारकर द्वारा निर्देशित है। इस फिल्म में भारतीय कारपोरेट जगत में अपनी जड़ें जमाए हुए श्वेत वसन अपराधियों की क्रूरता, चालाकी, शालीन चेहरे के पीछे छिपे वास्तविक घृणित चेहरों को करीब से दिखाया गया है। प्रस्तुत शोध पत्र में इसी फिल्म का पुनरावलोकन किया गया है। साहित्य पुनरावलोकन हेतु प्रदत्तों के द्वैतीयक स्रोतों का उपयोग किया गया है।

Key Words: *श्वेत वसन अपराध, फिल्म, कारपोरेट, कारपोरेट जगत*

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

प्रस्तावना

कानून की तकनीकी शब्दावली में जिन्हें हम अपराधी कहते हैं, उनमें वही व्यक्ति आते हैं जिन्हें अदालत में पूरी कार्यवाही के बाद अपराधी करार दिया है और जो किसी ने किसी जेल या सुधार संस्थान में सजा भुगत रहे है । उन्हें हमारा समाज अपराधी इसलिए कहता है कि कानून ने उन्हें कानून विरोधी व्यवहार करने के जुर्म में सजा के काबिल पाया। समाज में ऐसे अनेक तथाकथित प्रतिष्ठित नागरिक भी निवास करते हैं, जो लगातार कानूनों का उल्लंघन करते रहते हैं किन्तु अपने पद और प्रतिष्ठा के कारण कानून के जाल में नहीं फंसते, साथ ही उनके पास अपने अपराध को छिपाने के लिए पूरा का पूरा तंत्र मौजूद होता है। जिसमें कई बार पुलिस, राजनेता, वकील, अदालत और प्रशासनिक अधिकारी भी शामिल हो जाते हैं। यदि किसी भी प्रकार से इनके अपराध बाहर आ भी जाएं तो ये किसी ने किसी मासूम निरपराधी को उस अपराध के जाल में फंसा देते हैं और खुद वैसा ही सम्मानित जीवन व्यतीत करते रहते हैं। ऐसे ही अपराधियों को सबसे पहले समाजशास्त्री एडविन सदरलैंड ने श्वेत वसन अपराधी बताया था। इन्होंने 1939 में अमेरिकन समाजशास्त्रीय परिषद की सभा में अध्यक्षीय भाषण देते हुए अमेरिका में फैले हुए श्वेत वसन अपराध की चर्चा की और अपराध तथा अपराधियों की नवीन अवधारणा प्रस्तुत की ।इन्होने बताया कि "श्वेत वसन अपराध वह होता है जो कि समाज में उच्च प्रतिष्ठित व्यक्तियों द्वारा अपने व्यवसाय के दौरान किया जाता है" । इसी पद की आड़ में वह गंभीर और घिनौने अपराध करता रहता है और अपनी चालाकियों तथा धूर्तता के कारण अपराधी कहने से बच जाता है। अनेक समाज शास्त्रियों ने श्वेत वसन अपराधी को अभिजात अपराधी की संज्ञा दी है।

श्वेत वसन अपराध तथा फिल्में

साहित्य समाज का दर्पण माना गया है और फिल्में साहित्य के साथ-साथ समाज में हो रही घटनाओं, बदलते परिदृश्य और लोगों की सोच में आ रहे परिवर्तन को प्रतिबिंबित करती है। वस्तुतः देखें तो फिल्म की कहानी चूंकि किसी एक व्यक्ति ने लिखी होती है, इसीलिए उसे उसी की विचारधारा पर आधारित माना जाना चाहिए। पर ऐसा नहीं होता क्योंकि फिल्म निर्माण एक टीम वर्क है और सिनेमा के परदे पर जो दिखता है वह बहुत सारे माननीय

तथा तकनीकी प्रयासों का फल होता है। श्वेत वसन अपराध पर आधारित बहुत सी हिंदी फिल्में बनी है जिनमें से कुछ में सच्चाई को बढ़ा चढ़ाकर, तो कुछ में खलनायक अर्थात श्वेत वसन अपराध को नायक बनाकर और कुछ में तो मनोरंजन का छौंक लगाने के लिए तथ्यों को मिर्च मसाला लगाकर बताया गया है। ऐसे में मधुर भंडारकर की फिल्म कारपोरेट का जिक्र आवश्यक है जो जमीनी सच्चाई दिखाने के अपने अंदाज के लिए प्रसिद्ध है ।

"कारपोरेट" 2006

इस फिल्म के दो प्रमुख किरदार हैं, प्रथम विनय सहगल (रजत कपूर) जो सहगल कंपनी के मालिक हैं और द्वितीय, धर्मेश मारवाह (राज बब्बर)जो मारवाह कंपनी के अध्यक्ष हैं ।दोनों कंपनी के मध्य गला काट प्रतियोगिता चलती है और वह हमेशा किसी भी हालत में एक-दूसरे को नीचा दिखाने की कोशिश करते हैं। निशिगंधा दासगुप्ता (बिपाशा बसु) सहगल उद्योग में एक प्रमुख पद पर कार्यरत हैं और येन केन प्रकारेण सदैव सहगल कंपनी को विजयी बनाने की बनाने की कोशिश करती हैं ।इस पूरे खेल में सारे नैतिक नियम टूट जाते हैं और अंततः बड़ी मछली छोटी मछली को खा जाती है

"कारपोरेट" मधुर भंडारकर द्वारा निर्देशित फिल्म है जो कारपोरेट जगत में घट रही परदे के पीछे की दुनिया का पर्दाफाश करती है। श्वेत वसन अपराध में लिप्त लोग किस प्रकार बाहर से सौम्य, सुशील, भद्र और सतीकेदार दिखाई पड़ते हैं दिखाई पड़ते हैं। किंतु किस प्रकार वे वास्तविक अपराधों में संलग्न होते हैं तथा जनता का भ्रम बनाए रखने में कामयाब होते हैं। यह फिल्म में बखूबी दिखाया गया है ।इन श्वेत वसन अपराध को क्रियान्वित करने में किस प्रकार जनसंचार माध्यमों, राजनेताओं, पुलिस अधिकारी, अदालत, वकील तथा न्यायाधीशों की महत्वपूर्ण भूमिका होती है, यह भी फिल्म में बखूबी बताया गया है ।

श्वेत वसन अपराध में लगे हुए लोग किस प्रकार जरूरत पड़ने पर अपने ही साथ के लोगों में से किसी व्यक्ति का अपने फायदे के लिए अनुचित उपयोग करते हैं, और उपयोग पूर्ण हो जाने पर उसे बिना किसी अपराध के सजा भुगतने के लिए छोड़ देते हैं। यह फिल्म की नायिका निशिगंधा दासगुप्ता (बिपाशा बसु) के माध्यम से दिखाया गया है। इस प्रकार वस्तुतः वास्तविक श्वेत वसन अपराधी अपने अपराध की निरंतरता को बनाए रखता है। जबकि मासूम और निरपराध लोगों को असली अपराधी के किए हुए अपराध की सजा मिलती रहती है ।फिल्म के एक महत्वपूर्ण दृश्य में जब आपराधिक केस को सुलझाने की बात होती रहती है और निरपराध नायिका निशिगंधा दास गुप्ता को बचाने की बात आती है तो फिल्म का एक पात्र कहता है कि "आखिरकार किसी को तो सजा देनी ही पड़ेगी जनता को क्या जवाब देंगे?" अर्थात मुख्य अपराधी को बचाने की कीमत पर निरपराधी की बलि चढ़ा देना कोई गलत बात नहीं। इससे एक और संदेश आता है, या यूं कहें कि सबक मिलता है कि श्वेत वसन अपराध में लिप्त बड़े अपराधी जिनके फायदे भी काफी बड़े पैमाने पर होते हैं, के साथ जो लोग अपने छोटे- छोटे फायदों के लिए जुड़े होते हैं उन्हें अपने उन छोटे फायदों की कई बार बहुत बड़ी कीमत चुकानी पड़ती है

पारिवारिक संबंधों की बलि

फिल्म में यह भी दिखाया गया है कि किस प्रकार अपने निजी स्वार्थों की पूर्ति के लिए पारिवारिक संबंधों की बलि चढ़ा दी जाती है। फिल्म के एक प्रमुख पात्र रितेश साहनी (के. के. मेनन) की बहन अपने पति के अपराध तथा भाई रितेश तथा नायिका निशिगंधा दासगुप्ता (बिपाशा बसु) के निरपराध होने की सच्चाई जानते हुए भी अपने अभिजात अपराधी पति का साथ देती है और फिल्म के अंत में प्रमुख पात्र रितेश साहनी (के. के. मेनन) की हत्या उसी के जीजा द्वारा इस प्रकार करवाई जाती है कि वह आत्महत्या प्रतीत होती है और इसी के साथ फिल्म की नायिका निशिगंधा दासगुप्ता (बिपाशा बसु) का कैरियर जो पहले ही डूब चुका होता है हमेशा के लिए कुमारी मां के दाग के साथ आजीवन अदालतों के चक्कर काटने के लिए विवश हो जाता है।

निष्कर्ष

फिल्म में सभी पात्रों ने अपनी भूमिका का निर्वहन बखूबी किया है, और वे पूरी तरह से वास्तविक प्रतीत होते हैं। छोटे - बड़े सभी पात्रों का अभिनय सराहनीय है। इस फिल्म में कारपोरेट जगत से जुड़े हुए सभी पहलुओं

जैसे राजनीति, न्याय व्यवस्था, सोशल मीडिया, सेक्स स्कैंडल, बॉलीवुड इत्यादि की भूमिका को परखने की कोशिश की गई है। साथ ही यह भी कोशिश की गई है कि कारपोरेट जगत के सभी नकारात्मक पहलुओं को पूरी तरह से दिखाया जा सके। श्वेत वसन अपराध के अनेक पक्षों को दिखाने में फिल्म का अंत नकारात्मक रखा गया है जो कि वास्तविकता के काफी करीब है। पर यह नकारात्मक अंत दर्शकों को एक अंतहीन निराशा की ओर ले जाता है जो यह बताता है कि इसका कोई अंत नहीं है ।यह चार्ल्स डार्विन के प्रसिध सिद्धांत "Survival of the fittest" यानी जो सबसे अधिक ताकतवर है, उसी की अंत में जीत होती है, को सिद्ध कर देता है। श्वेत वसन अपराध पर ही आधारित अन्य भी अनेक फिल्में बनी है, जिसमें फिल्म का अंत सकारात्मक रखा गया है। इसमें श्वेत वसन अपराध का मोहरा बने हुए व्यक्ति को अंत में मुख्य अपराधी से जीतते हुए दिखाया गया है, जो दर्शकों में बुराई पर अच्छाई की जीत की भावना को प्रबल होते हुए बताता है।

संक्षेप में कहें तो "कारपोरेट" फिल्म भारतीय कारपोरेट जगत में फैले हुए श्वेत वसन अपराध को बेनकाब करती है और दर्शकों को आगाह करती है, कि किसी भी अपराधी के चेहरे पर नहीं लिखा होता कि वह अपराधी है। साथ ही यह भी बताती है, कि श्वेत वसन अपराधी अन्य अपराधियों से कहीं अधिक खतरनाक होता है। जब तक समाज के प्रत्येक व्यक्ति को इन अभिजात अपराधियों की वास्तविक पहचान नहीं होगी, तब तक समाज की पूर्णरूपेण प्रगति असंभव है।

संदर्भग्रंथ सूची

अग्रवाल गोपाल कृष्ण (2017). भारतीय मुद्दे एवं समस्याएं, एस.बी.पी.डी. पब्लिशिंग हाउस, आगरा

दुबे सरला (1974). सामाजिक विघटन, सरस्वती सदन, जवाहर नगर, दिल्ली

Sutherland, Edwin Hardin (1950). White Collar Crime. New York: Dryden Press, p.9.

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNALS

We Publish Conference, Seminar, Proceeding With ISBN, ISSN

Address: TCG's Saidatta Niwas, Ph-II, Nr Telco Colony
& Blue Spring Society, Dattanagar, Ambegaon, Pune-411046,
For More Details Contact Mob: 9881595917,
Web Address: www.srjis.com

Send your article to

journalroots4u@gmail.com

Roots International Journal is assigned by by ISSN National Centre, India National Science Library, New Delhi

Journal Indexed and Impact Factor by International Institute of Organized Research (I2OR)

Instruction to Authors

The International Journal of Multidisciplinary Researches is A Peer Reviewed, Refereed & Quarterly Journal. Journal invites Research papers in the field of agricultural and Biological Sciences, Arts and Humanities, Botany, Business, Management and Accounting, Chemistry, Computer Science, Dentistry, Earth and Planetary Sciences, Energy and Power, Engineering and Technology, Environmental Science, Life and Materials Sciences, Mathematics, Medicine, Microbiology and Virology, Physics, Social Sciences, Veterinary Science, Zoology and Others... (All Other Multidisciplinary Fields)

ROOTS
International Journal of Multidisciplinary Researches
www.rootsjournal.com

Powered & Published by
Center for Resource, Research and Publication Services (CRRPS) India.
www.crrps.in

Roots International Journal of Multidisciplinary Researches

VOL 8 | NO 4 | MAY 2022 | ISSN : 2349-8684

A Peer Reviewed, Refereed & Quarterly Journal

ISSN 2349-8684

ROOTS

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCHES

VOL 8 | NO 4 | MAY 2022 | ISSN: 2349-8684

Editors

Dr. M. DAVAMANI CHRISTOBER | Dr. J. SURESH

ROOTS

International Journal of Multidisciplinary Researches

A Peer Reviewed, Refereed & Quarterly Journal

Vol. 8 No. 4 May 2022 ISSN: 2349-8684

CENTRE FOR RESOURCE, RESEARCH & PUBLICATION SERVICES (CRRPS)
www.crrps.in

ROOTS
INTERNATIONAL JOURNAL OF
MULTIDISCIPLINARY RESEARCHES
A Peer Reviewed, Refereed and Quarterly Journal

Vol.8 **No.4** **May 2022** **ISSN: 2349-8684**

Aim & Objectives

Academic Excellence in research is continued promoting in research support for young Scholars. Multidisciplinary of research is motivating all aspects of encounters across disciplines and research fields in an multidisciplinary views, by assembling research groups and consequently projects, supporting publications with this inclination and organizing programmes. Internationalization of research work is the unit seeks to develop its scholarly profile in research through quality of publications. And visibility of research is creating sustainable platforms for research and publication, such as series of Books; motivating dissemination of research results for people and society

Disclaimer

Contributors are advised to be strict in academic ethics with respect to acknowledgment of the original ideas borrowed from others. The Publisher &Editors will not be held responsible for any such lapse of the contributor regarding plagiarism and unwarranted quotations in their manuscripts. All submissions should be original and must be accompanied by a declaration stating your research paper as an original work and has not been published anywhere else. It will be the sole responsibility of the authors for such lapses, if any on legal bindings and ethical code of publication.

Communication

Papers/Enquiries should be mailed to Journalroots4u@gmail.com

CONTENTS

S.No	Titles	Page No.
1	A Study of Sustainable Ecotourism for Women's Empowerment in India **Dr. Sanjay Shamrao Kamble**	1
2	Varna, Caste and Class: A Sociological Study **वर्ण, जाति एवं वर्ण: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन** **Dr. Usha Kiran Tiwari**	8
3	Magic Realism in ***The Play Lion in The Streets by Judith Thompson*** **R. Joan Cynthia**	12
4	Conflation of Smell and Infertility: A Reading of Amrita Pritam's Stench of Kerosene **Amritha P Krishna**	17
5	Analysis of the Saptanga Theory of Kautaliya **Ms. Saranya Nair & Somya Gupta**	22
6	Revisiting Propp: A Structuralist Analysis of Marmaaya Pattu of Kurichyan Tribe in Wayanad **Haseena Naji**	34
7	A Comparative Study of Illegitimacy in Khaledhosseini's a Thousand Splendid Suns and the Epic Mahabharata **Disha Sharma & Mannat Choudhary**	44

Vol. 8 No. 4 May 2022 ISSN: 2349-8684

VARNA, CASTE AND CLASS: A SOCIOLOGICAL STUDY

वर्ण, जाति एवं वर्ग: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

Dr. USHA KIRAN TIWARI
Assistant Professor & Head
Department of Sociology
B. M. Ruia Girls' College, Mumbai

Abstract

जाति व्यवस्था भारत की एक अनूठी और हजारों साल पुरानी संस्था है। दरअसल, वैदिक काल में भारत में वर्ण व्यवस्था पाई जाती थी जो बाद में जाति व्यवस्था में बदल गई। वर्तमान भारतीय समाज में अब वर्ग व्यवस्था बहुत प्रभावशाली है। इसलिए इन तीन संस्थाओं पर एक साथ चर्चा करना महत्वपूर्ण है, तभी हम भारतीय समाज के वर्तमान परिदृश्य को समझ सकते हैं। यह शोध पत्र भारत के समकालीन समाज को समझने का एक प्रयास है। इस शोध पत्र में आँकड़ों के द्वितीयक स्रोतों का प्रयोग किया गया है।

मुख्य शब्द- *जाति, वर्ग, परिवर्तन, राजनीति, भारत*

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात भारत में जाति प्रथा कतिपय नए आधारों पर अपना पुनर्गठन करती हुई प्रतीत हो रही है। इसके दोषों और समाज को होने वाली हानियों पर विस्तृत चर्चा प्रायः यत्र - तत्र सर्वत्र होती रहती है, किंतु इसका विकल्प बनकर कोई अन्य व्यवस्था जन्म लेते हुए दिखाई नहीं दे रही है । अनेक विचारक तो यह भी मानते हैं कि इसकी अपेक्षा वैदिक काल की वर्ण व्यवस्था ही श्रेयस्कर थी, जिसमें जन्म को विशेष महत्व ना देकर मनुष्य के गुण और कर्म के आधार पर उसके वर्ण का निर्धारण किया जाता था। यद्यपि यह भी निर्विवाद नहीं है कि वर्ण व्यवस्था ठीक वैसी ही व्यवहार में प्रचलित थी, जैसी वह वेदों और पुराणों में वर्णित है। अनेक समाजशास्त्री यह मानते हैं कि वर्ण व्यवस्था में भी अनेक दोष महाभारत काल तक आ चुके थे और वर्णों की संख्या 4 से बढ़कर अंतर्वर्ण विवाह और प्रतिलोम विवाह के फलस्वरूप अनेक जातियों को जन्म दे चुकी थी। संप्रति जातियां अपने संख्या बल के आधार पर प्रजातांत्रिक शासन व्यवस्था में अपनी भागीदारी प्राप्त करने का प्रयास कर रही हैं। अनेक बार तो ऐसा भी देखा गया है कि मिली - जुली सरकार बनाते समय 2-3 संसद सदस्य या विधायकों वाले क्षेत्रीय दल भी सरकार में अपना महत्वपूर्ण हिस्सा ले पाए। जबकि उन दलों का आधार अत्यंत संकीर्ण अथवा जातीय या क्षेत्रीय हित ही था। भारतीय राजनीति में जातियों की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण हो गई है। जो जातियां समाज की संस्तरणात्मक व्यवस्था में निम्न स्थान पर थी, वह आज राजनीति का सहारा लेकर, अपना दल बनाकर, जाति के सदस्यों को संगठित कर, कुछ अपने जैसी अन्य जाति की पंचायतों से तालमेल बनाकर विधानसभाओं तथा लोकसभा में पहुंचने में सफल हो जा रही हैं। जिससे समाज में उनकी निम्न प्रतिष्ठा उच्च सामाजिक स्थिति में बदल रही है। प्रो. जी. एस. घुरिये ने बताया है कि "जाति अपने को एक समुदाय के रूप में संगठित कर रही है जिससे उसके सदस्यों की निष्ठा अपनी जाति के प्रति प्रगाढ़ होती जा रही है । उनमें सामुदायिक भावना इतनी प्रबल पाई जा रही है कि वह अपनी जाति के हितों की पूर्ति के लिए पूरे समाज के हितों के प्रति उदासीन होते जा रहे हैं। जातियां वोट बैंक में बदलती जा रही हैं।" भारत के अनेक राज्य जातीय या जनजातीय आधार पर बने क्षेत्रीय या राष्ट्रीय दलों की सरकारों का अनुभव कर चुके हैं। जो दल स्पष्ट रूप से जाति के आधार पर संगठन बनाए हुए दिखाई नहीं दे रहे हैं, वह भी परोक्ष रूप से अवसर पाने पर सत्ता का अनुचित लाभ पाने के लिए अपने ही दल के सदस्यों को वह लाभ प्रदान करने के लिए व्यग्र दिखाई दे रहे हैं।

प्रो. योगेंद्र सिंह के अनुसार, भारत में राजनीतिक आधुनिकीकरण का एक उल्लेखनीय पक्ष समकालीन राजनीति में जाति की घुसपैठ है। जाति प्रथा सामाजिक संस्तरण की भारतीय व्यवस्था का मुख्य आधार रही है और अनेक अध्ययनों से यह प्रमाणित हुआ है कि यह व्यवस्था जातीय संगठनों के माध्यम से अभी भी सामाजिक संस्तरण की राजनीतिक मांगों को पूरा करने में सक्रिय है। प्रो. रजनी कोठारी ने बताया है कि आधुनिक भारतीय राजनीति में जाति को संगठित रखना और नेतृत्व करना एक अत्यंत लाभप्रद प्रतियोगितात्मक उद्यम के रूप में पनप रहा है। जाति के आधार पर बने संगठन- पंचायत के प्रति सदस्यों की निष्ठा इतनी प्रबल होती है कि कभी-कभी राज्य के कानून की अपेक्षा जातीय पंचायत के आदेश सामाजिक जीवन में अधिक प्रभावी दिखाई देते हैं। जातिवाद के राजनीति में बढ़ रहे प्रभाव को प्रो. कोठारी ने "राजनीति का जातिवाद" कहा है । वास्तव में जातियों का राजनीतिकरण

बीसवीं सदी के अंतिम दशक में चरम पर पहुंच गया। इस दशक में जातीय समूह को अपनी पहचान बनाने तथा राजनैतिक सत्ता पद और शक्ति प्राप्त करने में सफलता प्राप्त हुई।

प्रोफेसर योगेंद्र सिंह ने बताया है कि, जाति की राजनैतिक भूमिका दो स्तरों से होकर गुजरी है, प्रथम स्तर पर यह राजनैतिक परंपरागत प्रबल तथा उच्च संस्करण पर प्रतिष्ठित जातियों तक सीमित रही। इसे प्रो. कोठारी ने मोर्चाबंद जातियाँ (Entrenched Caste) की राजनीति कहा है। दूसरे स्तर पर इन मोर्चा बंद जातियों को मध्यम संस्करण तथा निम्न संस्करण की जातियों ने चुनौती देना प्रारंभ किया और उनमें राजनैतिक चेतना बढ़ी ।जैसे उत्तर प्रदेश और बिहार में स्वतंत्रता प्राप्ति के एक दशक बाद ही मध्य संस्करण वाली जातियों जैसे अहीर, कुर्मी, राजभर अनुसूचित और अन्य पिछड़ी जातियों तथा जनजातियों में नई राजनैतिक शक्ति के रूप में जातियों के मुखिया उभरने लगे, जो अपना प्रभाव बढ़ाते -बढ़ाते कई राज्यों में सरकार बनाने में भी सफल होते गए है। प्रो. कोठारी ने इन्हें 'उदीयमान जाति' (Asendant Caste) कहा है जिनके, उदय से भारतीय राजनीति को एक नया जनाधार प्राप्त हो गया है।

पिछड़ी जातियों और हजारों वर्षों से शोषित और दलित जातियों, जिन्हें भारतीय संविधान में अनुसूचित कहकर संगठन का नया आधार दे दिया है। जैसे-जैसे उनमे राजनैतिक चेतना आती गई, वैसे-वैसे उनके जातीय संगठन राजनैतिक शक्ति के रूप में सत्ता में हिस्सेदारी की मांग करने लगे और ऊंची जातियों से राजनीति में ही नहीं सामाजिक उत्सवों और व्यावसायिक गतिविधियों में भी प्रतिस्पर्धा करने लगे। इसके फलस्वरूप देश के विभिन्न राज्यों के विभिन्न क्षेत्रों में अलग-अलग जातियों के बीच सत्ता संघर्ष दिखाई दिया। जाति की यह राजनीतिक प्रतिद्वंदिता कभी-कभी एक जाति के भीतर उप जातियों में भी होने लगती है, जहां उनके निजी स्वार्थ टकराते हैं तो वह उपजाति के सदस्यों को ही संगठित कर अपनी राजनैतिक शक्ति बनाते हैं। राजनीतिक संघर्ष जातीय गणित से प्रभावित होता जा रहा है, जो राष्ट्र हित की चिंता ना कर मात्र अपनी जाति और क्षेत्र के हित की लड़ाई लड़ने में व्यस्त है। जातीय संगठन राजनैतिक सत्ता संघर्ष में सक्रियता के अतिरिक्त अपने सदस्यों की सामाजिक प्रतिष्ठा को बनाए रखने और उत्तरोत्तर उसमें वृद्धि करने तथा अपनी जाति के सदस्यों को अधिक सुविधाएं जैसे- छात्रवृत्ति, प्रवेश, नौकरियों में आरक्षण, प्रशिक्षण एवं व्यवसायिक शिक्षा, चिकित्सा संबंधी सुविधाएं दिलाने में भी सक्रिय योगदान कर रहे हैं। जातीय संगठनों के माध्यम से आज भी जीवन साथी के चुनाव और पारिवारिक अथवा जातीय विवादों को सुलझाने तथा अपनी जाति के सदस्यों के व्यवहारों पर नियंत्रण रखने का भी कार्य किया जा रहा है।

ऐसे में अनेक बार यह प्रश्न उठता है कि क्या जाति व्यवस्था वर्ग व्यवस्था में परिवर्तित हो रही है?

वर्तमान में बड़ी तेजी से नगरीकरण, औद्योगिकरण और भूमंडलीकरण में हो रही प्रगति के फलस्वरूप जाति व्यवस्था प्रतिबंधों से मुक्त होती जा रही है। व्यवसाय में वृद्धि और शिक्षा के प्रसार के कारण जातियां अपने व्यवसाय से हटकर अपनी आधुनिक व्यावसायिक शिक्षा के बल पर नए-नए व्यवसायों में अपनी कार्यकुशलता दिखा रही है। ऐसा लगता है कि जाति के भीतर ही आर्थिक संपन्नता के आधार पर नए वर्ग पैदा हो रहे हैं। जातियां अपना संगठन बनाकर वर्ग की तरह कार्य करने लगी है। डॉ. रजनी कोठारी के अनुसार सरकारी नौकरियों, लोकसभा, विधानसभा, जिला पंचायत, क्षेत्र पंचायत और ग्राम पंचायतों में अनुसूचित जातियों और पिछड़ी जातियों को आरक्षण की सुविधा के कारण उनमें बढ़ रही राजनीतिक एकजुटता की प्रतिक्रिया में अन्य जातियां भी अपने हितों की रक्षा के लिए एकजुट होती जा रही हैं और शनैः-शनैः समान परंपरा - प्रथा और स्तर पर रहने वाली जातियां वर्ग की विशेषताएं ग्रहण करती जा रही है। फिर भी यह कहना कठिन है जाति व्यवस्था पूर्णतया समाप्त होकर वर्ग व्यवस्था में बदल जाएगी। क्योंकि जाति का आधार जन्म और सामाजिक परंपरा है, जबकि वर्ग का आधार स्पष्ट आर्थिक समानता है। इसी संदर्भ में डॉ. योगेंद्र सिंह ने लिखा है कि किसी समान राजनीतिक अथवा आर्थिक लक्ष्य की प्राप्ति के लिए कई बार कुछ जातियां संगठित हो जाती हैं और इस प्रकार उनमें वर्ग की विशेषताएं दिखाई देने लगती हैं। लेकिन यह परिवर्तन अस्थायी है, क्योंकि उन लक्ष्यों की प्राप्ति के अनन्तर जातियां विवाह, भोजन और धार्मिक अनुष्ठानों से संबंधित प्रतिबंधों पर लौट आती है ।"

डॉ. नर्मदेश्वर प्रसाद ने लिखा है कि "भारतीय जाति व्यवस्था धार्मिक- पौराणिक किस्म की है, अतः योरोप की भांति यह कभी भी आर्थिक और राजनैतिक आधार पर वर्ग व्यवस्था में परिवर्तित नहीं होगी ।"

डॉ. कैलाश नाथ शर्मा ने अपना मत देते हुए लिखा है कि "जाति की प्रकृति संस्कारात्मक एवं धार्मिक कार्यों से हटकर चुनावों, व्यवसायों और नौकरियों में अपने सदस्यों को सुविधाएं प्रदान करने में बदल गई है लेकिन जातियां किसी विचारक के द्वारा बताए हुए वर्गों को जन्म नहीं दे

रही हैं।" स्पष्ट है कि भारत की जाति प्रथा के वर्ग व्यवस्था में परिवर्तन की संभावना नहीं के बराबर है। यह अपने पुनर्गठन का नया आधार ढूँढने में सक्षम प्रतीत होती है। इसकी जो धार्मिक विशेषताएं और जातीय अस्मिता से जुड़ी हुई प्रथाएं हैं, संस्कार और वैवाहिक रीति -रिवाज है, वह इसके अस्तित्व को बनाए रखेंगे।

प्रत्येक समाज में सदस्यों के 'कार्य' और 'पद' को सुनिश्चित करने तथा सामाजिक व्यवहार को नियंत्रित करने के लिए कोई सामाजिक व्यवस्था अवश्य होती है। इस सन्दर्भ में प्रत्येक समाज में किसी न किसी आधार पर सामाजिक संस्तरण अवश्य पाया जाता है। जाति व्यवस्था भी ऐसी ही सामाजिक संस्तरणात्मक व्यवस्था है, जिसे समाप्त करना पूरी तरह से संभव नहीं होगा। क्योंकि कोई न कोई सामाजिक संस्करण तो देना ही होगा। अतः जाति प्रथा की बुराइयों को मिटाकर इसे एक सामाजिक संस्था के रूप में शक्तिशाली बनाना होगा। युगानुरूप जाति-व्यवस्था में अनेक परिवर्तन आए हैं आगे भी इसमें अनुकूलन करने की पर्याप्त क्षमता है । डॉ के.एन. शर्मा का कथन है कि, जाति व्यवस्था में समय के साथ अनुकूलन करने एवं समुत्थान की शक्ति निहित है, जो जाति प्रथा की समाप्ति के झूठे भय को अप्रमाणित करती है । इसी प्रकार प्रो. एम. एन. श्रीनिवास ने गुजरात, उड़ीसा, आंध्र प्रदेश, बिहार तथा उत्तर प्रदेश में जातियों में उभरती जागरूकता और नवीन जातीय संगठनों के निर्माण की प्रवृत्ति के आधार पर जाति व्यवस्था के शक्तिशाली होने की बात कही है। प्रो. योगेंद्र सिंह का मत है कि जाति में होने वाले परिवर्तनों को समुत्थान एवं लचीलेपन की दृष्टि से देखा जाना चाहिए। दीर्घ काल तक जाति राजनैतिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्र में आधुनिकीकरण करने वाली सामाजिक संरचना के लिए संस्थात्मक आधार प्रदान करती रही है। अतः यह सोचना वैज्ञानिक दृष्टि से तार्किक नहीं है कि, जाति व्यवस्था वर्ग व्यवस्था में परिवर्तित हो रही है ।प्रो. जी. एस. घुरिये एवं प्रो. श्री निवास का मत है कि, अंग्रेजी शासनकाल में जहां एक और जाति प्रथा के बंधनों को ढीला किया गया, वहीं जाने -अनजाने जाति प्रथा को प्रोत्साहन भी मिला ।सुधार आंदोलन और जातीय संगठनों ने जाति प्रथा को मजबूती प्रदान की । प्रो. श्रीनिवास का मत है कि भारत में ऐसे भी लोग हैं जिनकी जाति की संख्या अत्यंत कम है फिर भी वह गुणात्मक दृष्टि से इतने महत्वपूर्ण है, कि उनकी उपेक्षा नहीं की जा सकती । अधिकांश हिन्दू आज भी जाति प्रथा के पक्षधर हैं, अतः किसी ऐसे ऐसे भारतीय समाज की कल्पना नहीं की जा सकती, जो जातिविहीन हो। गांव में रहने वाली जनता के लिए जातियां आज भी वह सारा कार्य करती है, जो पश्चिमी देशों में कल्याणकारी राज्य करता है । अतः हम कह सकते हैं कि एक गतिशील सामाजिक संस्था के रूप में जाति व्यवस्था हजारों वर्षों से अनेक परिवर्तनों से समझौता करके जीवित है। उसी प्रकार भविष्य में भी अपने लचीले स्वभाव और अनुकूलन क्षमता के भरोसे यह अपना अस्तित्व बचाने में समर्थ सिद्ध होगी। भले ही उसकी विशेषताओं में परिवर्तन आ जाए, जो स्वाभाविक भी है और दृष्टिगत भी होने लगा है।

साथ ही अभी यह कहना कठिन है कि भारत में जाति व्यवस्था समाप्त होकर वर्ग व्यवस्था में बदल जाएगी या नहीं। कारण यह है कि जातियों का चरित्र बदल रहा है, वह नवीन सामाजिक परिस्थितियों के अनुसार समायोजन कर पुनर्गठित हो रहे हैं और सामान्य चरित्र वाली जातियां एक - दूसरे से निकटता बढ़ा रहे हैं जिसके परिणामस्वरूप यह भ्रम हो रहा है कि जाति व्यवस्था वर्ग व्यवस्था में बदल रही है। वस्तुत वर्ग व्यवस्था पूंजीवादी समाज की अपनी विशेषता है जैसे-जैसे समाज में अर्थ का महत्व बढ़ेगा और समान आर्थिक स्तर की जातियां परस्पर निकट आकर संगठन बनाएंगे वैसे ऐसा आभास होना स्वाभाविक है। किंतु जाति की अन्य विशेषताएं न बदलने के कारण उसका अस्तित्व निश्चित रूप से ही बना रहेगा। जाति प्रथा को उखाड़ फेंकना संभव नहीं है। क्योंकि जाति के आधार पर आज भी जनगणना की जाती है जाति का प्रमाण पत्र देखकर शिक्षण संस्थाओं में प्रवेश किया जाता है, और जाति के आधार पर नौकरियों में आरक्षण मिलता है। साथ ही वोट की राजनीति के कारण जिस जाति को सुविधाएं शासन द्वारा प्रदान की जा रही हैं, उन्हें समाप्त कर पाना राजनैतिक इच्छाशक्ति के अभाव में और राष्ट्रीय स्तर पर नित्य कमजोर होते जा रहे राजनैतिक दलों के माध्यम से संभव दिखाई नहीं देता ।वर्तमान भारत की सांस्कृतिक आर्थिक राजनीतिक प्रवृत्तियां और परिस्थितियां ऐसा संकेत दे रहे हैं कि जाति व्यवस्था अपने अतीत में आने वाले संकटों की ही भांति इस दौर को भी पार कर जाएगी और नए आधारों पर अपनी पहचान बनाए रखने में सफल होगी।

References

1. Ghurye, G.S. (1950). Caste and Class in India,. Popular Book Depot. Mumbai.
2. Kothari Rajni (2010). Caste in Indian Politics. Revised by James Manor. 2nd Edition. Orient Black swan.
3. Prasad Narmdeshwar (1957). The myth of the caste system. Patna Samjnaa Prakashan. p. 140
4. Singh Yogendra (1973). Modernizations of Indian Traditions.

The press New Delhi. Penguin Books Ltd.
5. Sharma, K.L. (1992). Social Stratification in India, Manohar Publisher and Distributers
6. Sharma, K.L., (1994) Ed. Caste and Class in India, South Asia Books.
7. Srinivas M.N. (1962). Caste in modern India and other essays, Asia Publishing House, Bombay. p.70

National Journal of Multidisciplinary Studies and Development

Website: www.multidisciplinaryjournal.org
Volume: **6**, Issue: **4**, Year: **2021**
ISSN: 2455-9040

National Journal of Multidisciplinary Research and Development

- **नवजागरण की अवधारणा और निराला का काव्य**
  Authored by: डॉ. संतोष रामचंद्र आडे
  Page: 1-4

- **रीतिकालीन कविता में नीति कवियों की काव्यात्मकता**
  Authored by: दीपाली
  Page: 5-8

- **Reviews on benefits of colostrum swabbing among the preterm infants**
  Authored by: N Jeyalakshmi, S Kamala
  Page: 9-10

- **Integral humanism of Pandit Deen Dayal Upadhaya and its contemporary relevance in Indian politics**
  Authored by: Banti Kumar, Anoupa Devi
  Page: 11-16

- **Physicochemical aspects of pumpkin seeds cake protein concentrate**
  Authored by: Omima E Fadlallah Mohammed, Ahmed E Ismail Mohammed, Mamoun O Abdelgadir
  Page: 17-19

- **A study on future plan for increasing financial literacy among people**
  Authored by: Anita Vyas, Indu Sharma
  Page: 20-23

- **A study of dimensions of financial literacy and its relationship with household savings and investment**
  Authored by: Anita Vyas, Indu Sharma
  Page: 24-28

- **समर्थ नारी की संघर्ष गाथाः अनारो**
  Authored by: सुनीता मिश्रा
  Page: 29-32

National Journal of Multidisciplinary Research and Development
www.multidisciplinaryjournal.org
ISSN: 2455-9040
Received: 01-11-2021, Accepted: 15-11-2021, Published: 30-11-2021
Volume 6, Issue 4, 2021, Page No. 29-32

समर्थ नारी की संघर्ष गाथाः अनारो

सुनीता मिश्रा
असोसिएट प्रोफेसर, हिंदी विभाग, बी. एम. रुइया गर्ल्स कॉलेज, गामदेवी, मुंबई, महाराष्ट्र, भारत

सारांश
कहने को आज नारी अधिकारों से सम्पन्न है। उसे संवैधानिक, सामाजिक अधिकार मिल चुके हैं। नारी को मिलनेवाले इन अधिकारों के लिए इतिहास गवाह है कि भारत में नारी को जो अधिकार मिले हैं वह ना तो किसी विद्रोह का परिणाम है और ना ही भावुकता या स्त्री के प्रति किसी प्रकार की संवेदना का परिणाम हैं। यह अधिकार भारतीय नारी ने अपनी योग्यता एवं कार्य कुशलता से प्राप्त किये हैं। किंतु क्या वास्तव में इन अधिकारों से नारी को गर्व से जीने का सम्मान मिला है?क्या उसपर अत्याचार नहीं हो रहा है? यह सबसे बड़ा प्रश्न आज भी बना हुआ है। फलस्वरूप समकालीन हिंदी साहित्य में नारी चेतना का स्वर प्रखर हुआ। साहित्य के क्षेत्र में महिला कथाकारों ने नारी जीवन से जुड़े अनेक घटको, बिंदुओं को केंद्र में रखकर अपने कथा साहित्य का सृजन किया है। जिन महिला उपन्यासकारो ने नारी जीवन के विभिन्न पहलुओं को अपने उपन्यासों में उजागर किया है उनमें मंजुल भगत का नाम शीर्षस्थ है और उनका उपन्यास "अनारो" एक विशिष्ट पहचान रखता है ।
महानगरी झुग्गी–झोपड़ी में रहकर, कोठियों में खटने वाली अनारो की चीख किसी एक अनारो की नहीं बल्कि उसमें उस प्रत्येक स्त्री की त्रासदी छुपी है जो आर्थिक–अभाव, सामाजिक रूढ़ियों और पुरुष अत्याचार के पहाड़ ढोते हुए भी सम्मान सहित जीने का संघर्ष करती है, फिर चाहे वो निम्नवर्ग की अशिक्षित अनारो हो या फिर मध्यम वर्ग की शिक्षित टीचर मालकिन हो अथवा उच्चवर्ग की सम्पन्न मोटी मालकिन, सभी पुरुष प्रधान समाज के अत्याचार से प्रताड़ित हैं, किंतु सम्मान से जीवन–यापन करने का अथक प्रयास कर रही हैं ।
अनारो के गैर जिम्मेदार, शराबी, अय्यासी पति नंदलाल ने उसे सौत, गरीबी और बच्चे यह सब कुछ दिया है पर उसे सम्मान व प्रेमभरा साथ नहीं दिया। फिर भी वह उसकी ब्याहता है और पत्नी होने के नाते उस पर गुमान करती है और चाहती है कि हर कारज–त्यौहार में उसका पति बस उसके बराबर खड़ा रहे। पति की लापरवाही पर नाराज न होते हुये जब भी वह लौटकर आता है, तब अनारो आदर्श पत्नी बनकर उसका स्वागत करती है। नंदलाल शराब पीकर अनारों की पिटाई करता है। किसी काम में हाथ नहीं बटाता, यहाँ तक कि कर्ज व्यापार में भी वह पत्नी का साथ नहीं देता, तब भी अनारों बस इतना चाहती है कि पति की दृष्टि में उसका मान बना रहें।
दरअसल अनारो दुख और साहस की ऐसी मूरत है जिसमें उसके जैसी स्त्री की सारी भयावह सच्चाई पूंजीभूत हो उठी है। वह एक साधारण–सी लगनेवाली स्त्री की जिजीविषा तथा एक औरत के संघर्ष की कहानी है । ऐसी स्त्री जो स्वाभिमान से जीना चाहती है भले ही उसे जीवन में कितनी ही चुनौतियों का सामना क्यों ना करना पड़े। वह झुकना नहीं जानती पुत्री के विवाह का खर्च अनारो अकेली संभाल लेती है, काफी कर्जा लेती है और वह कर्ज चुकाते–चुकाते एकदम टूट जाती है, बीमार हो जाती है, तब भी वह अपने सारे रिश्तेदारों तथा मुहल्ले के लोगों को बुलाकर दावत देती है। कर्ज के कारण वह जिन्दगी भर पिसती रहती है।पर अपनी बेटी की शादी किसी विवाह संस्था के द्वारा करना अनारो को बिल्कुल स्वीकार नहीं है। उसका अपनी श्रमशक्ति पर विश्वास है। वह कहती है रू–"गंजी अनारो की बेटी कोई अनाथ नहीं है, कोई कानी लुली नही है, चौबारे की ईट नहीं, तो नाले का पत्थर भी नही है, अनारो की बेटी है।" [1] (अनारो) उसका मानना है कि अपनी बिरादरी में उसका नाम न खराब हो,वह बिरादरी में झुकना नहीं चाहती है। वह चाहती है कि समाज में उसका मान–सम्मान बना रहे।
संक्षेप में इस उपन्यास के माध्यम से लेखिका ने निम्न वर्ग की भयावह सच्चाईयों को उघाड़ने का प्रयास किया है। निम्नवर्ग की नारी का यह संघर्षपूर्ण जीवन मात्र अनारो का ही नहीं बल्कि इसमें हर उस नारी की त्रासदी छुपी है जो समाज में सम्मानपूर्ण जीने का संघर्ष करती है। यह अनारो जैसी कई स्त्रियों की कहानी है जिनके लिए सामान्य जीवन जीना भी किसी जंग लड़ने से कम नहीं । सामाजिक रूढ़ियों से ग्रस्त होने के कारण ये नारियाँ बिरादरी के रीति–रिवाज संभालते–संभालते कर्ज में डूब जाती है। ऐसे त्रस्त जीवन से वह भले ही बाहर से कठोर दिखाई दे, किन्तु हृदय से वे उतनी ही कोमल तथा संवेदनशील है। पति द्वारा दुर्व्यवहार, सामाजिक, आर्थिक शोषण, संतान की भूख तथा निजी जरूरतों, आवश्यकताओं की पूर्ति किसी तरह कर भयानक तनाव का सामना ये नारियाँ करती है।
प्रस्तुत उपन्यास का नारी पात्र अनारो भारतीय समाज की नारी जाति की दयनीय स्थिति व समस्या का परिचय देती है तथा उसपर हो रहे अन्यायों का प्रतिबिंब है । साथ ही इस उपन्यास में दिल्ली जैसे महानगर में झुग्गी झोपड़ी में रहनेवालों के जीवन का चित्रण भी किया है।

मूल शब्दः अनारो का संघर्ष, इमानदार,कर्मठ, साहसी, आत्मनिर्भर, स्वाभिमानी, लाचार किंतु दृढ़ संकल्प मां, पति द्वारा दुर्व्यवहार, सामाजिक, आर्थिक शोषण,अन्याय विरोधी अनारो, समाज में नारी की स्थिति, महानगरीय झुग्गियों में रहनेवालों का जीवन।

मंजुल भगत महिला लेखन जगत में एक चिर–परिचित नाम है । वे स्वयं नारी हैं इसलिए स्त्री जीवन का कोना– कोना झांकने में और उनकी समस्याओं को अत्यंत करीब से देखने, समझने में वे समर्थ हैं। उन्होंने बदलते संदर्भ में नारी की बदली हुई मानसिकता एवं समस्याओं को केंद्र में रखकर अपने औपन्यासिक संसार का सृजन किया है। इनके नारी पात्र वर्ग विशेष का प्रतिनिधित्व करते हैं।

निम्नतम वर्ग से लेकर उच्चतम वर्ग के दुख एवं संवेदना से तादात्म्य कराने में मंजुल भगत सिद्धहस्त हैं। उनके द्वारा रचित "अनारो" उपन्यास इसका प्रमाण है ।
'अनारो' एक ऐसा नाम है जो एक तरफ महानगरों में रहने वाले उस अशिक्षित वर्ग से जुड़ा है जिनका जीवन झुग्गी– झोपड़ियों में सांस लेता है, तो दूसरी ओर यह आधुनिकता की ओर बढ़ती समर्थ, सशक्त, आत्मनिर्भर नारी के उस रूप को उजागर करता है

जो समाज में अपने स्वतंत्र अस्तित्व को कायम करने के लिए निरंतर संघर्षशील है। परिवर्तित समाज में नारी के सामर्थ को चित्रित किया करता है। अनारो एक संघर्षशील नारी के संघर्ष की गाथा है। उसका संघर्ष पुरुष–प्रधान सामाजिक जीवन के विरुद्ध है । अनारो यह सिद्ध कर देना चाहती है कि पुरुष रूपी बैसाखी के बिना भी स्त्री समाज में सांस ले सकती है। स्त्री यदि सृष्टि की रचना करने की शक्ति रखती है, तो उसके रूप को बदलने का सामर्थ भी रखती है। अपनी मेहनत और शक्ति के बलबूते पर नारी वह सब कुछ हासिल कर सकती है जो वह अपने जीवन में चाहती है। स्त्री में यदि सहनशक्ति है,तो अन्याय के विरोध का साहस भी है। इसके बावजूद उसके हृदय में पति के प्रति प्रेम की धड़कन भी है जो मान–मनुहार की लालसा रखती है,कैसा भी पति हो उसके साथ प्रेम का एक पल बिताना चाहती है। ष्उसका जी चाहता, जिस ढब से उसका आदमी उससे बैठकर हँसे – बोले, उसमें न गाली–गलौज हो, न सौत। न रुपए– पैसे की हाय–हाय हो, न ठर्रे की गंध । बस, दुनिया – जहान की ऐसी बातें हों, जिनमें न कुढ़न हो न जलन।" [1]

अपने जीवन साथी से उम्मीद की डोर पकड़े आशा भरा स्वप्न देखती है;–

"एक सहारा.. कोई थामनेवाला.. दो बोल प्यार के ...एक धूल भरी राह पे...थकी हारी अनारो छइयाँ तले बैठकर, पेड़ से टेक लगा रही है...

कैसा मीठा हो गया है? चाहिए...अनारो को भी प्यार चाहिए.. छाँव चाहिए...नन्दलाल, तू मीठा बना रहे..अपना बना रहे तो जी जाएगी अनारो....झले जायेगी जिनागानों को... भूख प्यास को पी जाएगी... बीमारी–हारी को भी जीत लेगी....अब तुझसे लड़ने का दम मुझमे नहीं है रे३" (पृष्ठ 76) 2

इन सभी विशेषताओं से भरी है "अनारो" उपन्यास की नायिका अनारो।

अनारो दिल्ली के ग्रेटर कैलाश इलाके के दस संपन्न घरों में बर्तन मांजने व झाड़ू लगाने का काम करती है। दस घरों में बटी–बिखरी अनारो जी–तोड़ मेहनत करके अपना एवं अपने परिवार का भरण –पोषण करती है, क्योंकि उसका पति नंदलाल गैर जिम्मेदार, बिलासी एवं शराबी है। उसके लिए स्त्री मात्र एक उपभोग की वस्तु है, तभी तो पत्नी अनारो के मायके चले जाने पर वह छबीली नाम की स्त्री से नाजायज संबंध रखता है और उसे अपने घर ले आता है। अनारो जब मायके से लौटती है तो उस छबीली को अपने घर में मालकिन बना देखती है तब उसके अंदर की स्वाभिमानी पत्नी,व गृहस्वामिनी चीत्कार उठती है और वह भूखी शेरनी की तरह छबीली पर टूट पड़ती है। अपने विलासी पति को भी फटकारने से नहीं चूकती । अन्याय का विरोध करनेवाली अनारो का यह आक्रामक रूप देखकर नंदलाल भाग खड़ा होता है, उसके बाद अनारो अकेले ही अपनी गृहस्थी को संभालती है,सँवारती है,पारिवारिक व सामाजिक जिम्मेदारियों व रिश्तों को निभाती है। उसने कभी पीछे मुड़कर नंदलाल की उंगली पकड़ने का प्रयास नहीं किया, क्योंकि वह जानती थी कि यह मात्र एक स्वप्न ही है। नंदलाल जैसा पुरुष,केवल पुरुष होने के अहम से एक स्त्री पर अत्याचार तो कर सकता है पर पति होने की जिम्मेदारी कभी नहीं निभा सकता है। इसीलिए अनारो अकेले ही हर चुनौती का सामना करती है। अनपढ़ है, गरीब है, लाचार है पर दीन–हीन कमजोर नारी नहीं है। उसे अन्याय के खिलाफ आवाज उठाना आता है। ष्कहीं कुछ थोड़ा सा आत्मसम्मान भी बचा पड़ा था, जो अपमान की चोट लगते ही, पत्थर की रगड़ खाकर तेज हुए चाकू की मानिंद उसकी जुबान को और भी पैनी और बेधक बना देता।" [3]

जब उसकी मालकिनें देर से आने पर शिकायत करती हैं और उसे दस घरों का काम करने से मना करती हैं तो वह घायल नागिन की तरह फुफकार उठती है। उसकी इस फुफकार में जहाँ एक ओर उसका क्रोध झलकता है वहीं दूसरी ओर उसकी बेबसी भी दिखाई देती है। वह कहती है दृश्मरे मेरे काम को नज़र लगाते हैं। कभी कहेंगी, दस–दस घर तो पकड़ रखे हैं। लेट नहीं आएगी तो और क्या होगा! छोड़ क्यों नहीं देती एक आध काम? अजी वाह! क्यों छोड़ दूँ दो–एक काम? अपने हाड़–गोड़ तोड़कर कमाती हूँ, तुम्हारी छातियों पे साँप काहे लोटता है?१ और वो तो गंजी का बाप अगर भगोड़ा न होता तो काहे को अनारो को इतना खटना पड़ता! काम न करे तो क्या बच्चों को खाने गुरुद्वारे भेज दे? [4]

अपनी झोपड़ी में वह है अपनी बेटी गंजी उर्फ शांति और बेटे छोटू को जन्म देती है। इन दोनों के जन्म के समय भी नंदलाल भाग खड़ा होता है, क्योंकि पिता के कर्तव्य का भार वह नहीं उठाना चाहता है, लेकिन अनारो ने इसकी भी परवाह नहीं की, अकेले ही माता– पिता दोनों के स्नेह की वर्षा अपने बच्चों पर करती रही। अपनी ममता की छत्रछाया में ही उसने बच्चों को संस्कार दिए, गरीबी से लड़ने का साहस दिया, इतना ही नहीं उन्हें शिक्षा भी दी। वह जिंदा थी तो केवल अपने दोनों बच्चों के लिए। खून–पसीना एक करती थी तो अपने बच्चों के जीवन को संवारने के लिए,क्योंकि वह ममतामयी मां थी,जो हर तरह से अपने बच्चों को सुख देना चाहती थी। किंतु गरीबी की मार से कभी–कभी उसकी ममता रो उठती थी।

"जीना इसे नहीं कहते हैं, इतना उसे भी पता है। जीना वही है, जो ढेर सारे घरों में होता है,जहाँ वह बरतन घिसने,कपड़े धोने, या फर्श बुहारने जाती है।" (पृष्ठ 23) [5]

जब जिन घरों में वह काम करती थी वहां से बची–खुची लाई हुई चीजों से बहला–फुसलाकर बच्चों का पेट भरने का प्रयास करती तब उसका मातृत्व अपनी आर्थिक बेबसी पर कराह उठता, ष्सचमुच यह एक समझौता ही था अनारो का अपनी तकदीर और तदबीर से,नहीं तो क्या उसका मन नहीं करता अपने बच्चों को केसरिया खीर और दूधिया हलवा खिलाने का? क्या उसे यह सब बनाना नहीं आता?" [6] इन सारे प्रश्नों के सैलाब को झेलती, शारीरिक व मानसिक रूप से थकी मां अनारो कभी–कभी खीझकर बच्चों पर झुंझला भी उठती थी। लेकिन उसी बेबस मां ने अपने बच्चों को दृढ़ संकल्प की शक्ति से पाल–पोसकर बड़ा भी किया। अपनी जी–तोड़ मेहनत से छोटू के हाथ में पाटी थमा, म्युनिसिपैलिटी के स्कूल में भर्ती करवाकर उसके उज्जवल भविष्य के सपने भी देखे। ष्अनारो ने जो सोचा था, वह कर भी दिया । दोनों बच्चों के हाथों में कॉपी पेंसिल थमाकर, उन्हें भेजने लगी । घर में ताला झुलाकर, चाबी पड़ोसन को थमा आती। बच्चे आकर, घर खोल लेते । सवेरे उनकी तख्ती लीपते–लीपते अनारो का मन दूना हो जाता।"[7] बेटी गंजी के साथ जरा–सी छेड़छाड़ करने पर दुकानदार के लड़के को खरी–खोटी भी सुना आयी,और उसके ब्याह के लिए कमर कस ली। उसने अपने बलबूते पर बेटी के लिए केवल अच्छा वर ही नहीं तलाशा बल्कि उसकी धूमधाम से शादी भी की और उसका भविष्य संवार दिया।

अनारो केवल एक समर्थ मां ही नहीं है वह आत्मनिर्भर, स्वाभिमानी नारी भी है,जो अपने बलबूते पर अपने जीवन की छत को मजबूत कर सकती है। उसे पति नाम के सहारे की कोई आवश्यकता नहीं। जब चौदह वर्ष की नादान अनारो ब्याह कर बरेली से अपने ससुराल दिल्ली आई थी तो उस मासूम को सहारा देने वाला ममतामयी सास का न आंचल था और ना ही प्रेमी ननंद का सहारा। पड़ोसी स्त्रियों ने अपनी तरह से उस नयी–नवेली दुल्हन को जीवन की शिक्षा दे दी और नादान अनारो अब नादान न रह गई ।—

"वह झुग्गी थी सुनहरे पुल पर। वहां तो कितनी ही स्वयम्भू सासें और मुँह बोली ननदें निकल आईं, जिन्होंने चौदह वर्ष की अनारो को सब कुछ सिखा दिया।" [8]

अब अकेले ही उसे ऐसे मर्द के घर को संभालना था जिसके पैरों में मर्यादा की बेड़ियां नहीं थी। जिसके लिए जिंदगी विलासिता का नाम था और पत्नी घर में सजाने वाला मात्र एक खिलौना। पति के जर्जर व्यक्तित्व की तरह सरकंडों से बनी उस झुग्गी की, उसके छत की हालत भी जर्जर ही थी, जिस पर यदि एक पिल्ला भी कूदता तो वह गिर जाती। ऐसे टूटे–फूटे घर, और ऐसे लापरवाह पति के बीच सिमटी मासूम अनारो ने तब अपने सपनों की डोर अपने मजबूत हाथों में पकड़ ली जब सुनहरे पुल पर बनी उसकी कमजोर झुग्गी भी न रही,वह भी ऐसी स्थिति में जब वह पहली बार मातृत्व का गौरव प्राप्त करने जा रही थी, किंतु उसकी उंगली पकड़ने वाला कोई भी ना था। बीमारी में भी उसे सहारा देनेवाला अपना कोई नहीं था ।

सुनहरे पुल से ट्रक पर लदी अनारो मदनगीर के खुले मैदान में खड़ी होकर एक नए जीवन की ओर कदम बढ़ाती है। यहीं से एक ऐसी अनारो जन्म लेती है जो घर की चारदीवारी में रहकर पति के शोषण का शिकार नहीं बनना चाहती, और ना ही उन अंधेरों में घुट–घुटकर जीना चाहती है। उसने दृढ़ता से एक ऐसी झुग्गी बनाई जिसकी छत बहुत मजबूत थी। उसे अब कोई भय नहीं था, और ना ही उसने कभी पीछे मुड़कर देखा, ना ही किसी पति रूपी लाठी का सहारा लिया। "नींव डालने के पश्चात अब तक वह अकेले ही उस घर को मजबूत बनाते आयी है। कभी पलटकर नन्दलाल की ओर न देखा ।"[9] अब काम ही अनारो का सब कुछ था। मालकिनों का सहारा ही उसकी जीवन शक्ति थी। उसने अपनी मेहनत से अपनी मालकिनों का दिल भी जीत लिया था।। तभी तो बंगालन मालकिन जाते–जाते ढेर सारा प्यार सौगात के रूप में अनारो को देती है जिससे अनारो भावुक हो जाती है ।–

"देखा ? देख लिया तूने ? रे गजी के बाप, एक तू मेरा न हुआ, तो क्या जहान भी मेरा नहीं ? अनारो को दुलारने वाले भी हैं, परमात्मा इनकी उमर दुगुनी करे ! इन्हें राज कराए ।" [10]

वह आर्थिक थपेड़ों से बिखरते अपने परिवार को पसीने की बूंदों से सींचकर जोड़ने का निरंतर प्रयास करती रही और उसमें सफल भी रही। उसने अपने परिश्रम से अपने छोटे से घर को खुशियों से भर दिया। रेडियो, घड़ी आदि जरूरत की चीजों से केवल घर को सजाया ही नहीं बल्कि टीचर मालकिन के सहयोग से डाकखाने में बचत के पैसे भी जमा करने लगी। वह पुरुष प्रधान समाज की परंपराओं से टकराती हुई बेटी के लिए कमासुत वर तलाशा और उसका ब्याह किया। इस प्रकार अनारो एक ओर यदि आर्थिक थपेड़ों की बेबसी से, अपने परिवार को गरीबी से समझौता करके साहस पूर्वक जीना सिखाती है, तो दूसरी ओर आत्म– निर्भर, स्वाभिमानी, सशक्त, आधुनिक नारी की तरह परिवार की हर जरूरतों को अपनी मेहनत के बलबूते पर पूरा भी करती है। अनारो भले ही अनपढ़ थी, किंतु उसके हौसले बुलंद थे जिसके सहारे उसने जीवन में इतनी ऊँची उड़ान भरी कि उसके घमंडी, नकारे, शराबी पति को भी अनारो के लिए "भाई बरोबर" कहना पड़ा किंतु इसी आत्मनिर्भर, निडर, साहसी नारी को सामाजिक परंपराओं व मर्यादाओं के कारण पुरुष प्रधान समाज के शोषण को भी कभी– कभी विवशता–वश मूक होकर सहना पड़ता है। वह चाह कर भी इन बेडियो को नहीं तोड़ पाती है। बेटी के विवाह के लिए पिता की मौजूदगी आवश्यक है, क्योंकि समाज गैर– जिम्मेदार पिता को तो स्वीकार कर सकता है किंतु बिना पिता के बेटी का ब्याह उसे मंजूर नहीं है। मंडप में पिता की उपस्थिति अनिवार्य है। यह पुरुष प्रधान समाज की रीति है, परंपरा है, जिससे अनारो मुंह नहीं मोड़ सकती। इसलिए वह दिल्ली से मुंबई अपने बहनोई रामभरोसे के साथ उस नकारे, गैर–जिम्मेदार पति– पिता को लेने जाती है। ष्बस, दस रोज किसी तरह गुजारा कर लो,फिर आकर मैं सब सम्भाल लूँगी। अपने लिए तो सौ जन्म भी न जाती, पर बेटी के लिए बाप को खोजकर लाना ही पड़ेगा।" (पृष्ठ 55) [11]

वह हाथ जोड़े पति की हर इच्छा को पूरा करती है, क्योंकि उसे बेटी ब्याहनी है। इतना ही नहीं सगाई के बाद जब नंदलाल वापस अनारो से वाद–विवाद करके भाग जाता है तब समधियों के आगे अपनी इज्जत बनाए रखने के लिए और बेटी को दुल्हन बनाकर ससुराल भेजने का स्वप्न पूरा करने के लिए वह टीचर मालकिन से झूठी चिट्ठी लिखवाकर दूसरी बार पुनः नंदलाल को बुलाती है, क्योंकि उसकी मात्र मौजूदगी ही संबंध जोड़ सकती है, यही समाज की खोखली रीति है।

पुरुष प्रधान समाज के खोखले रिवाज का शिकार केवल अनारो जैसी गरीब, बेबस, अनपढ़ स्त्रियां ही नहीं है बल्कि शिक्षित, संपन्न घरों की स्त्रियां भी हैं। अनारो की मोटी बीवी जी के मुंह पर ताला लगा है क्योंकि उनके पैरों में मर्यादा की बेड़ियां हैं। वह अपने आवारा पति को पर–स्त्री के चंगुल से छुड़ाने में बेबस है। वह अनारो की तरह आर्थिक रूप से लाचार नहीं है, किंतु सब कुछ हो कर भी कुछ नहीं है उसके पास।

"भला बताओ, जो दुःख अनारो के, वही क्लेश इत्ती बड़ी सेठानी के। बस, औरत जात यहीं मार खा जाती है। पैसा भी किस काम का।" (पृष्ठ 26)[12]

अनारो और मोटी बीबी जी, दोनों पुरुष के अत्याचार से पीड़ित हैं। मोटी बीवी जी के पति का भी वही हाल है जो अनारो के नंदलाल का है,पर अनारो अपने समाज में चीख–चिल्लाकर अपने पति के कुकर्मों का, अमर्यादा का विरोध कर सकती है, लेकिन इज्जत व शर्म तथा संस्कार की बेडियो में, मर्यादा के पर्दे में, मोटी बीवी जैसी संपन्न घराने की स्त्रियां अनारो की तरह विरोध करने का साहस भी नहीं कर सकती हैं। मोटी बीबी जी घुट–घुटकर चारदीवारी में बेबसी के आंसू बहाने के सिवाय और कुछ नहीं कर सकती इसीलिए मोटी बीबी जी अनारो पर मेहरबान हैं ।

"इससे तो अनारो भली। आदमी भागा भी तो दोनों को ही तज के। सौत के पास जाके रह तो नहीं गया [1] मोटी बेचारी तो रोये–पीटेगी भी तो दरवाज़ा बंद करके। इज्जत के मारे मरी जायेगी।" (पृष्ठ 26)[13]

"अनारो" उपन्यास में लेखिका ने एक ओर यदि अनारो, मोटी बीवी जी, टीचर जैसी स्त्रियों के रूप को दिखाया है जो पुरुष द्वारा सताई गई हैं, किंतु अपने बल पर अकेले सम्मान पूर्वक जीने का प्रयास कर रही हैं, वहीं दूसरी ओर छबीली जैसी नारी का रूप भी है जो स्वार्थ– अंधत्व में स्वयं नारी होकर नारी का सुख छीन लेना चाहती है। छबीली जानती है नंदलाल घर–परिवार वाला है, फिर भी उसकी जिंदगी में आती है, इतना ही नहीं अनारो द्वारा घर से निकाले जाने पर और नंदलाल के घर छोड़कर चले जाने पर, छबीली दूसरे पुरुष चेचकरु से अपना संबंध बनाती है, और जब नंदलाल वापस आता है तब वह चेचकरु के घर में ही रहकर नंदलाल से भी संबंध बनाए रखती है। वास्तव में छबीली जैसी नारियाँ ही पुरुष की विलासिता की अग्नि में भी डालती हैं और नारी के मान–सम्मान को पैरों तले रौंद डालती हैं। वह ना तो कभी किसी की आदर्श पत्नी ही बन पाती हैं और ना ही ममतामयी मां, तभी तो अनारो छबीली के बेटे, जो नंदलाल का खून है, उसे अपने पास बुलाना चाहती है क्योंकि अनारो को मंजूर नहीं कि उसके पति का खून चरित्रहीन हो। वह उसे अच्छे संस्कारों में पालना चाहती,क्योंकि वह समाज को दूसरा नंदलाल नहीं देना चाहती है।

ष्जब वह तेरा है तो पराए घर की कमाई क्यों खाएगा। ले आए उसे यहीं खिला पिलाकर बड़ा कर लेंगे कमाके हमीं को खिलाएंगे फिर दो दो बेटोवालों को काहे की कमी रह जाएगी।[14]"

इस प्रकार "अनारो" उपन्यास नारी–जीवन से जुड़ा है जो नारी को सदैव शारीरिक व मानसिक रूप से पुरुष समाज के शोषण

का शिकार होती चली आ रही है किंतु जब अत्याचार हद से बढ़ जाता है तब चीख भी निकलती है जो हर दीवार को भेद देती है। अनारो इसी दीवार को तोड़ देना चाहती है, जिसके तले नारी घुट–घुट कर दम तोड़ देती है। अंत में वह ऐसा करके दिखा भी देती है कि वह दिन दूर नहीं जब पुरुष समाज नारी– शक्ति का, उसके अस्तित्व का लोहा मान लेगा। उपन्यास के अंत में नंदलाल जैसा पुरुष भी स्वीकारता है कि "यह मेरी पत्नी नहीं, भाई बरोबर है।"[15] उसने वह सब कुछ कर दिखाया जो पुरुष होकर भी नन्दलाल ना कर सका। पति के मुँह से ऐसे सम्मान भरे वचन सुनकर अनारो के अंदर की माननी प्रेमिल पत्नी गर्व से फूली नहीं समाती —" कर्ज़ा तो यों चुटकियों में उतर जायेगा, पर उसका मान, उसकी कदर बनी रहे, उसके मरद की नज़र में"।[16]

इसके अतिरिक्त यह उपन्यास महानगरों में झुग्गी– झोपड़ी में रहनेवाले लोगों की जीवन कथा भी कहता है, जिन्हें जी–तोड़ मेहनत के बावजूद दो वक्त की रोटी भी बड़ी मुश्किल से नसीब होती है और शिक्षा, अज्ञानता के कारण शराब, तंबाकू जैसे व्यसन का शिकार होते हैं, खोखली सामाजिक मान्यताओं में जकड़े रहते हैं। अनारो द्वारा बेटी का मंदिर में ब्याह होने के बाद पुनः सामाजिक रीति से कर्जा लेकर विवाह कराना, टीचर मालकिन द्वारा संस्था के द्वारा विवाह की बात करने पर क्रुद्ध होना, इसका प्रमाण है।

"अनारो को पहली बार टीचर अच्छी नही लगी, बल्कि बुरी ही लगी–बहुत बुरी, जैसे गाली दे दी हो अनारो को। चंदे–दान पर अनारो की बेटी का ब्याह ? यही कराना होता तो दोनो बच्चों के हाथों में भीख का कटोरा थमाकर न निकाल देती ! यों अपनी हड्डियों का चूरा बनाकर न पालती उन्हें।" [17]

एक वक्त खाकर पैसे इकट्ठे करके संबंधियों के आगे पैसा लुटा कर झूठी शान के पीछे भागना, झोपड़ी में बसे लोगों की अज्ञानता को दर्शाता है। कर्ज और अभावग्रस्त जीवन जीना इनकी नियति है। शांति और मनहर द्वारा इन सब का विरोध दो पीढ़ियों के द्वंद और बदलती विचारधारा का प्रतीक है।

अनारो अशिक्षित है इसलिए असभ्य है और असभ्य भाषा का प्रयोग करती है। बात–बात में महाभारत मचा देना, गाली–गलौज करना, इनकी भाषा और दिनचर्या की पहचान है।

"अब जैसी तेज तर्रार कहाँ थी अनारो। वह सब तो उसने बाद में सीखा। मदनगीर के टोले की थी भी यही रीत। खाने को चाहे हो न हो, बीमारी चाहे सब खून चूस ले, पर लड़ते समय तो सबके तन में नये प्राण भर जाते। जिसने भी ईट का जवाब पत्थर से न दिया, वही सबसे बड़ा मूर्ख। लड़े न तो जी कैसे लगे? (पृष्ठ 91) [18]

निष्कर्ष

इस प्रकार यह उपन्यास आधुनिक नारी की अस्मिता की पहचान अनारो के माध्यम से कराता है और यह दर्शाता है कि आज की आधुनिक नारी यदि चाहे तो अपने पैरों पर खड़े होकर अर्थात आत्मनिर्भर बनकर अपने परिवार का भरण–पोषण ही नहीं अपितु सम्मान के साथ समाज में परिवार में जीवनयापन कर सकती है,साथ ही यह उपन्यास महानगरी झोपड़ियों में सांस लेते जीवन का लेखा–जोखा भी प्रस्तुत करता है।

सन्दर्भ ग्रन्थ

1. अनारो, मंजुल भगत
2. https:@@www-pustak-org
3. https:@@vastavpatra-wordpress-com
4. समकालीन हिन्दी उपन्यास दृ डॉ. जालिंधर इंगले
5. हिन्दी के समकालीन महिला उपन्यासकार दृ डॉ. एम. वेंकटेश्वर

Indexed Journal
Refereed Journal
Peer Reviewed Journal

www.hindijournal.com
ISSN: 2455-2232

Volume: 8 **Issue: 1** **Year: 2022**

International Journal of Hindi Research

Published By
Gupta Publications
Journal List : www.newresearchjournal.com

Website: www.hindijournal.com
Volume: 8, Issue: 1, Year: 2022
ISSN: 2455-2232

International Journal of Hindi Research

- **राष्ट्रीय बांध सुरक्षा विधेयक 2021: एक विहंगावलोकन**
  Authored by: सुभाष भिमराव दोंदे
  Page: 21-25

- **भारतीय संस्कृति, साहित्य और समाजः कोविड-19 के परिप्रेक्ष्य में**
  Authored by: गीता अस्थाना
  Page: 26-28

- **प्रेमचंद की कहानियों का दृश्यात्मक रूप**
  Authored by: प्रियांशी गुप्ता
  Page: 29-30

- **लेखकीय संघर्ष और इंसानियत की अभिव्यक्ति-कथाः फिलॉस्फर**
  Authored by: धर्मेन्द्र कुमार, सुनीता यादव
  Page: 31-35

- **निःशुल्क और अनिवार्य शिक्षा अधिकार के प्रति विद्यार्थियों की अभिवृत्ति व जागरूकता का अध्ययन**
  Authored by: कविता सागर
  Page: 36-39

- **विद्याभूषण डॉ0 विश्वनाथ प्रसाद का साहित्यः लोक जीवन का लालित्य**
  Authored by: गीता अस्थाना
  Page: 40-44

- **सेवा राम यात्री की कहानियों में यथार्थ चेतना**
  Authored by: पवन कुमार साव
  Page: 45-48

- **वर्तमान परिदृश्य में आचार्य विनोबा भावे के विचारों की प्रासंगिकता**
  Authored by: अनिल कुमार सैनी
  Page: 49-51

- **रामचरितमानस हिन्दी साहित्य की एक अमूल्य धरोहर**
  Authored by: अन्नू शर्मा, नवनीता भाटिया
  Page: 52-53

- **स्त्री-शोषण की व्यथा-कथाः गुलकी बन्नो**
  Authored by: डॉ. सुनीता मिश्रा
  Page: 54-56

International Journal of Hindi Research
www.hindijournal.com
ISSN: 2455-2232
Received: 01-01-2022, Accepted: 15-01-2022, Published: 31-01-2022
Volume 8, Issue 1, 2022, Page No. 54-56

स्त्री–शोषण की व्यथा–कथाः गुलकी बन्नो

डॉ. सुनीता मिश्रा
असोसिएट प्रोफेसर, हिंदी विभाग, बी. एम. रुइया गर्ल्स कॉलेज, गामदेवी, मुंबई, महाराष्ट्र, भारत

सारांश
सभी जानते हैं कि स्त्री–पुरूष समाज रूपी सिक्के के दो पहलू हैं और ये एक दूसरे के पूरक है। किसी एक का अभाव में दूसरे के अस्तित्व पर प्रश्न चिन्ह लगा देता है। उसके बाद भी पुरुषों ने समाज में महिलाओं को अपने बराबर का दर्जा नहीं दिया अर्थात समानता से वंचित रखा। यह स्थिति समाज में बहुत पहले से ही देखने को मिलती है। आदिकाल से ही नारियों की दशा दयनीय एवं सोचनीय रही है। उसकी दशा एक वस्तु की तरह रही है,जब चाहा इस्तेमाल किया और जब चाहा निकाल बाहर किया या शोषण की चक्की में पीस डाला। स्त्रियों की इसी दशा को देखकर विवेकानंद कहते है – ष्स्त्रियों की अवस्था को सुधारे बिना जगत के कल्याण की कोई सम्भावना नहीं है। पक्षी के लिए एक पंख से उड़ना सम्भव नही है।ष इस तरह विवेकानंद जी महिला समाज की वास्तविक दशा से चिंचित हो, देश एवं समाज की भलाई को महिला समाज की तरक्की के बगैर असंभव बताया है।
श्गुलकी बन्नोंश कहानी स्त्री–शोषण की इसी व्यथा–कथा की सच्चाई को व्यक्त करती है । इसकी मूल संवेदना स्त्री शोषण से गुजरती हुई स्त्री मुक्ति से होकर पुनः उसकी विवशता भरी नारकीय जिंदगी की ओर लौट जाती है क्योंकि इस समाज में पुरुषों से अधिक स्त्री ही हमस्त्री का शोषण कर उसे उसकी जिंदगी से समझौता करने पर विवश करती हैं । श्गुलकी बन्नोश कहानी श्वन्द गली का आखिरी मकानश की प्रथम कहानी है। इसमें लेखक ने परित्यक्त स्त्री का उपेक्षा भरा जीवन जीने के लिए विवश गुलकी का मायके लौट आने व रिश्तेदारों एवं समाज में मिली हिकारत को सहने और घेघा बुआ तथा निरमल की माँ जैसी स्वार्थी लालची स्त्रियों द्वारा सताए जाने, उसकी बेसहारा और निराश्रित स्थिति को देखकर उसे सशक्त बनाने के लिए सत्ती द्वारा अपने घर में आश्रय देने और फिर लालची घेघा बुआ व निरमल की माँ के षड्यंत्र का शिकार बन पति के बुलाने पर उससे भी बदतर जिंदगी बिताने के लिए वापस पति के साथ चले जाने का चित्रण किया गया है। लेखक ने इस कहानी में श्गुलकीश के माध्यम से परित्यक्त स्त्री के जीवन को चित्रित किया है।
गुलकी अपने पिता की अकेली सन्तान है और बाद में पिता की मृत्यु भी हो जाती है। वह संघर्षमय जीवन बिताती है। अपने पति के साथ पांच वर्ष रहने के बाद, पति उसका परित्याग कर देता है। क्योंकि वह एक मृत्य शिशु को जन्म देती है। गुलकी पति द्वारा प्रताड़ित होती है। उसका पति उसे सीढ़ी पर से धकेल देता है, जिसके कारण वह जिन्दगी भर के लिए कुबड़ी हो जाती है और पति का घर भी छोड़ना पड़ता है। अंत में असहाय लाचार होकर गुलकी वापस पति के साथ अत्यंत नारकीय जीवन जीने का समझौता कर लौटती है ।
लेखक ने कहानी में परित्यक्त स्त्री के साथ कटु व छलपूर्ण व्यवहार करनेवाले लोगों का चित्रण भी किया है। समाज में लोग अकेली स्त्री को घृणा की दृष्टि से तो देखते ही हैं, इसके साथ ही उसकी संपति हथिया कर उसका अपमान भी करते हैं। अकेली स्त्री की आजीविका कमाने में मदद करने की आड़ में जो कुछ उसका है उसे लेने का प्रपंच रचते हैं। ड्राइवर बाबू, निरमल की माँ तथा घेघा बुआ के माध्यम से लेखक ने ऐसे ही कपटी व्यक्तियों का चित्रण किया है, जो सहायता करनेवाले व्यक्ति का मुखौटा लगाकर लोगों की संपति हथियाने के इरादे रखते हैं। घेघा बुआ ऐसी ही स्त्री है जो पहले तो गुलकी को शरण देती है पैसे के लालच में। परन्तु जब गुलकी की दुकान नहीं चल पाती और वह बुआ को किराया नहीं दे पायी । तब घेघा बुआ उसे चौतरे से निकाल देती है। वह उसका अपमान करती है और उसकी दुकान को भी बर्बाद कर देती है।
लेखक ने इस कहानी के माध्यम से कुबडे व्यक्ति का समाज द्वारा मज़ाक उड़ाने का चित्रण भी किया है। गुलकी जब वापिस अपने मायके आती है तो मुहल्ले के बच्चे उसे बहुत तंग करते हैं। वे गुलकी को कभी कुबड दिखाने के लिए कहते है तो कभी उसे चिढ़ाते हुए कहते – "कुबड़ी – कुबड़ी का हेराना"। एक बार तो मेवा ने उसकी पीठ पर धूल फेंकी और सब बच्चों ने मिलकर उसे बुरी तरह पीटा भी। इस दयनीय स्थिति के बीच भी वह यही समझती है– ष्हमारा भाग ही खोटा हैष। 2 वह चुपचाप सबकी बातें सुनती और अपने भाग्य को कोसती ।
लेखक ने कहानी में सत्ती के माध्यम से एक सशक्त स्त्री का चित्रण किया है जो निस्वार्थ भाव से औरों की मदद करती है। पति व समाज द्वारा दुत्कारे जाने के पश्चात सत्ती गुलकी को अपने घर में पनाह देती है और उसे अन्याय के खिलाफ लड़ने को भी कहती है। उसे बुरे लोगों का साथ न देकर उनके विपक्ष में खड़े होने के लिए समझाती है । अन्त में जब उसका पति उसे दोबारा लेने आता है तो वह उसे जूते लगाने को कहती परन्तु गुलकी उसकी यह बात नहीं मानती है और पति के साथ जाने को कहती है। गुलकी सत्ती से कहती है कि "अपनी सगी बहन क्या करेगी जो सत्ती ने किया हमारे लिए।" [3]
लेखक ने गुलकी के साध्यम से एक ऐसी पारंपरिक सोच वाली स्त्री का चित्रण किया है जो शारीरिक व आर्थिक रूप से असमर्थ होने के कारण अन्याय को अपना भाग्य समझ कर अपनाती है और पति द्वारा प्रताड़ित होने के उपरान्त भी पति को नहीं छोड़ना चाहती है चाहे पति जीवन भर उसे कष्ट क्यों न दे।

मूल शब्दः गुलकी का जीवन संघर्ष, सरल–सहज स्वभाव, आत्मनिर्भर, विवश,कमजोर,अकेली,परित्यक्ता, ममतामयी, संवेदनशील, उदारदिल या सहृदय,अकेली व निस्सहाय।

प्रस्तावना
नई कहानी के दौर में धर्मवीर भारती द्वारा 'गुल की बन्नो' कहानी लिखी गई। यह नारी मुक्ति और सशक्तिकरण का दौर था । इस समय में न केवल नारी लेखन अपितु पुरुष लेखन भी नारी जीवन के यथार्थ को पूरी जीवंतता के साथ प्रस्तुत कर रहा था । समाज में उसकी

स्थिति का चित्रण कर स्त्री समाज में चेतना लाने का प्रयास हो रहा था । श्गुल की बन्नोश ऐसी कहानी है जो एक ओर नारी जीवन की व्यथा कथा को उजागर करती है तो दूसरी ओर गुलकी जैसी पारंपरिक सोच से ग्रसित स्त्री को उससे उबारने का प्रयास करनेवाली सत्ती जैसी सशक्त नारी का भी चित्रण किया गया है साथ ही घेघा बुआ व निरमल की माँ जैसी स्वर्थी और लालची नारियों का चित्रण करते हुए यह बताने का प्रयास किया है कि जब तक नारी ही नारी का शोषण अपने स्वार्थ पूर्ति हेतु करती रहेंगी तब तक स्त्री का समाज में, उसके जीवन में परिवर्तन सम्भव नहीं है। समाज में नारी के स्वतंत्र व स्वाभिमानी,सम्माननीय अस्तित्व कायम करने हेतु आवश्यकता है सत्ती जैसी सुदृण सशक्त नारियों की, तभी पुरुष समाज भी शोषण करने की हिम्मत नहीं कर पाएगा और समानता से परिपूर्ण स्वस्थ मानव समाज की स्थापना हो पाएगी।

'गुल की बन्नो' कहानी में गुलकी एक ऐसा नारी पात्र है जो सीधी–सादी, सर्वगुण संपन्न, सच्चरित्र होकर भी शोषण का शिकार बनती है। उसका शोषण पारिवारिक और सामाजिक दोनों स्तरों पर किया जाता है। एक और वह पति द्वारा परित्यक्ता है तो दूसरी ओर गांव के लोग उसका जीना हराम कर देते हैं।

गरीब पिता की बेटी गुलकी जब ब्याह कर अपने ससुराल जाती है तब पति उसका सम्मान नहीं करता उसे पत्नी नहीं अपितु नौकरानी समझता है, मारता– पीटता है, यहां तक कि गर्भवती होने पर भी उसके साथ दुर्व्यवहार करता है। उसे सीढ़ियों से धकेल देता है जिसके कारण वह न केवल अपनी संतान को खो देती है अपितु शारीरिक रूप से भी घायल हो जाती है।उसे ऐसा घाव हो जाता है कि उसकी पीठ पर कूबड निकल जाता है जिसमें वक्त–बेवक्त असहनीय पीड़ा होती है। गुलकी को इतना सताने के बाद भी जब पति का मन नहीं भरता तो वह गुलकी के सिर पर उसकी सौत लाकर बिठा देता है और गुलकी का परित्याग कर देता है। परित्यक्ता होने पर गुलकी अपने पिता के घर वापस लौट आती है। दुर्भाग्यवश गुलकी के विवाह के उपरांत उसके पिता की मृत्यु हो चुकी थी। गुलकी के सिर से माता–पिता का साया उठ चुका था और वह अपने मायके के टूटे–फूटे मकान में अकेली रहने लगती है। उस की दयनीय दशा पर तरस खाकर पंचायत के बीच उसी गांव की घेघा बुआ अपने खाली चौतरे का इस्तेमाल करके पैसा कमाने की नीयत से गुलकी को वहां सब्जियां बेचने के की इजाजत दे देती है, लेकिन चतुर– कपटी घेघा बुआ अपने फायदे के लिए गुलकी का उपयोग करने लगती है।

सीधी–सादी, अनाथ, असहाय, परित्यक्ता गुलकी को जीवन निर्वाह का एक साधन तो मिल गया किंतु उसे यह पता नहीं था कि इसका उसे कितना बड़ा मूल्य चुकाना पड़ेगा। गुलकी अपनी सब्जियों की दुकान घेघा बुआ के चौतरे पर लगाने लगी। वहीं पर बच्चों की मंडली खेलती थी,उनके खेल में बाधा पड़ने लगी। सब बच्चों ने गुलकी को परेशान करना शुरू कर दिया। रोज एक युद्ध बच्चों के साथ गुलकी को लड़ना पड़ता था। मिरवा और मटकी जैसे अछूत, अनाथ, बीमार बच्चों पर अपनी ममता लुटाने वाली गुलकी की कद्र बच्चे नहीं करते थे। मिरवा और मटकी भी बचपने के कारण उसकी ममता को ना समझ सके और उन्हीं बच्चों की टोली में शामिल हो गए जो गुलकी के लिए मुसीबत बन चुके थे। गांव वाले, खासकर घेघा बुआ बच्चों की गलती पर भी गुलकी को ही डांटती थी। बच्चे उसके कूबड का मजाक बनाकर उसपर मारते–पीटते, पीड़ा पहुंचाते, इतना ही नहीं कूबड पर मिट्टी भी फेंकते और उसकी सारी तरकारी का सत्यानाश कर देते थे। लेकिन गुलकी से सांत्वना दिखाने, बच्चों को डांटने या सजा देने की बजाय घेघा बुआ गुलकी पर ही बरस पड़ती थी। इस खेल में बच्चे उसी के जैसे अनाथ, असहाय मिरवा और मटकी का सहारा लेते थे और मारपीट करते थे। एक बार मटकी को इतनी चोट लगती है कि मुंह से खून बहने लगता है, गुलकी की ममता उसकी ऐसी हालत देखकर तड़प उठती है और मटकी द्वारा परेशान किए जाने के बावजूद भी वह अपने पल्लू से उसका बहता खून पोंछती है और दूसरे शरारती बच्चों को भला–बुरा कहती है, डाटती है। घेघा हुआ जैसी स्वार्थी औरत गुलकी के अंदर बैठी मां को भी नहीं पहचाना चाहती है और गुलकी को बच्चे के मुंह लगने, डांटने–फटकारने के लिए भला–बुरा कहती है। गुलकी चुपचाप सब कुछ सहन करती है क्योंकि उसकी विवशता, अकेलापन उसे चुप रहने पर मजबूर करता है, ऊपर से घेघा बुआ के चौतरे पर लगी दुकान, जिसका किराया भी कुछ महीनों से गुलकी अदा नहीं कर पाती है, इस एहसान तले दबकर गुलकी की जुबान खामोश हो जाती है।

यह सत्य है कि हमारे भारतीय समाज में नारी ही नारी का शोषण करती है। इस कहानी की घेघा बुआ, निरमल की मां जैसी औरतें इसका प्रमाण है। घेघा बुआ अपनी उदारता का प्रदर्शन करके वाह–वाही लूटने वाली अत्यंत स्वार्थी व चतुर महिला है। गांव वालों से प्रशंसा पाने के लिए अपनी उदारता का परिचय देते हुए घेघा बुआ किराए पर अपना चौतरा गुलकी के जीवन निर्वाह हेतु सब्जी की दुकान लगाने के लिए दे तो देती है किंतु इसी की आड़ में वह अपने स्वार्थ की रोटियां सेकने में जरा भी नहीं चूकती। गुलकी अति वर्षा व बीमारी के कारण जब कई दिनों तक दुकान नहीं लगा पाती और उसकी आमदनी नहीं हो पाती तब घेघा बुआ के किराए के पैसे वह नहीं दे पाती है। इस बात से चिढी हुई घेघा बुआ गुलकी को सताने में बिल्कुल भी संकोच नहीं करती है। वह कचरे के कारण रुका नाली का गंदा पानी वहीं फेकती है जहां गुलकी की दुकान थी उसकी सब्जियां गंदे पानी में बह जाती हैं। गुलकी के क्रोध करने पर बुआ कहती है –"पांच महीने से किराया नाही दियो और हियाँ दुनिया भर के अंधे–कोढ़ी बटुरे रहत हैं। चलौ उठाओ अपनी दुकान हियां से "। [4] गुलकी पहले उसे मना करती है बाद में चीख– चीख कर रोती है और भगवान को कोसती है। गुलकी का सारा क्रोध करुणा के आंसू बनकर उसकी आंखों से बह निकलते है और उसका विरोध,उसकी चीख–पुकार तथा ईश्वर को भला–बुरा कहने में दिखाई देता है, क्योंकि घेघा बुआ की पोल इसी क्रोध के कारण एक प्रवाह में खुल जाती है कि किराया न दिए जाने के ताने मारने का अधिकार बुआ को नही है क्योंकि बुआ ने गुलकी के मकान के दरवाजे, खिड़की की लकड़ियाँ गुलकी से बिना पूछे काटकर बेच दी थीं ।

गुलकी उस दिन के बाद से बुआ के चौतरे पर कभी नहीं गई।उसने बुआ को यह जता दिया कि वह अनाथ व असहाय जरूर है किंतु इतनी कमजोर नहीं है कि उसके स्वाभिमान पर लगी चोट को बर्दाश्त कर सके। अपने ऊपर किए गए शोषण को वह एक सीमा तक सह सकती है क्योंकि वह मजबूर है, विवश है, किंतु शोषण करनेवाले द्वारा उठाए गए फायदे से अनभिज्ञ नहीं है, वक्त आने पर गुलकी ने बुआ को जता दिया कि बुआ ने गुलकी पर कोई एहसान नहीं किया है।

अनाथ गुलकी का जर्जर मकान बिना खिड़की, दरवाजों के असुरक्षित था। इसलिए गुलकी कभी निरमल की मां के यहां तो कभी सत्ती के यहां रात में जाकर सोती थी। जैसे–तैसे दिन काट रही थी, कि अचानक एक दिन उसका टूटा–फुटा मकान जोरदार बारिश की बलि चढ़ जाता है। धमाकेदार आवाज के साथ गुलकी का मकान ढह जाता है और मिट्टी में मिल जाता है। गुलकी मकान गिरने पर फूट–फूटकर रोती है। उस लाचार गुलकी को सत्ती अपने यहां शरण देती है। सत्ती भी अकेली है, लेकिन गुलकी की तरह कमजोर नहीं है, अनपढ़ है, अनाथ है, लेकिन विवश नहीं है। वह साबुन बेचकर सम्मान व इज्जत के साथ अपना जीवन निर्वाह करती है। वह गुलकी को भी सम्मान के साथ निडर होकर जीना सिखाने का प्रयास करती है। किंतु गुलकी के अंदर बैठी अनपढ़, असहाय, अबला औरत अपने–आप को सबला नहीं बना पाती है। यह उस समय महसूस होता है जब घेघा बुआ और निरमल की मां गुलकी की एकमात्र संपत्ति गिरा मकान हड़पने के उद्देश्य से उसके पति को चंद पैसों का लालच देकर, झूठी पट्टी पढ़ा कर, गुलकी को उसके मायके से ससुराल

ले जाने के लिए बुलाते हैं, क्योंकि उन्हें लगता है कि यदि गुलकी मायके में रहेगी तो वे उसका मकान नहीं हड़प सकेंगे, और वह उनके स्वार्थ तथा लालचीपन की पोल खोल देगी जिससे उनकी गांव में बदनामी होगी। इसी डर से वे गुलकी को गांव से भगाना चाहती थी। जब गुलकी का पति उसे लेने आता है तब बुआ पहले सत्ती को बुलाकर गुलकी को समझाने की बात कहती है, पर सत्ती बुआ पर क्रोधित हो जाती है और गुलकी को उसके पति के साथ भेजने को तैयार नहीं होती। तब बुआ चालाकी से गुलकी को बुलाती है उसके पति से मिलने के लिए, जब गुलकी पति से मिलने जाती है तब सत्ती गुलकी के साथ जाती है और गुलकी को समझाने का प्रयास करती है और गुलकी से कहती है कि उसे (गुलकी को) जीने के लिए पति रूपी लाठी के सहारे की आवश्यकता नहीं है, वह स्वाभिमान के साथ यदि जीना चाहती है तो उस नकारे पति का त्याग कर दे जिसने उसकी कदर नहीं की। वह गुलकी से कहती है कि गुलकी पति के मुंह पर तमाचा मारकर, उसका अपमान करके गांव से भगा दे और यह बता दे कि गुलकी अकेले सम्मान के साथ जी सकती है, वह समर्थ है, उसे किसी पुरुष के सहारे की आवश्यकता नहीं है। किंतु गुलकी जब पति को देखती है तब उसके अंदर की औरत, पति की चिंता करने वाली पतिव्रता पत्नी जाग उठती है और उसे अपने पति के स्वास्थ्य की चिंता होने लगती है। वह मन ही मन सोचती है कि उसका पति उसके बिना कितना कमजोर हो गया है क्योंकि उसकी सौत उसे खाना ठीक से नहीं देती, वह पति की सेवा नहीं करती, इस तरह गुलकी के मन में दया भावना भर जाती है और वह सत्ती की बात ना मानकर बुआ की बात मानती है तथा पति को परमेश्वर मान अपने जीवन का उद्धार करना स्वीकार कर लेती है। सत्ती क्रोध में गुलकी को भला–बुरा कहकर वहां से चली जाती है। गुलकी मन ही मन जैसे संकल्प लेती है कि वह अब सारा जीवन पति सेवा में ही समर्पित कर देगी। पति के त्यागने के बाद में गुलकी को लगता है कि उसने अपने जीवन में अब तक जो कुछ सहा इसी कारण सहा कि उसे सहारा देने वाला, साये के रूप में उसका पति नहीं था। बेचारी अनपढ़ गुलकी चालाक, लालची, इंसानियत की दुश्मन बुआ और निरमल की मां की भावनाओं को नहीं समझ पाती, सत्ती को पहचान नहीं पाती, और अपने अधिकारों से अनभिज्ञ गुलकी अपने पैरों पर स्वयं ही कुल्हाड़ी मार लेती है, वह पत्नी से नौकरानी बनने को तैयार हो जाती है।

दूसरी ओर औरत होकर औरत की दुश्मन बनी बैठी बुआ और निरमल की मां बेईमानी से गुलकी के पति से गुलकी का मकान अपने नाम करवा लेती है, निरमल की मां मकान अपने नाम करवाकर कमीशन के कुछ पैसे बुआ को और गुलकी के पति को दे देती है। इन सब से अनभिज्ञ गुलकी अपने भविष्य के सपने बुनती मायके से विदा होने के लिए तैयार हो जाती है। यह दोनों (बुआ और निरमल की मां) इंसानियत की दुश्मन अपना स्वार्थ पूरा होते ही गुलकी को एक बोझ की तरह मायके से विदा करने लगती हैं। इसी बीच ममता की देवी मुन्ना की मां इन दोनों को धिक्कारते हुए गुलकी को एक बेटी की तरह विदा करती है और बेटी की विदाई की सारी रस्में पूरी करती हुई बेटी गुलकी को ससुराल के लिए विदा करती है। मायके से जाते हुए गुलकी के अंदर बैठी मां अनाथ मिरवा और मटकी के लिए तड़प उठती है। वह उन दोनों बच्चों को अपनी गांठ से एक पैसे निकाल कर देती है और उनसे विदा लेती है। यह दोनों अनाथ उसकी विदाई पर विदाई–गीत गाते हैं, क्योंकि उनकी नादान बुद्धि यही समझती है कि उन्हें पैसे गीत गाने के लिए गुलकी ने दिए हैं। वे दोनों भी गुलकी की ममता को नहीं समझ पाते हैं। इस तरह गुलकी पति के साथ ससुराल एक नौकरानी बनने के लिए विदा हो जाती है क्योंकि पति उसे पत्नी का दर्जा देने के लिए नहीं ले जाता है अपितु उसे एक नौकरानी की आवश्यकता थी,उसकी दूसरी औरत, जो अब मां बन चुकी थी, की देखभाल करे, तथा घर का काम कर सके और गुलकी तो बिन पैसे के काम करनेवाली नौकरानी थी। दूसरी ओर गुलकी भी एक सहारा चाहती थी, पति का सहारा क्योंकि उसे लगता है कि बिना पति के स्त्री समाज में असुरक्षित है और सम्मान से जी नहीं सकती है।

इस प्रकार इस कहानी के माध्यम से लेखक ने यह बताने का प्रयास किया है कि हमारे भारतीय समाज में पुरुष ही नहीं अपितु नारी ही नारी की दुश्मन है स्वार्थ और लालच इंसान को इतना नीचे गिरा देता है कि इंसान को दूसरों की पीड़ा समझ में नहीं आती है। आंखों पर स्वार्थ की पट्टी बांधने वाला इंसान केवल और केवल अपने सुख की सोचता है,उसके बाहर न तो बहुत कुछ देखना चाहता है और ना ही सोचना चाहता है। जैसा कि गुलकी का पति,निरमल की मां और घेघा बुआ करती हैं। इतना ही नहीं स्वार्थी नारी सम्मान से अकेले जीवन व्यतीत करने वाली नारी को अपमानित करने और चोट पहुंचाने से भी नहीं चूकती। घेघा बुआ सत्ती पर भी लांछन लगाने से नहीं चूकती है क्योंकि सत्ती बुआ के झांसे में नहीं आती और स्वाभिमान से अपना जीवन जीती है ।

'गुल की बन्नो' कहानी मे गुलकी सभी उपेक्षित पात्रों का प्रतिनिधित्व करती है । उसकी बेबसी की कहानी केवल उसकी अपनी कहानी नहीं है बल्कि उसके जैसी आनेक नारियों की कहानी है जो पति और समाज से तिरस्कृत हैं ।

इस कहानी से यह भी प्रमाणित होता है कि नारी ही नारी को समाज में सम्मान से जीने देना नहीं चाहती और वक्त–बेवक्त, मौके–बेमौके इस बात का एहसास दिलाती रहती है कि नारी पुरुष रूपी बैसाखी, अर्थात पति के बिना अधूरी है वह अकेले जीवन नहीं व्यतीत कर सकती है,पति ही उसका परमेश्वर है, उसकी कृपा से ही उसकी जीवन नैया पार लग सकती है और वह समाज में सम्मान से जीने की अधिकारी बन सकती है। निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि यदि नारी जीवन को सुधारना है, समाज में सम्मान से जीने का अधिकारी बनाना है, तो सबसे पहले आवश्यकता है नारी और नारी के बीच की दूरी को, नफरत को दूर करने की, समाप्त करने की और इसके लिए आवश्यकता है स्वार्थ और लालच की चश्मे को उतार फेंकने की, अपने अधिकारों के प्रति जागृत होने की और अबला से सबला बनने व समझने की। नारी न तो भगवान बने और ना ही शैतान अपितु साधारण इंसान बनकर जीने की चेष्टा करें तो वह अपने जीवन को सार्थक बना सकती है। यदि स्वार्थ की प्रवृत्ति से दूर नहीं हटे और ना ही अपने आप को सुदृढ व सबल बनाया तो न जाने कितनी गुलकी समाज की बलिवेदी पर अपने जीवन बलि चढ़ाती रहेंगी और घेघा बुआ तथा निरमल की मां जैसी लालची स्वार्थी नारियां समाज की इस बलिवेदी की यज्ञाहुति में गुलकी जैसी नारियों की आहुति देती रहेगी ।

संदर्भ ग्रन्थ

1. ijassonline-in@HTMI–
2. एक दुनिया समानांतर
3. वही
4. hindvivyakaran-com
5. ssinhacollege-co- in

THE ETERNITY

An International Multidisciplinary Peer Reviewed and Refereed Research Journal

ISSN 0975-8690 UGC List No 44958 PIF. : 4.875

(DOI No. 10.2022-68911792)

Volume XIII No. 3 July-September 2022

Patron
Prof. Dilip K. Dureha

Editor-in-chief
Dr. Yatendra K. Singh

Editors
Prof. Surendra Singh
Dr. Priyanka Singh
Dr. Vinit Mehta

Associate Editor
Dr. Priti Singh

ERUDITE PUBLICATION
New Delhi

- **Exploring the relationship between temperament and autism spectrum disorder (ASD): A comprehensive review** 353-360
  Vibha Thapa
  Satya Gopal Jee
- हड़प्पीय सभ्यता का नामकरण 361-365
  बिपिन चन्द सिंह
- स्वतंत्रता संग्राम और काशी 366-370
  डॉ॰ अलका पाण्डेय
- **Storytelling as Healing': Experiences of Disability in Satyajit Ray's 'Pterodactyl er Dim** 371-376
  Dr. Dhriti Ray Dalai
  Debayan Das
- नाद एवं नादानुसंधान : एक अध्ययन 377-381
  कविता पटेल
- भारत में बाल अपराध के कारण एवं रोकथाम के उपाय 382-385
  डॉ.राहुल आशीष
- न्यायदर्शनानुसार अनुमान विवेचन/न्यायदर्शन के अनुसार अनुमान प्रक्रिया 386-388
  अरविन्द कुमार
- कथ्य के वैचारिकी की नयी परिभाषा गढ़ती कृति मोहनदास 389-394
  रामलखन पाल

कथ्य के वैचारिकी की नयी परिभाषा गढ़ती कृति मोहनदास

रामलखन पाल
सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, बी.एम. रुइया गर्ल्स कॉलेज, मुंबई

शोधसारः

हिंदी साहित्य में महाकाव्यत्मक कहानी के रूप में प्रस्थापित उदय प्रकाश कृत 'मोहन दास' अपने कथ्य के स्तर पर अपने वैचारिक आयाम को इस प्रकार गढ़ती है कि यह समकालीन समाज का एक महत्वपूर्ण दस्तावेज बन जाता है। इस कहानी का कथ्य समकालीन समय और समाज के लिए व्यक्ति, समुदाय और जाति के अस्तित्व की लड़ाई का आधार बन जाती है और पाठकों को रुककर सोचने के लिए विवश कर देता है। इसका कथ्य इतना प्रबल और कहन इतना सशक्त है कि पाठक अपने आसपास मोहन दास को ढूँढ़ने के लिए बेचौन हो उठता है। लेखक अपने आसपास घटित घटनाओं को ही कथा के रूप में शब्द बद्ध करता है और यही काल की सीमा का अतिक्रमण कर रचना को कालजयी और प्रासंगिक बनाते हैं। इसका प्रमुख कारण यह है कि किसी भी कृति का कथ्य एक से अधिक संदर्भों को लेकर चलता है, जिसके कारण उसका आयाम विस्तृत होता है क्योंकि लेखक अपने कथ्य को सीधे–सीधे पाठ को रूप में नहीं रखता है। उसे वह पाठ(ज्म•ज) के रूप में न रखकर 'संकेत' के रूप में रखता है। इस प्रकार किसी पाठ के कथ्य को समझने के लिए उस पाठ के लिखित भाषिक संकेतों का विभिन्न संदर्भों के साथ विश्लेषण किया जाता है। यही भाषिक संकेतों के विविध संदर्भ ही उस कृति के कथ्य के विविध आयाम होते हैं।

प्रस्तावनाः *उदय प्रकाश कृत 'मोहन दास' कहानी का कथ्य– जातीय, सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक भ्रष्टाचार के केन्द्रीयकरण को लेकर बुना गया है। यह कहानी एक दलित युवक मोहन दास के संघर्ष गाथा की व्यथा–कथा है। यहाँ पर मोहन दास का संघर्ष 'दलित विमर्श' की कसौटी के बिल्कुल उलट है। इसमें न तो मंदिर में प्रवेश पाने और न ही तालाब या कुएँ के पानी को लेकर संघर्ष है तथा न ही सवर्ण जाति के शोषण एवं दमन के खिलाफ प्रतिरोध करना है। यह संघर्ष भारतीय गणतंत्र एवं संविधान द्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारों के हनन एवं अनुसूचित जाति के अधिकारों की चोरी एवं सीनाजोरी के खिलाफ है। यह संघर्ष एक दलित का अपनी पहचान वापस पाने का संघर्ष है। उक्त कहानी में मोहन दास की संविधान प्रदत्त पहचान(अनुसूचित जाति) एवं नौकरी चुरा ली जाती है। मोहन दास अपनी इसी पहचान को पाने की असफल कोशिश करता है। संपूर्ण प्रशासन और न्यायपालिका उसकी पहचान और नौकरी दिलाने में नाकामयाब होते हैं क्योंकि भारतीय प्रशासनिक व्यवस्था और न्यायपालिका 'जिसकी लाठी उसकी भैस' वाली कहावत को चरितार्थ करती है।*

बीज शब्दः *वैचारिकी, महाकाव्यत्मक कहानी, पाठ(ÌeÛt), भाषिक संकेत, संविधान प्रदत्त पहचान, न्यायिक दंडाधिकारी, सीक्रेट ज्यूडीशियल इंक्वायरी, मंडल कमीशन, सामाजिक न्याय, नागरिक समाज, प्रशासनिक व्यवस्थागत भ्रष्टाचार आदि।*

मोहन दास कहानी का कथ्यः 'मोहन दास' कहानी का कथ्य बस इतना है कि मोहन दास नामक एक दलित पढ़ाई में हमेशा अपनी क्लास में तेज–तर्रार छात्र के रूप में जाना जाता था। बी.ए. की परीक्षा में उसने विश्वविद्यालय की वरीयता सूची में

दूसरा स्थान प्राप्त किया था। वह नौकरियों के लिए जाता था, लेकिन लिखित परीक्षा में अव्वल आने के बावजूद साक्षात्कार के समय वह निकाल दिया जाता था। मोहन दास चूँकि दलित जाति का था और शैक्षणिक योग्यता के साथ–साथ सिफारिश पत्र न होने के कारण वह कहीं नहीं चुना जाता। निराश होकर मोहन दास खेती–बाड़ी के पारंपारिक कामों में लग जाता है। इसी बीच उसे ओरियंटल कोल माइन्स में भर्ती का बुलावा पत्र आया और वह वहाँ चुना भी गया। परन्तु नियुक्ति पत्र मोहन दास को नहीं मिला। उसी की कक्षा में पढ़ने वाले विश्वनाथ के बाप नग्रेन्द्रनाथ ने भर्ती कार्यालय के वाबू को पटाकर उसकी नौकरी वाला लेटर विश्वनाथ को दिला दिया। चूंकि जमा किए गए प्रमाणपत्रों में मोहन दास के फोटो नहीं थे, अतः विश्वनाथ ही मोहन दास बन बैठा। मोहन दास को एक–दो बार ओरियंटल कोल माइन्स में नौकरी के संदर्भ में पूछ–ताछ करने पर कोई संतोषजनक उत्तर न मिला। एक बार तो उसे वहाँ से बेरहमी से पीटकर बाहर निकाल दिया गया। उसे बाद में पता चला कि बिछिया टोला का विश्वनाथ मोहन दास बनकर नौकरी कर रहा है। अब स्वयं को मोहन दास के रूप में साबित करने और पहचान वापस पाने की लड़ाई शुरू होती है।

मोहन दास स्वयं को मोहन दास साबित करने के लिए और अपने साथ की गई जालसाजी का पर्दाफाश करने के लिए गजानन माधव मुक्तिबोध न्यायिक दण्डाधिकारी की अदालत में मुकदमा दायर करता है। भ्रष्ट और अराजक व्यवस्था का लाभ उठाते हुए मुकदमे की तहकीकात से जुड़ी चीजें और जाँच रिपोर्ट विश्वनाथ अपने पक्ष में कर लेता है। अतः वह एक बार फिर स्वयं को प्रमाणित नहीं कर पाता। मामले की संदिग्धता को देखकर न्यायिक दंडाधिकारी ने 'सिक्रेट ज्यूडीशियल इंक्वायरी' अधिकार के तहत जांच की और पाया कि मोहन दास उर्फ विश्वनाथ वल्द नगेन्द्रनाथ, ग्राम बिछियाटोला ने मोहन दास वल्द काबादास, ग्राम पुरवनरा की पहचान चुराकर नौकरी की है।

मोहन दास के वकील हर्षवर्द्धन सोनी मुकदमा मोहन दास की नौकरी वापस दिलाने के लिए दाखिल करना चाह रहा था। लेकिन इसी बीच न्यायिक दण्डाधिकारी गजानन माधव मुक्तिबोध का तबादला हो गया और बाद में ब्रेन हैमरेज से उनकी मृत्यु हो गई। दूसरी ओर मोहन दास उर्फ विश्वनाथ को नौकरी से सस्पेंड कर दिया गया लेकिन कानून की निगाह में वह संदिग्ध था तथा मोहन दास के नाम से ही जाना जाता था। मोहन दास उर्फ विश्वनाथ आए दिन मार–पीट की घटनाएँ किया करता था और पुलिस वालों को पटाकर असली मोहन दास को फँसा देता था। इस प्रकार मोहन दास को व्यवस्था की भ्रष्टता और अराजकता ने इतना तंग किया कि वह कहने को मजबूर हो गया कि "जिसे बनना हो बन जाए मोहन दास। मैं नहीं हूँ मोहन दास। मैंने कभी कहीं से बी.ए. नहीं किया। कभी टॉप नहीं किया। मैं कभी किसी नौकरी के लायक नहीं रहा। बस मुझे चौन से जिंदा रहने दिया जाय। अब हिंसा मत करो। जो भी लूटना हो लूटो। अपने–अपने घर भरो। लेकिन हमें तो अपनी मेहनत पर जीने दो! काका, आप लोग मेरा साथ दो।"01 यह लोकतंत्र और पूरी प्रशासकीय व्यवस्था की असफलता है कि जो मोहन दास अपनी नौकरी और पहचान पाने के लिए संघर्षरत था वही स्वयं मैं मोहन दास नहीं हूँ, कहने को विवश हो गया।

वैचारिकी की पृष्ठभूमिः 'मोहन दास' कहानी के कथ्य की वैचारिक पृष्ठभूमि अपने समय के यथार्थ से निर्मित है। यह बदलते समय की कथा है, जिसमें आम आदमी अपनी पहचान खोता जा रहा है। समाज में असमानता की खाई बढ़ती जा रही है। लोकतंत्र, मानवाधिकार, मौलिक अधिकार एवं सामाजिक न्याय का लगातार हनन हो रहा है।

सामाजिक पक्षः 'मोहन दास' कहानी के माध्यम से उदय प्रकाश अपने समय की सामाजिक वैचारिकी को जस–का–तस बयान करते हैं। वे यही बात 'मोहन दास' कहानी में भी लिखते हैं, "मैं हमेशा की तरह, कहानी की आड़ में, आपको फिर से अपने समय और समाज की एक असली जिंदगी का ब्यौरा देने बैठा हूँ। मोहन दास वास्तव में एक जीता–जागता असली आदमी है और उसकी जिंदगी इस समय दरअसल संकट में है। हाँ, यह बात अवश्य है कि मैंने सच्चाई में हमेशा की तरह इस बार भी थोड़ा–बहुत हेर फेर किया है।

लेकिन यह हेर फेर वैसा ही है, जैसे कोई हाथी को छुपाने के लिए उसके विशाल शरीर के ऊपर डेढ़ हाथ का अंगौछा बिछा दे।

आप मानेंगे कि सच एक हाथी होता है और जब कोई कवि या कहानीकार उसके ऊपर अंगौछा बिछाकर, उसे चोरी से हांक कर आप सबके सामने खड़ा करता है, तो हमेशा उसके अपने जीवन के सारे पुल टूट जाते हैं और उसकी सारी नावें जल जाती हैं।

३.तो,....मोहन दास एक असलियत है। इसकी पुष्टि आप चाहें तो हमारे गांव ही नहीं, इस देश के किसी भी गांव के किसी भी वाशिंगटन से पूछ कर कर सकते हैं।"02

'मोहन दास' कहानी के कथ्य का ताना–बाना उन्नीसवीं शताब्दी के अंतिम दशक से लेकर बीसवीं शताब्दी के प्रथम अर्द्धदशक तक की घटनाओं एवं सामाजिक परिवर्तनों के बीच बुना गया है। इस समय भारतीय समाज में भूमण्डलीकरण, उदारीकरण निजीकरण, बाजारवाद, संप्रदायवाद, अराजकतावाद आदि अपनी जड़े मजबूत कर रहे थे। यह पूरा समय विरोधाभासों से भरा हुआ है। एक तरफ मंडल कमीशन है जो समाज में पिछड़ी जाति के लिए अलग आरक्षण की सिफारिश करता है तो दूसरी तरफ मोहन दास है, जिसके नाम पर नौकरी कोई और ही कर रहा है। एक तरफ नई शिक्षा नीति और शिक्षा का अधिकार है तो दूसरी तरफ देवदास और शारदा जैसे लाखों बच्चें बाल मजदूरी के कारण लगभग शिक्षा से वंचित हो रहे हैं। एक तरफ व्यवस्था की पारदर्शिता के लिए सरकार वचनबद्ध है तो दूसरी तरफ सरकारी निर्णय, सरकारी योजनाएँ तथा नौकरियों को पैसे के बल पर अपने पक्ष में करने वाले लोग। एक तरफ विजय तिवारी है तो दूसरी तरफ मोहन दास। एक तरफ वह दुनिया है जहाँ परिवार में बच्चा पैदा होना किसी उत्सव से कम नहीं है तो दूसरी तरफ मोहन दास है जहाँ बच्चा नहीं पैदा होता वल्कि एक और पेट जन्म लेता है। एक तरफ 'इंडिया साइनिंग' कर रहा है और दूसरी ओर किसान आत्महत्याएँ कर रहे हैं। एक तरफ संवैधानिक धर्म निर्पेक्षता है तो दूसरी तरफ सांप्रदायिक दंगे हो रहे हैं। एक तरफ मुफ्त शिक्षा देने की योजना है तो दूसरी तरफ शिक्षा का बाजारीकरण हो रहा है। ऐसे में 'मोहन दास' कहानी की सामाजिक वैचारिकी समकालीन जीवन के सरोकारों और यथास्थिति के अंतर्विरोध को बखूबी व्यक्त करती है।

जहाँ एक ओर समकालीनता के इस दौर में मनुष्य अपने अस्तित्व को बचाने की जद्दोजहद से गुजर रहा है वहीं दूसरी ओर इस बदलते समय की कथा कहने के लिए उदय प्रकाश ने मोहन दास जैसे गरीब प्रतिभाशाली बेरोजगार युवक को कथा का नायक चुना। 'मोहन दास' कहानी के द्वारा उन्होंने वर्तमान समय एवं भ्रष्ट व्यवस्था में किसी पढ़े–लिखे प्रतिभाशाली आदमी के उत्पीड़न, शोषण और विस्थापन की कहानी को कथ्य का जोड़ा–जामा पहनाया, जो यह बताती है कि "स्कूल–कॉलेज के बाहर की असली जिंदगी दरअसल खेल का ऐसा मैदान है, जहाँ वही गोल बनाता है, जिसके पास दूसरे को लंगड़ी मारने की ताकत होती है। और यह ताकत सोर्स–सिफारिश,

जोड़–तोड़, रिश्वत–संपर्क, जालसाजी वगैरह तमाम ऐसी अवैध और अनैतिक चीजों से बनती है, जिसमें से एक भी मोहन दास की पहुँच के भीतर नहीं थी।''03

राजनीतिक पक्षः 'मोहन दास' कहानी की वैचारिकी का दूसरा पहलू राजनीतिक और प्रशासनिक व्यवस्था में फैला भ्रष्टाचार है जो मोहन दास की नौकरी की तलाश से जुड़ा है। उदय प्रकाश मोहन दास के जीवन संघर्ष और उसकी नौकरी के बारे में लिखते हैं, "मोहन दास हर जगह जाता। लिखित परीक्षा में सबसे ऊपर रहता लेकिन जब इंटरव्यू होता तो खारिज कर दिया जाता। वह पता कि उसकी जगह आठवीं–दसवीं पास, थर्ड–सेकंड डिवीजन बी.ए. वाले लड़के नौकरियों में ले लिए जाते। उनमें हर किसी के पास कोई न कोई सिफारिश रहती थी। हर कोई किसी न किसी अफसर, नेता या बड़े आदमी का दामाद, बेटा, भतीजा, भांजा या चापलूस या कर्मचारी वगैरह होता। मोहन दास हर बार असफल लौटता लेकिन उसने उम्मीद तब भी नहीं छोड़ी थी। वह जानता था कि हिंदुस्तान में भ्रष्टाचार बहुत है लेकिन तब भी दस–बीस प्रतिशत लोग अपनी मेरिट और योग्यता के दम पर नौकरी पाए जाते हैं।"04 अर्थात लोकतांत्रिक व्यवस्था में निष्पक्ष संचालन के अभाव तथा नागरिक समाज में व्याप्त भ्रष्टाचार के कारण विश्वविद्यालय की वरीयता सूची में दूसरा स्थान पाने वाला नौकरी से वंचित हो आजीवन बेरोजगार रहता है। और तृतीय श्रेणी में दसवीं पास विद्यार्थी सरकारी नौकरियों में चुन लिए जाते हैं। यह वही समय है जब नौकरियों की बोली लग रही है। सारी योग्यता का निकष पैसा तय कर रहा है। सामान्य मतदाता से लेकर सांसद और मंत्री तक सभी बिकाऊ हैं। सब कुछ बाजार में तब्दील हो गया है। पुलिस, प्रशासन, जांच प्रक्रिया, न्यायालय, तहसील, अस्पताल, मीडिया आदि लोकतंत्र को सुचारू रूप से कार्यान्वित करने वाले तंत्रो ने भ्रष्टाचार को एक साझा उद्योग बना लिया है। ऐसी स्थिति में एक आम आदमी अपना हक किस प्रकार प्राप्त कर सकता है? यह सारी व्यवस्था तथा तंत्र आम आदमी के जीवन को सुलभ और बेहतर बनाने के लिए बनाया गया था पर दुर्भाग्य से व्यवस्था की ड्राइविंग सीट पर अयोग्य, अनैतिक, भ्रष्ट एवं काम चोर लोग बैठ गए सारी नैतिकता तथा पेशेगत ईमानदारी एवं राजनीतिक दायित्व को ताक पर रखकर सिर्फ पैमा, पॉवर तथा लाभ के लिए काम कर रहे हैं। ऐसे में मोहन दास के दिन बदलने तथा न्याय पाने की उम्मीद करना बेइमानी होगी।

आर्थिक पक्षः 'मोहन दास' कहानी की वैचारिकी का आर्थिक पक्ष सबसे करुण और त्रासद है। कथा नायक मोहन दास जो की बी.ए. की परीक्षा में विश्वविद्यालय की वरीयता सूची में दूसरा स्थान प्राप्त करने के बावजूद भी बेरोजगार है। मोहन दास की आर्थिक स्थिति को समग्र रूप से व्यक्त करने के लिए उदय प्रकाश मोहन दास के हुलिए का वर्णन करते हुए लिखते हैं, "एक फटी हुई, बेरंग हो चुकी, जगह–जगह पैबंद लगी, किसी समय में नीली डेनिम की फुलपैंट, एक सस्ते टेरीकॉट की आधी बाजू की दायें कंधे के पास उधड़ी हुई बुश्शर्ट। इसमें किसी समय चौखाने बने थे, जिनकी वे लकीरे धुँधली होकर मिट रही हैं, जिनके रंग कभी हल्के रहे होगें। और एक रबड़ का सस्ता बरसाती जूता, जिसे मिट्टी, धूल, दुख, पानी, समय और धूप ने इतना चाट डाला है कि अब वह कभी चमड़े और कभी मिट्टी का बना दिखता है।'' 05 यह हुलिया सिर्फ मोहन दास का ही नहीं है बल्कि उन सारे प्रतिभासम्पन्न स्वाभिमानी बेरोजगारों का है जो अपनी मेहनत और इज्जत की कमाई पर जीविका चलाते हैं ।

मोहन दास की आर्थिक स्थिति और गरीबी का जिक्र करते हुए उदय प्रकाश लिखते हैं, "उसे पानी पीने के लिए हर रोज एक नया कुआँ खोदना पड़ता है और खाने के लिए हर रोज रोटी की नयी फसल पैदा करनी पड़ती है।"06 मोहन दास गरीबी में इतना धँस गया है कि माँ की आखों और बाप की टी.बी. का इलाज नहीं

करा पाता। देवदास और शारदा अपना पेट पालने और पढ़ाई का खर्च निकालने के लिए उम्र में आठवें और छठें वर्ष से काम पर लग गए। देवदास के पैदा होने पर मोहन दास सोचता है "एक और पेट ने आज के दिन घर में जन्म ले लिया।"07 यह वाक्य मोहन दास की आर्थिक और मनोवैज्ञानिक स्थिति को बखूबी व्यक्त करता है।

इक्कीसवीं सदी के प्रथम दशक में लिखी जाने वाली कहानी का नायक गरीबी बेरोजगारी और माँ–बाप की बीमारी से तंग है, वह असहाय है क्योंकि स्थितियाँ उसके हाथ से बाहर जा चुकी हैं। यदि इस समय को देखें तो पता चलता है कि भूमण्डलीकरण और निजीकरण की तेज गति ने शहरीकरण और यंत्रीकरण को बढ़ावा दिया है। लोग मल्टीनेशनल कंपनियों में शिफ्टों में काम करने लगे हैं। सेवा क्षेत्र जैसे नए क्षेत्र की लगातार तेज गति से वृद्धि हो रही है। लोगों के पास पैसा आ रहा है। खाओ, पियो और मौज करो की मध्यवर्गीय संस्कृति पैदा हो रही है जो खाने के साथ पानी नहीं शीत पेय पीती है। नागरिक समाज में इतना बड़ा अंतर सिर्फ भारत में ही हो सकता है।

लोकतंत्र और न्यायपालिकाः 'मोहन दास' कहानी की वैचारिकी लोकतंत्र एवं न्यायपालिका की असफलता के ताने–बाने से बुनी गई है क्योंकि मोहन दास को न्याय नहीं मिल पाता है। लोकतंत्र और न्यायपालिका की इस निष्क्रियता का शिकार देश में करोड़ो लोग हैं। वे जीवन जीने के अपने बुनियादी अधिकारों से वंचित हैं और न्यायालय में हजारों मामले प्रलंबित है। किताबी दुनिया से बाहर निकलकर यदि समय के यथार्थ एवं प्रशासनिक व्यवस्था की निष्क्रियता को देखा जाय तो पता चलता है कि पूरी व्यवस्था में अधिकांश ऐसे लोग भर गए हैं जिनके पास काम करने और निर्णय लेने की क्षमता नहीं है जबकि उनसे ज्यादा पढ़े–लिखे काबिल लोग बेरोजगार घूम रहे हैं। यदि थोड़ा व्यापक और सूक्ष्म दृष्टि से विचार करें तो समाज में ऐसे बहुत सारे मोहन दास मिलेंगे। उन्हें यह नहीं पता कि उनका हक मारकर और कोई मजे कर रहा है।

प्रशासनिक व्यवस्थागत पक्षः 'मोहन दास' कहनी की वैचारिकी का प्रशासनिक व्यवस्थागत भ्रष्टाचार सबसे विकृत रूप में दिखाई देता है। 'मोहन दास' कहानी का पहला ही वाक्य– "डर का रंग कैसा होता है? धूसर, सलेटी, जर्द, हल्का स्याह या फिर राख जैसा?08 कहानी की वैचारिकी को व्यक्त करने में समर्थ है। भ्रष्ट व्यवस्था के कारण ही मोहन दास लिखित परीक्षा में सबसे ऊपर रहकर भी साक्षात्कार के समय खारिज कर दिया जाता है। साक्षात्कार के बहाने अंक कम या ज्यादा करके मनमाने चयन किए जाते हैं। साक्षात्कार लेने वाले लोगों की जेब मे एक–दो प्रत्याशी हरदम होते हैं जिन्हें मौका मिलते ही कहीं न कहीं फिट कर दिया जाता है। यह पूरी तरह से भ्रष्ट, अराजक और हिंसक व्यवस्था में ही संभव है कि एक गरीब आदमी की नौकरी कोई दूसरा आदमी अपहृत कर ले और वह भी खुले आम। भ्रष्ट व्यवस्था ने कुछ विशिष्ट लोगों के हाथ में इतनी ताकत दे रखी है कि वे कुकुर को बैल, शुअर को शेर और राई को पहाड़ साबित कर सकते हैं।

उदय प्रकाश भ्रष्टाचार की व्याप्ति बताते हुए लिखते हैं "यह सारा वाकया उसी समय का है जब पंजाब के लोक सेवा संघ की चयन समिति के अध्यक्ष ने करोड़ो का धूस खाकर, पूरे राज्य में हजारों सरकारी अधिकारियों को नियुक्त कर दिया था और सीबीआई द्वारा छापा मारने पर फरार हो गया था।'' 09 लोक सेवा आयोग जैसी देश की सबसे प्रतिष्ठित तथा निष्पक्ष चयन करने वाली संस्थाएँ यदि पैसा लेकर प्रत्याशियों को नियुक्त करेगी तो आम आदमी का अपनी प्रतिभा के बल पर नौकरी पाना कहाँ संभव होगा। जोड़–तोड़ ताकत एवं पैसों के बल पर व्यवस्था में आने वाले लोग अकार्यक्षम अनैतिक तथा भ्रष्ट होंगे। ये व्यवस्था को सुचारू रूप से चलाने के बजाय

उसे अराजक और हिंसक ही बनाएंगे । वर्तमान समय की स्थिति यही है क्योंकि आम आदमी का विश्वास सरकारी तंत्र पर से उठ गया है और हमारा लोकतंत्र लूटतंत्र में बदलता जा रहा है ।

व्यवस्था गत भ्रष्टता की हद तब हो जाती है जब जिलाधीश की जाँच रिपोर्ट पटवारी की रिपोर्ट के आधार पर तैयार कर दी जाती है और शासकीय दस्तावेज पर विश्वनाथ वल्द नगेन्द्र नाथ को मोहन दास वल्द काबादास बना दिया जाता है। यह रिपोर्ट उचित जाँच पड़ताल पर नहीं वल्कि पैसों, मैकडोनाल्ड नं वन, चिकन और सींक कवाब के आधार पर लिखी गई थी। जाँच प्रक्रिया इतनी शिथिल और भ्रष्ट हो गई है कि डी.एम., एस.डी.एम. को अग्रेसित करता है। तहसीलदार कानूनगो को और कानूनगो पटवारी को। इस तरह डी.एम. की जाँच का काम पटवारी करता है। जाँच व्यवस्था की इसी टेल–पेल में न जाने कितने ओरोपियों को बाइज्जत बरी कर दिया और बेगुनाहगारों को अपराधी बना दिया। देश में बड़े–बड़े घोटाले तथा अपराध इसी ठेली–पेली की वजह से दबे पड़े रह जाते हैं। यहाँ तक कि कैग (नियंत्रक एवं महालेखा परीक्षक) की रिपोर्ट का संज्ञान तब लिया जाता है जब किसी बड़े घोटाले में लिप्त किसी बड़े नेता या अफसर को बरबाद करना या फँसाना होता है।

उदय प्रकाश वर्तमान समय की भ्रष्ट व्यवस्था में आम आदमी की स्थित को लोगों के सामने 'मोहन दास' में इन शब्दों में रखते हैं, ''मोहन दास देखता है कि सरकार द्वारा ग्राम पंचायत के हैंडपंप स्वीकृत होते तो वे बड़े लोगों के घर के सामने लग जाते। शिक्षाकर्मी की नियुक्ति होती, महिलाओं के लिए आंगनबाड़ी और शिक्षिका का पद निकलता, इंदिरा आवास योजना में घर बनाने के लिए अनुदान मिलता, कुँए और खेत की मरम्मत के लिए ग्रामीण विकास विभाग से रुपये आते, नेहरू रोजगार योजना में शिक्षित बेरोजगारों के लिए कोई परियोजना आती तो सब उन्हीं लोगों के बीच बंट जाती। शारदा और देवदास बताते हैं कि स्कूल में दोपहर जो दलिया बंटती, उसमें भी भेदभाव होता।"10

निष्कर्षः 'मोहन दास' कहानी के द्वारा उदय प्रकाश यह बताना चाहते है कि जिस समय में मोहन दास जी रहा है वह एक भयावह समय है, जिसमें कुछ भी स्थिर एवं विश्वसनीय नहीं है। इस समय केन्द्र में सत्ता और पूंजी है जो शोपण की ओर उन्मुख है। एक तरफ जुल्म करने वाले मुट्ठी भर उच्च वर्ग के सत्तासीन लोग हैं तो दूसरी तरफ जुल्म सहने वाले एवं उनके साथ सहानुभूति रखने वाले लोगों की संख्या बहुत ज्यादा होने के बावजूद न तो वे संगठित हैं और न ही उनमें इतना साहस है कि वे शोषण के विरोध में डटकर खड़े हो सके। ऐसे कायर एवं नकारे समाज में मोहन दास का यही हश्र होगा कि वह स्वयं मोहन दास होने से इनकार करे। उदय प्रकाश कृत 'मोहन दास' कहानी की वैचारिकी का केंद्र वर्तमान समय है। वे वर्तमान समय की प्रवृत्तियों से पाठकों को अवगत करा उन्हें सजग करना चाहते हैं। वे 'मोहन दास' के माध्यम से समकालीन समय के कटु यथार्थ को बयान करते हैं ।

संदर्भ ग्रंथ सूची–

01: उदय प्रकाश (2006), मोहन दास, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली, पृष्ठ संख्या–85–86.
02 वही पृष्ठ संख्या–12.
03 वही पृष्ठ संख्या–14.
04 वही, पृष्ठ संख्या–13.
05: वही, पृष्ठ संख्या–08.
06: वही, पृष्ठ संख्या–09.
07: वही पृष्ठ संख्या– 17
08: पृष्ठ संख्या–01.
09: वही, पृष्ठ संख्या–52
10: वही, पृष्ठ संख्या–54.

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2022 - Impact Factor: 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XLVIII, February 2022

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor 2022: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - XLVIII Year – 7 Feb. 2022

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskrti Public School, Nanded.(MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

16.	**STUDY OF EFFICTIVE BIOINOCULANTS ON ROOT-SHOOT BIOMASS OF SOYBEAN**	**Dr. Shital P. Gaikwad**	87
16.	महिला सशक्तिकरण अवधारणा एवं चुनौतियाँ	डॉ. अनामिका प्रजापति	90
17.	दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लियत	रामलखन पाल	94
18.	मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील राणीसावरगाव परिसराचे योगदान	प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव माने	102
19.	नॅक मुल्यांकित महाविद्यालयीन ग्रंथालयाच्या वित्तीय व्यवस्थापनाचा अभ्यास	डॉ. घोगरे गोविंद सूर्यभान प्रा. किर्दंत विलास गोपीनाथराव	105
20.	राजर्षी शाहू महारांजांचे आर्थिक विचार आणि कार्य	वाघ जालिंदर पांडुरंग	109
21.	भारतातील गरीबी व दूष्काळ एक चिंतन संशोधक	अमोल अशोक हिवराळे	114
22.	शाश्वत विकासाच्या संदर्भात महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता	अमोल भा. सातपुते	117
23.	भारतीय कीर्तन परंपरेचा विचार	श्री ह.भ.प.वसुदेव पाटलोबा मुंडे	123
24.	भारतात करण्यात आलेले खाजगीकरणाचे प्रयत्न व त्याच्या अडचणी	श्री पंकज पुरुषोत्तम मानकर	128
25.	माणगाव परिषद 20 मार्च 1920 ते 20 मार्च 2020 शताब्दी वर्ष	डॉ. विलास भारतराव बनसोडे	132
26.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या प्रेरणादायी विचारांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	**डॉ. संभाजी संतोष पाटील**	135
26.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता	*प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर नामदेव सोनवणे*	140
27.	ग्रामीण भागातील अंगणवाडी सेविकांच्या समस्यांचा अभ्यास.... संदर्भ - ता. शिरूर (का).	प्रा. सय्यद अफरोज अहेमद	146
28.	रशिया युक्रेन युद्ध जागतिक अर्थव्यवस्थे वर परिणाम	डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर	151
29.	कौटिल्याचे राजकीय विचार	डॉ. बी. व्ही. डोंगरे (पाटील)	156
30	**थोर समाज प्रबोधनकार राजा राममोहन रॉय यांच्या सामाजिक नेतृत्वाचा अभ्यास**	**डॉ. संभाजी संतोष पाटील**	160

दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लियत

रामलखन पाल
सहायक प्राध्यापक
बी.एम.रुइया गर्ल्स कॉलेज, मुंबई 400007.

मुझमें रहते हैं करोड़ों लोग चुप कैसे रहूँ,
हर ग़ज़ल अब सल्तनत के नाम एक बयान है।1

हिन्दुस्तान में ग़ज़ल की अत्यंत गौरवशाली परंपरा रही है। इसका इतिहास भारतीय उपमहाद्वीप में लगभग डेढ़ हजार वर्ष पुराना है। प्रारंभ में यह फारसी एवं अरबी भाषा में ही कही-लिखी जाती थी। मध्यकाल में यह उर्दू से होते हुए हिंदी में आई। हिंदी में अमीर खुसरो से शुरू हुई ग़ज़ल सदियों तक साहित्य प्रेमियों के दिलों पर राज करती रही। यह फारसी और उर्दू का अत्यंत लोकप्रिय काव्यरूप है। यह भावों की अभिव्यक्ति का सर्वाधिक सशक्त माध्यम है। "थोड़े से शब्दों में कल्पनाओं, संवेदनाओं, सुख-दुख तथा कोमल भावनाओं को शब्दों में बाँधने की ग़ज़ल में अद्भुत क्षमता है।"2 मुक्तक काव्य की यह रचना अश-आरों(शे'रों) से मिलकर बनती है। इसमें पाँच से लेकर ग्यारह शे'र होते हैं। सभी शे'र एक ही रदीफ़ और काफिए में होते हैं जो अपने आप में स्वतंत्र होते हैं । प्रत्येक अश-आर(शे'र) का मज़्मून अलग होता है। इनका आंतरिक लय और व्याकरण इन्हें एक विशिष्ट रूप प्रदान करता है।

ग़ज़ल देशकाल और परिवेश के अनुसार परिवर्तित होती रही है। यह हुस्नों-शबाब, जामो-मीना और महबूब के नाज़ों-नख़रों तक ही सीमित नहीं रही। समय के साथ सामाजिक सरोकारों, शासन-सत्ता के विरोध को भी इसने अपना विषय बनाया। आजादी के बाद आम आदमी के दुःख-दर्द, सियासत की चाल बाजी, फरेब, पाखंड, सामाजिक-राजनैतिक-आर्थिक विषमताओं पर जिस शिद्दत के साथ ग़ज़लें लिखी गईं, वैसी पहले कभी नहीं। उर्दू के फ़ैज़ अहमद फ़ैज़, जोश मलीहाबादी, साहिर लुधियानवी, जाँनिसार अख़्तर, मजाज़ लखनवी, मजरूह सुलतानपुरी, अली सरदार जाफ़री, क़ैफ़ी आज़मी, शहरयार, निदा फ़ाज़ली, जावेद अख़्तर, निश्तर ख़ानक़ाही, मुज़फ़्फ़र हनफ़ी, शुजा ख़ावर जैसे शायरों ने ग़ज़ल को सामाजिक सरोकारों से जोड़ने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। इसी दौरान हिंदी के कवियों का भी रूझान ग़ज़लों की ओर हुआ। शंभूनाथ 'शेष', बलबीर सिंह 'रंग', निराला, हरिकृष्ण प्रेमी, नीरज, रामदरश मिश्र, अख़लाक सागरी, रामअवतार त्यागी, बाल स्वरूप 'राही', कृष्ण कुमार कौशिक 'हृदय', महेंद्र 'हुमा', दुष्यन्त कुमार, शेरजंग गर्ग, पुरुषोत्तम 'प्रतीक', सूर्यभानु गुप्त जैसे हिंदी कवियों ने ग़ज़ल को आम बोल-चाल की भाषा में आम आदमी तक पहुँचाया परंतु उक्त सभी ग़ज़लकारों में विद्रोह, चुनौती, वर्तमान जीवन की बदहाली, क्रांतिधर्मिता आदि उतनी तीव्र रूप में नहीं दिखाई पड़ती जितनी कि दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों में दिखाई देती है।

दुष्यन्त कुमार आजाद भारत के सर्वाधिक लोकप्रिय रचनाकार हैं। हिंदी साहित्य में दुष्यन्त कुमार कबीर

दास और तुलसीदास के बाद इकलौते ऐसे कवि हैं, जिन्हें संभवतः सबसे अधिक उद्धृत किया जाता है क्योंकि उन्होंने आम आदमी की ज़बान में अपनी बात कही। आम आदमी की भावनाएँ बुद्धिजन्य चिंतन से प्रसूत नहीं होती हैं बल्कि हृदयजन्य संवेदनाओं से प्रसूत होती हैं। इन्हीं भावनाओं और संवेदनाओं की अभिव्यक्ति के लिए उन्होंने 'सूर्य का स्वागत', 'आवाजों के घेरे', 'जलते हुए मन का बसंत' (काव्य-संग्रह) 'छोटे-छोटे सवाल', 'आँगन में एक वृक्ष', 'दुहरी जिंदगी' (उपन्यास), 'एक कंठ विषपायी'(काव्य नाटक), 'मन के कोण','मसीहा मर गया'(नाट्य प्रयोग) आदि रचनाओं का सृजन किया। उनकी अभिव्यक्ति को धारदार और सशक्त रूप में दिशा मिली ग़ज़ल संग्रह 'साये में धूप' के माध्यम से। उन्हीं के शब्दों में, " यह एक विवादास्पद बात हो सकती है पर मैं बराबर महसूस करता रहा हूँ कि कविता में आधुनिकता का छद्म, कविता को बराबर पाठकों से दूर करता गया। कविता और पाठक के बीच इतना फ़ासला कभी नहीं था, जितना आज है। इससे भी ज्यादा दुःखद बात यह है कि कविता शनै-शनै अपनी पहचान और कवि अपनी शख्सियत खोता गया है जो कविता लोगों तक पहुँचती नहीं, उनके गले नहीं उतरती वह किसी भी क्रांति की संवाहिका कैसे हो सकती है?"3

दुष्यन्त कुमार रचना को क्रांति की संवाहिका बनाने के लिए लगातार जद्दोजहद करते रहे और अपने अनुभव संसार को पूरी तीक्ष्णता के साथ रचना में प्रक्षेपित करना चाहते थे। इसके लिए उन्हें कविता ही उपयुक्त माध्यम लगा। इसीलिए वे "जलते हुए वन का वसंत" की भूमिका में लिखते हैं, "कविता राजनीति, सामाजिक और वैयक्तिक हर स्तर पर, हर लड़ाई में मेरे लिए एक भरोसे का हथियार है।"4 कविता में भी दुष्यन्त कुमार उस तेवर की तलाश कर रहे थे जिसके द्वारा वे अपनी पीड़ा को पूरे तीखेपन के साथ कह सकें। परंपरागत काव्य-रूपों गीत, रुबाई, मुक्त छंद, काव्य-नाटक और ग़ज़ल आदि में हमेशा उनकी आवाजाही यह सिद्ध करती है कि कविता के इन रूपों से वे जो कहना चाहते थे वह कह नहीं पाते थे। अंततः यह माध्यम उन्हें ग़ज़ल के रूप में मिला। उनका मानना था कि किसी कवि के लिए कविता में एक शैली से दूसरी शैली की ओर जाना कोई अनहोनी बात नहीं है बल्कि एक सहज और स्वाभाविक प्रक्रिया है। वे ग़ज़ल के चुनाव पर टिप्पणी करते हुए लिखते हैं, "मैंने अपनी तकलीफ को ...उस शदीद तकलीफ को, जिससे सीना फटने लगता है, ज्यादा से ज्यादा सच्चाई और समग्रता के साथ ज्यादा से ज्यादा लोगों तक पहुँचाने के लिए ग़ज़ल कही है।"5

दुष्यन्त कुमार ग़ज़लों की ओर सहज ही नहीं मुड़े। इसके पीछे उनकी गहन साधना थी; उन्होंने ग़ज़ल को उसकी समग्रता में आत्मसात करके हिंदी में लिखा। समकालीन संश्लिष्ट यथार्थ को अभिव्यक्त करने के लिए जिस सशक्त माध्यम की वे तलाश कर रहे थे, उसमें ग़ज़ल का शिल्प के स्तर पर बँधा हुआ माध्यम समाज के यथार्थ को अभिव्यक्त करने में सर्वाधिक समर्थ है। दुष्यन्त कुमार ने पहली बार ग़ज़ल में निहित व्यक्तिगत पीड़ा पीड़ा का विस्तार सार्वजनिक पीड़ा में किया और ग़ज़ल को लोकमंगल का माध्यम बना दिया। इस संबंध में उनका यह कथन विचारणीय है, "यहाँ मैं साफ कर दूँ कि ग़ज़ल मुझ पर नाज़िल नहीं हुई। मैं पिछले 25 वर्षों से इसे सुनता और पसंद

करता आया हूँ और मैंने कभी चोरी-छुपे इसमें हाथ भी आजमाया है। लेकिन ग़ज़ल लिखने या कहने के पीछे एक जिज्ञासा अक्सर मुझे तंग करती रही है। और वह यह है कि भारतीय कवियों में सबसे प्रखर अनुभूति के कवि मिर्ज़ा ग़ालिब ने अपनी पीड़ा की अभिव्यक्ति के लिए ग़ज़ल का माध्यम ही क्यों चुना? और अगर ग़ज़ल के माध्यम से ग़ालिब अपनी निजी तकलीफ़ को इतना सार्वजनिक बना सकते हैं तो मेरी दुहरी तकलीफ़ (जो व्यक्तिगत भी है और सार्वजनिक भी) इस माध्यम के सहारे व्यापक पाठक तक क्यों नहीं पहुँच सकती?"6

आजादी के बाद से ही सत्ता और शासन व्यवस्था द्वारा देश के आम आदमी को मोहरा बनाकर अपना उल्लू सीधा किया जा रहा था। आम आदमी को कभी गरीबी का, तो कभी विकास का, तो कभी रोजगार के झूठे वादे का झुनझुना थमाकर बरगलाया जाता रहा और आम आदमी गरीबी, बदहाली, भुखमरी, मँहगाई, रोजगार के अभाव के कारण जीवन जीने की बुनियादी सुविधाओं से वंचित हो रहा था। ऐसी स्थिति में भारतीय जनमानस अपने को ठगा महसूस करने लगा क्योंकि आजादी के बाद भी आम आदमी की स्थिति में कोई परिवर्तन नहीं आया जबकि राजनीति और शासन व्यवस्था में दिन दूना रात चौगुना भ्रष्टाचार, भाई-भतीजावाद, कालाबाज़ारी बढ़ रही थी। ऐसे माहौल में समाज का बुद्धिजीवी और साहित्यकार जिसे समाज और राष्ट्र का पथप्रदर्शक कहा जाता है, वह या तो राजनीति और सत्ता का पिछलग्गू बना हुआ था, या अपनी आँखे मूँद अपने अहम की अभिव्यक्ति में डूबा हुआ था। नयी कविता भी व्यक्ति-समाज से लगभग कट चुकी थी। वह अब आत्म केंद्रित हो चुकी थी। और कवि कविता को मात्र अपनी कुंठा , निराशा, अवसाद, भोगे हुए अनुभवों तक ही सीमित कर चुके थे। इन परिस्थितियों में दुष्यन्त कुमार ने अभिव्यक्ति हेतु ग़ज़ल को चुना। डॉ. शेरजंग गर्ग ने दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों पर टिप्पणी करते हुए लिखते हैं, "दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लें मात्र स्वातंत्र्योत्तर भारत की राजनैतिक, सामाजिक स्थितियों की ग़ज़लें नहीं है, अपितु आपातकाल के दौरान उभरी उहापोह, बौखलाहट और तड़प की रचनाएँ हैं। ये ग़ज़लें आम आदमी का दर्द, उसकी आकांक्षा, उसकी पीड़ा और बेचैनी को आमफ़हम भाषा में बयान करने वाला दस्तावेज़ है।"7

दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों का केंद्र न तो माशूक का सौंदर्य है और न ही ईश्क-मुहब्बत का उल्लास और अवसाद ही है बल्कि उनकी ग़ज़लों का केंद्र देश का जनमानस है। उन्होंने अपनी ग़ज़लों में इन्हीं की पीड़ा को रूपाकार दिया है। आजादी के बाद भी आम आदमी की स्थिति में कोई परिवर्तन नहीं आया। उनकी विवशता, खामोशी, बेकारी, भुखमरी, गरीबी पीड़ा और भी बढ़ गए। परिणामस्वरूप उनकी हालात बद से बदतर होती गई और वह बुनियादी सुविधाओं से भी वंचित होने के लिए विवश हो चुका। इसीलिए दुष्यन्त कुमार को यह कहना पड़ा कि, " जो दृश्य सामने है, वह दृश्य जो सामने होना चाहिए, उसकी जरूरत, समाज का जूझता और टूटता हुआ रूप, राजनीति और राजनीतिज्ञों का मुल्क और समाज के साथ सुलूक, इन्सान यानी अनाम की जिंदगी, जरूरतें और खतरे ... इन सबको मैंने ग़ज़लों में बाँधा है।"8इस रूप में उनकी ग़ज़लों में राजनीति, सत्ता और शासन की नाकामी से उपजी लोकवेदना की गहरी बैचेनी, छटपटाहट और अकुलाहट, व्यवस्था को बदलने की पुरजोर कोशिश, क्रांति के

आवेग व विद्रोह की भावना को देखा जा सकता है।

प्रेमचंद के समान दुष्यन्त कुमार का मानना था कि साहित्य राजनीति और सभ्यता के आगे चलने वाली मशाल है, न कि उसका शर्मनाक पालतू अनुचरत्व। इसीलिए उन्होंने अपने मुल्क के करोड़ों लोगों का उत्तरदायित्व अपने पर लेते हुए लिखा,

मेरी ज़ुबान से निकली तो सिर्फ़ नज़्म बनी,
तुम्हारे हाथ में आई तो एक मशाल हुई।9

भाषिक पक्ष

दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों का सर्वाधिक महत्वपूर्ण पक्ष है भाषा। उनके ग़ज़लों की भाषा उन्हें समकालीन ग़ज़लकारों से अलहदा ही नहीं बनाती बल्कि उन्हें हिंदी की ग़ज़ल विधा के युग प्रवर्तक के रूप में स्थापित करता है। उन्होंने अपनी ग़ज़लों के लिए भाषा भी अपने ढंग से गढ़ी है। उर्दू के शब्दों को तो अपनाया पर हिंदी में ढाल कर जैसे 'शह्र' को 'शहर' तथा 'वज़्न' को वज़न बना दिया। दुष्यन्त कुमार अपनी ग़ज़लों की भाषा के विषय में लिखते हैं, "एक बात इन ग़ज़लों की भाषा के बारे में मुझे और कहनी है जिसे लेकर शुरू- शुरू में मुझे सबसे अधिक कठिनाई का सामना करना पड़ा। मेरी दिक्कत यह थी कि उर्दू मैं जानता नहीं और हिंदी में मुझे वह चुहल, वह मुहावरा और बोलचाल का वह बहाव नहीं मिला, जिसके सहारे ग़ज़ल कही जाती है या जो ज्यादातर लोगों की ज़बान पर चढ़ा है, मगर यही अज्ञानता मेरे लिए एक शक्ति बन गई क्योंकि मुझे लगा कि आम आदमी एक मिली-जुली ज़बान बोलता है। वह न तो शुद्ध उर्दू होती है न शुद्ध हिंदी। इसीलिए मैंने उस भाषा की तलाश की जो हिंदी की हिंदी और उर्दू की उर्दू दिखाई दे और आम आदमी उसे अपनी जुबान समझ कर अपना सके।"10 उन्होंने गलियों- सड़कों, बस-अड्डों, रेलवे-स्टेशनों, सभाओं, घर- परिवारों, में बोली जाने वाली भाषा को अपनी ग़ज़लों में प्रयुक्त किया और अपनी ग़ज़लों को आम आदमी का सहन बना दिया।

मैं जिसे ओढ़ता-बिछाता हूँ, वो ग़ज़ल आपको सुनाता हूँ।
तू किसी रेल-सी गुज़रती है, मैं किसी पुल-सा थरथराता हूँ। 11

इस तरह उनकी ग़ज़लों में न तो ख़ालिस उर्दू भाषा है और न ही खालिस हिंदी का ही प्रयोग है बल्कि आम आदमी द्वारा दैनिक जीवन में प्रयुक्त होने वाली बोलचाल की भाषा का प्रयोग। भाषा को लेकर उनका मानना है, "उर्दू और हिंदी दोनों सगी बहनें हैं। जब दोनों अपने-अपने ऊँचे सिंहासन से उतरकर आम आदमी के पास आती हैं तो उनमें फर्क़ कर पाना बहुत मुश्किल होता है। मेरी नीयत और कोशिश यह रही है कि इन दोनों भाषाओं को ज़्यादा से ज़्यादा करीब ला सकूँ। इसलिए ये ग़ज़लें उस भाषा में कही गई हैं, जिसे मैं बोलता हूँ।"12 दरअसल दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लें हिन्दुस्तानी जबान की ग़ज़ल है। जिसे गंगा-जमुनी तहज़ीब की ग़ज़ल भी कह सकते हैं। उदाहरणार्थ-

ये सारा जिस्म झुककर बोझ से दुहरा हुआ होगा,

मैं सज़दे में नहीं था, आपको धोखा हुआ होगा। 13

उनकी ग़ज़लों में अरबी-फारसी शब्दों का हिंदी में ढला प्रयोग देखकर कहीं भी यह नहीं लगता है कि ये शब्द आयातित हैं। यथा-

अगर ख़ुदा न करे सच ये ख़्वाब हो जाए,
तेरी सहर हो मेरा आफ़ताब हो जाए।
होने लगी है जिस्म में जुम्बिश तो देखिए,
इस परकटे परिन्द की कोशिश तो देखिए। 14

दुष्यन्त कुमार ने जहाँ एक और अपनी ग़ज़लों में आम आदमी के कहन को विशिष्ट भाषाई संस्कार दिया और अरबी-फारसी शब्दों को अपने काल, परिवेश और संस्कारों के अनुरूप अपनाया वहीं उन्होंने विशुद्ध हिंदी भाषा में भी ग़ज़लें लिखीं हैं। जिनमें संस्कृतनिष्ठ एवं तत्सम शब्दावली का बड़ा ही सहज और सार्थक प्रयोग किया है। यथा-

मत कहो आकाश में कुहरा घना है,यह किसी की व्यक्तिगत आलोचना है।
दोस्तों! अब मंच पर सुविधा नहीं है,आजकल नेपथ्य में संभावना है। 15

प्रतीक और बिंब- दुष्यन्त कुमार ने अपनी ग़ज़लों में कथ्य के अनुरूप नये-नये प्रतीकों और बिंबों का बड़ा ही सार्थक प्रयोग किया है। उन्होंने अपनी ग़ज़लों में प्रतीकों और बिंबों को इस रूप में प्रयुक्त किया है कि उनकी ग़ज़ले आम आदमी से सीधे- सीधे साधारणीकरण स्थापित कर लेती हैं।

दुष्यन्त कुमार ने ग़ज़ल के परंपरागत प्रतीकों- आशियाना, बर्क, मैकदा, मय, रिंद, सागर मीना, महफिल, रक़ीब, आदि का प्रयोग तो किया है परंतु ये इतने कम है कि उनकी ग़ज़लों की पहचान नहीं बन पाए। उन्होंने नयी कविता और समकालीन जीवन से जुड़े प्रतीकों का प्रयोग अपनी ग़ज़लों में तल्खी, व्यंग्य और पैनापन पैदा करने के लिए किया है। ये प्रतीक आम जनजीवन से जुड़े हुए हैं। जैसे- सूर्य, पानी, केवल, जमीन, अंगार, आकाश, मौसम, हिमालय, गंगा, चट्टान, गुलमोहर, बरगद, कबूतर, परिन्द, धूप, नदी, आग, धुआँ, चिराग, आदि।

यहाँ दरख्तों के साये में धूप लगती है,
चलो यहाँ से चलें और उम्र भर के लिए। 16
हो गई है पीर पर्वत-सी पिघलनी चाहिए,
इस हिमालय से कोई गंगा निकलनी चाहिए। 17

इन प्रतीकों के द्वारा उन्होंने अपनी ग़ज़लों को जनधर्मी बनाकर जनजीवन और रोजमर्रा की संवेदनाओं से जोड़ा। बिंब ग़ज़ल का एक महत्वपूर्ण उपादान होता है। यह ग़ज़लों के कहन को हमारे सामने मूर्त करता है। जिससे ग़ज़ल अत्यंत सजीव और साकार हो उठती है। दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों में नयी कविता और समकालीन जीवन से

जुड़े बिंबों का बड़ा ही स्वाभाविक और सहज प्रयोग मिलता है । इनसे ग़ज़लों का भाषा सौष्ठव सशक्त बन पड़ा है। दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों में परंपरागत बिंबों के सभी रूप मिलते हैं- दृश्य, स्पर्श, प्राकृतिक, ध्वनि, रस आदि।

कहीं पेट धूप की चादर बिछाके बैठ गए,
कहीं पे शाम सिरहाने लगाके बैठ गए।
हम ही खा लेते सुबह को भूख लगती है बहुत,
तुमने बासी रोटियाँ नाहक उठाकर फेंक दीं। 18

ाज़ल का शिल्प-पक्ष-

"मैं ग़ज़ल हूँ" में क़मर 'बरतर' ने ग़ज़ल के शिल्प पक्ष पर टिप्पणी की है। "मैं ग़ज़ल हूँ, मेरे लिए आवश्यक है वस्थ-कल्पना, परिपक्व सोच, भाव तथा भावाभिव्यक्ति के लिए जरूरी है 'बह्र'(छंदगत निश्चित मात्राएँ), फिर ाफिए अर्थात तुक के शब्द, फिर तुक के साथ चलते रहने वाले निर्धारित शब्द अर्थात 'रदीफ़'। मेरे लिए चाहिए मतला'- जिसका अर्थ है ग़ज़लोदय। मतले की दोनों पंक्तियों में क़ाफ़िए और रदीफ़ होते हैं । फिर शे'र जिसकी दूसरी क्ति में क़ाफ़िया व रदीफ़ होते हैं । अंत में होता है मक़्ता अर्थात ग़ज़ल-इति- इसमें शायर का नाम या तख़ल्लुस ोता है।"19 दुष्यंत कुमार ने जहाँ एक ओर अपनी ग़ज़लों को कथ्य के स्तर पर यथार्थवादी और जनोन्मुखी बनाया हीं दूसरी ओर उन्होंने परंपरागत शिल्प पक्ष को अक्षुण्ण रखा । साथ ही साथ उन्होंने रूप और शैली की दृष्टि से कुछ ूट भी ले ली है। जैसे उन्होंने अपनी ग़ज़लों में मतला के नियम का निर्वाह तो पूरी तरह किया है परंतु मक्ता का बेल्कुल भी नहीं किया है। ग़ज़ल के शिल्प पक्ष के महत्वपूर्ण तत्व होते हैं क़ाफ़िया और रदीफ़। यही ग़ज़ल को सही ायने ग़ज़ल बनाते हैं। ये ग़ज़लों में लयात्मकता, ध्वन्यात्मकता, संगीतात्मकता, प्रवाहमयता और उत्कृष्टता आदि के ल उत्स होते हैं। ग़ज़ल को पढ़ते- सुनते समय पाठक-श्रोता को चमत्कृत करने में इन्हीं की महत्वपूर्ण भूमिका होती ।

ाफ़िय-

'क़ाफ़िय' या 'क़ाफ़िया' का अर्थ होता है- अन्त्यानुप्रास या अनुप्रास या तुक। हिंदी में इसे आनुप्रासिकता कहते अर्थात वर्णों का दुहराव। कुछ विद्वान इसे ही तुक या ध्वनि साम्यता भी कहते हैं। इसका प्रयोग ग़ज़ल के मतला में ाया जाता है। इससे शे'र की संप्रेषणीयता बढ़ जाती है । दुष्यन्त कुमार ने अपनी ग़ज़लों में क़ाफ़िया का सार्थक योग किया है –

कैसे मंज़र सामने आने लगे हैं,
गाते-गाते लोग चिल्लाने लगे हैं।
अब तो इस तालाब का पानी बदल दो,
ये कँवल के फूल कुम्हलाने लगे हैं।

मछलियों में खलबली है अब सफ़ीने,
उस तरफ जाने से कतराने लगे हैं।
अब नयी तहज़ीब के पेशे-नज़र हम,
आदमी को भूनकर खाने लगे हैं। 20

प्रस्तुत ग़ज़ल में आने, चिल्लाने, कुम्हलाने, कतराने, खाने आदि क़ाफ़िये का बहुत ही सार्थक प्रयोग किया गया है।

रदीफ़ – ग़ज़ल में क़ाफ़िये के बाद आने वाले शब्द या शब्द समूह को रदीफ़ कहा जाता है। अर्थात ग़ज़ल के शे'रों के अंत में जो शब्द या शब्द समूह बार-बार आता है उन्हें रदीफ़ कहते हैं। दुष्यन्त कुमार ने अपनी ग़ज़लों में भाव व विषय के अनुरूप रदीफ़ का प्रयोग किया है। उपर्युक्त ग़ज़ल में 'लगे हैं' रदीफ़ का प्रयोग बहुत ही सटीक हुआ है। ग़ज़ल की शर्त होती है कि शे'रों के रदीफ़ नहीं बदलते हैं। जिसकी पालन दुष्यन्त कुमार की सभी ग़ज़लों में हुआ है।

क़ाफ़िया और रदीफ़ को लेकर सबसे महत्वपूर्ण बात यह है कि जहाँ एक ओर रदीफ़ ग़ज़ल में लयात्मकता और संगीतात्मकता की वृद्धि करता है, वहीं दूसरी ओर ग़ज़ल के रूपाकार के लिए यह अनिवार्य भी नहीं होता है। बिना रदीफ़ के बहुतेरी ग़ज़लें मिल जाती हैं। जबकि क़ाफ़िय ग़ज़ल का अनिवार्य तत्व होता है। ये दोनों ही ग़ज़ल के बाह्य तत्व होते हैं। ग़ज़ल का आंतरिक तत्व उसके भाव होते हैं। दूसरे शब्दों में क़ाफ़िय और रदीफ़ तो ग़ज़ल के पोशाक या लिबास हैं। ग़ज़ल की आत्मा तो उसमें पिरोए हुए भाव या विचार होते हैं।

दुष्यन्त कुमार की ग़ज़लों की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि इनकी ग़ज़लों में उपनाम या तख़ल्लुस का प्रयोग नहीं मिलता है। ग़ज़ल के आख़िरी शे'र को मक़्ता कहते है। इसमें शायर का उपनाम या तख़ल्लुस का प्रयोग अनिवार्य माना जाता है। दुष्यन्त कुमार ने इसका प्रयोग न करते हुए ग़ज़ल को हिंदी कविता के क़रीब ला दिया है और इसके माध्यम से उन्होंने यह स्पष्ट कर दिया कि ग़ज़ल को उसकी समस्त विशेषताओं के साथ हिंदी में अपनाया जा सकता है। जीवन की तमाम अनुभूतियों, आयामों को ग़ज़ल के द्वारा अभिव्यक्त किया जा सकता है। दुष्यन्त कुमार ने समकालीन जीवन की त्रासदी को कलम बद्ध करते हुए ग़ज़लियत का एक नया व्याकरण निर्मित किया जो आनेवाले ग़ज़लगों को एक नयी राह और प्रेरणा देता रहेगा।

संदर्भ:

1. दुष्यन्त कुमार (2013), साये में धूप, राधाकृष्ण प्रकाशन, नयी दिल्ली: 57.
2. आर. पी. शर्मा, 'छंद विधान न तो बंधन है और न ही बाधा', दीक्षित दनकौरी (संपा.), मोईन अख़्तर अंसारी (संक.), ग़ज़ल...दुष्यन्त के बाद, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली: XII- XIII.
3. दुष्यन्त कुमार, 'मेरी कविताएँ', कृष्ण कमलेश (संपा.),अपराजेय आस्था का कवि दुष्यन्त कुमार , भारतदेशम प्रकाशन, दिल्ली: 39-44.
4. दुष्यन्त कुमार (1973), जलते हुए वन का वसन्त, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली: भूमिका.

5. दुष्यन्त कुमार, 'मेरी ग़ज़लें (आत्मकथ्य), कमलेश्वर (संपा.), दुष्यन्त के जाने के पर दोस्तों की यादें, किताबघर प्रकाशन, नयी दिल्ली: 39-44.
6. वही
7. डॉ. शेरजंग गर्ग , 'दुष्यन्त कुमार: सूरत बदलने की कोशिश', कृष्ण कमलेश (संपा.),अपराजेय आस्था का कवि दुष्यन्त कुमार , भारतदेशम प्रकाशन, दिल्ली: 149-154.
8. दुष्यन्त कुमार, 'मेरी ग़ज़लें (आत्मकथ्य), कमलेश्वर (संपा.), दुष्यन्त के जाने के पर दोस्तों की यादें, किताबघर प्रकाशन, नयी दिल्ली: 39-44.
9. दुष्यन्त कुमार (2013), साये में धूप, राधाकृष्ण प्रकाशन, नयी दिल्ली: 58.
10. दुष्यनत कुमार, 'मेरी ग़ज़लें (आत्मकथ्य), कमलेश्वर (संपा.), दुष्यन्त के जाने के पर दोस्तों की यादें, किताबघर प्रकाशन, नयी दिल्ली: 39-44.
11. दुष्यन्त कुमार (2013), साये में धूप, राधाकृष्ण प्रकाशन, नयी दिल्ली: 62.
12. दुष्यन्त कुमार (2013), साये में धूप, राधाकृष्ण प्रकाशन, नयी दिल्ली: VII.
13. वही: 15.
14. वही: 61.
15. वही: 27.
16. वही:13 .
17. वही: 30.
18. वही: 54
19. क़मर 'बरतर' , 'मैं ग़ज़ल हूँ ', दीक्षित दनकौरी (संपा.), मोईन अख़्तर अंसारी (संक.), ग़ज़ल...दुष्यन्त के बाद, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली: XVIII- XX.
20. दुष्यन्त कुमार (2013), साये में धूप, राधाकृष्ण प्रकाशन, नयी दिल्ली: 14.